

Усім нашим землякам, які звитязно і
жертвовно наближали Перемогу й тим,
хто зберігає живу пам'ять про те
лихоліття 1941 – 1945 рр.
З пошаною – автори книги

КРИВИЙ РІГ: ЛИХОЛІТТЯ
1941–1945 рр.
(ІСТОРИЧНІ НАРИСИ)

Кривий Ріг
2015

УДК 94 (477) «1941-1945»
ББК 63.3 (4 Укр) 6
С-

Авторський колектив:

В. В. Стецкевич, професор, доктор іст. наук, керівник проекту, науковий редактор; **В. О. Шайкан**, професор, доктор іст. наук; **Р. П. Шляхтич**, доцент, кандидат іст. наук.

Рецензенти: **М. І. Михайлуца** – док. іст. наук, проф. Одеського національного Морського університету;
О. Г. Перехрест – док. іст. наук, проф. Черкаського національного університету;
Д. М. Титаренко – док. іст. наук, доц. Донецького юридичного інституту.

Рекомендовано до друку вченою радою ДВНЗ «Криворізький національний університет» (протокол №3 від 27 жовтня 2015 р).

Кривий Ріг: лихоліття 1941-1945 рр.» / В.В. Стецкевич, В.О. Шайкан, Р.П. Шляхтич, Ю.Ю. Фасольняк / – Кривий Ріг: Видавничий центр ДВНЗ «КНУ», 2015. – 515 с.
ISBN 978-966-132-032-0

У науково-популярному виданні на основі широкого кола джерел, у т.ч. й тих, що уведені до наукового обігу вперше, подано панорамну картину життя м. Кривого Рогу в роки війни 1941–1945 рр., окремі новели про демографічні процеси та повсякдення простої людини в умовах навали. В додатках вміщено добірку документів, спомини очевидців, замальовки, хроніку подій, вибрану бібліографію, персоналії тощо. Книга передає дух, тривожність і напруженість часу а, почасти, і його атмосферу. Видання адресовано науковцям, краєзнавцям та усім, хто цікавиться історією війни й ріднокраю.

УДК 94 (477) «1941-1945»
ББК 63.3 (4 Укр) 6

© Стецкевич В.В., Шайкан В.О., Шляхтич Р.П., 2015
© Видавничий центр ДВНЗ «КНУ», 2015

ISBN 978-966-132-032-0

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ НОТАТКИ (<i>Стецкевич В.В.</i>).....	5
Розділ 1. ПЕРШІ 55 ДНІВ ВІЙНИ: ВІД 22 ЧЕРВНЯ ДО 14 СЕРПНЯ 1941 р. (<i>Стецкевич В.В.</i>)	27
Розділ 2. 30 МІСЯЦІВ ОКУПАЦІЇ: 15 СЕРПНЯ 1941 р. – КІНЕЦЬ ЛЮТОГО 1944 р. ...	88
2.1. Життя й боротьба під владою чужинців (<i>Шайкан В.О., Шляхтич Р.П.</i>).....	88
2.2. Визвольна кампанія: осінь 1943 р. – лютий 1944 р. (<i>Левченко Є.М.</i>).....	156
Розділ 3. МІСТО ТА ЙОГО МЕШКАНЦІ: ВІД ВИЗВОЛЕННЯ ДО ПЕРЕМОГИ (<i>Стецкевич В.В.</i>)	174
3.1. Відбудова: труднощі, звитяга та здобутки	174
3.2. Демографія: руйнівні зсуви доби війни	238
3.3. Криворізьке повсякдення 1944-1945 рр.	261
ПІСЛЯМОВА (<i>Стецкевич В.В.</i>).....	281
ДОДАТКИ: (<i>Стецкевич В.В., Шайкан В.О., Шляхтич Р.П., Фасольняк Ю.Ю.</i>).....	283
1. Документи, матеріали та спомини	284
2. Хроніка подій (вибране)	402
3. Персоналії	445
4. Вибрана бібліографія	474
5. Показчик імен	

***Німі свідки варварства окупантів.
(На фото: руїни електровозного депо, висадженого
в повітря німцями в лютому 1944 року).
Селище Залізничне (колишнє селище Кагановича).
Фото В. Костомахи, зима 2014 року.***

Ми б загинули аби не гинули (Фемістокл)

*«Для всіх нас війна 1941–1945 рр. –
вічно у незгасній пам'яті.*

*Адже пам'ять – частина духовного
життя народу, його найсвятіша іс-
тина. Той, хто пам'ятає, завжди си-
льніший, бо озброєний досвідом мину-
лого. Досвідом боротьби і подолання
труднощів, самозречення і відданості,
мужності і непокори».*

*(Безсмертя. Книга Пам'яті України.
1941–1945.-К., 2000).*

ПЕРЕДМОВА ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ НОТАТКИ

Історія України в добу війни 1941–1945 рр. займала та за-ймає провідне місце у вітчизняному історіописанні. Вивчення цього трагічного відтинку минувшини триває вже понад 70 років. Помітне місце в ході осягнення історії лихоліття займали і займають краєзнавчі сюжети. Криворізька складова посідає серед них чільне місце. Це обумовлено, перш за все, економічною потугою міста – воно по праву було центром гірничовидобувної та металургійної галузей СРСР. Звідси і його особливе місце в оборонному комплексі країни. Інтерес істориків до Криворіжжя обумовлений і його стратегічним місцеположенням, географією розташування та протяжністю міста. Не останню роль відіграв і фактор людського потенціалу – тут у 1941 р. проживало трохи більше 200 тис., що створювало потужний мобілізаційний ресурс.

Та й сама історія людності міста в добу війни – 200-тисячної громади пересічних криворіжців – є цікавим об'єктом для дослідників, та найперш за все, задля вивчення його у цивільно-людських вимірах і з точки зору демографічних

процесів у Кривбасі, повсякдення, громадського життя в 1941-1945 рр. тощо.

Іншими словами, суто гуманітарна складова пізнання власної історії теж спонукає істориків до осмислення подій війни на Криворіжжі. Не останню роль тут відіграє й фактор патріотизму, причетності міста і його соціуму до вікопомної події 1941–1945 рр. та зрештою й усе те, що зазвичай називають живою пам'яттю про війну й обов'язком берегти пам'ять про тих, хто боронив рідну землю та зробив свій внесок у загальну Перемогу.

Серед мотивів є звичайно й суто наукові інтереси та професійні обов'язки дослідників історії.

Початки історіописання криворізького літопису доби війни сягають вже 1941–1945 рр. і перших повоєнних років. Щоправда, зазвичай усі ті перші матеріали, які з'явилися на сторінках періодичних видань, носили виразні ознаки публіцистики, а їх авторами були головню журналісти, як військові, так і цивільні. За форматом це були головню репортажі, замальовки, оповіді, нотатки тощо. Їх джерельною базою переважно були власні спостереження, розповіді безпосередніх учасників боїв, очевидців злочинів окупантів, окремі документи та інші матеріали.

Газети – від центральних до міських – аж рясніли такими матеріалами. Науково-дослідницька складова – у точному розумінні цього слова – у таких була практично відсутня. Натомість переважала радикально-викривальна в описанні діянь окупантів, а поряд з нею – героїчна в оповідях про радянських воїнів, підпільників, патріотів, про трудові будні в ході відбудови басейну, про мобілізацію сил на відсіч ворога тощо. Чи не першою такого типу публікацією була замітка, а точніше – інформація в обласній газеті «Днепровская правда» (24.06.1941 р). У замітці «В криворожском железорудном бассейне» йшлося про реакцію гірників на агресію Німеччини. Такого ж типу матеріали подав уже 23 червня 1941 р. і «Червоний гірник».

Опис визволеного міста розпочав військовий кореспондент головної армійської газети Радянського Союзу майор З. Хірен у газеті «Красная Звезда» (24.02.1944 г.). Тут у матеріалі під заголовком «В Кривом Роге» він описав ситуацію у щойно визволеному місті й, зокрема, про злочини окупантів, про трагедію

на шахті Валявка, про руйнування заподіяні німцями і про військових музикантів які йшли вулицями щойно визволеного міста. У цьому ж ряду і нарис знаного радянського письменника Бориса Горбатова, який він написав у березні 1944 року спеціально для британського читача із визволеного ривого Рогу. (Див. детальніше «Червоний Гірник» – 1999 – 18 вересня.)

Цінність усіх таких матеріалів, а надто з обласних газет «Днепровская правда» та «Зоря», з міської «Червоний Гірник» та й інших, не в їх аналітичній складовій, а в тому, що вони накопичували першу інформацію – матеріали, факти та свідчення – про події доби війни в Кривбасі, а відтак – закладали своєрідну джерельну базу для майбутніх дослідників історії міста 1941–1945 рр.

Принагідно зауважимо, що вся інформація, яка з'являлася в газетах в 1941–1945 рр., дуже ретельно фільтрувалася й відбиралася та, з огляду на воєнний час, проходила серйозну цензуру. Відтак сучасні дослідники повинні враховувати цей фактор і звертати увагу на «рафінованість» такої інформації.

Містила вона й серйозне агітаційно-пропагандистське навантаження. То ж усі такі матеріали, й особливо ті, що були надруковані безпосередньо в ході війни, потребують серйозних джерелознавчих аналізів і ретельної наукової перевірки.

Ось один приклад, який ілюструє висловлену вище думку: у газеті «Красная Звезда» (24.02.1944 р.) кореспондент повідомляє читачам, що на шахті ім. Валявка було розстріляно «біля 17 тис. чоловік». Насправді згодом дослідники довели, що це не так; там було знищено до 7 тис. осіб.

В іншій, але теж армійській газеті «Советский патриот» (04.03.1944 р.), подано документ – «Акт о зверствах немцев в посёлке Колонка Громова на окраине Кривого Рога», у якому йдеться ще про одне з місць масових розстрілів радянських громадян, а саме – в районі ст. Шмакове. Там, як постає з цього документа, було розстріляно близько 16 тис. Але достовірність цього факту дослідники поки що так і не довели... То ж уся така періодика потребує серйозних і критичних джерелознавчих аналізів.

Та попри все, накопичення таких матеріалів мало свій позитив: так почалося не лише накопичення фактології війни, але

й зародження краєзнавчої традиції висвітлення історії міста в 1941–1945 рр. Щоправда, уся така «газетна історія» міста носила фрагментарний характер, а хронологічно охоплювала переважно 1943–1945 рр., бої за Кривий Ріг, відбудову підземного басейну тощо.

Перші наукові праці, у яких з'явилися криворізькі сюжети, датуються 50-тими роками ХХ ст. Йдеться про кандидатську дисертацію З.В. Цегельницького «Борьба трудящихся Днепропетровщины с гитлеровскими оккупантами в 1941–1944 гг.» (К., 1955) та дві тематично близькі дисертації – П.Т. Снітка «Коммунистическая партия – организатор и руководитель восстановления и развития Криворожского горнорудного бассейна в послевоенный период 1944–1950 гг.» (К., 1954) та І.П. Кучми про роль партії у відродженні Криворіжжя та Нікополь-Марганцевського басейну (Див. його монографію: «Восстановление горнорудной промышленности Украины (Из опыта работы партийных организаций Криворожского и Никополь-Марганцевского бассейнов 1944–1950 гг.)» – Днепропетровск, 1957).

Дві останні присвячені виключно показу керівної ролі партійних організацій басейну, їх кадрової політики, організаційної роботи, авангардної ролі комуністів тощо. І це була норма-схема всіх історико-партійних праць. Тож і не дивно, що реальні результати роботи галузі в цих дисертаціях подано лише для ілюстрації «керівної ролі партії», зокрема й партійних осередків Кривого Рогу.

Та попри певну «однобокість» цих праць, маємо підстави сказати, що *саме їх автори започаткували наукове висвітлення історії міста в 1941–1945 рр.*

Новий етап прирощення наукових знань у цій царині припав на 60-70-ті роки ХХ ст. і співпав він з активізацією в УРСР досліджень з історії фабрик і заводів СРСР, з написанням серіалів «Історія міст і сіл УРСР», «Історія обласних партійних організацій» і підготовкою до святкування – широко й на державному рівні! – 200-річчя входження (саме «входження», а не завоювання) Північного Причорномор'я до складу Росії. У контексті цієї кампанії й було підготовлено та видано працю «Кривому Рогу 200. Историко-экономический очерк» (Днепропетровск,

1975) у якій було вміщено розділ «В войне народной». Його автори – Т. Воронова, В. Сінгірцов та І. Сіренко; цікаво, що двоє останніх були безпосередніми учасниками подій воєнної доби в місті: І.М. Сіренко очолював міську партійну організацію, а В.С. Сінгірцов був активним учасником підпільної боротьби в місті. Цей нарис логічно продовжив опис історії міста в роки війни у виразно позитивістській традиції радянської доби з наголосом на описі керівної ролі партійних осередків басейну, героїки боїв за визволення міста, успіхів у його відбудові та внеску Кривбасу в оборонну міць країни.

У такому ж річчї було подано по суті і перший нарис з історії Кривого Рогу в 1941–1945 рр., вміщений у праці П. Варгачюка і А. Дольчука «Рудна скарбниця Півдня» (Дніпропетровськ, 1966), виданій до 50-річчя радянської влади. Обидва ці нариси – науково-популярного жанру – *поклали початок узагальненому опису історії міста 1941–1945 рр., її широкій популяризації та системному уведенню до наукового обігу архівних джерел*. Щоправда, поза їх межами залишалися ще величезні пласти історії, як і невичерпні масиви джерел, які чекали на своїх дослідників. Тим паче, що автори вищеназваних сюжетів писали свої нариси, опираючись, головню, на партійні архіви.

Певну й почасти безцінну фактологію криворізької історії війни містили і нарис «Кривий Ріг» з фундаментального видання «Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область» (К., 1969) та низка сюжетів у виданнях із серії «Історія фабрик і заводів». Тут головню йдеться про нариси з історії заводу гірничого обладнання «Комуніст», рудоуправління ім. Кірова тресту «Дзержинськруд», заводу «Криворіжсталь» та ін.¹ Особливо цінною в усіх цих новелах є багата персоналістика та деякі спогади про воєнне лихоліття, евакуацію й відбудову промислових об'єктів, епізоди про трудові змагання, про передовиків виробництва тощо.

Практично в цей же час доволі помітний внесок у накопичення фактів з історії міста в роки війни, а почасти і в науково-красназниче осмислення її, починає робити місцева газета «Червоний гірник», а точніше – Т. Воронова, В. Бухтіяров та ін. Щоправда, переважна більшість їх публікацій стосується воєнно-

історичних аспектів історії Кривбасу, а не цивільної й навіть не історико-партійної. І все ж вони та й група інших авторів – Т. Вязовська, П. Демиденко, Л. Поліщук та інші – зуміли суттєво збагатити подієво-фактологічну складову історії міста 1941–1945 рр. та її персоналістику.

Долучилася до цього й місцева газета «Металург». Ось саме завдяки зусиллям цих авторів і було створено своєрідний газетного формату літопис боїв за місто (але головно визвольних боїв 1943–1944 рр.), вдалося зберегти в пам'яті поколінь десятки й десятки імен реальних воїнів-визволителів Кривого Рогу, описати цікаві й переважно героїчні епізоди ратного двобою з окупантами тощо. Такий антропоцентризм і намагання зберегти в історії реальні постаті воїнів заслуговують на схвалення, і це попри те, що всі такі матеріали носили виключно позитивістські оцінки й узагальнення. В них були практично відсутні сюжети про бої 1941 р., про армійське (окопне) повсякдення, про життя пересічної цивільної людини в умовах прифронтової зони, про невдачі боїв за місто в кінці 1943 р. та величезні втрати, яких зазнали радянські війська в ході боїв за басейн, про мобілізації криворіжців через польові військкомати призовників у «кухваяках» тощо.

Та ще більш виразним тематичним проваллям є опис подій на Криворіжжі в серпні 1941 р. Тут спостерігаємо суцільні «білі плями» і геть невеличку кількість публікацій, які охоплюють події спекотного літа 1941 р. на Криворіжжі. Неозброєним оком видно: тематика про оборону міста в 1941 р. була та ще й досі залишається на периферії пошукових інтересів дослідників і, напевне, перш за все тому, що там майже відсутні героїчні й воєнно-патріотичні сюжети, які були в особливій пошані журналістів і дослідників радянської доби. Гальмували вивчення цих сюжетів і «бідна» джерельна база, обмеження доступу до архівних фондів, засекреченість багатьох документів та й загальна схильність усієї радянської історіографії «обходити стороною» трагедії й невдачі, особливо початкового періоду війни, в організації партійно-комсомольського підпілля, співпраці місцевого населення з окупантами тощо. Заохочувалося інше: опис героїчної ходи Радянської Армії, переваг радянського суспільно-політичного ладу, його економіки й військового мистецтва (осо-

бливо про «10 сталінських ударів»), морального духу й незламності людності першої в світі держави робітників і селян тощо.

Відтак констатуємо неспростовний історіографічний факт: в історії міста 1941–1945 рр. (як, до речі, і в усій радянській історичній літературі тієї доби) в її подіємо-фактографічному вимірах майже не було публікацій про оборону міста в 1941 р., про воїнів 253-ої стрілецької дивізії, про трагедію їх полону та поневір'яння в концтаборах міста, про місцеве ополчення й винищувальні батальйони, про настрої серед місцевого населення, яке не було евакуйоване і по суті кинуте напризволяще, про їх тривоги і страхи перед невідомим тощо. До речі, навіть в загально-союзній воєнно-історичній літературі не знайти було сюжетів про Криворізьку оборонну операцію липня – серпня 1941 р. І це вельми промовистий факт та й інформація для роздумів: а чому у воєнно-історичній літературі радянської доби бої під Кривим Рогом згадуються лише як незначний епізод?

Не змінилася на краще ситуація із вивченням цих сюжетів і в подальші роки...

Тож воєнно-історичні сюжети криворізького літопису подій літа 1941 р. потребували копіткого вивчення, як і публікації добірок документів, які віддзеркалюють ту добу. Але ситуація на краще не змінювалася аж до початку перебудови і настання доби «гласності» в 90-ті роки ХХ ст. Нагадаймо читачам: збірник документів з історії області в 1941-1945 рр. був виданий ще в 1962 р. і відтоді й донині жодного нового видання такого штибу на Дніпропетровщині так і не було зроблено.² А той, що є – зовсім не відповідає сучасним запитам дослідників і надто тих, які шукають опубліковані документи й матеріали з історії Кривого Рогу в роки війни.

У середині 90-х ХХ ст. закінчилася (чи радше б сказати так – «майже закінчилася») радянська традиція описувати події війни (а отже – і криворізької історії 1941–1945 рр.) виключно в позитивістському річищі і з позиції країни-переможниці. А відтак – *усі й усе, що до цього не причетне* – залишалось поза межами дослідницьких дискурсів.

Поступово дослідники України стали відходити від традицій суцільної глорифікації (славлення) подій війни, а головне –

усього того, що «працювало» на перемогу. Нагадаймо: традиція славити героїку й звитягу воїнів і трударів тилу, підпільників і партизан, керівну й мудру роль партії, переваги планової економіки, «ленінської політики дружби народів СРСР», непохитної єдності партії й народу тощо була нормою радянського історіописання війни. Більше того, це було спеціальне політико-ідеологічне замовлення КППС та виразна і яскрава ілюстрація загальновідомої сентенції про те, *що історію воєн пишуть переможці; це їх право та пріоритет*. До речі, радянська спільнота цю тезу всіляко підтримувала.

Саме в такому річищі й працювали всі українсько-радянські дослідники, а разом з ними й криворізькі дослідники історії міста в 1941–1945 рр. які створювали місцевий «героїчний епос війни», без будь-якого негативу й критицизму чи «виходу» за межі усталеної тематики.

З набуттям Україною незалежності всі такі партійно-ідеологічні настанови та вказівки перестали бути нормативним дороговказом дослідникам. Окрім того – і це найголовніше, – нова доба принесла як тематичну свободу, так і методологічний та світоглядний плюралізм, а разом з тим і кінець різноманітним обмеженням, табу (заборонам) на використання певних груп джерел, висвітлення «незручних тем» чи «закритих» сюжетів тощо.

Цікаво, що й українська громадськість стала наполегливо вимагати від науковців нових відповідей й інтерпретацій історії війни та заповнення сумнозвісних «білих плям».

Іншими словами, історики одержали повноцінне «право голосу» й нове суспільне замовлення, яке суголосно відповідало й запитам самої історичної науки. І це – вельми позитивний чинник, який помітно вплинув на поступ наукового пізнання всієї історії України, зокрема й історії війни.

Атмосфера творчої розкутості сприяла радикальному оновленню усього українського історіописання. Не минули ці новаторські процеси й криворізьку спільноту істориків і краєзнавців. Щоправда, в цих умовах стали з'являтися і свої негативи, нові політико-ідеологічні уподобання й кон'юктурні підходи до висвітлення деяких сюжетів, почасти невмотивована й огульна

критика всієї радянської історіографії війни тощо. Але всі ці реалії перехідної доби мали і мають явно тимчасовий характер.

Не минуло все це і криворізьку історію війни.

Чи не першою спробою по-новому подивитися на деякі сюжети історії міста в добу війни стали дискусії кінця 90-х років навколо підпільної групи М. Решетняка, а точніше – її приналежності чи то до радянського крила руху опору, чи до націоналістичного ОУНівського.

Загальновідомо, що в 40–80-ті роки ХХ ст. цю групу беззастережно відносили до партійно-радянського крила руху опору та кваліфікували її як комсомольсько-молодіжну з відповідною ідеологічною, а точніше – комуністичною орієнтацією. Та поява нових джерел (і вільний доступ до них) змусили дослідників більш ретельно придивитися до цієї групи і поставити під сумнів деякі оцінки щодо її походження.

Біля витоків дискусії про цю групу стояв автор повісті про неї – Микола Миколаєнко та письменник Григорій Гусейнов. Долучилися до цього і знаний красзнавець Т. Воронова. Своєрідним підсумком таких стала стаття Г. Гусейнова «Історія створення та діяльності агрошкол на Криворіжжі в окупаційну добу (1941–1943)» (Див.: «Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни» – Кривий Ріг, 2000 – С. 143–155). І хоча в історії цієї групи ще й досі не поставлено всі крапки над «і», між тим самі дискусії навколо неї *засвідчили зародження нової дослідницької традиції – традиції дивитися на історію ріднокраю не лише з партійно-класових радянських позицій з усіма їх штампамі, заздалегідь визначеними оцінками й підходами, але й широко, виважено та неупереджено*. Саме пошуки правди – правди і тільки правди! – і змусили М. Миколаєнка зрештою *переписати* свою повість «На лінії вогню» і дещо в ній виправити відповідно до правди історії.

(До речі, повість М. Миколаєнка як і П.Демиденка «Загін нескорених. Документальна розповідь про Криворізьке молодіжне підпілля» (Дніпропетровськ, 1987) чи окупаційний роман Г. Гусейнова «Одісея Шкіпера й Чугайстра» (К., 2015) належать до категорії художніх творів, тобто до тих творів, що містять авторський домисел, але усі вони варті уваги не лише

літературних критиків, але й науковців-історіографів. Адже ці праці мають ознаки історичної романістики, і перш за все тому, що вони побудовані на підґрунті широкого кола документів, переказів свідків, реальних фактів історії тощо. Часто-густо в таких працях діють реальні історичні постаті. Усе це стосується й художньо-документального життєпису Г.Гусейнова «Господні зерна» (Дніпропетровськ, 2000-2004), видання легенд та переказів про Криворіжжя «На землі на рідній...» (Дніпропетровськ, 2000-2015) чи його ж «Тіні забутого парку» (Львів, 2007) і, зокрема, новела з цієї праці «Скрипка». Відтак, з огляду на вищесказане, автор цього огляду і стверджує: усі ці художньо-документальні праці бодай фрагментарно, але всеж таки поповнюють знання з історії міста в роки війни).

Свою лепту у висвітлення історії міста а надто її «білих плям», але вже на засадах наукового пізнання минувшини, вніс допитливий і прискіпливий у роботі з джерелами дослідник – доцент А. Дольчук: він першим на Криворіжжі почав боронити ім'я патріотичної підпільної антифашистської організації «Союз добровільних товариств ліквідації фашизму» (СДТЛФ), яка, на його думку «активно діяла на Криворіжжі та в сільських районах області, об'єднавши в добу окупації в своїх лавах сотні (! – ред.) радянських патріотів»³. Нагадаймо, що в радянську добу ця група не була визнана як така і, як стверджує автор (А. Дольчук), не знайшла належної оцінки, бо її членів уважали націоналістами, що автоматично не дозволяло включити цей Союз до лав радянського руху опору Криворіжжя, а його членів – до категорії «радянських патріотів».

До речі долучився А. Дольчук і до початків пошуків слідів організованого націоналістичного підпілля на Криворіжжі в 1941–1944 рр., документів про нього і навіть до певної реабілітації його.⁴ Щоправда, він встиг зрабити тут лише перші кроки.

Тематичні новації в історіописанні подій в Кривому Розі в 1941–1945 рр. особливо яскраво проявилися в дослідженні окупаційної доби. А це спричинило цілу хвилю пошуків нових імен, опису зовсім нових сюжетів, і перш за все, пов'язаних з діяльністю похідних груп ОУН і їх перебуванням в місті, організації місцевих органів влади, роботи місцевої газети «Дзвін», колабо-

рації, громадського життя тощо. Іншими словами, місцева історія доби війни, а надто – окупації стала інтенсивно наповнюватися новими сюжетами, незаними і замовчуваними в радянську добу, новими іменами і фактами а в кінцевому підсумку, набувати все більшої повноти і адекватності. Усе це відбувалося на фоні залучення до наукових дискурсів та й до публіцистики нових масивів джерел, зокрема й органів окупаційної влади в Кривому Розі в 1941–1944 рр., споминів свідків війни тощо. Немаловажливу роль у розширенні джерельної бази криворізької історії відіграв факт зняття заборони використовувати науковцями раніше захованих у «спецфонди» цілих пластів документів. Показово, що в переліку таких, аж до 90-х років ХХ ст., була й газета «Дзвін», яка по суті є неоціненним джерелом з історії міста в роки окупації. Уведення до публікацій матеріалів цієї газети (фактів, подій, імен тощо), в деяких випадках, перевернуло наші знання й уявлення про життя пересічних криворізьців під окупантами. Одне з таких – стосується персонального складу міської управи, її структури, форм і напрямків діяльності, взаємодії з окупаційною владою, відродження громадського українського життя тощо.

Чи не найбільш повно скористалися такими пізнавальними можливостями криворізькі дослідники, і серед яких: В. Шайкан, Р. Шляхтич, О. Мельник та ін. Зокрема, проф. В. Шайкан опрацювала низку зовсім нових і закритих раніш документів щодо колаборації в Україні, у тому числі й у Кривбасі, й увела їх до наукових загальноукраїнських дискурсів. Головний висновок автора: в роки окупації Кривий Ріг, хоч і мав своїх колаборантів різного гатунку, але на загал, колабораціонізм, як явище, не був тут масовим чи тим більш тотальним, а місто не було його «розсадником» (Детальніше див.: В.О. Шайкан Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони, в період Другої світової війни. – Кривий Ріг, 2005.).

До речі, усі раніше заборонені до використання науковцями матеріали й документи, у т.ч. із закритих фондів дають можливість дослідникам не лише оновити фактографію, але й по-новому поглянути на історію Кривого Рогу в роки війни та доказово писати, скажімо, про ОУНівський рух в місті. Але в

той же час приховування таких документів від науковців свідчить ще й про те, як радянська влада *утаємничувала деякі сторінки історії війни і створювала в ній своєрідні «білі плями»*.

Утім, часи змінилися, доступ до таких фондів відкрили, і ця новела (про ОУНівців у Кривому Розі) зайняла повноправне місце в усій історії міста 1941–1944 рр., а їх рух дослідники почали розглядати як повноправний суб'єкт усього Руху Опору на Дніпропетровщині.

Певний внесок у висвітлення діяльності націоналістичного підпілля на теренах міста в 1941–1944 рр. зробив і Р. П. Шляхтич, зокрема за участю дніпропетровських дослідників Д. Куделі та П. Хобота. Опираючись на матеріали раніше недоступних фондів архівів Служби Безпеки України, він уперше й доволі повно описав структуру цього підпілля, його витoki, природу та спробу укорінення в криворізький ґрунт, персональний склад, співпрацю з окупаційною владою тощо.⁵

Загалом, продовжуючи «почин» А. Дольчука, Роман Шляхтич, як зрештою й О. Мельник та інші, разом уже створили доволі - таки повну карту про націоналістичне підпілля в Кривому Розі і переконливо довели: у місті в роки окупації діяло не лише партійно-комсомольське підпілля прорадянської орієнтації, але й націоналістичне (ОУНівське). Щоправда, ці два «крила» Руху Опору стояли зовсім на різних політико-ідеологічних позиціях, по-різному розуміли й тлумачили поняття «патріот» і «патріотизм», не співпрацювали й не координували свої дії, а навпаки – затайо протиборствували між собою. Такі були реалії окупаційної доби – і це доконано історичний факт, який знайшов своє відображення в сучасних публікаціях і науковців, і краєзнавців, і публіцистів.

Доповнив історіографічну картину місцевої історії 1941–1945 рр. і нарис, уміщений у книзі «Криворізький залізрудний басейн. До 125-річчя з початку промислового видобутку залізних руд» (Кривий Ріг, 2006). Утім, це був лиш розділ у фундаментальному виданні, мета якого полягала не в описі історії Кривого Рогу в роки війни. Автори цієї праці прагнули висвітлити історію й поступ в освоєнні рудних багатств міста. Звідси й фрагментарність опису історії Кривбасу в 1941–1945 рр.

Поповнилася місцева історіографія війни й низкою видань, у яких зосереджено імена учасників боїв за місто, криворіжців – фронтовиків та інших. Йдеться про книги В. Бухтіярова «Победители» (Кривий Ріг, 1995. – Кн.1), «Освободители» (Кривий Ріг, 1999), С. Парнака і В. Стецкевича «Поіменно» (Кривий Ріг, 2010) та ін. До речі у цьому ж ряду й видана ще в 1995 р. «Книга Пам'яті України. Дніпропетровська область. Кривий Ріг. Криворізький район» (Т. 8), у якій закарбовано імена сотень і сотень криворіжців, які полягли в боях чи зникли безвісти.

Наполегливо та плідно в останнє десятиріччя стали розроблятися і тема голокосту на криворізьких землях завдяки зусиллям місцевого музею ім. М. Мармера.

Окрему сторінку в історіографічному доробку з криворізького літописання війни 1941–1945 рр. посідає доробок О. Мельника. І перш за все йдеться про дві його праці: перша з них – це по суті хронологічний довідник – «Криворіжжя: від визволення до перемоги. Хроніка подій з 22 лютого 1944 року до 9 травня 1945 року» (Кривий Ріг, 2005. – Видання друге доповнене). А друга – монографія «Криворожжє: в пламени войны 1941–1944» (Кривий Ріг, 2014).

І перше, і друге позначені новаторським підходом, адже до цього криворізька історіографія війни не знала, наприклад, хронологічних показників-довідників. І вже це заслуговує на позитивну оцінку роботи О. Мельника, і це попри те, що його брошура охоплює лише відтинок історії міста після його визволення й до дня Перемоги. Щоправда сам процес визволення міста автор чомусь починає не з хроніки військових операцій 1943 р., коли реально вже були визволені північні селища Кривого Рогу, а з лютого 1944 р.

Натомість загалом у добротній монографії «Криворожжє: в пламени войны 1941–1944 гг.» хронологічно охоплено вже іншу частину історії міста – від початку війни і до кінця його окупації. Безумовно, це два найтрагічніші періоди криворізької історії. І це – доконана точна оцінка. Але це не вся хронологічно, а тим паче комплексно і всеосяжно охоплена історія міста років лихоліття від 22 червня 1941 р. і до 9 травня 1945 рр. Отже, вихід друкованої монографії О. Мельника так і не зняв з порядку денного проблему написання всеохоплювальної та комплексної

праці, яка б висвітлювала історію міста в роки навали від початків і до Перемоги у всіх її дослідницьких вимірах хронологічно й повномасштабно.

Та, повертаючись до монографії О. Мельника, маємо нагоду, та й усі аргументи, аби позитивно її оцінити, а надто – відзначити її солідну й доволі-таки обширну й різноманітну джерельну базу, основу якої склали переважно документи і матеріали, якими раніше дослідники не оперували. Великий масив в цій праці використано і німецькомовних джерел з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВО-ВУ). Неабиякий інтерес дослідників викликають, скажімо, донесення капітана Ганса Коха «О настроении населения и приобретённом опыте» (15.11.1941 г.), виписки із журналів бойових дій німецького бойового коменданта-міста чи фрагменти записів з журналів бойових дій з'єднань Радянської Армії та ін. Таке розмаїття зовсім різних за походженням документів – документів, складених по різних боках лінії фронту, – якраз і дає можливість більш панорамно й адекватно описувати історію міста в роки війни й заповнювати «білі плями» яких ще й досі залишається чимало. Звичайно, не всі з них заповнила й монографія О. Мельника, хоча багато що приростила в науково писану історіографію Криворіжжя 1941–1944 рр.

Помітно поповнилася місцева історія війни й завдяки копійчій праці викладачів-істориків Криворізького національного університету, які вже двадцять років поспіль збирають і систематизують спомини безпосередніх учасників війни 1941–1945 рр. та видають їх у збірниках «Війна в пам'яті поколінь» та «Війна в історичній та індивідуальній пам'яті».⁶

Вони намагаються при цьому надолужити згаяний час для збирання і збереження усних оповідей про війну. До речі, у радянські часи, а надто в перші повоєнні роки, поки були живі мільйони й мільйони свідків війни, чомусь не було заведено збирати їх спомини та творити унікальну джерельну базу для написання усної історії війни. Відтак у цій царині маємо величезні «безповоротні втрати», надолужити які вже практично не можливо. Не обійшла ця негативна традиція й Кривий Ріг. Прикро констатувати, але фактом місцевої історії є те, що дослідни-

ки не мають зафіксованих розповідей про боротьбу з окупантами навіть знаних в місті учасників партійно-радянського підпілля. Не виправляють цю ситуацію й оповідь підпільника В. Сінгірцова, надрукована 22 лютого 1984 р. в газеті « Червоний гірник» чи спомини про війну Н. Потапенка і А.Чумаченка, які зберігаються у фондах місцевого краєзнавчого музею.

Автори – упорядники вищеназваних збірників уже зібрали сотню споминів безпосередніх свідків тих буремних років. Цікаво, що все більш таких стали подавати малолітні очевидці, тобто ті кого, зазвичай називають «діти війни». Серед них стали з'являтися оповіді, скажімо, Р.П. Польового, який проживав у 1941 р. на ст. Калачевська і 14-річним бачив, як деякі гірники намагалися стихійно протидіяти демонтажу та вивезенню в тил шахтного обладнання.⁷

Не менш цікавими є й розповіді П. Федоренка про поневіряння євреїв в перші місяці окупації чи детальний опис А. Немченка про каральні акції нацистів у районі шахти ім. Валявка, про відступ червоноармійців в 1941 р. та нищення продовольчих складів, Г. Прокопенка – про розстріл мирних заручників у районі стадіону «Локомотив», спомини Л. Венгер про старе місто, М. Зайцева – про вступ німецької армії до сел. Лозуватка та ін.⁸

Усі такі оповіді, зафіксовані на паперових носіях, виразно доповнюють загальну картину історії війни в Кривому Розі та його околицях. Звичайно, у кожного автора таких споминів «своя власна правда й картина війни», вони позначені суб'єктивізмом й емоційно забарвленими оцінками. І це – цілком нормально: кожен бачив війну власними очима із власної позиції. Тому їх спомини не завжди (чи радше б сказати – «часто – густо») не співпадають з радянською офіційною версією історії війни та академічними трактатами науковців. Свого часу відомий російський письменник В. Астаф'єв (безпосередній учасник війни, дійсний фронтовик) чи не перший заявив, що його «окопна правда» про війну не співпадає з оповідями маршалів, бо кожен з них бачив ту війну по-своєму. То ж не випадково і кажуть, що «народна пам'ять» про війну й «офіційна пам'ять» про неї, зазвичай, не тотожні, а дещо різні.

Історик М. Карамзін свого часу сказав парадоксальні, як на перший погляд, слова: «Історія не любить живих». Що він мав

на увазі? Скоріш за все те, що почасти оповіді живих свідків подій, які описує історик, не співпадають з тим, що описує останній, руйнують його конструкції та розходяться з ustalеними нормами. То ж чи це привід оминати увагою такі спомини? Звичайно – ні!

Сучасні наукові норми пізнання буквально вимагають до дрібниць збирати та зберігати такі. Адже кожна з таких оповідей – безцінне свідчення очевидця і неповторний фрагмент історії лихоліття.

У контексті розмови про криворізьку історію практично всі такі свідчення про війну проливають світло на малозначні події доби війни в місті, а почасти допомагають відкрити й зовсім незнане та не описане чи забуте й замовчуване і загалом – допомагають повніше відтворити історію війни на Криворіжжі, а надто – *історію повсякдення людності басейну, буття простої людини та її боротьбу не лише з ворогом, але й за власне виживання.*

Загалом за останні двадцять років зусиллями науковців, краєзнавців, пошуковців, журналістів і письменників – С.Азаркіна, В.Бухтіярова, Т. Воронової, Т. В'язовської, Г. Гусейнова, А. Дольчука, Є. Левченко, О. Мельника, О. Прокопчука, С. Парнака, І. Стеблини, В. Стецкевича, В. Шайкан, Р. Шляхтича та ін. – подієво-фактографічна, тематична й персоналістична складові криворізької історії війни значно оновлені й доповнені. Нині вони радикально відрізняються від дискурсів радянської доби як сюжетно, так і потрактуванням та концептуально-інтерпритаційно. Більш того, чимало криворізьких фактів історії увійшло до загальноукраїнських сюжетів загалом і до наукових монографій, академічних видань, підручників тощо. І все це – ознаки перманентного поступу в історіописанні криворізького літопису війни.

Загалом бібліографія криворізької історії війни налічує вже понад 500 позицій. Є там і майже 40 наукових публікацій, решта ж – публіцистика, журналістські нариси, розвідки, замальовки, нотатки тощо. Усі вони сукупно створюють уже доволі панорамну історіографічну картину історії міста, а почасти і Криворіжжя в роки суворих випробувань 1941–1945 рр. Утім загалом ця тема ще не закрита і потребує подальшого вивчення.

Адже завершеного й повного, тематично, хронологічно й сюжетно всеохоплювального видання все ще немає. Та й взагалі чи бувають такі? Наукова практика й досвід пізнання минувшини показують, що таких практично не буває. Поступ пізнання, а надто історіософського осмислення не знає меж.

І мова тут іде не лише про фактологію чи персоналістику, але головню про *інтерпретацію, осмислення та наукове досягнення*. Закони наукового пізнання вимагають все нових і нових розвідок – більш глибоких і документально аргументованих; та й не всі «білі плями» ще закрито, як і не всі сюжетні лінії повноцінно описані, а деякі з них і досі залишаються «цілінною нивою» в криворізькій історіографії війни. І серед таких - *підготовка й видання повноцінного збірника документів і матеріалів з належним науково-археологічним супроводом. На порядку денному й опрацювання хроніки подій: від 22.06.1941 р. до 09.05.1945 р.*

На серйозне наукове дослідження заслуговують й такі теми:

- *Повсякденне життя криворізького соціуму в умовах окупації: історико-порівняльний аналіз.*

- *Демографічні процеси в місті в 1941–1945 рр. (або в іншій редакції - соціально-демографічні наслідки війни в Кривбасі).*

- *Трудові ресурси Кривого Рогу та їх використання владою в 1941–1945 рр.*

- *Націоналістичне підпілля на Криворіжжі та його вплив на громадське й національно-культурне життя краю (міста).*

- *Соціальні, вікові та етно-національні зрушення в криворізькій спільноті 1941–1945 рр.*

- *Матеріальні збитки війни Кривого Рогу (у тому числі й завдані ворогом та заподіяні власноруч і вимушено в серпні 1941 р.)*

- *Кривий Ріг: його місце і роль у загальноукраїнському історичному контексті війни 1941–1945 рр. (економічний вимір).*

Ще й досі незакритими залишаються теми про:

- *демографічні складові криворізької евакуації і реєвакації (порівняльний аналіз);*

- *реєвакацію 1944–1945 рр. та її місце у відродженні баєсейну;*

- *мобілізаційні кампанії та втрати серед населення міста;*

- *реінтеграція остарбайтерів в криворізький соціум та їх доля;*
- *суспільно-політичне, націокультурне й громадське життя в місті на різних етапах війни: історико-порівняльний аналіз;*
- *громадські організації міста та їх діяльність в добу окупації.*

Украї потрібною є праця і про повномасштабний внесок Кривого Рогу в Перемогу, зокрема й у вимірах людського життя, як і збірка нарисів під загальною назвою «Історичні портрети знакових постатей міста в роки війни» (Цікавою може бути й джерелозначного стибу розвідка, скажімо магістерського рівня, на тему «Місцева періодична преса як джерело з історії міста (Криворіжжя) в роки війни 1941-1945».

Принагідно зауважимо тут таке: автори цієї праці намагалися якомога повніше «олюднити» історію міста, заселити її реальнодіючими постаттями того буремного часу без поділу на «своїх» і «чужих» не вибірково, а, виходячи із реально наявних фактів буття міста в 1941–1945 рр. (Див.: наприклад, у додатках «Персоналії»). Ось чому тут поряд з «радянськими героями» воєнної доби існують і ті, кого зазвичай в 40-80-х роках ХХ ст. називали «ворогами народу», «антинародними елементами» тощо. Думаємо, що й і у праці «Історичні портрети» мають право бути усі такі постаті.

Усі ці, вищеназвані теми та й ті, що залишилися поза межами сказаного засвідчують, що на загал тема «Кривий Ріг у роки війни 1941–1945 рр.» усе ще потребує подальшого вивчення. Відтак, маємо переконання, що дослідники ще напишуть не одну нову сторінку криворізької історії 1941–1945 рр., керуючись при цьому принципом «Ніхто не забутий, ніщо не забуто!». Дійсно керуючись цим принципом, а не лише декларуючи їх.

Чи вдасться реалізувати цю наукову й морально-етичну настанову і таке надзавдання?

Зрештою, відповідь на це запитання дасть час, сумління й професійність дослідників та відданість їх науковим засадам наукового пізнання минувшини.

Нижче читачеві пропонується різножанрову книгу. Тому кваліфікувати її як доконано наукову, а тим паче академічного

формату, не можна. Скоріш за все – це науково-популярне видання краєзнавчого жанру, у якому використано синтез різноманітних дослідницьких підходів для висвітлення криворізької історії доби війни, тому тут – під єдиною обкладинкою – розміщено й наукові нариси, і добірку документів та матеріалів, і оригінальні усні оповіді про війну, і хроніку подій, і вибраний перелік постатей тієї доби, й бібліографічний покажчик публікацій з історії міста 1941–1945 рр.; є тут і низка фотодокументів тощо.

Знаний у світі історик і фахівець у галузі теорії пізнання минувшини Люсьєн Февр стверджував: «... кожна історія є донькою свого часу». Автори даної праці поділяють цю думку. «Донькою свого часу» є й це видання, написане через 70 років після закінчення тієї війни, у якому зафіксовано спробу авторського бачення історії міста в 1941–1945 рр. А ще в цій праці цілеспрямовано подано й низку дражливих, а почасти й логічно не завершених оповідей, контрверсійні й дискусійні сюжети. Мета такого задуму полягає в тому щоб підштовхнути дослідників до нових пошуків і поглиблених розвідок. Серед таких, скажімо, й новела про трагедію в селі Колонка Громова, де ще й досі не розставлено всі крапки над «і» і залишилася низка нез'ясованих фактів. Адже один єдиний свідок тих подій, якого розшукали автори книги – Муравйова Тетяна Яківна (1922 року народження), – стверджує, що такої Колонки Громова в районі рудника К. Лібкнехта взагалі не було...(?), в той час як автор матеріалу про цю трагедію – в фронтівій газеті «Советский патриот» (04.03.1944) стверджує геть інше (детальніше читай в 3-у розділі книги). І таких незакритих історій в криворізькому літописі війни є ще чимало.

Джерельну базу цього видання складає широке коло різноманітних опублікованих та неопублікованих джерел – головно архівних, – писемних, документальних та наративних. Почасти використано й фотодокументи. Більшу частину таких було знайдено у фондах київських архівів, а саме – у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), у Державному архіві вищих органів влади України (ЦДАВОВУ) та у Державному архіві Дніпропетровської області (ДАДО); деякі з матеріалів вдалося знайти й у відомчому архіві Служби Безпеки України в Дніпропетровській області, в фондах міського краєзнавчого музею.

Особливу й неповторно цікаву та самобутню групу джерел склали спомини та усні оповіді безпосередніх свідків війни. Не оминули автори й газетні матеріали.

Та чи найбільш інформативним з наукового погляду виявився фонд 4348 у Дніпропетровському обласному державному архіві. Це фонд який містить документи й матеріали Криворізької міської та районних (у місті) Рад депутатів трудящих, їх виконкомів та відділів. Саме з цього фонду в книзі і використано чи не найбільшу добірку документів, які розкривають життя міста. Та найцікавішим, як на наш погляд, є документ, який увели до наукового обігу автори – це протокол №1 засідання криворізького міськвиконкому, датований ще груднем 1943 року.

Щоправда, усі документи цього фонду стосуються лише кінця 1943–1945 рр. На жаль матеріалів які б відображали перші місяці війни в цьому фонді немає. Практично усі такі були втрачені в ході евакуації чи цілеспрямовано знищені.

До речі відтинок історії міста червня-серпня 1941 р. взагалі дуже «бідно» представлений і в інших архівах України. Відтак реконструкції він піддається найбільш важко. Натомість окупаційна доба як в обласному, так і в республіканських архівах представлена значно повніше. Зокрема в Дніпропетровську є фонди генерального комісаріату (Ф.–Р.–2281), організацій взаємодопомоги (Ф.–Р.–2284) радянських комісій та установ, що проводили розслідування злочинів окупантів (Ф. – Р. 2427), криворізької міської управи (Ф.–Р.–2483), команди української поліції в місті (Ф.–Р.–2430), агрономічної школи (Ф.–Р.–2545) та інші.

Окрім того в книзі було використано декілька документів, які передали авторам книги із своєї збірки С. М. Парнак та В. А. Шалбанов. До речі останній надав документи, які прояснюють деякі аспекти боїв за Кривий Ріг восени 1943 року (див. в додатках). Усі ці документи – із фондів Центрального архіву міністерства оборони Російської Федерації (м. Подольск).

Звичайно, усі такі джерела різні за інформативним навантаженням. Але використані сукупно і комплексно, усі вони допомогли відкрити або уточнити не один факт чи подію і, загалом,

створити той науково виписаний історіографічний образ міста в роки війни, який, зрештою, і, подано в цій книзі. Принагідно зауважимо тут таке: автори розуміють, що поза її межами залишився ще величезний масив (чи, можливо, навіть «цілі масиви») джерел, які згодом дослідники уведуть до наукового обігу.

Географія цього дослідження охоплює територіально-адміністративні межі міста Кривого Рогу станом на 1941–1945 рр. Щоправда, документи, якими користувалися автори книги, почасти, буквально змушували їх мимоволі виходити за межі міста на терени регіону який зазвичай називають «Криворіжжя»; ба більше того – почасти торкатися ще й Софіївського та колишнього Сталіндорфського районів. Та попри таку специфіку автори все ж намагалися тримати в полі зору власне саме місто Кривий Ріг.

Список використаних джерел та літератури

¹ Див.: Горяний В., Кан Д. Арсенал Кривбасу: нариси з історії заводу. – Дніпропетровськ, 1967; Гірчук М., Хоцький М. Руда і люди. Нариси з історії Криворізького рудника ім. Кірова. – Дніпропетровськ, 1967; «Криворожсталь». – Днепропетровск, 1984; Ветерана поступь молодая: краткий очерк истории Криворожского рудоуправления им. С.М. Кирова. – Днепропетровск, 1988 та ін.

² Див.: Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945 гг. Сборник документов и материалов. – Днепропетровск, 1962.

³ Див.: Дольчук А.В. Правда про Союз Добровольних товариств ліквідації фашизму // Війна 1941 – 1945 рр.: події, оцінки, спомини. – Кривий Ріг, 2005. – С. 52 – 56.

⁴ Детальніше див.: Війна 1941 – 1945 рр.: події, оцінки, спомини. – Кривий Ріг, 2005. – С. 46 – 51.

⁵ Шляхтич Р. Діяльність підпілля ОУН(б) на Криворіжжі в роки окупації України (1941-1944рр.) // Мандрівець. – 2013. –

№4 – С.43-48; Його ж. Соціально-економічні аспекти німецького « нового порядку» на Криворіжжі в роки німецької окупації.// Матеріали Перших історико-краєзнавчих читань. – Т.1 – Кривий Ріг, 2015. – С.25-29; Його ж. Повсякденне життя населення Кривого Рогу в роки німецької окупації.// Молодий вчений.- №2.- С.108-113; Його ж. Культурно-освітнє життя населення Кривого Рогу в роки німецької окупації.// Військово-історичний мерідіан.(Електронний науковий фаховий журнал). – №3(9). – К., 2015. – С.73-83. та ін.

⁶ Див.: Війна в пам'яті поколінь. – Вип.1 – Кривий Ріг, 2004; Вип.2 – Кривий Ріг, 2010, Вип. 3 – Кривий Ріг, 2013; Війна в історичній та індивідуальній пам'яті. – Кривий Ріг, 2011; Війна 1941–1945 рр.: події, оцінки, спомини. – Кривий Ріг, 2005 та ін.

⁷ Див.: Косіненко О. В. Повстання на станції Калачевській // Війна в історичній та індивідуальній пам'яті. – Кривий Ріг, 2011. – С. 53 – 55.

⁸ Див.: Війна в пам'яті поколінь. – Вип. 2. – Кривий Ріг, 2010, Вип.3. – Кривий Ріг, 2013 та ін.

РОЗДІЛ І

ПЕРШІ 55 ДНІВ ВІЙНИ: ВІД 22 ЧЕРВНЯ ДО 14 СЕРПНЯ 1941 РОКУ

Суботній вечір 21 червня 1941 р. на Криворіжжі був лагідним і теплим: над Саксаганню – там, де вона впадає в Інгулець – у Піонерському парку (у колишніх садах Мершавцева, де нині музичне училище) довго грав духовий оркестр; там був танцмайданчик – невід’ємний атрибут культурного дозвілля молоді тих років; у кінотеатрі ім. В.І. Леніна “крутили» кінофільм «Девушка с характером».

Настала найкоротша ніч року. Місто і весь басейн працювали у звичайному режимі: «нічну вахту стояли» гірники підземного Кривбасу, металурги, коксохіміки, залізничники, працівники КРЕСУ. На зорі – вже 22 червня – ледь сіріло, курсанти-парашутисти міського авіаклубу, який належав Товариству сприяння обороні (ТСО), здійснили навчальні стрибки.

А тим часом не пізніше 6-ї недільного ранку першого секретаря міському партії Івана Марковича Сіренка підняв телефонний дзвінок. Напевне, одночасно такий пролунав такий і у військкома міста. Першому телефонували з обласного комітету КП(б) України, а другому – зі штабу Одеського військового округу, у підпорядкуванні якого була вся Дніпропетровщина. Обом повідомили: на Західному кордоні зафіксовано низку надзвичайних подій (ЧП), є порушення державного кордону та вторгнення німецьких танкових армاد на радянську територію, і навіть зафіксовано бомбардування деяких міст України й зокрема Києва, Луцька, Львова, Севастополя та ін. Повідомлення носили суворі ознаки конфіденційності (секретності) і не підлягали широкому оголошенню. Лише вузьке коло керівників міста, як, доречі й усієї області, були спочатку поінформовані про *воєнні сутички та інциденти на кордоні*.

Справа в тому, що навіть в найвищих ешелонах влади вранці 22 червня події на кордоні спочатку кваліфікувалися як воєнна провокація, мета якої – втягнути СРСР у конфлікт з Німеччиною. І не більше того. Норми «не поширювати провокативних чуток» і «не піддаватися на провокації» діяли в ті часи безвідмовно; а номенклатурні працівники – дотримувалися цього правила неухильно! Тож і в Кривому Розі очільники міста чекали на *офіційне* урядове повідомлення. Про що їх сповістили завчасно по лінії спецзв'язку.

Його оголошення було призначено на 12 годину дня. Керівництву міської радіомережі було віддано спеціальне (термінове!) завдання – підготуватися до широкої трансляції урядового повідомлення та провести декілька оголошень по радіо з метою залучення якомога ширшого кола слухачів до прослуховування офіційної урядової інформації надзвичайної ваги.

(Принагідно зауважимо, що в ті роки дрогова міська радіомережа охоплювала практично увесь Кривбас – радіоточки були на кожному підприємстві та в більшості осель мешканців міста; до того ж, і в людних місцях обов'язково були гучномовці; радіомережа в 30-40-і роки ХХ ст. виконувала в місті функцію по суті єдиного офіційного і найпоширенішого джерела інформації).

Документи свідчать, що тисячі криворіжців слухали звернення до радянського народу В.М. Молотова (в той час – пер-

шого заступника Голови Ради Народних Комісарів СРСР) в якому він *офіційно оголосив* про віроломний напад Німеччини та оголошення нею війни СРСР.

Аналіз різноманітних джерел – від аналітичних донесень спецорганів, довідок партійних осередків, газетних публікацій, резолюцій мітингів і зборів робітників і службовців міста до споминів очевидців – свідчить, що реакція населення міста на звістку про війну була дуже розмаїтою, але на загал – не панічною. Чимало кого таке повідомлення здивувало («ми ж підписали з ними договір!»); інші були впевнені, що це провокація і усе незабаром владнається; та багатьох це відверто обурило й надало впевненості в тому, «що ми їх швидко викинемо за межі країни та провчимо вже на чужій території й розіб'ємо вщент!».

Та спецоргани фіксували й інші реакції: «Фашист він і є фашист! Цього треба було чекати! Та їм це так не минеться!».

Мітинги й збори, що прокотилися басейном 22-25 червня – від Інгулецьких копалин на його півдні й до північних теренів – аж за яблунові сади Веселих Тернів і до рудника ім. Леніна, – свідчили, що спільнота міста не лише засуджує агресію, але й, – що найголовніше, – демонструє свою готовність стати на захист Батьківщини!. Тим паче, що людність краю свято вірила в те, що «Наше дело – правое! Победа будет за нами!». Причому вірили, що перемога прийде дуже швидко й до того ж малою кров'ю й на чужій території.

Отож, публічна реакція населення Кривого Рогу на звістку про початок війни була виразно патріотична; ознак паніки й деморалізації зафіксовано не було; натомість відзначилися *висока мобілізаційна готовність* і *одностайний патріотизм*. Звістка про війну в ті перші дні ще не сприймалася як реальна загроза самому існуванню державі, місту та й навіть життю людності.

Це було свідчення доконаного факту впевненості криворізьців в непереможності Робітничо-Селянської Червоної Армії та й усієї Радянської Держави.

Радянська пропаганда роками запевняла населення країни в тому, що вона робить усе задля надійної обороноздатності. Є підстави стверджувати, що переважна більшість населення СРСР вірила в це. Криворізька спільнота, як органічна складова всього радянського загалу, спочатку війни теж демонструвала

впевненість у здатність Червоної Армії захистити її від зазіхань агресора. Усвідомлення смертельних загроз і усіх жахів, що несла війна прийдуть дещо пізніше...

У суворому мовчанні слухали промову В.М. Молотова вояки 7-го армійського корпусу, підрозділи якого – 147 стрілецька дивізія – дислокувалися в районі Гданцівки, у Кривому Розі. На мітингу вони засвідчили свою палку готовність захищати Батьківщину та одноставно заявляли, що ворог буде швидко розбитий і негайно викинутий геть за межі радянської території. А вже ввечері 22-го червня дивізію, яка до цього перебувала в резерві Верховного Головнокомандування, передали до складу 9-ї армії Південного фронту та почали перекидати в район міст Котовськ і Балта Одеської області.¹

Свою готовність нищити ворога продемонстрували й воїни 131-го винищувального авіаційного полку та 295-ї авіаційної бази, які теж дислокувалися на Криворіжжі.²

А між тим, поки цивільне населення міста й вояки Криворізького гарнізону вербально засвідчували свою готовність боронити Батьківщину, чимало криворіжців уже вранці 22 червня вступили в реальний двобій з військами агресора. Йдеться про 41-у Криворізьку стрілецьку дивізію, яка базувалася буквально поряд з державним кордоном – у Рава-Руському (нині Жовківському) районі Львівської області. Вона традиційно комплектувалася вихідцями з Криворіжжя. Служити в цій дивізії вважалося почесною справою. Комсомол міста направляв до її лав найкращих своїх вихованців. Тож криворізьке земляцтво було тут досить чисельне. Ось саме воїни цієї дивізії разом з бійцями 91-го прикордонного загону п'ять днів – з 22 по 26 червня – вели запеклі бої у призначеному секторі оборони.

Як свідчать оперативні звіти командування 41-ї дивізії, окремі її з'єднання ще 25 червня “прикривали підходи до м. Ковель та вели вперті бої в районі Корне, Поток, ст. Верхрата», а 26 червня командування доносило в Ставку Верховного Головнокомандування, що «...41 сд утримує Рава-Руську, але зазнає потужних атак з напрямку Верхрата...»³

Та вже в кінці червня в таких донесеннях зникають повідомлення про участь в боях цієї стрілецької дивізії. Її доля – та й воїнів цього з'єднання – виявилася трагічною: вона повторила

шлях багатьох військових підрозділів першого ешелону оборони державного кордону СРСР.

Війна увірвалася в місто не лише звісткою по радіо й величезними мітингами, але й масовими мобілізаціями з усіма їх ознаками: чергами біля військкоматів, записами добровольців, проводами тощо.

Реально мобілізаційну кампанію військкомати Дзержинського, Жовтневого і Центрально-Міського районів розпочали 23 червня. Старт їй дав спеціальний Указ Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. про мобілізацію військовозобов'язаних. Під дію цього закону підпадали військовозобов'язані відразу 14 вікових категорій – від 23 до 36 років включно, тобто народжених у 1905-1918 рр. Це для них – народжених ще в дореволюційну добу, у роки Першої світової війни та революцій 1917-1920 рр. – 23 червня стало першим днем явки на призовні пункти міста. Прикметно, що такі діями не лише в приміщеннях військкоматів, але й у районних комітетах комсомолу, в заводоуправлінні металургійного заводу (КМЗ) та ін.

Сюди з'являлися ті, хто мав мобілізаційні приписи; ті ж, хто таких не мав, від явки на збірні пункти звільнялися до особливих розпоряджень. Воно з'явиться за № 675-сс уже тоді, коли місто захоплять ворожі війська – 15 вересня 1941 р.

Загалом явка військовозобов'язаних по всьому Одеському військовому округу була високою і почасти навіть перевищувала 100 відсотків. Повністю в перші тижні війни виконував плани призову й Кривий Ріг. Призваних військкоматами криворіжців направляли як до резервних з'єднань, так і, як поповнення, до фронтних підрозділів. Так, скажімо, близько 500 призовників з Криворіжжя не пізніше 28 червня 1941 р. уже увійшли до складу 147 стрілецької дивізії, яка з Кривого Рогу, де вона дислокувалася до початку війни, була перекинута в західні області України й уже в останні дні червня вступила в перші бої в районі Шепетівки. Втім, відступаючи, дивізія зазнала великих втрат у живій силі; та згодом вона потрапила в оточення в районі містечка Райгородок. 12 липня начальника Генерального штабу Червоної Армії поінформували про те, що підрозділи 7 стрілецького корпусу, у тому числі й «147 сд. – оточені супротивником північніше Нв. Мирополь. Стан корпусу невідомий, зв'язку з ним немає...»⁴

Одночасно, з початком масової мобілізації, місто було переведено на воєнний стан. Вже 24.06.1941 р. по всьому місту, та найперш за все на підприємствах і установах басейну, рясніли плакати з текстом Указу Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 року «Про оголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану». У ньому зокрема йшлося про введення такого і на теренах усієї Української РСР, а відтак – і на Криворіжжі. Усе це, відповідно до чинного законодавства СРСР, означало, що «на територіях, де оголошено військовий стан, усі *функції державної влади* в сфері оборони, забезпечення громадського порядку й державної безпеки *належать військовим радам фронтів, армій, військових округів*, а там, де немає військових рад, – вищому командуванню військових з'єднань.⁵ (Виділено – ред.).

Звісно, це аж ніяк не означало, що вся місцева влада Кривбасу та її носії – від секретаря міськкому партії й голови міськвиконкому з усім його апаратом і установами – позбавлялися влади. Війна вимагала перерозподілення владних функцій на користь армії, якій випало виконувати найважливішу місію – боронити землю від агресора. А оскільки війна диктувала свої вимоги, то армія та її командування стали визначати першочерговість завдань, пов'язаних з обороною країни й залучати до їх виконання місцеві (цивільні) органи влади. А не навпаки. Іншими словами з уведенням у дію воєнного стану в Кривому Розі (як і по всій УРСР) відбулося перерозподілення влади на користь командування Діючої Армії. В Указі Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан» про це йшлося прямо й імперативно: «Усі місцеві органи влади, державні, громадські заклади, організації й підприємства *зобов'язані надавати повну* допомогу воєнному командуванню у використанні сил і засобів даної місцевості для потреб оборони країни й забезпечення громадського порядку і безпеки».⁶ (Виділено – ред.).

Криворіжжя в 1941 р. перебувало в зоні Одеського військового округу командування якого, відповідно до чинного законодавства одержало право:

– залучати громадян до трудової повинності для виконання оборонних споруд, охорони шляхів сполучень, засобів зв'язку, електростанцій, мостів тощо;

– оголошувати трудову й автогужеву повинність, вилучати транспортні засоби; регулювати час роботи закладів і підприємств, у тому числі театрів, кіно, організацію всілякого роду зборів, маніфестацій, обмежувати вуличний рух;

– регулювати роботу торговельних організацій, а також встановлювати норми продажу населенню продовольчих і промислових товарів;

– виселяти в адміністративному порядку з районів оголошених на воєнному стані, або з окремих населених пунктів осіб, визнаних соціально небезпечними, а також забороняти в'їзд та виїзд в такі місцевості тощо.

Дія всіх цих нормативних вимог поступово була поширена й на все Криворіжжя.

У перші тижні війни мобілізаційна кампанія в Кривому Розі проходила успішно: місто планомірно здійснювало призов військовозобов'язаних. Активну участь у цих заходах брали партійні й комсомольські організації міста. По суті переважна більшість добровольців, які пішли до лав армії влітку 1941 р. з Криворіжжя, – це заслуга цих осередків. Подавали приклад молоді й батьки.

Найбільш промовистим став вчинок машиніста підйомної машини шахти ім. Орджонікідзе Вієнка: у свої 54 роки він публічно заявив, що добровільно йде до армії разом з трьома синами, захищати Батьківщину від агресора.⁷

Утім, із наближенням лінії фронту до Дніпра в Кривому Розі почали фіксуватися й факти ухилень від призову; швидке просування ворожих армій углиб України, поширення панічних чуток, початок евакуації, велика кількість похоронок, переповнені евакогоспіталі, поспішний виїзд із міста сімей високо посадовців - усе це спричиняло певний песимізм, невіру та згасання патріотичного піднесення. Та масовими такі настрої на Криворіжжі не стали.

А між тим, 10 серпня 1941 р. ДКО видав наказ № 452-сс про призов на території Дніпропетровської, Кіровоградської та Миколаївської областей, які перебували в той час в зоні активних бойових дій, *військовозобов'язаних запасу* 37-51-річного віку (1890-1904 років народження) та *дострокову* мобілізацію не лише 19-річних, але й 18-річних призовників (1923 р.н.).⁸

Отже, Криворіжжя потрапило в зону, де проходили *не лише загальні мобілізації, але й дострокові призови населення*. Спонуки проводити такі у військкоматів були більш ніж переконливі: війська несли невинувато високі втрати в живій силі і постійно відчували гостру потребу в поповненні. Документи свідчать, що практично всі стрілецькі й кавалерійські дивізії Південного фронту регулярно й наполегливо вимагали поповнень. З огляду на таку ситуацію, командування не мало часу для повноцінної та якісної підготовки призовників та їх навчання військовій справі; не мало воно й достатньої кількості зброї для їх спорядження. Більше того вже в липні 1941 р. фронтові з'єднання почали відчувати й дефіцит професійних командних кадрів. Усе це змушувало командування кидати в бій буквально «вчора» укомплектовані з'єднання: вони відправлялися на фронт маршовими ротами й часто-густо «сходу» вступали в бій.

Але такі мобілізації покликані були розв'язати не лише проблему поповнення живою силою підрозділів Червоної Армії; вони вирішували й інше, не менш важливе завдання, а саме: позбавити окупантів можливостей використовувати цей контингент як робочу силу. Втім, ситуація склалася на Криворіжжі не зовсім так, як планувалося. Чимало тих, хто міг би одягнути однострої Червоної Армії у силу різних причин, у тому числі й шляхом дезертирства, опиняться на окупованій території.

Але скільки жителів міста влилося до лав діючої армії влітку 1941 р., тобто до початку його окупації? Наразі дослідники не мають усього корпусу джерел, який дозволив би назвати точну кількість таких. І все ж, дотримуючись вже апробованих методик розрахунків, спробуємо назвати бодай орієнтовну кількість тих, хто в червні-серпні 1941 р. – з 23.06 до 13.08 – узяв у руки зброю у складі різноманітних з'єднань Червоної Армії.

За переписом населення станом на 17 січня 1939 р. у Кривому Розі проживало 198 тис. міських жителів. Та вже на 1 січня 1941 р. їх стало – 212 878. Таку цифру подають автори нарису про місто в книзі «Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область» (К., 1969. – С. 303). Тож виходимо й ми з цієї кількості населення Кривого Рогу. Теоретично, враховуючи тогочасні сталі пропорції співвідношення між жінками й чоловіками,

останніх у місті було 47-48%, тобто близько 100 тис. Але скільки серед них було тих, хто підлягав під призов згідно з Указом від 22 червня і наказом ДКО від 10 серпня 1941 року? Загально-відомо, що до таких належали призовники 33(!) вікових категорій, тобто чоловіки віком від 18 років (1923 року народження) до 50 років включно (1890 року народження).

Такі призовники склали до 60% усього населення чоловічої статі Криворіжжя, тобто, якщо ці відсотки перевести в абсолютні цифри, то в місті теоретично під мобілізацію могли потрапити майже 60 тис.

Щоправда, юнаки віком від 19 років, а також 18-річні випускники середніх шкіл відповідно до норм Закону про загальну військову повинність від 1939 року, ще восени 1940 року (у період з 15 вересня до 15 жовтня) вже були призвані на службу. І цей контингент криворіжців віком від 19 до 22 років на момент початку війни вже був на дійсній військовій службі. Багато хто з них зустрів ворога на західному кордоні країни.

Утім мова нині не про них, а про тих, хто потрапив під мобілізаційні хвилі вже в перші місяців війни, тобто зарахованих у запас військовозобов'язаних, які мали *військовий квиток і мобілізаційний припис*. У цьому статусі «воїнів запасу» вони перебували до 50 років (включно). І таких, як уже зазначалося вище, могло бути в місті до 60 тис. Але взяти їх всіх до війська навіть теоретично не могли. Адже, перебуваючи «в запасі», дехто з цієї категорії резервістів, встиг одержати за станом здоров'я «білий квиток» і вже не підлягав призову навіть в умовах війни. Щоправда, дехто з них всупереч приписам, все ж добровільно вступав у різноманітні парамілітарні з'єднання.

Середньостатистичні дані по всій країні показують, що тих, хто одержав «білий квиток» на 1000 «запасників» було 5-10 відсотків. Тож і в Кривому Розі їх могло бути до 5 тисяч, що дає підстави зменшити кількість вірогідних призовників щонайменше на 5 тис. Але взяти й усі 55 тис. теж не могли. Адже це призвело б до паралізації усіх підприємств міста.

Радянські фахівці з питань мобілізації людських ресурсів до армії в умовах війни в ті роки виходили з константи про те, що країна могла віддати армії до 15-20% працездатного насе-

лення. Вважалося, що така кількість мобілізованого цивільного населення до війська не зашкодить економіці й не паралізує її роботу. Усе, що більше, могло негативно впливати на роботу тилу, а відтак, і на забезпечення воюючої армії всім необхідним – від зброї до продуктів харчування.

Цілком очевидно, що з таких теоретичних установок діяли й усі військкомати УРСР, і Дніпропетровщини зокрема, складаючи мобілізаційні плани в мирні часи.

Але вище йшлося про *теоретичні засади мобілізації людських ресурсів*. Натомість реалії 1941 р., а точніше, величезні втрати в живій силі, які несла Червона Армія вже в червні-липні та ще й в умовах *прифронтової* зони (а тут треба було забирати чи виводити практично все населення, яке підлягало призову!) *змушували командування Південного фронту підняти відсоток тих, хто підлягав призову*. Тим паче, що багато підприємств почали поступово згортати роботу; додамо до цього й такий феномен, як масове використання на виробництві жіночих рук та працю підлітків (особливо з шкіл фабрично-заводського навчання, ремісничих і залізничних училищ тощо); зауважимо, що в мобілізаційних розрахунках теоретиків цей чинник майже не враховувався.

З огляду на реалії війни й на ту ситуацію, що склалася з хронічною нестачею людських резервів для Південного фронту, мобілізаційні плани для прифронтової Дніпропетровщини були скореговані в бік збільшення призову місцевого населення до лав армії. І, перш за все, до лав новоформованої Резервної армії.

Наголосимо, що природа й засади формування цієї армії за визначенням *резервної* (але *не кадрової*, тобто такої, що на 100 відсотків укомплектована навченим і професійно підготовленим особовим складом з відповідною технікою та озброєнням) формувалися саме за рахунок *резервістів-призовників* із регіонів, які були в зоні підпорядкування Південного фронту. Криворіжжя якраз і було в межах такої. Тож «зачищали» лави тих, хто підлягав призову в цю армію та ще й у зоні активних бойових дій, більш щільно, аніж у тилових районах СРСР і навіть у Лівобережних районах України, які в липні-серпні 1941 р. були далеко від лінії фронту. Особовий склад цієї армії – і навіть її офіцерсь-

кий корпус – складала головно резервісти, учорашні робітники, службовці, колгоспники Дніпропетровщини та Запоріжжя. Наприкінці липня 1941 р. на Криворіжжі формувався й 20-й запасний кавалерійський полк.

Отож, аналізуючи різні джерела та співставляючи їх, *припускаємо* (підкреслюємо: тут називається не чітко документована цифра, а теоретично розрахована, тому і вживаємо визначення «припускаємо»), що скоріш за все – понад 10 тис. військовозобов'язаних криворіжців було мобілізовано в ході першої хвилі призову: тобто в червні–липні 1941 р. Друга хвиля, яка розпочалася з 10 серпня, якраз припала на евакуаційну кампанію на Криворіжжі. Маса робітників були задіяні до цієї роботи, інші вже були в дорозі: разом із сім'ями та промисловим обладнанням вони рухалися в залізничних вагонах у тил країни. Та й бої вже точилися під стінами міста, тож з міста потягнулися в села – ближче до родичів і до землі – перші валки піших біженців-втікачів. Ось чому на Криворіжжі, з огляду на ситуацію що склалася в прифронтовому місті, військкомати 11-13 серпня 1941 р. практично не могли виконати плани з призову тих, хто підлягав такому відповідно до Указу від 10 серпня 1941 р., тобто чоловіків 45-50 років і 18-19 років.

Дослідник О. Мельник, оперуючи матеріалами книги «Список военнообязанных, призванных в ряды Красной Армии Дзержинским РВК г. Кривого Рога в 1941-1945 годах», стверджує, що в червні-серпні 1941 р. з цього району міста було мобілізовано 2937 військовозобов'язаних. Ці відомості наведено в його монографії «Криворожжє: в пламени войны. 1941-1944» (Кривой Рог – 2014) на с. 14. Приймаємо й ми цю цифру, тим більш, що вона підтверджена документально, але лише з одним зауваженням: вона (ця цифра) зафіксувала лише тих військовозобов'язаних, які *були призвані військкоматом за повістками і за мобілізаційними планами*. Не менше, аніж у Дзержинському районі міста, призвали й військкомати Жовтневого і Центрально-Міського районів. Отож і виходимо на цифру – «близько десяти тисяч».

Але ж потік живої сили до лав Діючої Армії в 1941 – і, особливо, у перші місяці навали! – не вичерпувався лише призова-

ми через військкомати. В країні загалом і в Кривому Розі зокрема задокументовано й *масовий рух добровольців*, які теж потужно поповнювали лави воїнів. Цікаво, що серед таких були переважно ті, хто не підлягав першочерговому призову: йдеться головню про тих, хто мав так звану «бронь». Принагідно зауважимо, що високий прошарок їх був серед гірників – від кваліфікованих робітників, зайнятих на підземних роботах, до інженерно-технічних працівників; немало таких було і серед металургів й залізничників.

Та попри все, на хвилі високого – а точніше: дуже високого! – патріотичного підйому чимало тих, хто мав «бронь» все-таки потрапили до армії і, перш за все, шляхом партійних і комсомольських мобілізацій. Фахівці вважають, що не менше 50 відсотків членів Криворізької партійної організації – а в її лавах було понад 6 тис. членів партії⁹ – пішли на фронт у 1941 р. Але скільки *вояків-добровольців* парторганізація дала за партійними мобілізаціями, а скільки за повістками військкоматів, сказати дуже важко. Тож чи вписувати їх окремим рядком і додавати до майже 10 тис. тих, кого призвали військкомати міста? Чи вони вже увійшли до загального балансу армії криворожан, які поповнили лави діючої армії в 1941 р.? Як їх рахувати і як уникнути в таких підрахунках подвійної бухгалтерії?

Загальновідомо, що почин добровольців-партійців дуже активно підтримали комсомольці й молодь міста. Та перш за все, студенти гірничорудного й педагогічного інститутів.

Відтак і маємо підстави сказати, що з Кривого Рогу в липні 1941 р. пішло до лав армії не менше 3 тис. ще й добровольців.

З огляду на практику призовної кампанії на українських землях влітку-восени 1941 р., маємо підстави стверджувати, що контингент добровольців, які вливалися в діючу армію, частіше за все, військкоматами не обліковувалися.

То ж і в наших підрахунках таке поповнення з криворізьких теренів подається окремим рядком, поза сумарними цифрами призовників, прізвища яких ми знаходимо в облікових книгах трьох районних військкоматів міста. Зарахуємо до числа тих, хто потрапив до регулярних бойових частин, які безпосередньо діяли на криворізьких теренах, і бійців винищувальних батальйонів та ополченських загонів.

Є документи, які свідчать про те, що спекотного серпня 1941 р. підрозділи Резервної армії масово поповнювали свої лави за рахунок дніпропетровських парамілітарних структур (випушувальних батальйонів і ополчення). Як наслідок, припускаємо (саме *припускаємо*), що з їх лав улилося в армію ще близько 3 тис. криворіжців.

Додамо ще й десятки (чи сотні) жінок міста, які теж пішли на фронті війни. *Усі ці потоки призовників, тобто тих, хто підпадав під дію Указу Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. про мобілізацію військовозобов'язаних, бійців парамілітарних з'єднань і добровольців - перепліталися та взаємодоповнювали один одного.*

Відтак, виходячи з цих підрахунків і припущень, автори дійшли висновку, що сумарно з 22 червня й до 13 серпня Кривбас дав діючій Армії 15-17 тис. воїнів, що складало 20-25 відсотків від кількості населення призовних вікових категорій, а таких тут було не більше 60 тисяч.

[Автори книги усвідомлюють, що наведені вище підрахунки й сумарні цифри не є dokonано обгрунтованими; попри всі зусилля вони так і не мали у своєму розпорядженні повного й достовірного корпусу джерел, які б повноцінно розкривали суть питання; тому й наведені вище нами цифри не є результатом аналізу наявних документів, теоретичних розрахунків і авторських припущень. Цілком вірогідно, що наукові пошуки в архівосховищах дадуть підстави уточнити й наведені вище цифри. Така логіка наукового поступу. Свого часу - в 2005 р. - в збірнику «Війна 1941-1945 рр.: події, оцінки, спомини». (Кривий Ріг, 2005. - С. 12-14) один з авторів цієї праці - проф. Стецкевич В.В. уже викладав свої думки щодо кількості мобілізованих криворожан у 1941 р.; там йшлося про майже 30 тис. жителів міста, які пішли до лав армії в червні-серпні 41-го. Але колективні пошуки, відкриті нові матеріали й, зокрема, списки призовників по Дзержинському районному військкомату м. Кривого Рогу, дали підстави стверджувати, що ті підрахунки 2005 року напевне передавали децю завищені відомості. Тому в цьому виданні й наведені нові цифри. До речі, до 15-17 тис. криворожців, які влилися в лави армії в 1941 р., не включено тих мешканців, які були призвані до війська в 1938-

1940 рр. і проходили строкову службу. Усі вони зустріли початок війни в армійських одностроях і боронили країну від самого початку навали. Скільки таких було - автори не знають. Але теоретично їх було не менше 5-6 тис. Відтак, загалом криворожан у лавах Радянських Збройних Сил на початку війни було значно більше, аніж 15-17 тис.].

Недільний випуск центрального та найбільш впливового періодичного видання СРСР газети «Правда» за 22 червня 1941 р. готувався до випуску ще 21.06.1941 р. у суботу – в останній мирний день; та дійшов він до читача – у день, коли вже почалася війна. Усі матеріали цього випуску носили виразно мирний характер. Втім там була оглядового характеру стаття під заголовком «Трудовая доблесть и военная храбрость – родные сестры», яка за дивним збігом обставин і своїм змістом та навіть заголовком органічно «вписалася» в контекст принципово нової ситуації й нових подій, які розпочалися вранці 22 червня 1941 р. й визначили все життя країни в умовах війни.

Редакція зазначила, що заголовок статті запозичено із газети «Днепровская правда», яка виходить у Дніпропетровську; саме так називалася передовиця в одному з її червневих номерів. Та особливу увагу читачів «Правда» привернула до висновку (як виявилось згодом, до певної міри пророчого), який зробила свого часу обласна газета: «Люди, які здатні наполегливо долати перешкоди і досягати мети, незважаючи ні на що, будуть і на полі бою громити ворога до повного його знищення. Люди, загартовані в праці, не злякаються нестатків і злигоднів війни».

Війна, більш ніж сповна, дала нагоду довести реальними справами цю думку як воякам на фронті, так і трудівникам області, яким потрібно було перевести економіку на воєнні рейки. Завдання, як виявилось, було з категорії надскладних. Тим паче, що конкретного плану конверсії всього народного господарства в річище мілітаризації, радянське керівництво на момент початку війни не мало. Був лише загальний нарис дій на випадок війни. Тільки 30 червня - коли вже йшла війна – уряд прийняв мобілізаційний план роботи економіки в умовах воєнного часу на 3-й квартал 1941 року.¹⁰ Ним передбачалося широке розгортання воєнного виробництва, збільшення видобутку нафти, вугілля,

руд – залізної та марганцевої, виплавлення високоякісної криці (сталі), кольорових металів і усього того, що було конче потрібне підприємствам, які випускали оборонну продукцію.

Усе це вимагало не лише збільшення випуску продукції, але й перепрофілювання підприємств, докорінних змін технологій, налагодження нових економічних зв'язків, перенавчання персоналу тощо.

Це в мирні дні легко співалося: «Если завтра война, если завтра в поход», але коли вона (війна) стала реальністю - держава і її людність мали не словом, але ділом довести, що тил (тобто економіка держави) спроможний дати все необхідне фронту.

Найбільш лапідарно й чітко, як бойовий наказ, це завдання знайшло своє втілення у гаслі «Все – для фронту! Все – для перемоги!». Його реалізація стала стрижнем усієї роботи партійних, державних і громадських інститутів та керівників промислових підприємств міста. Обласна газета «Днепровская правда» вже 24 червня 1941 року писала, що в Криворізькому залізорудному басейні на агресію Німеччини гірники відповіли високими виробничими перемогами і взяли зобов'язання перевиконувати плани видобутку руди. В авангарді йшли шахтарі копальні ім. Ілліча – батьківщини семиволосівського руху; особисто найвідоміший стахановець Криворіжжя – Олексій Семиволос 27 червня виконав норму на 431 процент, бурильники: Задворний – на 236,6 проценти, Вороненко – на 200 процентів, скреперистка Михайленко – на 236 процентів.

«Так відповідає колектив уславленої шахти на бандитський напад фашистів. Більшість робітників при обговоренні Указу про режим робочого часу взяли зобов'язання виконувати щоденно 2-3 норми» – писала 29.06.1941 р. «Днепровская газета».

Почин рудокопів цієї шахти підтримав увесь басейн. А гасло О. Семиволоса «Руда – це танки, літаки, боезапаси, гвинтівки, гармати» облетіло всю країну, стало крилатим і по суті універсально ілюструвало всю суть праці рудокопів в умовах війни.

1 липня 1941 р. обласна газета для розвитку теми про зв'язку криворізьких гірників подала нову інформацію, в якій зокрема читаємо таке: «Прохідники шахти «Гігант» тт. (товариші - ред.) Тищенко, Миронов, Буряковський систематично викону-

ють норми на 250-300 відсотків. Колишні учні ФЗН (школа фабрично-заводського навчання – ред.) Падченко і Криста п'ять днів поспіль виконують норми на 300 відсотків».

На шахті імені К. Лібкнехта провідною є ділянка т. Свиноренка. Більшість бурильників цієї ділянки виконують по три норми.¹¹ На 300 відсотків виконував денну норму й бурильник шахти «Центральна» т. Борисенко.

Ударна праця спричинила дострокове виконання планів видобутку руди гірниками всього Криворіжжя: піврічний план було виконано до 25 червня; достроково виконано було й план липня: шахта «Центральна» виконала його вже 13 липня, шахтоуправління «Інгuleць» – 14 липня, а увесь басейн – 15 липня 1941 р.¹²

Почин гірників підтримали представники усіх промислових підприємств басейну. Найбільш ефективно працювали «Фронтіві бригади». Цей рух набув на Криворіжжі масового характеру. Його учасники ставали на «фронтіві зміни», що означало перевиконання виробничих завдань, дострокове освоєння випуску нових видів продукції (як правило оборонного характеру) та економію металу, сировини, електроенергії та якісне виконання прямих замовлень фронту тощо. Так, на металургійному заводі було підвищено якість виплавки чавуну, сталі та ливарних виробів; одночасно металурги підвищили й коефіцієнт використання корисного об'єму доменних печей, що дозволило давати більше чавуну, потреба в якому різко зросла. Не відставав і бєсемерівський цех – якість сталі теж було покращено. Досягли сталевари і збільшення потужності конвертора, а ливарники – освоїли випуск продукції суто оборонного характеру у тому числі й заготовок для виготовлення артилерійських боезапасів тощо. Одночасно металурги стали перевиконувати нормативні показники і регулярно давати понадпланову продукцію. Особливо відзначилися в цьому бригади доменного цеху Савченка, Полякова, Сільченка, Ткаченка та ін.¹³

Взірці трудової звитяги демонстрували й коксохіміки, машинобудівники, залізничники. Так сотні співробітників Довгинцевського відділку залізниці 3 серпня взяли активну участь у Всесоюзному недільнику і продемонстрували високу продукти-

вність праці та одночасно зібрали в фонд оборони країни 36 тис. карбованців.¹⁴ Загалом кампанія зі збирання коштів у цей фонд охопила весь басейн. Як правило, ті, хто працював, перераховували одноденний заробіток щомісяця. Та підтримували цей рух і студенти, домогосподарки й пенсіонери. Вони зазвичай здавали кошти через домові й вуличні комітети, ощадкаси тощо. Загалом за червень-серпень 1941 р. криворіжці перерахували в фонд оборони декілька мільйонів карбованців.

Війна змусила перевести на воєнні рейки виробничі потужності не лише підприємств важкої промисловості Криворіжжя, тобто гірничо-металургійного комплексу. На випуск оборонної продукції переключилися і підприємства місцевої промисловості, кустарно-кооперативні цехи й артілі та й навіть різноманітні майстерні. Вони теж нерідко виконували прямі замовлення Південного фронту. Так, зокрема для потреб Резервної Армії, формування й комплектація якої відбувалися в південних районах області в липні-серпні 1941 року, криворізькі підприємства на замовлення інтендантських служб виготовляли різноманітний реманент і оснащення для інженерно-саперних частин та оборонних споруд, які будувалися вздовж правого берега р. Інгулець; одночасно вони постачали в армію гужове начиння, шанцеві інструменти, підводи й елементи одягу; ремонтували взуття й солдатський одяг; прали білизну для військових шпиталів тощо. Навіть криворізький «Харчопром» постачав підрозділам Резервної Армії різноманітні продукти харчування у т.ч. й сухарі, артіль «Хімпром» – миючі засоби, «Металпобутремонт» – скляні вироби, матеріально-технічне знаряддя для будівництва загороджувальних споруд, будівництва солдатських окопів, бліндажів тощо.

З початком навали активізувалося й завершення будівництва військового аеродрому спеціального призначення для підрозділів бомбардувальної авіації, які перелетіли до Кривого Рогу із Запоріжжя. Оскільки злітна смуга була готова, то аеродром почали інтенсивно експлуатувати. Цей об'єкт оборонного призначення був розташований в районі колишнього села Катеринівка та шахти «Валявко-2», тобто там, де нині знаходиться кар'єри гірничо-збагачувальних комбінатів – Південного й Новокриворізького.

Роботи з його спорудження розпочалися ще в березні 1940 р. Для цього в місті було створено спеціальну будівельну організацію під закодованою назвою «Стройплощадка № 90». Це був об'єкт надзвичайної ваги, тож участь в будівництві аеродрому брало чимало підприємств міста – інститут «Кривбаспроект», геологічний трест, рудник імені Ілліча, заводи «Комуніст», металургійні та інші. Та одночасно тут працювали й «робітники із зони ув'язнених та грабарі». Останні потрапили на будову № 90 за мобілізацією місцевих військкоматів. В основному це були літні люди, які за віком призову в армію не підлягали. Вони з'явилися на будові з своїми грабарками та кіньми. Вже в кінці травня – на початку червня будівництво аеродрому в основному завершилося. «Я маю на увазі – згадував один із учасників цієї будови В. Осинський – злітну смугу»*. І хоча офіційно цей об'єкт так і не було здано в експлуатацію, війна змусила військове командування розмістити тут ескадрильї 4-го далекобомбардувального авіаційного корпусу (командувач – полковник В. Судець, майбутній маршал авіації та визволитель Криворіжжя). З'єднання цього бойового підрозділу здійснювали рейди – майже 900 км в один кінець! – на бомбардування румунських нафтопромислів м. Плоешті, який був одним із головних центрів постачання пального для нацистської авіації.

[* Детальніше див. копію фрагментів зі споминів В. Осинського і матеріалів із газети «Червоний гірник» у додатках до книги. Одночасно привернемо увагу читача до складу робочого контингенту, який будував аеродром, а це, головню, була дармова робоча сила, така собі «трудоармія», яку сформували із числа ув'язнених та призваних через військкомати грабарів призовного віку.

Залучення таких контингентів, а по суті дармової робочої сили, до будівництва різних об'єктів широко практикувалося в ті часи. І Криворіжжя не було винятком.]

Виключно важливу місію виконували в ті часи й колектив Довгинцевського відділку Сталінської залізниці й усі залізничні станції Кривбасу. На їх плечах лежало неймовірно важке завдання – забезпечити вчасне та безперебійне перевезення військових ешелонів («літерних»), народногосподарських вантажів та людських контингентів. Порівняно з мирним часом обсяг усіх таких перевезень зріс у декілька разів. Залізничний вокзал ст.

Довгинцеве і уся прилегла до нього територія включно з парком і сквером навколо колишнього собору були заповнені біженцями. У липні 1941 р. вони масово стали з'являтися тут – це були вихідці з Бессарабії, Одещини. Персонал вокзалу разом з військовим комендантом, загонами міліції, воєнізованої залізничної охорони («стрілками») та комсомольськими групами сприяння ледь справлялися з пасажиропотоками, наданням біженцям першої медичної допомоги, кип'ятку тощо.

Картину воєнного лихоліття на залізничних вокзалах міста й масового переселення людності України доповнювали евакогоспіталі – військові шпиталі на колесах. Залізничники міста працювали з величезним напруженням сил. Практично всіх службовців вузла було переведено на «казармений» стан.

Переведенню економіки Криворіжжя на воєнні рейки (тобто її мілітаризації) сприяли й радикальні зміни в організації та режимі робочого часу. З 27 червня 1941 р. усе місто перейшло на 11-годинний робочий день при 6-денному робочому тижні. Така перебудова відбулася відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про режим робочого часу робітників і службовців у воєнний час» від 26.06.1941 р. Цим документом також відмінялися відпустки і замінювалися грошовою компенсацією. Одночасно заборонялося з власної ініціативи змінювати місце роботи. Деякі контингенти робітників, і перш за все на оборонних підприємствах області, уважалися мобілізованими й закріплювалися на постійне місце роботи. На Криворіжжі це в першу чергу стосувалося зв'язківців, робітників КРЕСу, медиків, залізничників - машиністів паровозів і електровозів та їх помічників, диспетчерів, керівного складу («комсоставу») усього відділку залізниці, усіх, хто будував аеродром («Стройплощадка» № 90) та інших категорій робітників і службовців міста.

Більш жорсткою став і регламент праці: за порушення трудової дисципліни чи самовільне відлучення від роботи передбачалося суворе покарання – аж до ув'язнання на 5-8 років.¹⁵

В умовах війни радикально змінився і стиль керівництва підприємствами. Воно практично позбавилося бюрократичної тяганини, натомість було посилено його адміністративно-командну складову й оперативність, а також розширилися дисциплінарні та примусові заходи керування.

Усе це було обумовлене потребами часу й «працювало» на зміцнення обороноздатності всієї країни – такі були вимоги війни. Загалом комплекс заходів партійних, радянських і господарських органів і організацій міста, високий трудовий ентузіазм робітників басейну в решті-решт і забезпечили переведення всього потенціалу міста на рейки війни. І це попри те, що всю цю кампанію супроводжувала ціла низка труднощів. Одна з таких була пов'язана з перерозподілом робочих рук: мобілізація призовників спричинила гостру потребу в поповненні практично всіх підприємств міста робочою силою. Перерозподіл робочих рук на Криворіжжі, як і в усій країні, відбувався за такими напрямками:

- запровадження загальної трудової повинності для всього працездатного населення міста та понаднормової роботи;

- масове залучення на підприємства міста осіб, які не підлягали призову, пенсіонерів, домогосподарок і, навіть, старшокласників та підлітків та їх виробниче навчання.

Супроводжувалися ці заходи широкою роз'яснювальною та агітаційною кампанією. Як наслідок, уже в червні-липні 1941 р. у Кривому Розі на виробництво було залучено близько 10 тис. нових робітників: вони заповнили «вакантні» місця на підприємствах, які виникли після першої мобілізаційної хвилі. У цьому потоці було багато пенсіонерів – тих, хто ще недавно стояв за верстатами чи працював в забоях, – учнів різних шкіл і училищ системи профтехосвіти; чималий відсоток серед цього поповнення займали й жінки-домогосподарки. За різними підрахунками, загальна частка їх серед такого контингенту робітників по всій Україні сягала 50%. Не меншим він був і в Кривому Розі.

А між тим, цей рух жінок на виробництво на Криворіжжі мав свою специфіку: індустріальний характер підприємств міста визначив номенклатуру робочих місць, які з червня 1941 р. стали займати жінки. Переважна більшість таких було на підприємствах важкої промисловості – металургійних, коксохімічних та гірничовидобувних. Ось саме вони, а не артілі й цехи легкої промисловості, і потребували великої кількості робочих рук, спроможних виконувати фізично важкі різновиди праці. Іншими словами, специфіка виробництва на таких підприємствах, їх те-

хнічне оснащення й рівень механізації, висока частка ручної праці й спричиняли наявність великої кількості вакантних робочих місць, які вимагали тяжкої фізичної праці та ще й у непростих санітарно-гігієнічних умовах. Такою була своєрідність виробництва на гірничо-металургійних підприємствах міста в 30-40-х роках ХХ ст.

Підприємств легкої промисловості в місті в той час було вкрай мало; тут домінувала важка промисловість. Але це не зупиняло жіноцтво басейну. Лави працюючих вони поповнювали двома шляхами: одні з них прийшли на виробництво відповідно до чинного в ту добу положення про загальну трудову повинність, яка поширювалася й на всіх працездатних жінок міста; інші – йшли на підприємства добровільно. Скільки їх прийшло з кожним потоком, нині сказати важко. Втім важливе інше: жіноцтво Криворіжжя ефективно замінило на виробництві чоловіків, які пішли на фронт.

Уже в червні в місті широким фронтом розпочався рух під гаслом «Чоловіки – на фронт! Жінки – на виробництво!». Показово, що цей почин носив не лише масовий характер, але й добровільний. Жінки Кривого Рогу нерідко самі ініціювали його. Ілюстрацією цієї думки є повідомлення міської газети «Червоний гірник» за 24 червня 1941 р. Часопис повідомив, що вже в перші дні війни дружини рудокопів шахтоуправління імені Першого травня заявили про готовність замінити на будь-яких робітничих місцях своїх чоловіків. Як показують документи тієї доби, на шахти басейну дійсно прийшли сотні жінок; частина з них з'явилася навіть в підземних забоях, де вони працювали «стволовими», телефоністками, машиністами підйомних механізмів, розчищали під'їзні колії, завантажували й розвантажували вагонетки, ба, навіть, стояли за скреперними машинами. А між тим, остання робоча професія несла певні небезпеки і вимагала серйозних фізичних зусиль. Та все ж жінки-скреперистки не лише виконували денні норми видобутку («подачі руди»), але й нерідко перевиконували. Так, на шахті ім. С. Орджонікідзе комсомолка-скреперистка Марія Пуховець спромоглася «видавати на - гора» по 3-4 норми за зміну, а на шахті ім. Ілліча скреперистка Михайленко виконувала по дві-чотири норми.¹⁶ Успішно – по-стахановськи – працювали на шахті ім. Карла Лібкнехта

дружини фронтовиків – Драпунова, Ларіна, Петренко¹⁷, а на руднику ім. С. Кірова – в авангарді йшли скреперистки Віра Лубенець, Наталка і Віра Руденко¹⁸ та інші. Чимало жінок з'явилося й серед металургів і коксохіміків; нерідко їх можна було зустріти навіть у гарячих цехах – у ливарних, доменному, біля коксових батарей тощо. Динамічно освоювали юні криворожанки й нові спеціальності. У річищі діючої в ті часи в місті програми «Кожній дівчині виробничу професію!» було організовано різноманітні курси, школи, гуртки тощо. Одна з таких – дуже і дуже популярних в ті місяці шкіл – діяла в Жовтневому районі: тут понад 100 курсанток навчалися водити автомобіль. Чи не першою подала заяву на навчання Лариса Гребенюк; у ній вона, зокрема, писала, що хоче за кермом автомобіля замінити свого чоловіка, який пішов на фронт.¹⁹

Внесок жіноцтва басейну у збереженні трудового ритму підприємств міста влітку 1941 р. був безумовно вагомий і помітний. І до певної міри героїчний. Адже часто-густо за рівнем кваліфікації, досвідом роботи та й фізичними можливостями вони поступалися чоловікам, тож виконувати виробничі норми їм було нелегко. Та вихід із цієї ситуації було знайдено: вони стояли у верстатів доти, доки не виконували завдання. До того ж усе це вимагало серйозних зусиль, а почасти й фізичних надзусиль. Та тут потрібно зауважити і розтлумачити одну, але вельми важливу деталь тогочасного життя. Радянська держава та вся її пропагандистська машина вже в 20-30-ті роки ХХ ст. дієво готувала і виховувала перш за все *жінку-трудівницю* спроможну будувати соціалізм, готову до серйозних фізичних навантажень. Тип самої такої жінки був дуже популярним у ті роки; він усіяко культивувався й заохочувався: країні, яка розгорнула широкий фронт індустріалізації та колективізації, потрібні були не «барышни-белоручки», не «воспитаницы институтов благородных девиц», але трудівниці, які не бояться будь-якої праці і, в тому числі, й фізичної. Тому Паша Ангеліна, яка перша в СРСР стала трактористкою, була не просто популярною, але суперпопулярною, бо повела за собою тисячі й тисячі дівчат та очолила всесоюзний рух «Дівчата – на трактор!». Масовими були в ті роки й рухи дівчат (жінок) за освоєння інших професій в промисловості і, особливо, в будівельній галузі.

Потужний розвиток промисловості Криворіжжя в 30-ті роки ХХ ст. теж охопив рух широкого залучення жіноцтва на виробництво. Тож жінка-працівниця на гірничо-металургійних та машинобудівних підприємствах міста вже не була екзотичним винятком. Вони масово й активно будували індустрію Криворіжжя і ще в мирні (довоєнні) часи були навчені працювати в промисловості, загартовані і готові до фізичних навантажень.

З настанням війни жіноцтво міста залучило досвід спартанського життя й подолання труднощів, набутий у попередні роки ба навіть виживання в умовах голодних 30-х років. Усі ці компенсатори й дозволили їм адаптуватися до праці на підприємствах зі складними і важкими умовами праці в червні-серпні 1941 р.

Прикро констатувати, але вже в повоєнні роки фахівці засвідчили, що тяжка, часто на межі фізичних можливостей, праця, спричинила появу у певної частини жіноцтва ознак маскулінізації та навіть деяких медичних проблем. Загальновідома теза про те, що «У війни не жіноче обличчя». Та виявляється, таким воно було не лише у тих, хто був в окопах, на фронті, а й у тих, хто тяжкою працею допомагав боронити країну в тилу.

Профспілки й місцеві органи влади всіляко сприяли залученню жіноцтва на виробництво. Так, у місті було запроваджено переведення націлодобовий режим роботи усіх дитячих (дошкільних) закладів міста; одночасно було виділено додаткове харчування для дітей працюючих матерів та надано їм матеріальну допомогу тощо. Одночасно безпосередньо на підприємствах, у спеціально обладнаних приміщеннях, було облаштовано дитячі кімнати, куточки для годування дітей, їх сну та відпочинку тощо.

Іншим джерелом поповнення робітничих загонів стало залучення на промислове виробництво дівчат-підлітків зі шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН) та ремісничих училищ (РУ) міста. Щоправда, найбільша частка дівчат в той час навчалася у професійно-технічних закладах будівельного профілю.

На рейки війни перебудовувалися не лише підприємства міста, але й усі державні органи влади й установи, партійні структури й громадські організації. В режимі воєнного часу вони почали працювати вже з 22 червня 1941 року: о 14-й годині в Дніпропетровську відбулася обласна нарада секретарів міськко-

мів і райкомів партії, очільників виконкомів та керівників обласних організацій і директорів провідних промислових підприємств. Порядок денний: перебудова життя області на рейки війни. А пізно ввечері – у приміщенні Міськкому партії по вулиці Леніна, 27 – відбулася нарада криворізького активу. І.М. Сіренко – секретар міськкому партії був лаконічним: над країною нависла серйозна загроза і місто повинне віддати всі сили для відсічі агресора.

З наближенням фронту міський і районні (у місті) виконавчі комітети Рад депутатів трудящих, партійні комітети перейшли на цілодобову «фронтową вахту»: вони перетворилися на своєрідні оперативні штаби, які забезпечували життєдіяльність міста і у взаємодії з командуванням Південного фронту, надавали йому різноманітну допомогу.

Цікава й така деталь: в умовах воєнного часу сесійні засідання Рад вважалися правочинними за умови присутності на *них наявної кількості депутатів, але не обов'язкової більшості*. І це був цілком виправданий крок: в умовах, коли значна частина депутатського корпусу за мобілізаціями чи добровільно пішла на фронт виконувати свій найвищий обов'язок – захищати Батьківщину, – така норма роботи колегіальних (представницьких) органів влади була *адекватною викликам часу*. Чинними були рішення, які приймалися на таких сесіях, хоча формально вони й протирічили діючому в ті роки регламенту роботи цих органів державної влади.

Умови війни внесли зміни і в роботу виконкомів місцевих Рад. І, перш за все, це проявилось в підвищенні оперативності та особистої відповідальності очільників цих структур за прийняття рішень та їх виконання; одночасно відбулося й певне звуження повноважень усіх місцевих Рад за рахунок передачі таких військам, у зоні дії яких вони перебували.

Одночасно в місті набули поширення оперативні засідання («оперативки») за участю керівників радянських органів влади, партійних і громадських організацій, правоохоронців, представників військових комісаріатів і комендатури міста, керівництва промислових підприємств тощо. В серпні 1941 р. їх засідання набули ознак постійно діючого штабу оборони Криворіжжя. І

хоча робота таких інституцій в УРСР не була законодавчо регламентованою, все ж дієвість їх роботи була високою, а рішення, які вони приймали (частіш за все це йдеться про «протокольні», або усні (вербальні) рішення й розпорядження), були обов'язкові для виконавців і відіграли помітну роль в мобілізації сил для відсічі агресора. Відтак вони по суті виконували роль *міських (районних) комітетів оборони*. Щоправда, документів про офіційне утворення в Кривому Розі такого надзвичайного органу влади немає, як це, скажімо, було в Києві, Одесі та інших містах УРСР. А втім за функціями, скоординованістю своїх дій з командуванням Південного фронту і, перш за все, його Резервної Армії – тут (на Криворіжжі) теж був повноцінний і дійовий *міський комітет оборони*. Рішення, які приймалися на його засіданнях та й навіть персонально керівниками міста, носили імперативний характер і були по суті *наказами цивільних органів влади*, виданими в умовах воєнного часу.

В режимі воєнного часу й тісної співпраці з армійським командуванням працювали в місті й усі органи правопорядку: органи прокуратури перейшли в підпорядкування військової прокуратури Одеського військового округу (а згодом – Південного фронту) і суголосно з ними наглядали за дотриманням в місті норм воєнного стану та проведенням мобілізацій; активно працювали в цьому ж річищі й підрозділи міліції.

Відомий в Україні дослідник історії війни 1941-1945 рр. А.М.Чайковський стверджує, що така тенденція до зміни акцентів у роботі всіх правоохоронних органів свідчить, що в умовах війни вони стали скоріше каральними, аніж правоохоронними.

Чи дійсно такі оцінки й характеристики можна дати й криворізьким органам правопорядку? Відповіді на це питання поки що немає – дослідникам не вистачає відповідного масиву документів. Хоча опосередковані та вторинні джерела показують, що з уведенням воєнного часу в місті і комендантської години – а це була вже реальна ознака надзвичайного стану – правоохоронці й військова комендатура дійсно посилили режим патрулювання і перевірки документів, жорсткішими стали і покарання за недотримання, скажімо, норм і вимог комендантської години, світломаскування тощо.

Коли ж у місті ввели режим комендантського часу з його жорстокими вимогами від пересування містом лише у визначені наказом години до світломаскування й обов'язкової наявності в громадян і військовослужбовців спеціальних перепусток і документів, які посвідчують особу? Є підстави стверджувати, що *такий стан увели вже в перші дні серпня, коли місто реально перетворилося на прифронтове*. Тож з цього часу режим життя став ще більш регламентованим, а контроль – суворішим. Підстави для цього були.

Уже з перших днів війни місто стало набувати виразних ознак воєнного часу. На газетних стендах на першому місті з'явилися «Сводки Информбюро» – офіційне джерело повідомлень Радянського Уряду про події на фронтах; в установах і закладах міста рясніли плакати «Родина-Мать зовет!», «Усе – для фронту! Усе – для перемоги!», «Папа, убей немца!», «Воин Красной Армии, спаси!», «Враг подслушивает!» та інші.

В людних місцях постійно працювали гучномовці, які несли не лише новини, але й нерідко сповіщали про авіанальоти; на стінах будинків рясніли знаки - дороговкази до бомбосховищ та до спеціальних окопів – «щілин», таких собі сховищ для населення на випадок авіанальотів; домогосподарки масово пішли навчатися в групи «Всеобуча» («Всеобщего военного обучения»), в загони протиповітряної оборони чи санітарні дружини.

Масово долучалося місцеве населення, практично всіх вікових категорій, у тому числі й жіноцтво, студенти та старшокласники, й до будівництва різноманітних оборонних споруд безпосередньо для військових з'єднань Південного фронту. У книзі «Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область» (с. 304) сказано, що криворіжці в липні-серпні 1941 р. спорудили десятки кілометрів окопів, протитанкових ровів вздовж р. Інгулець – від с. Широке до Жовтих Вод – 20 командних землянок, 500 вогневих точок тощо. Загалом на будівництві таких інженерних споруд було зафіксовано понад 290 тис. людино-виходів жителів міста та прилеглих сіл Широківського району. Уточнимо тут таку деталь: в газеті «Червоний гірник» за 20.06.1991 р. в матеріалі «Перші тижні навали» повідомляється про те, що на таких роботах працювало 290 тис. жителів Кривого Рогу. Утім с

підстави піддати сумніву цю цифру, а точніше визначення «жителів», а не «людино-виходів». Автори цієї книги виходять з того, що в Кривому Розі в ті літні місяці 1941 р. проживало менше 200 тис. людей. Тож чи могло в умовах масових мобілізацій резервістів до армії, залучення населення до ополченських загонів, винищувальних батальйонів та інших парамілітарних структур працювати на спорудженні оборонних об'єктів 290 тис. жителів міста і сільських районів? Очевидно, що ні; скоріше за все, мова йде про 290 тис. людино-виходів, бо саме таку систему обліку працюючих було запроваджено в ті роки, про що й свідчать чисельні документи.

Додала місту ознак війни й незвично велика кількість військовослужбовців різних рангів на вулицях і вокзалах. Особливо багато їх було в центрі міста: чимало таких квартирували в гуртожитках інститутів, у готелях «Руда» й «Металургія», у приміщеннях шкіл №20, № 60 та ін.

Доповнювали картину прифронтового міста стаціонарний й евакогоспіталі; у липні 1941 р. їх тут було мінімум 5 – на 800 ліжок у корпусах гірничорудного інституту по вул. Пушкіна, 37, на 400 місць – у приміщенні педагогічного інституту (на пл. Сталіна, нині Визволення) та на 200 ліжок у приміщенні школи № 8 по вул. Первомайській, у корпусах міських лікарень № 1 та 2 тощо.

Показово, що в облаштуванні госпіталів брали участь чисельні загони жінок-добровольців. Так, в переобладнанні гуртожитку заводу “Криворіжсталь” під госпіталь брали участь декілька бригад жінок і серед них активістки – С. Аліфіренко, А. Горбульова, К.Завадська, А. Євсікова, В. Карташова, А. Савченко, А. Сергієнко, Е.Селіна, А. Тулякова та багато інших.²⁰

Були в місті ще й тимчасові (пересувні) польові госпіталі. Принаймні було їх тут щонайменше два та ще декілька евакогоспіталів; останні тимчасово – тиждень, два – базувалися в спеціальних ешелонах, які стояли на тупикових коліях ст. Довгинцеве, поряд із колишніми стаціонарною лікарнею залізничників та школою № 27.

Наповнювали картину воєнного стану на Криворіжжі й загони самооборони, які патрулювали місто і були у всіх трьох

районах, селищах і присілках міста, на великих підприємствах і рудниках, на усіх залізничних станціях басейну – Рокувата, Шмакове, Вечірній Кут, Мудрьона, Довгинцеве, Каганович, Червона та Кривий Ріг-Західний; особливо багаточисельні вони були на коксохімічному й металургійному заводах. Тут, як і на залізниці, такі загони доповнювали підрозділи воєнізованої охорони («ВОХР») і дієво допомагали їм.

Повсюди було організовано й сандружини; навіть у приватному секторі були такі; до їх складу входили не лише медичні робітники, але і студентський загал гірничорудного та педагогічного інститутів, старшокласники тощо.

Багато з них ще в мирні часи вже освоїли ази «медсестринської науки» у т.ч. й надання першої медичної допомоги; такі «університети» вони зазвичай проходили в широко поширених у ті роки гуртках сандружин.

Принагідно пояснимо тут таке: ще в довоєнний час усе радянське суспільство було виразно мілітаризоване; навіть атмосфера повсякдення тут була такою. Та воно й не дивно; офіційна доктрина стверджувала, що перша в світі соціалістична держава жила в суцільно ворожому їй капіталістичному оточенні й змушена була бути готовою в будь-який момент дати відсіч агресору.

То ж, не випадково, вона (держава) усіляко розбудовувала армію та зміцнювала свою обороноздатність. До реалізації цих планів усіляко залучалося і все (чи майже все) цивільне населення країни під популярним гаслом «Мы мирные люди, но наш бронепоезд стоит на запасном пути!». Метафоричність його була цілком зрозуміла радянському соціуму: треба готуватися до захисту Батьківщини заздалегідь і бути готовими до ратної праці. Сандружини, якраз і вписувалися в цей контекст.

Додамо до цього й ще одну неспростовану ознаку мілітаризованості радянського суспільства і настроїв населення: Червона Армія (робітничо-селянська за соціальною ознакою) та її воїни, а надто командний склад, – користувалися повагою й високою підтримкою населення. Радянський воїн (воїн-червоноармієць, чи прикордонник, чи краснофлотець, чи пілот – сталінський сокіл) – як уособлення воїна-захисника, був дуже популярним і особливо серед молоді: мільйони готові були одягнути армійські

однострої і масово йти на захист країни. Держава всіляко заохочувала такі настрої і використовувала їх. Звідси й широке поширення в країні (і в Кривому Розі теж) різноманітних парамілітарних (воєнізованих за суттю) спортивних рухів, гуртків, дружин тощо. Це набуло ознак масовості й було своєрідним індикатором патріотизму; по суті саме такі парамілітарні рухи, а не інтелектуально-мистецькі, домінували в ті часи серед молоді. Причому, не лише серед юнаків, але й дівчат: вони намагалися не відставати від юнаків і разом з ними брали участь в таких рухах, фізично себе загартовували, тренували, готували до серйозних випробувань, навантажень та звитяг. Ось саме на це був спрямований і масовий фізкультурний рух за виконання нормативів спочатку на значок «Будь готов к труду и обороне» (БГТО); згодом треба було взяти ще більш високий щабель фізичної готовності та спроможності (здатності) й виконати нормативи на знак «Готов к труду и обороне» (ГТО). Для ілюстрації парамілітарності таких рухів наведемо лише один приклад: до номенклатури вправ і нормативів обов'язково входило вміння кидати гранату, подолати бігову дистанцію з низкою перешкод та навіть вміти подолати поповзом певну відстань.

Популярності набули в ті часи й гуртки, в яких юнаки набували навичок володіння стрілецькою зброєю і одержували вельми популярний в ті роки нагрудний знак «Ворошиловский стрелок». Поширеними були й гуртки юних авіаторів-планеристів, парашутистів, радистів, телеграфістів, кінологів (підготувати четверолапого друга для прикордонної служби було дуже й дуже почесно!).

У Кривому Розі в довоєнні роки були десятки таких гуртків і навіть аероклуб, в якому перші навички керування літаками набули майбутні Герої Радянського Союзу – брати Глінки, В. Михлік та ін.

Сприяли підготовці молоді до оборони й поширені в 30-40-і роки «місячники оборони»; у ході яких майже 50-тисячний загін комсомольців басейну та й населення старших категорій збирали кошти, наприклад, на ескадрилью «Крила Леніна», будували стрілецькі тири й парашутні вежі, опановували навички користування протигазами тощо. Прикро, але факт: війна надала бі-

льше, аніж це уявлялося в мирні дні умов і можливостей реалізувати свої навички, моральну готовність і спромогу захищати ріднокрай. Не оминуло це й Криворіжжя.

Бомбардування міста, і, перш за все, його промислових об'єктів, залізничних вузлів, мостів і КРЕСУ спричинили появу ще однієї ознаки війни: постійні чергування на дахах спеціальних дружин та постійне носіння протигазів.

Тих, хто їх мав, ставало все більше. Нормою стало мати такий і на робочому місці. Почастішали на підприємствах різноманітні навчальні тривоги: у місті нерідко було чути «завивання» дуже гучних сирен (ревунів), які сповіщали людинність про навчальні чи дійсні тривоги, про авіанальоти, артилерійські обстріли тощо.

Та найвиразніше про війну свідчили вулиці міста: вже в кінці липня вони стали малолюдними; навіть у центральній частині міста – у районі кінотеатру ім. Леніна, у першій у місті кав'ярні-кондитерській на вул. Карла Маркса, на стадіонах «Гірник» і «Спартак» та навіть танцмайданчиках стало малолюдно.

Пояснення цьому було просте: населення масово працювало на споруджені оборонних об'єктів, або проходили навчання в різноманітних оборонних загонах; інші були мобілізовані до лав армії; школярі та юнаки допомагали збирати врожай на полях підсобних сільських господарств великих підприємств міста та колгоспів у сусідніх районах тощо.

Війна вносила свої корективи в усі сфери суспільно-політичного, духовного й культурного життя міста. Услід за зменшенням формату республіканських газет «Комуніст», «Советская Украина», «Комсомолец» та скорочення періодичності видань цілої низки газет з 25 червня вдвічі було зменшено формат обласних і міських часописів. Уже 25 липня було припинено випуск практично всіх багатотиражок Криворіжжя. Натомість міська газета «Червоний гірник» видавалася регулярно.

Домінуючими стали на її шпальтах теми про звитягу й ратну працю криворіжців задля зміцнення обороноздатності країни, про допомогу діючій армії та готовність узяти до рук зброю, листи тих, хто пішов на фронт тощо.

Найбільш типовим серед таких матеріалів цієї газети було, скажімо, повідомлення 24 червня 1941 року про велелюдні мі-

тинги на Криворіжжі й зокрема гірників шахтоуправління «Інгулець». В резолюції, прийнятій на цій маніфестації патріотизму й готовності вступити в двобій з окупантами, йшлося і про впевненість гірників в тому, що всі, хто зазіхає на їх Батьківщину, на завоювання Великого Жовтня – будуть знищені.

Цікаво, що практично всі матеріали «Червоного гірника» червня-серпня 1941 р. – це безцінне джерело інформації про високий патріотизм криворіжців. Але цікаво й інше: поряд з традиційним гаслом «Пролетарі всіх країн єднайтесь!» з'явилося ще одне – виразно актуальне: «Усі сили народу – на розгром ворога!». Ці слова з промови Й. Сталіна 3 липня 1941 р. на всі роки війни стали крилатими й досить-таки злободенними. Їх використовували як неодмінний атрибут усіх промов і закликів. Під цим гаслом жив і працював і Кривбас в перші місяці війни.

Попри те, що ворог методично просувався Правобережною Україною до Дніпра, Криворіжжя, навіть на початку липня 1941 р. ще не готувалося до широкомасштабної та ґрунтовної оборони. Командування Південного фронту намагалося зупинити ворога на Дністрі чи в крайньому випадку – на берегах Південного Бугу. Цивільне населення Кривбасу та місцева влада тривалий час взагалі не вірили в те, що ворог може досягнути бодай меж міста. Звіти аналітиків спецорганів в кінці червня про настрої серед населення містили майже однотипні оцінки: «трудящиеся – горняки, металлурги, строители, железнодорожники, молодежь и пенсионеры уверены в том, что вскоре враг будет отброшен за пределы нашей территории». В них виразно простежуються наслідки радянської пропагандистської машини, яка систематично й методично розповсюджувала серед населення головну ідею, взятої в кінці 30-х років ХХ ст. на озброєння радянської військової доктрини. Її домінантою була ідея про непереможеність Робітничо-Селянської Червоної Армії першої у світі держави, влада в якій належала трудовому народу, та її (армії) спроможність, у випадку нападу на СРСР, потужним ударом зупинити ворога ще на початковій фазі війни, у прикордонні, а потім і «викинути його за межі радянської землі й уже на ворожій території ніщивно розбити агресора». Іншими словами, ця доктрина навіть не припускала думки про ведення боїв у глибині своєї

країни, а тим паче, окупації бодай частини її території з усіма негативними наслідками такої.

Втім, в ніч з 8-го на 9 липня 1941 р. ворожа авіація вперше піддала місто бомбардуванню.²¹ Це було вельми й вельми серйозне попередження місту і його населенню: війна невпинно наближається до Криворіжжя. І хоча в Кривому Розі серйозних слідів авіанальоту не було, але з 10 липня 1941 р. в місті посилили режим світломаскування; на вікнах з'явилися паперові стрічки наклеєні хрест-навхрест, у дворах багатоквартирних будинків стали копати траншеї-схови (так звані «щілини»), куди цивільний люд ховався під час авіанальотів; на дахах будинків і промислових об'єктів ночами, вже постійно, почали чергувати дружинники, які боролися з запалювальними бомбами (для цього вони мали «на озброєнні» металеві щипці, бочки з водою та ящики з піском; як згадували свідки цього було достатньо, щоб ухопити бомбу, занурити її у воду і знешкодити). При житлових експлуатаційних конторах (ЖЕКах), на підприємствах і в приватному житловому секторі міста, в навчальних закладах на «бойове чергування» (у цілодобовому режимі) заступили санітарні дружини, загони протихімічної оборони та самозахисту. Про одну з таких, – одну з кращих у місті, – що діяла на заводі «Комуніст», донесла інформацію міська газета «Червоний гірник» за 28 червня 1941 р. З неї постає картина про навчання членів загону самозахисту з володіння стрілецькою зброєю та вивчення основ топографії, знищення запалювальних боєзапасів і боротьби з диверсантами, панікерами тощо.

Доповнювали мережу таких структур і створені в місті аварійно-відбудовні загони протиповітряної оборони. Їх було сформовано на всіх промислових підприємствах міста, а особовий склад з липня 1941 р. було переведено на казармений стан, але середню місячну заробітну плату вони одержували за місцем роботи.²²

Одночасно в місті проходила кампанія зі створення загонів народного ополчення і формування винищувального батальйону. Ці два парамілітарні (воєнізовані) з'єднання готувалися як своєрідний резерв для діючої армії.

Батальйон був під безпосередньою опікою міських органів НКВС і покликаний діяти у прифронтовій смузі і в тісній взаємодії з Резервною Армією.

На Дніпропетровщині такі батальйони почали формувати відразу ж після прийняття відповідної постанови обласного комітету КП(б) України від 25 червня 1941 р. Відповідальним за цю ділянку роботи в області був старший лейтенант державної безпеки т. Кістерьов.

Створення таких добровільних структур давало можливість багатьом криворіжцям, не покидаючи робочих місць, все ж таки *реально долучитися зі зброєю в руках до захисту* тилкових районів країни.

Формувалися такі загони на Криворіжжі динамічно і за активної участі комсомольських та партійних осередків. Укомплектовувалися вони по суті за конкурсними умовами, адже бажаних узяти в руки зброю було чимало.

Особливу активність проявляла молодь. А втім серед особового складу таких батальйонів, як до речі і ополченських загонів, було багато й представників старших вікових категорій. Так, у тресті «Дзержинськруд» весь колектив – 12 інженерів-комуністів – подали заяви з наполегливою вимогою зарахувати їх до лав місцевого ополчення.²³ І це непоодинокий приклад ентузіазму й патріотизму криворіжців.

Активну роботу з формування ополченських з'єднань проводили колишні партизани – учасники Громадянської війни – тт. Удовенко, Тинок, Тішкін, Топка та інші. Вони розповідали молоді як Червона Армія і партизани били кайзерівців-окупантів ще в 1918 р. і закликали її разом йти в ополчення.²⁴

Навчання ополченців проходило за спрощеною програмою і зводилося до: «1. Вивчення правил заряджати та розряджати гвинтівки і кулемети. 2. Вивчення гранати, її зарядження, використання пляшок з горючою рідиною для боротьби з танками ворога тощо».²⁵

Аналіз різних джерел дає підстави сказати, що всього в Кривому Розі в ополченських загонах було не менше 20 тис. осіб.²⁶ Щоправда, дослідники не знають скільки їх реально взяло участь в бойових діях...

Особовий склад винищувального батальйону проводив навчання на базі та полігонах міського відділку міліції, за їх його рахунок вони ж і озброювалися. На відміну від ополчення, ці підрозділи були краще навчені військовій справі, та й оснащен-

ня їх було якісніше. Відтак і завдання перед ними стояли відповідальніші – охорона важливих об'єктів міста і боротьба з диверсантами, ворожими десантами тощо.

Криворізький винищувальний батальйон нараховував 236 бійців. Усіх розподілили на 7 взводів. Щоправда, у 1991 р. дослідники Н. Пісна і О. Логвинов у статті «Перші тижні навали» (див. «Червоний гірник», 1991, 20.06) стверджували, що особовий склад криворізьких батальйонів «нараховував чотири з половиною тисячі чоловік». Утім документального підтвердження цього в публікації не наведено, що ускладнює пошук науково-виваженої відповіді на питання про кількісний склад криворізького винищувального батальйону. І все ж наважимося стверджувати, що Н. Пісна та О. Логвинов суттєво завищили кількість особового складу цього підрозділу. Наші архівні розвідки й аналіз публікацій науковців (П.В. Добрава, О.І. Мельника, О.О. Салати, Л.С. Герасименка, А.М. Терновського та інших) дають підстави стверджувати: у Кривому Розі було сформовано один (а не декілька, як постає із публікацій Н. Пісної та О. Логвинова) батальйон чисельністю 236 бійців. До речі ця цифра є цілком вірогідною вже хоча б тому, що за штатним розписом батальйон мав нараховувати 250 бійців, а загалом по області, як стверджує А.М. Терновський, в батальйонах у середньому було по 220 бійців.²⁷

Як повідомлялося в спеціальному рапорті, очолював криворізький батальйон очолював «спочатку старший лейтенант міліції М.В. Бородін, а згодом – молодший лейтенант тов. Аносов. Дислокація винищувального батальйону була такою: 2 взводи дислокувалися на Ленінському руднику, ще 2 взводи на Соцмісті та 3 взводи – у Центрально-Міському районі при міськвідділі НКВС. Норма озброєння цього батальйону була такою: гвинтівок – 200 шт., пістолетів-револьверів – 20 шт., ручних кулеметів – 2, гранат – 400 шт., патронів для кулеметів – 5000 шт. (на кожний з них), на гвинтівку – 200 шт., а на пістолет – 40 шт.»²⁸

До речі, ця штатна кількість озброєння теж свідчить, що в батальйоні було не більше 250 бійців.

Криворізький батальйон, як і по всій Україні, був сформований за територіально-виробничим принципом. Бійцям зберігалася середня місячна заробітна плата за місцем їх роботи. Усі

вони вважалися мобілізованими і призову в діючу армію не підлягали. Втім військкомати брали їх на облік з метою в подальшому надавати матеріальну допомогу родинам чи членам сімей бійців цього батальйону. Прикро писати, але факт: усі зусилля авторів книги спрямовані на встановлення прізвищ бійців цього батальйону, виявилися марними. Списки цього загону, напевне, зникли в полум'ї війни.

В перші тижні служби його особовий склад ніс вахту безпосередньо в місті: вони виявили 640 осіб – порушників світомаскування та надали їм допомогу в ліквідації таких фактів; затримали й попередили за інші правопорушення 2300 осіб і на 6 з них – передали справи до суду, а під час нічного рейду 20 липня 1941 р. затримали 9 дезертирів.²⁹

З наближенням лінії фронту до Криворіжжя увесь батальйон було перекинуто ближче до лінії фронту – а по суті на передові рубежі під вогонь і танки регулярної армії агресора. То ж від функцій із захисту тилу батальйон перейшов до бойових дій безпосередньо у складі регулярних частин Резервної Армії. Сталося це 8 серпня 1941 р., коли командувач армії, генерал-лейтенант Н.Є. Чибісов підпорядковував собі усі винищувальні батальйони області, а тим, що розташовувалися в південно-західних районах області – у Широківському і Криворізькому та м. Кривий Ріг – наказав «висунутися на передову лінію оборони для відбиття атак механізованих частин противника».³⁰ Це завдання, а точніше, бойовий наказ, прямо було адресоване командуванню Криворізького винищувального батальйону. Йому виділили ділянку – бойовий рубіж – по р. Інгулець від сел. Новостародуб (що на Кіровоградщині) до м. Кривий Ріг із завданням взяти під охорону всі переправи через цю річку.

В одному з повідомлень командир батальйону писав, що: «а-6 та 7-й взводи зайняли переправу через міст (район с. Терноватка – ред.) для того, щоб не допустити прориву противника на схід, при цьому здійснюючи розвідку найближчої місцевості. Біля переправи вирито окопи; б-2 та 5 взводи зайняли переправу біля с. Лозуватка з тією ж самою метою, що і 6 та 7 взводи 5 серпня 1941 року, але вже 9 серпня у с. Лозуватка прибули регулярні частини Червоної Армії замінювати міст і розташу-

валися на тому самому місці; 2 взвод відтягнувся далі вглиб території Дніпропетровської області; в-1, 3 та 4 взводи зайняли оборону через р. Інгулець напроти Військбуду та парку імені газети «Правда». Основне завдання взводів – утримувати переправи і не допустити прориву противника у м. Кривий Ріг, а також вести розвідку з метою виявлення ворожих військ; на переправі Терноватка № 17 серпня 1941 р. на відстані 4 км від застави з території Петровського району з лівого боку обстріляли (бійців батальйону – ред.) трьома танкетками, жертв не було, після обстрілу танкетки зникли».³¹

Криворізьку спільноту хоча й стривожила звістка про війну, і навіть заскочила зненацька, проте в перші дні і тижні червня 1941 р. загальний настрій був оптимістичним: населення міста, якщо й не на всі сто відсотків, то в переважній більшості, було сповнено впевненості в тому, що війна закінчиться, не встигнувши розгорітися. Свідчень таких настроїв і на рівні публічних заяв та маніфестацій, і на рівні конкретних дій (у т.ч. й руху добровольців, ополченців, дружинників тощо) дослідники в своєму розпорядженні мають достатньо. При цьому – це джерела як офіційного походження (доповідні записки партійних органів, звіти спецорганів про настрої серед населення міста в червні-липні 1941 р. тощо), так і приватного (спомини, щоденники, листи тощо). Місто досить таки монолітно демонструвало свою готовність до двобою. Життя підтвердило ще раз загальновідому формулу: «Ніщо так не об'єднує народ, як спільний ворог!».

Ще в липні поразки Червоної Армії серед криворізького загалу сприймалися й оцінювалися не більше як «тимчасові невдачі», які незабаром будуть ліквідовані. Додавала віри в це й промова лідера радянської держави Й. Сталіна від 3 липня, у якій він запевнив народ що «кращі дивізії ворога та кращі з'єднання його авіації *вже розбиті* і знайшли собі могилу на полях битв»; і хоча ворог все ж «лізе вперед», але його обов'язково зупинять і знищать».

На підприємствах Кривого Рогу цю промову слухали цілі колективи; суть її до населення масово донесла велика армія агітаторів і пропагандистів, місцева газета «Червоний гірник». Тож населення на початку липня ще не втрачало віру в те, що

ворога незабаром не лише зупинять, але й викинуть геть за межі радянської землі. Та по мірі наближення лінії фронту до Криворіжжя, коли бої точилися вже сусідніми з Дніпропетровщиною районами Миколаївської, Херсонської та Кіровоградської областей, під впливом невтішних, а почасти і приголомшуючих своєю неочікуваністю новин про відступ і поразки Червоної Армії – армії, про яку ще недавно співали, що «наша армия всех сильней», що вона «ураганним огнем сметет всех, кто посмеет ступить на нашу землю!» – настрої населення стали змінюватися. Загальновідомо, що війни, особливо якщо вони точаться й палають «на порозі твого дому» чи поряд з ним, не сприяють створенню «благовисних настроїв» і атмосфери спокою. Напруження, у якому жили криворіжці, починаючи з середини липня, поступово давалися взнаки. І хоча спецоргани й доносили про відсутність масових проявів паніки чи безладу в місті, все ж вони нерідко стали повідомляти й про фіксацію окремих ексцесів, про «нездоровые разговоры», асоціальну поведінку деяких елементів з числа колишніх «глітаїв-куркулів», «непманів» тощо. Особливо почастишали такі факти в серпні 1941 р.

У такій атмосфері все частіше стали згадуватися старі образи за виселення й розкуркулення, за голодомор і репресії кінця 30-х, за наслідки українізації та її розгром тощо. «Підігривали» настрої населення й різноманітні, – аж до провокативних – чутки. Наприклад про те, що ворог уже давно захопив Дніпропетровськ і Київ, а Кривбас в оточенні; або про те, що незабаром німці хімічною зброєю «задушать усіх»; чи, скажімо, пролетіла новина, що в П'ятихатках уже німецький десант, а в місті на базарах «повно перевдягнутих німецьких парашутистів, які шукають жидів-комісарів».

Були й чутки про те, що червоноармійці не хочуть чинити опір тому, що таке життя, як у СРСР їм уже набридло і вони здаються в полон.³²

Не додавали оптимізму й нескінченні черги в крамницях, перебої з постачанням хліба, спекуляція товарами й, особливо, різке зростання ринкових цін на увесь асортимент. На базарах вони (ціни) вирости вмиль і дуже стрімко, попри усі закони ціноутворення. Та зросли вони, перш за все, на товари першої необхідності: борошно, сіль, сало, олію, сірники, запальнички й

камінці до них, гас (керосин), миючі засоби тощо. Не останню роль тут відігравав і ажіотажний попит.

До дорожнечі додався й дефіцит товарів. І це незважаючи на те, що майже всі заклади торгівлі в місті були державні; постачання до таких крамниць було централізоване та планове (за так званими «виділеними фондами»), а розподілення товарів і продуктів харчування було в той час строго дозованим, регламентованим і контрольованим. Купити в крамниці в ті дні, скажімо, стільки хліба чи цукру, скільки бажає покупець, було неможливо. Норми продажу були чітко фіксовані. І тим не менше дефіцит товарів був. Не вистачало їх і в магазинах кооперативної торгівлі. Таких в місті було мало, але вони були: різноманітні «ларьки» і крамнички цієї мережі дислокувалися головне на ринках міста і торгували вони переважно сільгосппродукцією. На дефіциті спритні ділки стали «заробляти гроші», а спекуляція стала набирати обертів. На ринках почали з'являтися цілі бригади тих, хто «з-під поли» міг «дістати» все, що завгодно, але за великі гроші. Особливо багато стане таких в добу окупації.

Терте життям, загартоване скромними побутовими умовами й небагатими статками, навчене виживати за наявності мінімального «споживчого кошика» із власного льоху, населення басейну кинулося робити бодай невеликі запаси. Інстинкт до самозбереження диктував свої вимоги: готуйся до самовиживання і роби запаси. Доречі, така атмосфера була притаманна всій прифронтовій Україні. Навіть в Москві, як повідомляли іноземні дипломати, населення масово робило запаси. Кривий Ріг, особливо тоді, коли в серпні 1941 р. він став прифронтовим містом, теж не оминули такі процеси й настрої.

Влада та правоохоронні органи намагалися боротися з такими проявами: містом проводили рейди-перевірки магазинів, вишукували приховані «під прилавком» чи «в підсобках» товари, посилили робітничо-селянський контроль за продажом товарів; виявляли і карали «порушників норм продажу харчів та інших споживчих товарів в одні руки» та крадіїв, а найбільш суворо тих, хто «поширював провокаційні чутки або сів панічні настрої». Особливо ретельним став контроль за розподіленням товарів в магазинах і їдальнях відділів робітничого постачання

(ВРП), які були в той час при кожному великому підприємстві міста.

++ Додала розшаруванню настроїв серед мешканців міста евакуаційна «лихоманка». Історики й соціальні психологи вже давно й аргументовано це довели: адже вона (евакуація й евакуаційна політика) розділяла соціум принаймні на два табори. Перший склали ті, хто підлягав організованій евакуації, до якої належали такі собі «вкрай важливі кадри» у тому числі й привілейована партійно-радянська номенклатура з родинами; до цієї групи належали й висококваліфіковані робітники (вони мали так звану «бронь»), керівництво провідних підприємств, знані науковці, митці та інші. Ось саме їх К.С. Грушовий – один із керівників області в 1941 р. – і кваліфікував як «золотий фонд». На іншому полюсі перебували усі інші «звичайні» («посполиті», «пересічні») громадяни, тобто ті, кого поставили рангом нижче, аніж тих, хто належав до першого. До речі, таких тут була абсолютна більшість. Це не додало монолітності спільноті міста, але вплинуло на розшарування настроїв і спричинило всплеск невдоволень, аж до проявів антирадянщини; «самі їдуть, а нас кидають» – найтиповіша вербальна реакція цієї категорії населення в ті гарячі дні. Підігрівали ситуацію й рясно розсіяні містом листівки, які розкидали німецькі літаки.

Отож, вести мову про монолітність настроїв серед населення, принаймні після початку широкої евакуації (з 8 серпня і до 13 серпня включно), як і про масову всеохоплюючу евакуацію жителів Криворіжжя не доводиться.

Все це не пройшло безслідно, а точніше – позначилося на настроях і поведінці населення, яке зрозуміло, що йому не оминати ярма окупації. Стала падати довіра і до місцевих органів влади, які тут цю державу репрезентували, і навіть до армії.

Звідси й прояви аномальної поведінки, невпевненості, розпачу й розгубленості. Криворіжжя теж не оминули такі явища. Так 10.08.1941 р. нарком Внутрішніх справ УРСР В. Сергієнко спезв'язком («ВЧ») проінформував очільника Радянської України М.С. Хрушова про негативні явища в ході евакуації на Дніпропетровщині. Була там інформація і по Кривому Рогу, в якій зокрема йшлося про те, що начальник шахтоуправління «Біль-

шовик» – Яковенко замість демонтажу та організації вивезення гірничого обладнання залишив рудник і «зайнявся вирішенням власних справ та підготовкою до евакуації своєї родини». Як наслідок: «за відсутності керівника шахти група робітників на чолі з кріпильником Івановим залишила роботу й пограбувала магазин при копальні. Робітники забрали спиртні напої, м'ясні продукти й почали пиячити. Робітниця цієї шахти, член партії Путноченко Ганна, разом з іншими працівниками побила дружин червоноармійців, які евакуюювалися, викрикуючи антирадянські гасла. Іванов і Путноченко були заарештовані.³³ Були ексцеси й на шахті ім. Орджонікідзе. Тут ціла група робітників – 8 чоловік – агітувала не допустити демонтажу і навіть погрожували розправою тим, хто ослухається їх. Більше того, вони в двох місцях перед ешелонами розібрали залізничні колії, втім оперативна група міськвідділу КНВС «відновила порядок, обладнання відправили за призначенням, а заколотників заарештували».³⁴

Останні зауваги про арешт свідчать не лише про те, що події відбувалися в умовах воєнного стану, коли в силу вступили суворі й жорсткі закони правопорядку, але й про те, що місцеві органи влади утримували (чи принаймні намагалися утримувати) ситуацію в місті під контролем.

Свідченням цього є ціла низка документів, в яких рішуче засуджувалися навіть ознаки паніки, прояви нерішучості, легкодухість, а то й безпорадності. Саме про це йдеться і в постанові ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 року «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ». Зокрема там було сказано і про те, що на жаль, серед деяких «керівників» партійних і радянських організацій у районах, яким загрозувала окупація траплялися ті, хто «ганебно кидав свої бойові пости й утік, як звичайні дезертири, у глибокий тил». На це ЦК партії рішуче вимагав покласти цьому край і звільняти свої ряди від таких переродженців.³⁵

На Дніпропетровщині цю настанову ЦК сприйняли буквально і разом зі спецорганами рішуче намагалися «покласти край» таким явищам. Так, 23 липня 1941 р. – ще за місяць до початку окупації! – Дніпропетровський міськком партії в річищі постанови ЦК КП(б)У від 18.07.1941 р. виніс партійні догани і

суворо попередив директорів провідних у місті заводів ім. Г. Петровського і ДЗМО (металургійного обладнання) – т. Коробова та т. Гусарова за те, що вони «припустилися серйозної політичної помилки – самовільно евакуювали свої сім'ї з міста і, тим самим, створили умови для нездорових розмов серед колективів заводів». Виходячи з цього, їм рекомендували (а в перекладі на мову воєнного часу – наказали) «повернути сім'ї у місто та запропонувати виконкому міськради та райрадам *заборонити виїзд з міста місцевому населенню без спеціального дозволу*.³⁶ Тут наголосимо, що влада області до певного часу дійсно категорично була проти того, щоб населення масово покидало насиджені місця.

Стосувалося це й Криворіжжя, бо боялися посяяти паніку та створити атмосферу безладу й безвладдя. Навіть коли дійшло до реальної евакуації, ситуацію в місті намагалися тримати під контролем. Чи був цей контроль всеохоплюючим і тотальним? Питання, скоріше за все, залишається відкритим. Тим паче, що йдеться про переддень окупації та зміну влади (і не просто про зміну влади, а *радикальну зміну*) і про невідоме прийдешне.

ДКО з огляду на несприятливий розвиток подій на фронтах і широку евакуаційну кампанію дозволив роздавати місцевому населенню майно, яке не встигали (або фізично не могли) вивезти. Але й без цього дозволу на Криворіжжі фіксувалися факти “самовольного растягивания запасов в магазинах, на складах отделов рабочего снабжения (ОРСов)» тощо. Та було й інше: владні органи, головно загони НКВС, почасти цілеспрямовано нищили майно і навіть продукти харчування. Про це свідчать непоодинокі спомини очевидців. Ось один з таких фрагментів із книги «Війна в пам'яті поколінь» (Кривий Ріг, 2013. – С. 27-28):

«... Десь за тиждень до входу німців у Кривий Ріг бійці НКВС почали палити склади і споруди, які могли горіти: дерев'яні копри шахт, склади; підривали корпуси цехів на металургійному заводі; пробували підірвати залізничний міст через річку Інгулець, але спроба не вдалася, хоч вибухівки заклали, напевне, багато, бо на відстані кілометра розбилося багато шибок у вікнах будиночків нашого й так убитого селища.

За декілька тижнів до приходу німців магазини вже були зачинені, хліба не було.

Коли почали палити продовольчі склади на станції «Кривий Ріг-Західна», мешканці селища почали підходити до складів і просити взяти продуктів, але їх не підпускали й близько. Пам'ятаю, як до нас зайшли дві сусідки й умовили матір теж піти до складів, бо ж, можливо їх уже не охороняють. У цей похід мати взяла й мене.

Склади були на захід від станції, то довелося перейти декілька залізничних колій. Метрів за 30 від складів стояла озброєна охорона; це були вартові з рушницями. Ми підійшли до гурту людей, які теж прийшли в надії, що вдасться що-небудь взяти з пожарища. Від складів підійшов військовий, напевне, офіцер і, не дійшовши до натовпу метрів на 50, вийняв наган та почав брутально лаятись і викрикувати: «Вы мародеры. Я не позволю грабить государственное имущество. Я вас перестреляю! Будете у немцев воровать!». Потім він вистрелив вгору в наш бік. Хто бігом, а хто швидкою ходою подалися геть; мати, вхопивши мене за руку, сказала: «Ховайся за мене», і ми підтюпцем трохи пробігли. Люди, з якими ми йшли, незадоволено вигукували: «Що ж ми будемо їсти, ми вже всі запаси поїли! НКВС при розкуркуленні все забрало, а тепер знищує добро. Навіщо палити, краще б роздали людям. НКВС вміє тільки в потилиці стріляти, а від німців тікає»...

Проблемі евакуації народногосподарських об'єктів і населення, пануюча в ті роки в СРСР воєнна доктрина, приділяла другорядне місце. Тому ці питання детально в мирний час практично й не розглядалися. Щоправда, 7 червня 1941 р. Рада Народних Комісарів (РНК) СРСР видала завдання на підготовку таких планів, в яких Київ і все Лівобережжя розглядалося як глибокий тил...

А між тим, реалії війни не збігалися з теоретичними настановами воєнної доктрини: ворог захоплював все нові й нові території. То ж перед державою постало нове завдання: евакуювати в далекий тил найважливіші господарські об'єкти з теренів, які міг окупувати ворог. Криворіжжя, як уся Наддніпрянина, з його потужним промисловим потенціалом, потрапляли в сферу особливих інтересів радянського уряду, а відтак, і в усі евакуаційні плани. Загалом УРСР була чи не найголовнішою зоною всієї евакуаційної кампанії СРСР.

26 червня 1941 р. рішенням ЦК КП(б)У та РНК УРСР було створено спеціальну урядову комісію для керівництва евакуаційними процесами в Україні. Її очолив заступник голови уряду Д. Жила. Одночасно такі ж комісії було створено в областях, районах і містах області.

З наближенням лінії фронту до південно-західних районів Дніпропетровщини промисловий Кривбас розпочав підготовчі роботи до евакуації. Не випадково, що вже 18-19 липня 1941 р. Директивами ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б) України було визначено, що Дніпропетровська область (і, перш за все, її правобережні райони з Криворіжжям включно) потрапляє в зону, якій потенційно загрожує окупація. З огляду на це і ДКО вніс свої пропозиції, щодо проведення відповідних заходів на випадок евакуації цього регіону.

Щоправда, при цьому уряд вимагав: «Видавати продукцію до останньої можливості. Починати демонтаж лише за наказом уповноваженого Державного Комітету Оборони або Наркомату».

Гасло «Все – для фронту! Все – для перемоги!» діяло на Криворіжжі як бойовий наказ: жодне підприємство, попри те, що ворожа авіація з 9 липня почала його бомбардувати, не зупинялося. Кривбас працював на оборону і про евакуацію в липні ще не йшлося.

Втім ситуація на фронті складалася тяжка, зростали й загрози захоплення Криворіжжя. Саме про це йшлося в бойовому донесенні штабу Південного фронту в Ставку Верховного Командування від 3 серпня 1941 р. В ньому зокрема повідомлялося про те, що війська «несуть великі втрати і вкрай виснажені безперевними 40-денними боями», а ворог продовжує «просочуватися... і під кінець дня підійшов до Н. Українки, Помошної, Первомайська. Стан частин і ситуація на Кіровоградському і Первомайському напрямках створюють пряму загрозу Одесі, Миколаєву, Кривому Рогу».³⁷ Ось це повідомлення та ще низка інших і спричинили підготовку реальних планів евакуації. Відтак перед містом і його керівництвом постала ціла низка нових невідкладних завдань. І одне з таких – евакуація промислових об'єктів міста й усього, що з ними пов'язано – від обладнання й устаткування до людей.

Загальновідомо, що в роки навали радянська держава здійснила унікальну й виключно важливу операцію з перебазування в далекий тил важливих для зміцнення оборонного потенціалу країни об'єктів і людського контингенту.

Повторити радянський експеримент не змогла жодна держава, яка була втягнута у вир Другої світової війни. Ця масштабна кампанія дала можливість не лише залучити евакуйований потенціал – людський і матеріальний – до посилення потуги Червоної Армії, але й позбавила окупантів можливості використати на свою користь ті ресурси, що були вивезені в тил СРСР.

На початку серпня 1941 р. в області було створено оперативну групу з питань евакуації під керівництвом К.С. Грушового та І.М. Найдьонова. Таку ж створили і в Кривому Розі. Її очолив з мандатом уповноваженого з питань евакуації перший секретар міського комітету КП(б)У І.М. Сіренко. Спеціальні штаби, комісії й оперативні групи для організації евакуації було організовано на всіх великих підприємствах міста – на рудниках і заводах, а також в державних установах і навчальних закладах. Це під їх безпосереднім керівництвом, із залученням провідних фахівців підприємств, визначалося усе обладнання, яке піддавалося *демонтажу*: верстати, двигуни, електрообладнання, резервне устаткування, котли, цілі технологічні лінії і тощо. Одночасно складалися списки й тих, хто обов'язково підлягав евакуації. Та, разом з тим, розроблялися і плани щодо знищення того, що неможливо було вивезти в тил.

Але коли ж Криворіжжя піднялося й рушило в евакуацію? Аналіз джерел, які знаходяться в розпорядженні авторів книги, показують, що організована кампанія з евакуації розпочалася тут не раніше 7 серпня. Наголошуємо, що мова йде про евакуацію, яка проходила відповідно до розпорядження вищестоящих органів місцевих органів влади і за графіками погодженими із залізничниками. Остання умова відіграла в ті дні серпня особливу роль, адже рухомого складу й локомотивів хронічно не вистачало.

Державний комітет оборони (ДКО) вже 7 серпня 1941 р. прийняв рішення про евакуацію з правого берега Дніпра найпотужніших підприємств Наркомату чорної металургії та турбогенераторів і котлів електростанцій. До переліку таких потрапили

й Криворізький металургійний завод та Криворізька електростанція (КРЕС).³⁸ Відповідно до цього рішення ДКО, в ніч на 8 серпня 1941 р. Народний Комісар чорної металургії СРСР І.Ф. Тевосян і видав наказ про зупинку металургійного заводу і евакуацію його обладнання на Урал – до м. Нижній Тагіл.

Саме з цього дня в Кривому Розі почалася організована й масова евакуація.

До металургів і коксохіміків долучилися усі без винятку гірничо-видобувні підприємства басейну. Так, уже 8.08.1941 р. керуючий рудника ім. Кірова – Д. Боровик разом із парторгом ЦК КП(б)У на цьому підприємстві (така посада в ті часи була на всіх рудниках Криворіжжя) Г. Клісторнером провели нараду з організації демонтажу обладнання і його евакуації; рішення було коротке: «Вивозити все що можемо, що не встигнемо – підірвемо!»

Очолили цю роботу досвідчені робітники: Є. Андріанов, Ю. Береславець, Г. Дробатенко, І. Кучеренко, І. Пікалов, Я. Сандомирський та ін. Цікава деталь: двоє останніх 13 серпня 1941 р. о 10 годині 30 хвилин висадили в повітря устя стволів шахт «Південна» та імені С. Кірова і встигли покинути місто з останнім ешеленом, який ішов на схід. Згодом вони будуть працювати на Бакальському руднику, що на Уралі. 13.08.1941 р. о 14-й годині, як згадує свідок тих подій В.О. Осинський, сапери підірвали й усі споруди та злітні смуги на новозбудованому аеродромі, відомому як «об'єкт Стройплощадка № 90».*

Зразки звитяги і майстерності демонтажу демонстрував й інженерно-технічний персонал заводу гірничого обладнання «Комуніст» – флагмана машинобудування Криворіжжя – Д. Байрак, Г. Бовдуй, О. Клюєв, А. Жиро, П. Прохода, В. Рябчук, А. Сербін, Ю. Сушко та інші.³⁹ Більшість із них згодом будуть налагоджувати виробництво в Магнітогорську і вже там допомагати країні здобувати перемогу – випускати необхідне гірниче обладнання для шахт Уралу та марганцевого басейну в Чіатурі (Грузія).

На орденоносному металургійному заводі евакуаційний штаб очолили особисто директор Ф. Рязанов та секретар парткому В. Пелюшенко. Удень і вночі з 8 до 13 серпня (включно) за

станції Восточна (Східна) та Червона через Довгинцево й далі у східному напрямку на Нікополь-Запоріжжя металурги відправили (за різними джерелами) 12-14 ешелонів з обладнанням і персоналом. Демонтували усе, що можна було вивезти. Та найбільш, як згадували свідки, було завантажувати обладнання блюмінгу: цей цех практично був готовий до здачі в експлуатацію та до гарячої прокатки перших заготовок. До речі, це стосується і третього конвертора сталеплавильного (бесемерівського) цеху, який повинні були ввести в експлуатацію в четвертому кварталі 1941 року.

* Див. в додатках спомини Осинського В.А.

А на світанку 14 серпня завод залишила остання група відповідальних робітників на чолі з директором, і вже на автомобілях (бо останній ешелон уже відійшов) вони дісталися Запоріжжя і там пересіли в заводський ешелон. А перед цим група фахівців виконала надзвичайно важливе завдання – вони вивели із ладу всі три доменні печі заводу. Спосіб було вибрано простий, але вельми надійний: усі печі на «повному ходу» зупинили, але гарячий метал, що їх наповнював... не «випустили», а залишили всередині; згодом він охолонув і утворив металевий «корк», який не давав шансів ворогові оживити доменні печі.

Евакуація на Криворіжжі охопила не лише його промислові об'єкти. Відповідно до інструкції спеціального Комітету СРСР з евакуації ця кампанія охоплювала усі державні установи, правоохоронні органи, банки, лікарні та їх персонал і лікарське обладнання, навчальні заклади, науково-дослідний інститут гірництва, геологорозвідувальні експедиції, залізничні депо, увесь рухомий склад, локомотиви, міський архів і театр тощо. Особливий пріоритет надавався евакогоспіталям.

При цьому спеціальними інструкціями визначався контингент і номенклатура тих осіб (чи цілих колективів), які підлягали евакуації, а також перелік документації, яка або вивозилася, або обов'язково знищувалася.

Організаційними заходами передбачався і певний порядок проведення евакуації і належного документального і юридичного оформлення її в кожному окремому закладі чи установі. Так, перш за все, в усіх таких *обов'язково* видавалися спеціальні накази про *зупинку роботи (але не ліквідацію!)* та початок і *поря-*

док організованої евакуації. Одночасно призначалися відповідальні за її організацію тощо.

Ось приклад типового наказу по Криворізькому гірничорудному інституті в серпні 1941 р. (подаємо його мовою оригіналу):

«Параграф 1. В связи с объявленной эвакуацией города Кривой Рог, с сего числа прекратить занятия в Ин-те и освободить от работы профессорско-преподавательский состав, обслуживающий состав, а также рабочих строительства.

Параграф 2. Согласно распоряжения Госбанка, бухгалтерии выдать всем сотрудникам Ин-та окончательный расчет по 10 августа и 2-х недельное пособие.

Параграф 3. Сторожевой и пожарной охране выдать зарплату по 1-е сентября с.г.

Параграф 4. Во исполнение распоряжения Начальника Гарнизона все ценное оборудование демонтировать и погрузить в железнодорожные вагоны, направив в адресу ГУУЗ»а НКЧМ.

ДИРЕКТОР КРИВОРОЖСКОГО ГОРНО-РУДНОГО ИН-ТА: /Правицький/»⁴⁰

Загалом евакуаційна кампанія на Криворіжжі проходила в складних умовах. Особливо після 10 серпня, коли лінія фронту практично впритул наблизилася до басейну й місто постійно зазнавало авіанальотів ворожих армاد. Цікаві деталі з історії евакуації міста залишила свідок тих подій Раїса Мороз: «Я тоді навчалася в училищі (на Інгульці – ред.). Фашисти вже бомбардували рудник. Якось під час занять нам оголосили, що треба вантажити устаткування для відправки в тил. Вагони вже стоять. Ми й вантажили. 13 серпня нам скомандували: «По вагонах!». Під'їздимо до Червоної, а там уже спускаються німецьки танкетки. (?! – ред.). Нас мерщій потягли далі. Не доїхали до Апостолового, як аварія. Вагони зійшли з рейок. Частина перекинулась. Стогін, крики, плач дітей.

У нашому составі були два вагони з пшеницею. На них збереглися написи «Хліб Німеччині».⁴¹

Особливу місію в евакуаційній епопеї Криворіжжя відіграли залізничники і, перш за все, колектив локомотивного (паровозного) депо ст. Довгинцеве. На їх плечі ліг увесь тягар забезпечення перевезень евакуаційного обладнання й людських кон-

тингентів. І це попри те, що дільниця Кривий Ріг-Запоріжжя вже була електрифікована і на ст. Каганович (нині – ст. Батуринська) діяло спеціальне електровозне депо. Утім, ці локомотиви, жорстко «прив'язані» до контактної електромережі в умовах прифронтової зони виявилися менш ефективними й маневреними, ніж паровози, які мали індивідуальні (автономні) силові агрегати (двигуни), що й робило їх «незалежною» локомотивною тягою в роки усієї війни. Тож не пізніше 12 серпня 1941 р. електровози (понад 10 одиниць) цілісною ланкою одна з паровозних бригад вивезла до Запоріжжя. А між тим у паровозному депо, як згадував у своїх споминах його тогочасний начальник В.Т. Пархотько «останні 5-7 днів до евакуації всі перейшли на казарменний стан – й усі бригади були в депо.

Вже в кінці червня і в липні в Довгинцеве накопичувалося по 300-400 паровозів на добу. Ми формували з них сплітки (ешелони, состави – ред.) по 10-20 паровозів і відправляли їх далі на Схід. Вивозили усе, а в ніч з 13 на 14 серпня 1941 р., після навантаження (так в тексті споминів-ред.) обладнання відправили 3 паровози (чи ешелони? – ред.) з робітниками вузла і відділку залізниці на ст. Письменна Сталінської залізниці, потім на ст. Большой Токмак, а згодом – на ст. Сальськ Сталінградської залізниці де і влилися в другий колектив.⁴²

У процесі евакуації Криворіжжя дещо простіше вивозилося обладнання південних і центральних районів міста: тут діяла вже в ті часи доволі розгалужена залізнична мережа з усією належною інфраструктурою станцій Червона, Мудрьона й, особливо, Довгинцеве. Тут же була й стратегічна «розвилка» – таке собі розгалуження: одне на Дніпропетровськ, інше на – Запоріжжя і далі на схід. Північну групу рудників зв'язувала малопотужна та єдина гілка через ст. Вечірній Кут і ст. Рокувата й далі на П'ятихатки– Київ. Але цей напрямок практично, як евакуаційна ланка і напрямок в тиллові райони практично не діяв: танкові армії Вермахту перерізали його вже на початку серпня.

Та він і не відкривав прямих маршрутів на Схід. Тож увесь тягар евакуаційних перевезень (чи майже весь) лежав на Довгинцевському вузлі. А це до певної міри ускладнювало вивезення обладнання з північних районів міста й додатковим тягарем ля-

гало на центральний залізничний вузол Криворіжжя – на ст. Довгинцеве, що надавало йому особливої – до певної міри стратегічної – ваги.

Адже саме цим залізничним вузлом і його локомотивами користувалися і армійські підрозділи, як транспортним коридором для задоволення потреб фронту. Командування фронтом і начальник Гарнізону міста це чудово розуміли.

Та значення цього вузла зв'язку й роль залізниці, що простягалася звідси до Дніпропетровська і Запоріжжя, розуміло і німецьке командування. Тому воно обхідним проривом з північно-західного напрямку і нанесло удар по ст. Довгинцеве і вже 14.08.1941 р. паралізувало рух залізницею з Кривого Рога на схід, за Дніпро.

Утім, попри усі складнощі організаційного плану, дефіцит часу на демонтаж та завантаження як і рухомого складу та локомотивів, нальоти ворожої авіації та інтенсивні бомбардування залізниці з 8 до 14 серпня 1941 р., Криворіжжя все ж встигло вивезти деяке майно, яке піддавалося демонтажу і перевезенню. І серед такого, документи зафіксували: 10 підйомних установок, 975 пневматичних молотків, три десятки компресорів, майже 500 електромоторів різної потужності, 67 скреперів, понад 100 насосів (помп) тощо.⁴³ І понад 90 відсотків усього майна, устаткування і людей було вивезено залізницею.

А втім, як показують архівні матеріали Дніпропетровського державного архіву (див.: ф. 114, оп. 1, спр. 30, арк. 27-28) ще більше – і це не перебільшення, а реальність – матеріальних цінностей басейну було знищено на місці дислокації в серпневі дні 1941 р. При цьому йдеться головно про майно й об'єкти які не піддавалися демонтажу та перевезенню. Як наслідок, усі 63 наявні в басейні копри висадили в повітря спеціальні бригади, які діяли спільно з радянськими саперами та вибухотехніками; з 27 завантажувальних бункерів знищили 22, з 6 подрібнювально-сортувальних фабрик - 5, з 27 бункерів – 22, з 11 котелень – 8, з 3 електропідстанцій – 21, з 5 водонапірних веж – 4, усі три локомотивних депо міста, десятки і десятки метрів залізничних колій та контактної електромережі для електровозів, безліч стрілочних вузлів тощо. Усе це фізично вивезти було практично неможливо, тож і нищили, аби ворог не скористався такими об'єктами і май-

ном задля зміцнення власної потуги. Час показав, що то була *вимушена*, але назагал виправдана логікою війни акція самознищення власноруч надбаних матеріальних цінностей.

Евакуація спричинила серйозні демографічні зрушення в усьому басейні – чималий прошарок населення міста знявся з насиджених місць і організовано рушив в далекий тил. За соціальними ознаками серед таких переважали головно номенклатурні кадри (за визначенням – службовці), інженерно-технічні робітники (ІТР), керівний склад провідних підприємств і закладів міста, інтелігенція, митці тощо; а втім були серед них і кваліфіковані робітники та члени їх родин.

За нашими підрахунками, таких в Кривому Розі було не більше 10 тис., що складає 5 відсотків від усієї кількості жителів міста. Такі ж (чи майже такі ж, за винятком м. Києва) відсотки евакуйованих були і в інших великих містах України. Решті цивільного населення, тобто тим, хто не потрапляв до категорії «організованої евакуації», пропонувалося добровільно, методом самоорганізації, відійти на Схід, за Дніпро. Як згадував К.С. Грушевий влада щиро вірила в те, що ворога буде обов'язково зупинено на Славуті-Дніпрі й населення зможе там – на лівому його березі – перечекати деякий час, а згодом – повернутися до власних домівок. Втім вказівки вивезти чи вивести усе цивільне населення Правобережної частини області влада не давала.

І все ж тут були й такі, хто «самотужки» вирушив у дорогу. Частіше за все вони подавалися на село – на малу Батьківщину, поближче до родичів і землі-годувальниці: життєвий досвід показував, що часи лихоліття там пережити легше. Кількість таких переселенців поррахувати складно, адже вони часто-густо мігрували, змінювали місця проживання, поверталися до міста чи навпаки сезонно переїжджали знову в село, уникали реєстрацій і контактів з новою владою тощо. Тим паче, що й були серед такого контингенту й ті, хто свідомо ухилився мобілізацій і евакуацій, але цілеспрямовано чекав на прихід німців. Аналіз документів спецорганів і реалій вже доби окупації підтверджують цю думку.

11 липня 1941 р. – ще за місяць до окупації Кривого Рогу – ДКО спеціальною телеграмою суворо вимагав від місцевих ор-

ганів влади і командування фронтів у випадку відходу радянських військ у зоні 70-верстової смуги (тобто майже 80 кілометрів) від лінії фронту виводити *все доросле чоловіче населення*. Керівництво держави розглядало такий маневр як засіб збереження людських резервів для власних збройних сил і народного господарства. Але одночасно така операція була покликана позбавляти й ворога дармових робочих рук. А втім, як показує аналіз демографічної картини Криворіжжя, – міста і прилеглих до нього селищ, – цю вимогу не було виконано. Доказом цього є такий промовистий факт: на кінець 1941 р. окупаційна влада міста – міська управа й німецька військова комендатура - зареєстрували в місті 125 тис. чоловіків,⁴⁴ а на біржі праці стали на облік понад 30 тис. робочих рук чоловічої статі. Тобто, це було «доросле чоловіче населення», яке якраз і підлягало або мобілізації, або виведенню в далекий тил, як того і вимагав ДКО від 11.07.1941 р.

Звичайно були серед тих, хто залишився в місті і ті, кого спеціально відрядили організовувати рух опору. Принаймні достеменно відомо, що саме з таким завданням тут діяли В. Сінгірцов, Ю. Козаченко, Б. Шангін, Г. Седнев та інші.

Але скільки загалом було таких, хто мав «спецзавдання», нині сказати важко.

Та залишилася й не пішла з міста на схід і група тих, хто мав свої «претензії» до радянської влади, і «скривджені» нею; такі чекали на слушну нагоду поквитатися з «советами»; а окупація, як вважали декотрі з них, давала їм таку нагоду. То ж, і не дивно, що саме вони згодом будуть активно співпрацювати з чужинцями.

Залишилися в місті й різні пристосуванці, дезертири та асоціальні елементи. Але, на загал, серед тих майже 130 тис. криворіжців, які не виїхали з міста й залишилися у своїх домівках, переважали пересічні громадяни, звичайний «посполитий люд», трударі. За віковим цензом більшість з таких складала діти й підлітки, жінки сіх категорій, старші чоловіки та люди похилого віку; за статтю - тут переважали жінки, а за соціальним статусом – здебільшого робітники й службовці, тобто ті, хто займав нижчі й середні шаблі в ієрархії криворізького соці-

уму. Щоправда, окупація враз їх усіх вирівняла і поставила на один – найнижчий соціальний щабель безправних мешканців міста.

* * *

Перебіг подій на ділянці фронту, що пролягала південними теренами області, спричинив складну ситуацію. З'єднання Резервної Армії намагалися, як того ще 4-го серпня 1941 р. вимагала Ставка Верховного головнокомандування і особисто Й.В. Сталін, створити «крепкую оборонительную линию, проходящую примерно от Херсона и Каховки через Кривой Рог».

У відповідь на цей наказ штаб Південного фронту 6 серпня повідомляв Москву, що по лінії Кременчук, р. Інгул, Кривий Ріг, Херсон вже підготовлено протитанкових споруд–ровів і ескарпів 214 км, завершується робота зі спорудження кулеметних і артилерійських точок, а «рубіж по р. Інгулець є головним і у протитанковому відношенні підготовленим».⁴⁵ (Виділено – ред.).

Напевне це було дійсно так: рубежі були підготовлені до двобою з танковими армадами Вермахту. Але ті пішли в обхід, оминаючи ці оборонні споруди.

Ось чому вже 7.08.1941 р. командування фронту, стурбоване маневрами ворога, намагається закрити прориви в напрямку Кіровограда і Кривого Рогу, а для цього терміново передає бойові ділянки фронту новосформованим з'єднанням. Йдеться й про 253 стрілецьку дивізію (далі – с.д.), яка формувалася із числа призовників-резервістів Апостоловського, Нікопольського, Криворізького і Широківського районів області. Мала вона в своєму складі 10 954 бійців та офіцерів.⁴⁶ В ті часи за нормами мирного часу стрілецька дивізія мала штат – 12 тис. особового складу, але в умовах війни їх штати збільшили до 14-16 тис.; відтак постає висновок, що 253 с.д. за кількістю особового складу не «дотягувала» навіть до нормативів мирного часу. Те ж саме стосується й Дніпропетровської запасної бригади, яка стояла північніше 253 с.д.

5 серпня 1941 р. її вже офіційно включили до складу Резервної Армії та через добу кинули на прикриття Криворіжжя. Як свідчать оперативні карти командування Південно-Західного

фронту про розташування з'єднань Червоної Армії станом на 12-15 серпня, цій дивізії випало тримати оборону від райцентру Широке через Кривий Ріг аж до с. Іскрівка на відстані майже в 50 кілометрів. І це при тому, що за нормативами чинного в ті часи польового статуту дивізії мала б тримати ділянку в 15 км. То ж і не дивно, що оперативні карти документально свідчать: захисникам басейну не вдалося створити *суцільну та цільну лінію оборони по р. Інгулець*. Більше того, на південь від райцентру Широке аж до селища Біла Криниця у 253-ї дивізії не було навіть сусіда. Там у лінії оборони був «розрив», порожнеча! На півночі у неї був «сусід», але теж «не кадрове» з'єднання, а саме – Дніпропетровська запасна бригада, яка ще 8.08.1941 р. лише формувалася; а між тим їй вже виділили лінію оборони на підступах до Кривого Рогу, і командування фронту буквально «підганяло» її зайняти рубежі.⁴⁷ Йдеться про ту ділянку оборони, куди Вермахт якраз і кине на прорив свої танкові армади. Не створила суцільної – без розривів! – лінії оборони власне і сама 253-а стрілецька дивізія, якій допомагали підрозділи Криворізького і Широківського винищувальних батальйонів та загони ополченців. Власне про це якраз і йдеться в повідомленні Південного фронту в Ставку Верховного Головнокомандування; 14 серпня 1941 р. о 4-й годині 45 хвилин у Москву пішла шифрограма, в якій зокрема повідомлялося таке: «утром 13.8 положение на Южном фронте *резко осложнилось*. Противник подвижными войсками прорвался с севера на восточный берег р. Ингул и отрезал пути отхода 9-й и 18-й армиям.

Выдвинутые на р. Ингулец вновь сформированные две дивизии (у т.ч. й 253 с.д. – ред.) и несколько отрядов *растянуты на широком фронте и поэтому легко прорываются, охватываются подвижными соединениями и уничтожаются*».⁴⁸ (Виділено – ред.).

Інформаційні потенції цього документа вельми й вельми солідні; та найперш за все важливі ті його складові, де відкритим текстом констатується відсутність добре організованої і цілісної лінії оборони по р. Інгулець, яка повинна була б забезпечити надійну оборону всього залізорудного басейну і міста. Між рядками цього повідомлення проступає виразна проблема –

проблема нехватки резервів – людських і матеріальних, що й не дозволило командуванню Південного фронту силами Резервної Армії створити надійний захисний бар'єр спочатку по річці Інгул за 70-80 км західніше Криворіжжя, а згодом по р. Інгулець.

Не давав цього зробити і ворог, який, захопивши стратегічну ініціативу і маючи низку переваг, стрімко проривався, охоплював своїми мобільними з'єднаннями малочисельні загони Червоної Армії та знищував їх.

Танкові армії північніше й південніше Кривого Рогу рвалися до Дніпра. Одне крило їх, а це були танкові з'єднання 14-го механізованого корпусу Віттерсгейма, – динамічно, через П'ятихатки просувалося до Кременчука й Верхньодніпровська, а інше – дивізія «СС-Вікінг», – безупинно сунуло на Нікополь-Запоріжжя з наміром перерізати там Дніпро – орієнтовно через греблю Дніпрогесу – і зустрітися з першою групою вже на Лівобережжі в районі обласного центру.

А чим це загрожувало Криворіжжю? Відповідь очевидна: усі з'єднання, які тримали оборону на 100-кілометровому фронті вздовж рудного басейну, могли потрапити в оточення.

Командування фронтом адекватно оцінило ситуацію й зрозуміло, які загрози вона несе його з'єднанням, тому терміново відтягувало ще вцілілі і боєздатні частини з Південно-західних районів області, ближче до Дніпра й, особливо, до обласного центру. Тим паче, що й Москва вимагала за будь-яку ціну встояти по Дніпру і захистити Дніпропетровськ і Запоріжжя.

Ось чому свідомо віддавалася територія Правобережжя області з потужним рудно-металургійним комплексом Кривого Рогу задля збереження боєздатних частин Резервної Армії та заради виграшу вирішальної битви на Дніпрі. Більше того, Верховне Головнокомандування виношувало плани не лише затримати німецькі армії по Дніпру, а обласний центр перетворити на неприступну цитадель, але й підготувати з цього плацдарму контрудар. Вже 14.08.1941 р. – у день, коли окупанти увійшли до Кривого Рогу, – Резервна Армія затвердила план такого наступу і навіть почала створювати ударну групу у складі 8-ї та 12-ї танкових дивізій, 26-ї та 28-ї кавалерійських дивізій, які повинні були 22-23 серпня 1941 р. завдати удару спочатку по Оле-

ксандрії, а потім вже розв'язати «друге завдання контрудару – вийти до Кривого Рогу захопити останній»⁴⁹.

Але загальна фронтова ситуація на всьому Правобережжі України, а особливо на Дніпрі – у верхній його течії, районі Києва, а в нижній частині – біля Каховки, під Верхньодніпровськом і Дніпродзержинськом та й у самому обласному центрі, не дала змоги реалізувати плани контрудару і визволення Кривого Рогу в другій половині серпня 1941 р. Визволення відкладалося до осені 1943 р. – зими 1944 р.

Боїв – упертих і героїчних на захист Криворізького залізничного басейну ані на дальніх підступах, скажімо, по р. Інгул, ані на кордонах самого міста по р. Інгулець, а тим паче на його вулицях – за кожен будинок чи промисловий об'єкт – тут в серпні 1941 р. не було. Відтак воно й не було вщент зруйноване.

Щоправда, на підступах до міста були окремі осередки впертих і жорстоких боїв, які вели воїни-захисники. Один із таких – поблизу села Глеюватка – прийняв 2-й комуністичний батальйон 253-ї стрілецької дивізії, який на початку серпня було сформовано в м. Нікополь. 14 серпня 1941 р. воїни цього підрозділу вели запеклий бій з насідаючими механізованими з'єднаннями вермахту. Але не встояли, а батальйон був розгромлений.⁵⁰

У середу 14 серпня 1941 р. в Кривому Розі по суті було безвладдя; місто було паралізоване – тут уже не працювали жодна державна установа чи підприємство, лікарня чи магазин. Джерела одностайно свідчать, що цього дня вже не працювали й місцеві органи влади: у ніч з 13 на 14 серпня в супроводі охорони очільники міста змушені були покинути його. Серед них були – голова міськвиконкому Л.К. Федоров, секретар міськкому партії І.М. Сіренко та начальники міліції й відділу НКВС в місті О.О. Кирєєв і П.В. Цацко та інші. Дещо пізніше відійшла й війська комендатура з ротою охорони.

У місті залишилося лише цивільне населення («посполитий люд»), а на підступах до нього – на його оборонних рубежах по р. Інгулець – стояло майже 11 тис. воїнів 253-ої стрілецької дивізії на чолі з полковником М.О. Кудрявцевим. Вони чекали наступу ворога із західного напрямку і, так званого, фронтового удару. А втім ворожі мехчастини й танкові з'єднання обійшли

місто з півночі та північного сходу й, по суті, відрізали дивізію. Доля її воїнів, серед яких було чимало криворіжців, склалася трагічно.

Остання офіційна й задокументована згадка про місцезнаходження цієї дивізії є в бойовому донесенні штабу Південного фронту в Генштаб Червоної Армії від 15 серпня 1941 р.: «253 сд веде бій в напівоточенні з частинами ворога, який охоплює її правий фланг в районі Веселі Терни, Девладово. Ситуація уточнюється».⁵⁰ Пізніше в донесеннях штабу фронту інформація про її бойові дії зникає. Щоправда, штаб фронту наполегливо шукав дивізію: 16.08.1941 р. навіть був посланий літаком делегат для встановлення контакту з нею. Але марно. Зрештою командування зрозуміло, що вона потрапила в оточення. В умовах безвиході, за різними джерелами, у полон потрапило до 7 тис. її воїнів і командирів. За колючим дротом концтабору – шталягу № 338, що дислокувався в Кривому Розі в районі цегляного заводу на Гданцівці, опинився й командир дивізії М.О. Кудрявцев і сотні його підлеглих. Як згадував вже в 1947 р. командир взводу кінних розвідників 983-го стрілецького полку цієї дивізії Соколовський Ю.Б., вони потрапили в полон «на північній околиці міста Кривого Рогу 14 серпня 1941 р. дивізія зайняла оборону – 10 серпня по річці Інгулець і простояла в обороні до 14 серпня не маючи сусідів ні зліва ні справа.

14 серпня ранком геть неочікувано дивізія була оточена німцями чи то корпусом, чи то дивізією «Мертва голова» і більша частина особового складу – понад 7 тис. воїнів-червоноармійців, потрапили в полон. Їх зігнали на територію одного з артилерійських полків у Кривому Розі й перші три дні не годували...».⁵²

А між тим, як свідчать документи, в полон потрапила не вся дивізія. Виявляється, що ті її підрозділи, які займали позиції на південному відтинку ділянки, виділеної їй для захисту, встигли відійти й уникнути оточення.

У бойовому донесенні штабу Південного фронту від 18 серпня 1941 р. знаходимо фрагмент такого змісту: «253 с.д. по даным штаба 2КК (кавалерийского корпуса – ред.), частью сил отошла р-н Широкое и присоединилась ко 2КК. Часть обозов и материальной части отошли Апостолово».⁵³

З огляду на цю інформацію постає більш повна й реалістична картина, аніж та, яку було раніше змальовано у вітчизняній воєнно-історичній літературі: головні сили 253-ої стрілецької дивізії – у тому числі й її командир і штаб дійсно потрапили в оточення, а відтак – майже 7 тисяч її особового складу були полонені; деякі ж з'єднання встигли вчасно відійти у південному напрямку та з'єднатися з частинами 2-го Кавалерійського корпусу. Напевне, саме вони зберегли й полкове знамено, бо відповідно до документів, 253-я стрілецька дивізія пізніше була відроджена та сформована вдруге.

Але коли окупанти захопили місто? Аналіз великого масиву джерел і наукової літератури показує, що тут є певні розбіжності. Щоправда, вони не суттєві, а втім є сенс показати різні точки зору на дату захоплення Кривого Рогу ворожими з'єднаннями.

В радянських джерелах і зокрема в донесенні розвідувальних органів Південного фронту від 16.08.1941 р. зазначалося: «... в течение 15.08 противник продолжал наступление на криворожско-никопольском направлении, выдвигал *на фланги и в тыл наших войск мехчасти...* и днем 15.8 занял Кривой Рог».⁵⁴ (Виділено – ред.).

Звернемо увагу на виділені курсивом слова: ворожі з'єднання намагалися охопити частини Резервної армії, а не «в лоб» брали Криворіжжя. А по-друге, радянські джерела вважали, що місто було захоплене 15.08.1941 р.

Натомість в повідомленнях німецького командування йдеться про заволодіння Кривим Рогом 14.08.1941 р. Ця – оперативна інформація (передових) ар'єргардних частин Вермахту - й 14-го моторизованого корпусу - свідчила, що дані підрозділи вже опівдні 14.08.1941 р. були в Центрально-Міському районі, на Соцмісті і на залізничному вузлі ст. Довгинцеве. Про цю ж дату йдеться і в щоденнику Ф. Гальдера – начальника генерального штабу сухопутних військ Вермахту; тут ми знаходимо запис такого змісту: «14 серпня наші з'єднання зайняли Кривий Ріг (14-й моторизований корпус)».⁵⁵ Цивільні радянські органи влади теж констатували: ворог увірвався до міста 14 серпня.

Щоправда, такий авторитетний воєначальник, як маршал А.Василевський, у книзі «Дело всей жизни» (М., 1975) на с. 137

взагалі стверджує, що війська «ведучи жорстокі бої, 16 серпня залишили Кривий Ріг». Та очевидно, що він у цьому випадку припустився помилки. Співставляючи різні джерела, можна констатувати наступне: 14 серпня 1941 р. у Кривому Розі вже не було діючої радянської влади; в цей же день у місто увірвалися окремі механізовані загони ворога, а окупаційна влада почала тут діяти з 15 серпня.

Шляхів, якими окупанти входили до міста було декілька. Та прискіпливий аналіз документів, у тому числі і з німецького Бундесархіву, показує, що головний рейд на захоплення цього стратегічно й економічно дуже важливого регіону країни мав характер обхідного маневру, а саме: головні танкові сили і мехчастини охоплювали басейн з флангів і просувалися з північного сходу – через П'ятихатки та Жовті Води – до центру, а головню – до залізничних станцій Довгинцеве, Коломойцеве, Девладове. Стратегія й мета таких дій була цілком очевидна: захопити *найважливіший* залізничний вузол усього Криворіжжя й перерізати його сполучення з Київським, Дніпропетровським і Запорізько-Нікопольським напрямками. Що зрештою ворогові й вдалося зробити.

Інша колона входила в місто із Західного напрямку через Лозуватку і Змичку, а ще одна – Казанківським шляхом – втягувалася в місто через Карачунівське селище та Гданцівку. І лише 16.08.1941 р., після того, як було захоплено райцентр Широке, селище Інгулець і Олександродар (нині – Рахманове), колона окупантів увійшла в місто і з південного напрямку.

Взяття частинами Вермахту Кіровограда (4.08), Кривого Рогу (14.08), а згодом Миколаєва (17.08) та Нікополь-Марганцевського басейну (17.08) викликало в Берліні неабияке піднесення: там раділи, що до їх рук потрапили три потужні промислові центри – залізорудний, марганцевий і суднобудівний. Тож фіюрер приймає рішення на власні очі побачити один із таких – вибір випав на Миколаїв. 20 серпня 1941 р. він літаком прибув до Миколаєва, а 21-го разом з Беніто Мусоліні та румунськими генералами прийняв парад військ у Первомайську. У той час там була танкова дивізія СС «Адольф Гітлер», італійська дивізія «Посубіо» та з'єднання румунської армії, які все ще стояли під Одесою. Кадри нацистської кінохроніки «Дойче Вохен-

шау» задокументували і донесли свідчення про парад на честь прибуття фюрера, який проходив у Первомайську – на відстані 180-200 км від вже окупованого Криворіжжя...⁵⁶

Список використаних джерел та літератури

¹ Лето 1941. Украина. Документы и материалы. Хроника событий / Авт.-сост. Замлинский В.А. (руководитель), Васькевич В.Н. и др. – К., «Украина», 1991. – С. 280.

² Там само. – С. 278.

³ Там само. – С. 133-134, 141.

⁴ Там само. – С. 195. (Обидва населених пункти знаходяться в Бердичевському районі Житомирської області).

⁵ Див.: Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб / Упорядники :Т.В. Вронська та ін. – К. – Львів, 2003. – С. 81-82.

⁶ Там само. – С. 82.

⁷ Див.: Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941-1945 гг.). Сборник документов и материалов / Гол. ред. – А.Ф. Стеценко. – Днепропетровск – Днепропетровское книжное издательство. – 1962. – С. 43.

⁸ Див.: Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. У двох книгах / Ред. колегія: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк та ін. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 1. – С. 305.

⁹ Див.: Історична енциклопедія Криворіжжя. - В 2-х томах. – Кривий Ріг.: «Видавничий дім», 2007. – Т.1. – С. 350.

¹⁰ Безсмертя: Книга Пам'яті України. 1941-1945. / Автор. кол. – П.П.Панченко (керівник). – К., 2000. – С. 479.

¹¹ Днепропетровская правда. – 1941. – 1 июля.

¹² Див.: Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны. Сб. док. и матер. – Днепропетровск, 1962. – С. 58.

¹³ Червоний гірник. – 1941. – 24 червня.

¹⁴ Днепропетровская правда. – 1941. – 5 августа.

¹⁵ Безсмертя. Книга Пам'яті... – К., 2000. – С. 480.

¹⁶ Червоний гірник. – 1941. – 2 липня; Днепропетровская правда. – 1941. – 29 июля.

¹⁷ Днепровская правда. – 1941. – 1 июля.

¹⁸ Гірчук М., Хоцький М. Руда і люди. Нарис з історії криворізького рудника ім. Кірова. – Дніпропетровськ. – Вид-во «Промінь», 1967. – С. 94.

¹⁹ Більшовицьке знамя. – 1941. – 18 липня.

²⁰ Див.: Криворожсталь. – Днепропетровск, «Промінь», 1984. – С. 39.

²¹ Державний архів Дніпропетровської області (далі ДО-ДА). – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 465. – Арк. 1.

²² Там само. – Ф. 19. – Оп. 3. – Спр. 434. – Арк. 121.

²³ Днепровская правда. – 1941. 6 июля.

²⁴ Днепровская правда. – 1941. – 8 июля.

²⁵ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 3. – Спр. 466. – С. 13.

²⁶ Кривому Рогу – 200. Историко-экономический очерк. – Дн-вск.: Изд-во «Промінь», 1975. – С. 84.

²⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 34. – Арк. 4-9; Терновський А.М. Роль НКВС у створенні винищувальних батальйонів на Дніпропетровщині на початку Великої Вітчизняної війни (червень – серпень 1941 р.) // Гуманітарний журнал. – 2009. – № 1-2. – С. 124.

²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 30. – Арк. 18.

²⁹ Там само. – Спр. 7. – Арк. 36, 40.

³⁰ Терновський А.М. Участь винищувальних батальйонів Дніпропетровської області в оборонних боях літа-осені 1941 // Гуманітарний журнал. – 2009. – № 3-4. – С. 101.

³¹ ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 31. – Арк. 38-39.

³² ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 3. – Спр. 443. – Арк. 37.

³³ Див.: Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. - Книга друга. – К., 2011. – С. 511; 1941 год: Страна в огне: В 2-х книгах. – Кн. 2. -Документы и материалы. – М., 2011. – С. 523.

³⁴ 1941 год: Страна в огне. – М., 2011. – Кн. 2. – С. 523-524.

³⁵ Про минуле – заради майбутнього./Упорядник Ю. Шаповал. – К.: Вид-во при Київському університеті – 1989. – С. 136.

³⁶ ДАДО. – Ф. 18. – Оп. 2. – Спр. 3457. – Арк. 475.

³⁷ Лето 1941. Украина... – К., 1991. – С. 314.

³⁸ Див.: Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий. – К., 1985. – С. 62;

М. Гірчук, М. Хоцький. Назв. праця. – С. 97; Ветерана поступь молодая. – Днепропетровск, «Промінь», 1988. – С. 63.

³⁹ В. Горяний, Д. Кан. – Арсенал Кривбасу. Нариси з історії заводу. – Дніпропетровськ, «Промінь», 1967. – С. 75.

⁴⁰ Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий. – К., 1985. – С. 64.

⁴¹ Див.: Червоний гірник. – 2005. – 23 лютого. (Тут, напевне, йдеться про вагони з зерном, яке за договором між СРСР і Німеччиною (1939 р.), радянська сторона поставляла в Рейх. Ось два з таких вагони про які згадує Р. Мороз, були завантажені зерном ще до початку війни).

⁴² Див.: Рукопис споминів В.Т. Пархотько, який зберігається в музеї локомотивного депо ст. Долгинцево (м. Кривий Ріг).

⁴³ ДАДО. – Ф. 114. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 32-33.

⁴⁴ Гунчак Т. Втрати українців під час Другої Світової війни. // Сучасність. – 1992. – № 7. – С. 36.

⁴⁵ Лето 1941. Україна... – С. 322-323.

⁴⁶ Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі ЦАМО РФ). – Ф. 251. – Оп. 2. – Д. 86. – Л. 11.

⁴⁷ Там само. – Ф. 251. – Оп. 646. – Д. 30. – Л. 150.

⁴⁸ Див.: Вісник Кривбаса. – 2011. – 22 юнія.

⁴⁹ ЦАМО РФ. – Ф. 251. – Оп. 646. – Д. 482. – Л. 299.

⁵⁰ Нікопольщина в роки Другої світової війни. – Osvi-ta.ua./doc/files/news/62/6270/Histori/doc

⁵¹ ЦАМО РФ. – Ф. 251. – Оп. 646. – Д. 86. – Л. 11.

⁵² Стенограмма воспоминаний Соколовського Ю.Б. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sgvavia.ru/forum79>

⁵³ ЦАМО РФ. – Ф. 228. – Оп. 701. – Д. 228. – Л. 69.

⁵⁴ ЦАМО РФ. – Ф. 228. – Оп. 701. – Д. 102. – Л. 253.

⁵⁵ Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск. От начала военной кампании до наступления на Сталинград (22.06.1941. – 24.09.1942). – М., Алма-Пресс. Звездный мир, 2004. – С. 250.

⁵⁶ Кокошко Ф.І. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни // Исторична наука: проблеми розвитку. – Луганськ, 2002. – С. 97.

РОЗДІЛ 2

30 МІСЯЦІВ ОКУПАЦІЇ: 15 СЕРПНЯ 1941 р. – КІНЕЦЬ ЛЮТОГО 1944 р.

2.1. Життя й боротьба під владою чужинців

Німці увійшли в Кривий Ріг 14 серпня 1941 року і майже відразу створили окупаційні органи управління. Спочатку влада належала 538 польовій комендатурі, яку очолював майор Реглер¹. До складу військової адміністрації міста також входили: Шрейдер – військовий комендант міста а згодом – Лоозе, Заурбрей – начальник гарнізону міста, Шмиргель – військовий комендант округу та Урбафель – комендант міста². Крім того, в місті була створена система німецьких репресивно-каральних органів. Гестапо очолював німець із слов'янським прізвищем – Сідлов-

ський³. СС та СД очолював Кляйн. Начальником охоронної поліції Кривого Рогу з травня 1942 року був майор Адольф Хаан, а його помічником – майор Ганс Іордан⁴.

В архіві СБУ Дніпропетровської області зберігається цікавий документ, в якому вміщена дислокація каральних німецьких підрозділів на території міста. Так на 1 грудня 1942 року в місті були розквартировані: штаб та два ескадрони кінного поліцейського полку; 23-й латвійський поліцейський батальйон; 130-й поліцейський батальйон; 159-й козацький батальйон охорони; 1-й ескадрон поліції; 2-й кінний відділ поліції; 3-тя рота поліцейського батальйону забезпечення⁵. Крім того, відомо, що каральні акції в місті здійснював і так званий «Калмицький кавалерійський корпус»⁶.

Військова влада в українських містах зазвичай діяла лише в перші місяці окупації, та в подальшому не могла забезпечити повноцінне управління. Тому 15 листопада 1941 року на території рейхскомісаріату «Україна» поряд з військовим вводиться окупаційне (німецьке) цивільне управління. В Кривому Розі представниками такого інституту влади були штаткомісаріати на чолі яких стояли: Дюшон (лютий 1942 – січень 1943), Шейндат (квітень 1942 – червень 1942), Книттен (лютий–квітень 1943), Фаубель (травень–липень 1943), Куріо (серпень 1943 – лютий 1944)⁷.

Паралельно йшло формування й місцевих органів влади, а точніше – міської управи. Сьогодні відомо, що така в Кривому Розі протягом 1941 року була під контролем представників ОУН(Б). Першим бургомістром Кривого Рогу був Сергій Шерстюк*. Під його керівництвом міська управа та оунівське підпілля розгорнуло найбільш активну діяльність. Зі спогадів Є. Стахівя, який з 5 по 25 вересня 1941 року перебував у Кривому Розі, дізнаємося, що при міській управі працювало бюро ОУН яким завідував Я. Потічний і відділ пропаганди яким керував спочатку Д. Горбачов, а потім Б. Євтухов; відділ народної освіти – очо-

* Він народився в Кривому Розі, закінчив інженерні курси в Харкові. Після приєднання Західної України до УРСР працював у Львові де встановив контакти з ОУН(Б).

лював О. Зеленський, а інспектором відділу став В. Яровий⁸. Заступником голови міської управи був О. Басурманов, секретарем – І. Олійник, начальником житлового відділу управи спочаку був Лелик, а згодом – Гойман, завідуючий земельним відділом – Ю. Єфременко⁹.

Арешт С. Шерстюка в грудні 1941 року став сигналом для зміни складу міської управи. Так, взимку 1942 року Криворізьким бургомістром став О. Бусурманов, а секретарем – В. Мариненко (в 1943 році він буде очолювати міську управу), завідувачем міського відділу фінансів став Фесенко, головним бухгалтером міського господарства був призначений Борщ, завідувачем відділом народної освіти О. Зеленський (пізніше відділ народної освіти очолив М. Свириденко), головою сільської управи Криворіжжя став Ю. Єфременко. Ось саме в такий спосіб, протягом 1942 та 1943 років міську управу було позбавлено націоналістичного впливу, вона втрачає елемент самостійності і поступово стає виразно допоміжним органом німецької адміністрації. Тому слушною є думка професора В. О. Шайкан, що діяльність українських органів місцевого управління мала дихотомічний характер і її не можна оцінювати однозначно. З одного боку, її можна кваліфікувати як адміністративний колабораціонізм, але з іншого боку – це була одна з важливих складових стратегії виживання місцевого соціуму в екстремальних умовах війни¹⁰.

У ході війни, особливо після провалу «бліцкригу», нацистські погляди, щодо економічної експлуатації України зазнали певної трансформації: від орієнтації на використання виключно трудових ресурсів, продовольства, сировини, до збереження важкої та машинобудівної індустрії, деяких галузей харчової та легкої промисловості, транспорту і комунікацій. Цього вимагали потреби продовження війни. З іншого боку, необхідно було забезпечити певну лояльність з боку робітників та селян, директорів підприємств, інженерно-технічних працівників та фахівців аграрної сфери тощо. Саме на лояльність населення в обмін на збереження певних соціальних гарантій, заробітної платні, продовольчого забезпечення, медичного обслуговування тощо розраховували окупанти¹¹.

Для налагодження життя в місті німецькій владі та українській місцевій адміністрації необхідно було вирішити ряд нагальних проблем: стабілізувати ціни на продукти харчування; забезпечити населення робочими місцями; вирішити земельне питання; налагодити житлово-побутові умови; підтримувати в належному стані комунікації та громадські об'єкти міста; налагодити культурно-просвітнє життя в Кривому Розі тощо.

Нова влада почала вирішувати ці проблеми поступово. Так, вже 5 вересня 1941 року польовий комендант м. Кривого Рогу майор Реглер видав наказ про встановлення межі найвищих цін на продукти харчування, які не можна було перевищувати. В більшості своїй нові ціни повинні були відповідати довоєнним. Приміром 1 кг свинини 1 гатунку мав коштувати 16.50 крб.; 1 кг сала – 22-24 крб.; 1 кг пшеничної муки від 1.65 до 4.10 крб.; фрукти – в середньому 2-3 крб. за кілограм тощо¹². Так само директивно німецька влада намагалась регулювати ціни і на інші види продукції. Так, скажімо розпорядженням від 28 червня 1942 року встановлювались граничні ціни для виробників взуття. Приміром, нові биті чоботи подвійно прошиті повинні були коштувати 90 крб.; валянки – 75 крб.; напівчеревики чоловічі подвійно прошиті 80 крб.; а жіночі – 75 крб¹³.

Але нормативне регулювання цін не могло стримати інфляцію, а особливо в роки війни. Тому багато підприємців міста в роки окупації змушені були продавати продукцію по вищим цінам ніж пропонувалось. Відомо, що в липні 1942 року за порушення встановлених максимальних цін були оштрафовані такі власники приватних підприємств міста: Федько власник їдальні – на 20 марок, Деревянко власник жерстяної майстерні теж оштрафований на 20 марок, Осингерова (займалася продажем мазей) була оштрафована на 5 марок, Мегульова власниця перукарні – на 5 марок. Крім того, всіх їх було попереджено, що якщо і далі вони будуть надавати послуги по завищеним цінам їхні підприємства будуть зачинені¹⁴.

Не дивлячись на всі заборони та залякування, стабілізувати ситуацію з продуктами харчування та товарами широкого вжит-

ку не вдалось*. Про це свідчить той факт, що в місті починає запроваджуватись карткова система. Продуктові картки мали право отримувати працівники підприємств, установ, організацій та держгоспів міста, а також тимчасові робітники та робітники інших об'єднань, які мали ліцензії затверджені міським комісаром (працівники театру, хорової капели, капели бандуристів тощо)¹⁵. Списки робітників потрапляли до Міськторга і вже він розподіляв і закріплював робітників за тим чи іншим магазином або кооперативом. До речі, останні мали не тільки забезпечувати населення міста необхідними продуктами, а ще й задовольняти потреби німецького керівництва та Вермахту.

2 листопада 1941 року в Кривому Розі відбулась нарада волосних старшин, старост сіл та керівників громадських господарств. На нараді розглядались питання про розподіл продуктів харчування. Майже одностайно було вирішено, що продуктами харчування в першу чергу необхідно було забезпечити німецьку армію, а вже потім населення міста та навколишніх сіл. На нараді було вирішено створити систему кооперативного постачання продуктів. Її суть була в тому, що селяни повинні були здавати до кооперативу залишки продуктів, а вже кооперативи за встановленими цінами ці продукти розподіляли¹⁶. На Криворіжжі в роки окупації найбільшим був кооператив під доволі таки промовистою назвою «Нове життя».

Він був заснований в місті 26 вересня 1941 року. І вже за рік став не просто мережею споживчих крамниць, а підприємством яке охоплювало інші, окрім торгівлі, ділянки міського життя. До початку осені 1942 року в місті були створені і підпорядковані кооперативу слюсарно-механічна, кравецька, взуттєва, художня, дзеркальна, скульптурна та ряд інших майстерень. За

* Свідчення Лідії Микитівни Венгер дають уявлення про реальний стан справ з продуктами харчування. Для того аби вижити, містянам необхідно було йти на ринок та здійснювати прямий обмін товарів та послуг. Так, за хромові чоботи можна було отримати дві тонни вугілля, за вишукані панчохи давали два кілограми вершкового масла. Також продуктами харчування розраховувались за послуги. За перероблене зимове пальто можна було отримати дві буханки кукурудзяного хліба. – С. 172

рік своєї діяльності кооператив продав населенню міста через продуктові, скобяні, комісійні крамниці та продуктові ларьки продукції на суму 700 тис. карб. В цей час головою правління кооперативу був Т. Гавріков¹⁷. Пункти прийому кооперативу знаходились в різних частинах міста. Відомо, що в серпні 1942 року державну поставку яєць та птахів здійснювали пункти на Карнаватці, Соцмісті, Нижній Антонівці та на Базарній площі. Діяли кравецькі майстерні кооперативу на вул. Поштовій¹⁸. А в листопаді 1942 року був об'явлений набір на курси крою та шиття, які діяли під егідою «Нового життя». Заняття повинні були розпочатись 10 грудня 1942 року.

В 1943 році кооператив «Нове життя» обслуговував територію з населенням 93500 чоловік. Сума вступних внесків складала 69120 крб. В цей час збільшується торгівельна сітка кооперативу, яка охоплювала 4 магазини та 8 заготівельних пунктів. В II кварталі 1943 року «Нове життя» забезпечило роботою 118 місцевих мешканців¹⁹. Активно працювали і різноманітні майстерні, які входили до складу кооперативу. Так, на січень 1944 року художня майстерня виготовила продукції на суму 8969 крб. Серед художньої продукції були 4 портрети командирів рот, 27 надгробних хрестів, вивіски для перукарні та слюсарної майстерні, таблиці для земельного відділу тощо. Кравецька майстерня випустила найрізноманітніший асортимент продукції на суму 16217 крб²⁰.

Отже, за рахунок вмілого керівництва і за сприяння німецької влади кооператив «Нове життя» охоплював не лише сферу збуту та споживання, а й сферу послуг. Тим більше, що в умовах окупації був стійкий попит як на харчову продукцію, так і на продукцію широкого вжитку. Але крім кооперативу в місті працювали і інші установи та підприємства.

В межах міста працювала риболовецька артіль (село Карачуни) працівники якої з 5 по 29 вересня виловили 7 951 кг риби²¹. Також в місті діяли артіль «Хімпром» яка виробляла фарби, колісну мазь та інші продукти, артіль «Гірпром» – сурик, та артіль «Будівельник» (с. Лозуватка)²². Крім того на початок жовтня 1941 року в Кривому Розі працювало 76 приватних майстерень та 30 підприємств серед яких: чавуно-ливарний завод по вул. Українській, ковальсько-ремонтна майстерня, хутряна фаб-

рика, завод «Металіст»²³. Діяла в місті і власна електростанція – КРЕС. Загалом у роки окупації в Кривому Розі діяло 65 підприємств та 47 різноманітних організацій²⁴. Вони повинні були забезпечувати як окупаційну владу, так і місцеве населення продовольчими товарами та товарами широкого вжитку.

Але найбільш важливим для окупаційної влади було налагодження роботи гірничорудних підприємств Кривбасу. Для відновлення цих підприємств залучались іноземні спеціалісти, а їм допомагали місцеві мешканці та інженери. Так, восени 1941 року в місті було організовано товариство інженерів та техніків, яке нараховувало до 100 членів. На першому ж своєму засіданні вони вирішили відновлювати підприємства та копальні Криворіжжя. Встигли небагато – відновили роботу лише декількох підприємств та копалень. Згодом німці заявили, що підприємства є власністю німецької армії і українці самостійно не можуть їх відновлювати²⁵. Але незважаючи на це, співпраця продовжувалась. Наприклад, німецькій владі було передано план підземних розробок на Криворіжжі²⁶. Тому вже з осені 1941 року деякі копальні та шахти Кривого Рогу розпочинають свою роботу. Так, 15 грудня 1941 року видала першу вагонетку бурого вугілля шахта «Albrecht rutger» товариства «Південь» (Тернівські поклади бурого вугілля)²⁷. А в серпні 1942 року в місті діяв трест «Руда», а також копальня «Кривий Ріг» та три копальні «Саксагань»²⁸.

Але для роботи в копальнях та шахтах необхідні були кваліфіковані працівники. Тому 12 січня 1942 року Рейхскомісар України Е. Кох видав постанову в якій йшла мова про те, що особи які раніше працювали в гірництві але не мають відповідних документів повинні були зареєструватись в органах місцевої влади²⁹. Це повинно було спонукати місцеве населення працювати по спеціальності. Проте, досягти хоча б довоєнного рівня видобутку руди окупантам так і не вдалось. Це пояснюється з одного боку, саботажем місцевого населення, яке в більшості не бажало активно співпрацювати з німцями. А з іншого боку ще й тим, що багато шахт басейну були «капітально» знищені відступаючими радянськими військами.

В той же час, в роки окупації міста формувался приватний сектор, до якого належали чисельні дрібні стаціонарні та пере-

сувні торгівельні об'єкти, заклади громадського харчування, їдальні, кафе, ресторани, пивниці, закусочні тощо. Частина приватників не реєструвалась і діяла нелегально або напівлегально. Так, в листопаді 1941 року на вул. Першотравневій знаходилась лазня, якою можна було користуватись цивільному населенню кожної середи, а військовим в цей день було заборонено її відвідувати. Крім того на вул. Поштової знаходилась перукарня майстра Н. Тертишника³⁰. А в 1943 році на вулиці Глинка громадянкою Старніковою приймалась білизна від військового та цивільного місцевого населення для прання та прасування³¹. В сфері розваг міста, крім місцевого театру ім. Котляревського, на січень 1943 року працювало 19 кінотеатрів³², а також казино пані Дідріх на вул. Парадній³³ (сучасна вул. Леніна. – Авт.). Отже, в Кривому Розі в роки окупації функціонували різні види підприємств, які давали змогу виживати певним прошаркам місцевого населення. Для роботи цих підприємств необхідно було їх забезпечити робочими кадрами та встановити тарифну сітку заробітної платні.

1 грудня 1941 року виходить наказ Рейхскомісара України Е. Коха «Про врегулювання умов праці та зарплатні ремісничих робітничих сил». Згідно цього наказу година праці для некваліфікованих працівників та практикантів становила від 0.70 крб. до 1 крб; для кваліфікованих працівників – від 1.40 крб до 1.70 крб; для майстрів – 2.50 крб³⁴. Отже, оплата праці працівників залежала від їх кваліфікації та від віку. Це повинно було стимулювати працівників підвищувати свою кваліфікацію, але в умовах війни це було зробити вкрай важко. Тому 19 грудня 1941 року виходить розпорядження Рейхсміністра для визволених східних земель А. Розенберга про введення обов'язку праці. Згідно розпорядження обов'язковій праці підлягав кожен хто міг працювати. Причому кожен повинен працювати за своїм фахом, а ті хто не мав такого мусили працювати в залежності від своїх здібностей³⁵. Отже, обов'язковій праці підлягав кожен працездатний мешканець Кривбасу, а для чіткого та повного розподілу трудових ресурсів наказом від 19 лютого 1942 року вводились 8 трудових груп в залежності від кваліфікації (див. таб. А)³⁶.

Таблиця А

Трудова група	Категорії працівників	Приблизна заробітна платня за місяць
1	2	3
I трудова група	начальники українських управлінь при обласних комісаріатах; головні лікарі лікарень та головні обласні лікарі; головні обласні ветеринарні лікарі, начальники дослідних та учбових інститутів; головні інженери та агрономи тощо	до 1200 крб.
II трудова група	Бургомістри середніх міст (10000-20000 мешканців), керівники міських підприємств збуту, лікарі, ветлікарі, завідувачі аптечними складами, завідувачі фінансовими відділами з вищою освітою при обласних комісарах, педагоги та референти учбових та дослідних закладів, землеміри 2-го класу на керівній роботі, дипломовані інженери на відповідальних посадах, завідувачі будівельними підприємствами, головні агрономи тощо	до 950 крб.
III трудова група	Референти, перекладачі, керівники, бургомістри невеликих міст (менше 10 000 мешканців), наукові асистенти та помічники референтів в учбових та дослідних інститутах, обласні ревізори, асистенти аптекарів, дантисти, землеміри, старші агрономи, старші інженери, тощо	до 750 крб.
IV	Касири, головні бухгалтера, бухгалтера-ревізори, керівники незначних філій господарських банків, інженери, агрономи, завідувачі статистичних відділів, зоотехніки, тощо	до 600 крб.

Продовження табл. А

1	2	3
V	Операційні сестри, акушерки, технічні асистенти та лаборанти, риболовні інспектори, податкові інспектори, машиністи екскаваторів, посередники у відділах праці, тощо	до 480 крб.
VI	Секретарі, домоправителі, автомобілісти з сільськогосподарською освітою, медичний допоміжний персонал, наглядачі за шлюзами, дорожні робітники, вихователі дитячих садочків, завідувачі магазинів та складів тощо	до 400 крб.
VII	Особи які слідкують за якістю м'яса без спеціальної освіти, помічники землемірних техніків, вартові шлюзів, шофери, водії паровозів, машиністи, екскурсоводи, тощо	до 340 крб.
VIII трудова група	службовці які виконували механічну роботи при бухгалтеріях, бібліотеках тощо; вартові в тюрмах, а також кур'єри, двірники, санітари, кочегари тощо	до 280 крб.

Отже, зміст цієї таблиці дає змогу побачити логіку німецької влади в галузі розподілу робітничих кадрів. До перших чотирьох груп належали особи які мали досвід керівної роботи в різних установах та підприємствах. Адже німцям потрібні були місцеві мешканці які б не просто були лояльними до нової влади, а ще і мали досвід менеджерської роботи. Крім того, до цих груп потрапили особи, які володіли іноземними мовами і були корисними німцям в роботі з місцевим населенням. Останні ж чотири групи складав, по суті, допоміжний персонал, який легко можна було замінити. Відповідною була і рекомендована заробітна платня для кожної з груп робітників.

В Дніпропетровському обласному архіві зберігається кошторис фізико-математичного факультету Криворізького педаго-

гічного інституту на 1941-1942 н.р. В ньому, між іншим, вміщено і нарахування річної зарплати співробітникам факультету. Так, декан мав отримувати 5000 крб. на рік (близько 550 крб. на місяць – Авт.); два завідувачі кафедрами – 4000 крб. (близько 445 крб. на місяць – Авт.); 2 старші лаборанти – 10000 крб. (близько 550 крб. на місяць – Авт.); секретар і препаратер по 2000 крб. (близько 220 крб. на місяць); лектори (їх чисельність в документі не відзначена – Авт.) за рік мали отримати 91540 крб.³⁷ Отже, декан та старші лаборанти отримували заробітну платню по 4 категорії, всі інші – за нижчими категоріями.

Не менш цікавими є відомості про заробітну платню працівників в інших установах та підприємствах міста. Згідно штатного розкладу будинкоуправи № 2 за 1942 рік можемо дізнатись про працівників цієї установи та їх середню заробітну платню (див. табл. Б)³⁸.

Таблиця Б

Штатний розклад будинкоуправи № 2 за 1942 рік

Назва посад	IV квартал 1941 року		передбачається в 1942 р.	
	кількість	оклад	кількість	Оклад
Керуючий	1	500	1	500
Бухгалтер	1	500	1	500
Інспектор	1	400	1	400
Конторщики	2	200	2	250
Двірники	14	117	15	200
Прибиральниці			2	200

Великий вплив на рівень заробітної плати мало етнічне походження людини. Приміром, фольксдойчі (етнічні німці) отримували більшу заробітну платню та інші пільги. Свідченням цьому може бути нарахування заробітної платні робітникам та службовцям німецького походження житлового відділу Криворізької допоміжної управи (травень 1943 року). Згідно цього документу керівник отримував 762 крб. в місяць, комендант – 510 крб., двірник – 270 крб.³⁹. Порівнюючи з наведеними вище матеріалами в таблиці, бачимо, що різниця невелика, але сам

факт збільшення зарплати місцевим німцям свідчить про декримінаційну складову німецької політики.

Інший рівень заробітної платні був у керівництва міської та районної допоміжних управ. Так, голова Криворізької районної управи Ю. Єфременко отримав за жовтень 1941 року 2000 крб. заробітної платні, секретар управи І. Шайда – 1400 крб., керуючий справами Г. Волков – 1400 крб. А найменшою була зарплата у діловода, який у цьому ж місяці отримав лише 200 крб.⁴⁰. Отже, ступінь відповідальності та посада теж впливали на рівень зарплати громадян. Але в тоталітарних суспільствах, якими без сумніву були і німецький Рейх, і Радянський Союз зайнята посада свідчила про певний ступінь лояльності особи до влади.

Загальновідомо, що в роки війни, стратегії виживання мирного населення були різними. І однією з таких стратегій було влаштування на роботу задля отримання зарплати та продуктивних карток. Так, в Дніпропетровському обласному архіві зберігається велика кількість довідок про заробітну платню окремим мешканцям міста. Приміром, прибиральниця в будинку №43 по вул. Парадній Г. Трубчевська в середньому за місяць отримувала 150 крб⁴¹, а диспетчер Криворізької міської електромережі О. Кузмінський одержував 400 крб. в місяць⁴² тощо. Очевидно, ця заробітна платня мало відповідала навіть прожитковому мінімуму населення в роки окупації. Але навіть такі куці заробітні плати спонукали криворожан шукати роботу про що свідчить велика кількість прохань про прийняття на роботу на різні посади. Ось декілька прикладів: в березні 1942 року до голови будинкоуправи № 10 Ярошевського зверталась місцева мешканка Л. Семенкова з проханням прийняти її на роботу в якості посиленої⁴³. А в квітні 1942 року до Ярошевського звертався місцевий житель А. Олійник з тим щоб його було прийнято на роботу в якості двірника⁴⁴. (Судячи з напису у лівому верхньому куті документа на роботу його було прийнято – Авт.). Подібних заяв авторам нарисів історії міста в роки війни вдалось віднайти чимало. Отже, це може свідчити про те, що мешканці міста розуміли: повернення радянської влади «відкладалось» на невизначений час і тому більшість з них почали активно шукати шляхів до виживання в умовах окупації.

Поступово починає відновлюватись та налагоджувати свою діяльність і комунальне господарство Кривого Рогу. В адміністративному плані німці практично залишили довоєнний поділ міста. Зі сторінок газети «Дзвін» відомо про існування Центрального району, Соцміста, Фабрично-заводської управи та Вечірньокутської управи. В кожному районі створювались будинкоуправи які займались впорядкуванням комунального господарства. А також в кожному районі повинні були діяти соцькі та десятники, які слідували за дотриманням порядку в районі, а також займались іншими господарськими справами.

15 вересня 1941 року міська управа наказом №4 створила 10 будинкоуправ в Центральному районі міста⁴⁵. Щоправда, вже 12 грудня того ж року наказом № 4-А була змінена територіальна структура будинкоуправ та реорганізовано їх керівництво. Відтак, керівниками будинкоуправ Центрального району Кривого Рогу були наступні особи:

- будинкоуправління №1 – керівник А. М. Хараберюша, бухгалтер – Г. М. Данилов;
- будинкоуправління №2 – керівник С. С. Вінйчук, бухгалтер – І. П. Бертенев ;
- будинкоуправління №3 – керівник С. Х. Сичов, бухгалтер – О. А. Краєвська;
- будинкоуправління №4 – керівник А. М. Гуліда, бухгалтер – Ю. П. Коваль;
- будинкоуправління №5 – керівник Е. Г. Сценко, бухгалтер – І. М. Держерунова;
- будинкоуправління №6 – керівник Я. М. Давидова, бухгалтер – П. Р. Нечепоренко;
- будинкоуправління №7 – керівник В. Ф. Пеліт, бухгалтер – В. Й. Гейков;
- будинкоуправління №8 – керівник І. М. Гріценко; бухгалтер – Богодистова;
- будинкоуправління №9 – керівник К. Г. Левандовський, бухгалтер – Т. К. Долкан;
- будинкоуправління №10 – керівник П. К. Бугай, бухгалтер – В. О. Глібов⁴⁶.

Однією з провідних задач керівництва будинкоуправ було нарахування та стягнення квартирної платні з мешканців будин-

100

ків, які відносились до їх юрисдикції. Згідно кошторису будинкоуправи №10 за вересень-грудень 1941 року амортизація будинків в місяць коштувала 2000 крб.; поточний ремонт будинків – 750 крб., вивіз сміття – 750 крб.⁴⁷ Ці послуги розраховувались на кожного мешканця будинку і оплачувались у якості комунальних платежів.

Але для різних категорій мешканців тарифи обраховувались по-різному. Так, в лютому 1942 року начальник житлового відділу Миської управи Гойман розіслав всім будинкоуправам розпорядження про те, що з родин у яких батьки, або утримувачі завербовані на роботу до Німеччини припинити стягнення квартирної платні. З таких родин квартирна платня мала стягуватись за окремими ставками⁴⁸. У мінімальному розмірі квартирна платня стягувалась з фольксдойче і зовсім не платили за квартиру німці.

До вартості комунальних послуг, наприклад, належали оплата за спожиту воду та електроенергію. В Дніпропетровському обласному архіві зберігається цікавий документ – «Список платників за воду з водопроводу біля будинків № 2 та 5 по вул. Урицького»⁴⁹ (сучасний район Гданцівка – Авт.). Згідно нього собівартість води в місяць складала від 0.80 крб. до 2.40 крб. в залежності від спожитих обсягів. Інша справа, що якість води, яку отримували мешканці, в більшості не відповідала санітарним нормам. Врешті це змушені були визнати і очільники міста. 12 березня 1942 року в газеті «Дзвін» з'явилось оголошення в якому населення закликали перед вживанням обов'язково кип'ятити воду⁵⁰.

Складніше було з електроенергією. Протягом окупації в місті постійно відчувався її брак. Вже 14 листопада 1941 року виходить розпорядження польового коменданта м. Кривого Рогу про обмеження користування електрикою. Під цю заборону підпадало: користування електричним опаленням та електричними приладами; світлова реклама, а також вивіски над крамницями. Крім цього, пропонувалось довести до мінімуму освітлення приміщень: в одному приміщенні дозволялось користуватись лише однією лампою⁵¹. Далі більше – з 1 серпня 1942 року по всій окрузі Дніпропетровськ за безправне користування струмом

призначався штраф в десятикратному розмірі⁵². А 16 грудня 1942 року в газеті «Дзвін» з'являється оголошення, що «струмом будуть забезпечені лише найважливіші постачальні виробництва та установи», а населення міста повинно було здати всі електроприлади для нагрівання та варіння у міськелектромережу по вул. Богдана Хмельницького (сучасна вул. Жовтнева). За невиконання розпорядження накладався штраф у 4000 крб.⁵³

Не менш важкою в місті була й ситуація з різними видами палива. 1 листопада 1941 року з'являється «Ухвала міської управи про реєстрацію пального». Фізичним та юридичним особам необхідно було до 10 листопада звернутись до 6-ї кімнати міської управи (відділ автоінспекції) і зареєструвати пальне. Воно мало бути зареєстровано за наступною формою: гатунок пального, кількість (розбити по видам), прізвище та місце мешкання власника, місце де зберігалось пальне⁵⁴. Усе це робилось для того, щоб централізовано використовувати таке пальне в першу чергу для забезпечення потреб армії, а вже потім – для міського населення. Виходячи з таких міркувань і повинні були працювати комунальні підприємства в місті.

Важливим завданням будинкоуправ було слідкування за дотриманням санітарно-гігієнічних норм на своїй території. Відомо, що в березні 1942 року проводилась робота по очищенню від сміття прилеглої території до будинків № 31, 33, 35 по вулиці Івана Мазепи (сучасна вул. Урицького) (територія будинкоуправи № 10). Ці роботи проводились силами самих мешканців цих будинків. Крім того, голову цієї будинкоуправи Ярошевського було зобов'язано очистити громадські вбиральні на своїй ділянці, а також всі водогінні колонки, які були закриті на зиму гноєм⁵⁵. Взагалі, німецька адміністрація дуже прискіпливо ставилася до санітарно-гігієнічного стану міста. Так, 16 вересня 1942 року в газеті «Дзвін» з'явилося звернення в якому мешканців міста закликали слідкувати за чистотою вбиралень, щоб зменшити ризик спалаху епідемії⁵⁶. З цією ж метою, у червні 1942 року було видане розпорядження яким заборонялося у військовий час перевозити тіла померлих з однієї місцевості в іншу⁵⁷. Але це було пов'язано зовсім не турботою про криворіжців, а з бажанням убезпечити німецьку армію від спалахів інфекційних захворювань.

Німецьке керівництво прагнуло тотального контролю над мешканцями Кривого Рогу. Тому в системі будинкоуправ передбачалось створення окремих ділянок за які відповідали соцькі та десятники. Цікаво, що ділянки на яких діяли ці посадові особи відрізнялись від територій будинкоуправ.

Таблиця В

Список соцьких та десятників Криворізької міської управи від березня 1942 року⁵⁸

Дільниця	Території які охоплювала	Соцький	Десятники
1	2	3	4
1	Від річки Саксагань по Голодаєвському провулку (сучасна частина вул. Жовтневої біля скверу О. М. Полю) на верх по вул. Жовтневій (південна сторона). Далі – по вул. Пограничній (сучасна вул. Кобилянського) аж до Бойні, а також вся Черногорка до залізничного мосту	Короленко Харлампій Григорович	1. Стадник Іван Наумович 2. Сергієчко Георгій Мефодієвич 3. Супрун Іван Микитович 4. Криштоп Григорій Маркелович
2	Від вул. Жовтневої (північна сторона) до вул. Ворошилівської з заходу від річки Саксагань до вул. Больничної	Гук Дмитро Павлович	1. Брігінець Максим Лаврентієвич 2. Міщенко Іван Матвійович
3	Від вул. Ворошилівської до Карнаватського мосту від річки Саксагань до вул. Больничної	Потапенко Степан Ермолович	1. Качан Гаврило Тимофійович 2. Тянок Олекса Степанович

Продовження табл. В

1	2	3	4
4	Від початку вул. Української і річки Саксагань до Лозоватської вул. біля локозаводу наверх через рудник біля цвинтаря до Правдинської залізниці(нині район вул. Правди сел МОПРА)	Павліченко Сергій Іванович	1. Троянов Іван Дмитрович 2. Ромашка Федір Михайлович
5	Від вул. Лозоватської і річки Саксагань на захід по вул. Толстого до перехрестя вул. Шевченко, західна сторона вул. Шевченко і до перехрестя вул. Коптилівської на захід	Мяч Микола Йосипович	1. Андрущенко Микола Юхимович 2. Бас Олексій Данилович
6	Зі сходу від річки Саксагань на захід по вул. Толстого, східна сторона Шевченківської вул. північна сторона на верх Коптилівська на північ до Артемівської рудоуправи	Марченко Данило Іванович	1. Баклан Парфїрій Андрійович 2. Осауленко Софрон Борисович 3. Гопкало Архїп Романович 4. Джур Наум Мусійович 5. Саліван Прокїп Васильович 6. Величко Дмитро Митрофанович 7. Ткаченко Василь Гнатович

Отже, ділянки на яких працювали соцькі та десятники охоплювали майже всі райони тогочасного Центрального району Кривого Рогу. Найбільшими (якщо враховувати кількість де-

сятників) була перша та шоста ділянки. Вони мали найбільшу площу серед інших ділянок і тому їх обслуговування потребувало більшої кількості людей. Однією з функцій цих осіб було надання відомостей адресному столу про осіб, що прибувають і мешкають на відповідній ділянці, а також про осіб, що вибули з міста або переселились в інший будинок⁵⁹.

Загалом, можна констатувати, що в роки окупації в Кривому Розі бодай обмежено але все-таки працювало комунальне господарство. Працювали і заклади охорони здоров'я. Відповідні відділи в серпні 1941 року були створені при міській та районній управах. Їх основними завданнями були: керівництво мережею медичних закладів у місті та районі, проведення профілактичних заходів по боротьбі з інфекціями, ведення обліку хворих тощо. Відомо, що в 1941 році відділом охорони здоров'я керував А. Я. Лимарев у якого в підпорядкуванні були два лікаря-епідеміолога – Г. Л. Лінітенко та М. Б. Койфіл. В липні 1942 року цей відділ почав займатись медичним забезпеченням як в місті, так і в районі і через це до його складу був включений дезінфектор П. Л. Білошапка. Відділу охорони здоров'я в роки окупації підпорядковувались 12 медичних закладів⁶⁰.

Цікаво, що німці залишили майже без змін систему соціального страхування населення. Так, з 1 травня 1942 року вступало в силу розпорядження Е. Коха згідно з яким, особи, що працюють «на підприємствах для відбудови України» у разі отримання травми на підприємстві зможуть безкоштовно лікуватись у лікарнях та отримувати ліки. Їх лікування повинен був оплачувати роботодавець⁶¹. Крім того, для всього працюючого населення вводились так званий лікарняний податок та податок на охорону здоров'я. За рахунок цих податків повинні були оплачуватись лікарняні та утримуватись заклади охорони здоров'я. Так, в травні 1943 року була проведена перевірка нарахування вказаних податків. Її проводив Виробничий ревизор при міському комісаріаті Г. Н. Гукович. Перевірка виявила, що з 1 жовтня 1942 по 1 травня 1943 року з робітників підприємств і установ міста було вираховано лікарняного податку 6425 крб. 80 коп. (з нього виплачено лікарняних на суму 6394 крб. 67 коп., а залишок майже 32 крб. був виплачений у травні). Цією ж ревізією було виявлено, що податок на охорону здоров'я склав

10578 крб. 74 коп.⁶² Аналіз документів показує, що розпорядження Е. Коха, а тим більше суми нарахувань лікарняних виконували здебільшого пропагандистську роль. Про це свідчать конкретні нарахування лікарняних. Так, за 18 днів хвороби Явдоха Павлюк отримала 49 крб. 32 коп., інша хвора Явдоха Іванова отримала за 9 днів хвороби 24 крб. 86 коп.⁶³ Тому просте порівняння з цінами на продукти харчування, а тим більше на ліки, свідчить про мізерність такої допомоги.

Дбала місцева окупаційна влада і про ветеринарну медицину. Як в місті, так і поза ним в приватному секторі було чимало тварин, птахів тощо. А тому ветеринарні лікарні та аптеки були вкрай потрібні. Розуміла це і міська управа. Так, вже в перші місяці окупації була видана постанова по боротьбі з ящуром.⁶⁴ Крім того, налагоджувалась робота ветеринарних служб в місті. В 1942 році поновила роботу районна ветеринарна лікарня, яку очолював А. М. Лівенцов. Тут працювало 9 лікарів та їх помічників. А на початок 1943 року в районі діяло 5 ветлікарень та 4 ветлабораторії⁶⁵.

Крім налагодження діяльності комунальних служб та закладів охорони здоров'я міська управа переймалась і обліком населення. Так, Криворізька міська управа від 2 вересня 1941 року видала розпорядження про проведення перепису населення. Обов'язковим пунктом якого була національна приналежність мешканців міста⁶⁶. А 12 вересня того ж року була видана постанова про обов'язкову реєстрацію новоприбулих до Кривого Рогу⁶⁷. Ці постанови переслідували подвійну мету: з одного боку, визначити кількість місцевих мешканців які можуть працювати і мають отримувати продуктові картки, а з іншого – проаналізувати кількість єврейського населення (велика «єврейська акція» була проведена в місті вже 14-15 жовтня 1941), а також прослідкувати демографічні процеси в межах міста. В цілому, демографія Кривого Рогу в роки війни є однією з найменш досліджених проблем. За підрахунками авторів на літо 1941 року в Кривому Розі проживало трохи більше 200 тис. чоловік, а в 1942 р. німці взяли на облік 125 тис. цивільних мешканців міста⁶⁸. Більшість в структурі цього населення складали жінки усіх вікових категорій, діти й підлітки, чоловіки старших вікових груп і люди похилого віку.

Цікавою і майже недослідженою сторінкою життя Кривого Рогу в роки окупації було формування системи правовідносин в місті. Вже з перших місяців діяльності Міської управи під керівництвом С. Шерстюка розпочинаються роботи з унормування у цій сфері. Як відомо, окупанти залишили в дії багато норм радянського законодавства. Адже, з одного боку, населення було привчене до них, а з іншого, як зрозуміли окупанти – з його допомогою можна було доволі таки ефективно тримати містян під контролем і в покорі. Тим паче, що довоєнне радянське законодавство було доволі жорстоким та й передбачало суворі покарання за найменші провини. Тому окупанти і залишили його базові норми і по суті забороняли їх міняти чи тим більше відмінати. Так, німецькою владою були призупинені ініціативи Криворізької міської управи навіть по створенню правового (юридичного) відділу при управі. Адже проект розбудови такого відділу передбачав, що до сфери його компетенції буде віднесена ініціація нових постанов та ухвал, нагляд за поліцією; винесення вироків про конфіскацію або вилучення майна затриманого; розгляд скарг на дії окремих відділів управи, райуправи та урядових осіб⁶⁹. Зрозуміло, що відділ з такими повноваженнями німецька влада дозволити не могла. Законодавчу і контролюючу функцію вона залишала тільки – і тільки! – в своїх руках.

Натомість, в місті працювали і судові органи, які теж перебували під виключним контролем і наглядом німецької влади, принаймні так було на теренах Рейхскомісаріату «Україна» в межах і під юрисдикцією якого перебував і Кривий Ріг. 8 серпня 1941 року рейхсміністр окупованих східних територій А. Розенберг на захоплених землях СРСР ввів нову систему органів судочинства. Для рейхскомісаріату «Україна» Верховний суд (обергеріхт) знаходився у Рівному. Його юридична компетенція поширювалась на всю територію рейхскомісаріату. Судочинство у Верховному суді здійснювало троє осіб німецької національності. Вони розглядали кримінальні справи та апеляційні скарги нижчих судових інстанцій (дойчгеріхтів). Останні створювались у генерал-комісаріатах. Судочинство в судах цього типу проводив одноосібно суддя німецької національності. В їх юрисдикції перебували кримінальні справи, а також цивільні, в яких одна із сторін була або фольскдойче, або особа німецької національнос-

ті. З березня 1942 року компетенція суддів цього типу була поширена і на цивільні справи місцевого населення.

Для розслідування особливо важливих справ, які несли загрозу для окупаційного режиму, окупанти створили «зондергеріхти» (суди особливого призначення) у судах цього типу судочинство провадив суддя та два засідателя німці.

Для розгляду всіх інших цивільних справ в тому числі і для місцевого населення, що виникали на окупованій території було утворено спеціальні третейські (мирові суди) на чолі із ліхтерами (мировими судьями). Вони згідно наказу А. Розенберга входили до місцевих органів управління, але підпорядковувалися безпосередньо гебітс-комісару⁷⁰.

Відомо, що в Криворізькому та Широківському районах діяв Міровий суд. В цьому суді в роки окупації розглядалися різноманітні цивільні справи. Зокрема, про нарахування аліментів, про витребування майна лікарні у приватного лікаря, про спадкування майна тощо⁷¹. В грудні 1942 року відбуваються призначення суддів у Кривому Розі. Так, суддею-шефеном по кримінальних справах Центрального району міста призначено В. Мариненко (який виконував одночасно обов'язки секретаря міської управи), суддею-шефеном по кримінальних справах Вечірньо-кутського та Фабрично-заводського районів А. Саввонова (який виконував обов'язки начальника правового відділу Міської управи)⁷².

Діяли в місті і судові виконавці. Одним з таких у Мировому суді був Шендер офіс якого знаходився за адресою вул. Поштова, 53 (сучасна вул. Карла Маркса)⁷³. Такими чином, для вирішення своїх суперечок криворіжці теоретично могли звертатись до Мирового суду і такі звернення були (це засвідчують матеріали з Дніпропетровського обласного архіву), але наскільки це судочинство відповідало букві закону і що найголовніше як виконувались рішення судів судити важко.

Однією з особливостей німецького «нового порядку» була спроба штучно його легітимізувати. У тому числі і шляхом намагання довести місцевому населенню, що нова влада краща за радянську і прагне зробити все для налагодження мирного життя. Причому ця теза нав'язувалась українцям через пропаганду та агітацію практичними виявами яких була культурна та освітня сфери.

В культурному та освітньому житті Кривого Рогу доби окупації можна виділити два різних за своєю специфікою етапи. На першому етапі (осінь 1941 – зима 1942 років) великий вплив на культурно-освітнє життя міста мала патріотично налаштована частина криворізької інтелігенції яка в більшості належала до членів ОУН(Б) або була її симпатиками. Другий етап (середина 1942 і до кінця 1943 років) характеризується продовженням цілеспрямованих репресій влади проти українських націоналістів, а також відвертим німецьким шовінізмом й антисемітизмом та жорстоким уярмленням усіх громадян.

Певну роль в розвитку культури та освіти Кривого Рогу в добу окупації мала місцева мережа «Просвіт». Ці культурно-освітні товариства створювались під егідою обох ОУН на окупованій території України і мали на меті поширювати націоналістичні ідеї серед місцевого населення. Від жовтня 1941 до 1944 року на Криворіжжі «Просвіту» очолював Ю. Семенко. Про діяльність криворізької «Просвіти» на своїх шпальтах повідомляє газета «Краківські вісті» від 18 листопада 1941 року. Так, з її матеріалів постає головна організація «Просвіти» Кривого Рогу знаходилась у клубі пекарів, а її відділи були в Гайдамацькій Балці та в селищі Вечірній Кут, а за межами міста, – в селах Лозоватка та Широке. В Гайдамацькій Балці стараннями діячів «Просвіти» – вчителів Петренко, Максименко та Целуйко – був організований хор, а також аматорський гурток та курси українознавства. У Вечірньому Куті діяв хор під керівництвом Денисенко, якому акомпанувала місцева капела бандуристів⁷⁴.

Загалом, члени ОУН(Б) через «Просвіти» намагались взяти під свій контроль театральне життя, друковані органи, а також спортивні товариства та заклади освіти. В рамках залучення до ОУН(Б) молоді член похідної групи Я. Потічний організує в Кривому Розі спортивне молодіжне товариство «Січ». Таку ж організацію в Широківському районі створив і очолював В. Дарабо. В 1941 році членами «Січі» були проведені товариські футбольні матчі з румунськими, угорськими та німецькими вояками. Один з них відбувся 17 жовтня 1941 у Кривому Розі з командою німецьких військових «Люфтнахріхтен»⁷⁵. Отже, через спортивні товариства націоналісти намагались залучати до Організації перш за все молодь. Адже саме в молоді вона бачила

своєрідну запоруку поширення націоналістичних ідей в Кривому Розі та активної діяльності підпільних формацій ОУН(Б). Не менш важливим була і робота з вчителями та відкриття освітніх закладів, які б діяли під контролем членів ОУН.

22 та 26 вересня 1941 року за розпорядженням Міської управи у Кривому Розі була проведена конференція вчителів міста та навколишніх районів. В рамках конференції було прийнято ряд рішень, і одне з таких містило наступну вимогу: замінити всіх вчителів «з партійним білетом» на вчителів-аматорів, але націоналістично-орієнтованих. Торкались рішення і шкільних програм. Так, одним з основних предметів у загальній школі мала стати історія України, а з 3-го класу діти повинні були навчатись німецькій мові. З огляду на таку увагу до історії України за розпорядженням відділу освіти при міській управі, був організований спеціальний кабінет-читальня під керівництвом професора В. Боришкевича, який мав допомагати учителям історії літературою та методичними матеріалами.⁷⁶ Така прискіплива увага членів «Просвіти» до історичної освіти видається природною, адже саме історія є основою формування світогляду у підростаючого покоління.

Навчальний рік у місті розпочався з 1 жовтня 1941 року. Цікаво, що перші уроки були національно-патріотичного спрямування, а за змістом – виразно проукраїнські, але одночасно і антирадянські. Так, в Зеленопільській школі заняття розпочалися з доповіді про боротьбу українського народу проти «жидобільшовицького панування». На наступний день, діти на уроках української літератури вчили національний гімн «Ще не вмерла Україна» та «Заповіт» Т. Г. Шевченка⁷⁷.

12 жовтня 1941 року комендант 246-ої польової комендатури полковник Берендес видав наказ «Про школи». В цьому наказі мова йшла про обов'язкове навчання дітей від 6 до 14 років. Викладачами повинні були працювати лояльні до німецької влади особи, з підручників необхідно було прибрати всю пропаганду. Крім того, іншим наказом виданим у цей же день запроваджувались німецькі школи для в тій місцевості де жили фольксдойче⁷⁸. Через декілька днів в газеті «Дзвін» з'явилась стаття «Вивчаємо іноземні мови» в якій йшлося про школу № 23 Кривого Рогу директором якої був Корта. В статті наголошувалось,

що навчання німецької мови у школі розпочинається з 3 класу. В 3 та 4 класах німецьку вивчають три години на тиждень, з 5 по 7 клас – 3 години; з 8 по 10 клас – 4 години. Для ще більшого пропагандистського ефекту в статті вказувалось, що в місті працює ряд досвідчених викладачів німецької мови, а саме: Карета, Зайлер, Бейм, Колпакова та інші⁷⁹. Загалом, на кінець 1941 року в Криворізькому районі діяло 49 шкіл в яких працювало 240 вчителів⁸⁰.

В другій половині 1942 року ситуація зі шкільництвом у місті та районі погіршується. Кількість шкіл зменшується до 36 а їх контингент склав 2642 учні⁸¹. В 1942-1943 роках німецька влада все більше переймалась набором робітників, але не освітою: Рейх все більше потребував робочих рук. З таких позицій німці дивились і на вищу освіту в регіоні.

За сприянням Криворізької «Просвіти» 25 жовтня 1941 року розпочались вступні іспити до Педагогічного інституту. Передбачалось, що навчання буде проводитись на двох факультетах: мовно-літературному та історичному⁸². А рівно через місяць – 25 листопада розпочались вступні іспити до фізико-математичного факультету. Директором інституту був В. Яровий⁸³. Канцелярія інституту знаходилась на вул. Івана Мазепи в районі Гданцівки (сучасна вул. Урицького. – Авт.)

Документи переконують, що інститут пропрацював майже рік. Були затверджені його науково-педагогічні штати. Так, на фізико-математичному факультеті було дві кафедри у складі близько 14 викладачів, два старших лаборанти, секретар і пре-паратор⁸⁴.

30 жовтня 1941 року директор будинкоуправи № 10 П. К. Бугай та помічник директора Педагогічного інституту С. А. Пацей укладають акт про передачу будинку № 24 по вул. Івана Богуна (сучасна вул. 10-річчя Жовтня – Авт.) для створення там гуртожитку для студентів. Так, на баланс педінституту передавалось: 11 столів, 15 односпальних ліжок, 3 шахових столи, 4 тумбочки, 9 різних стільців, 2 шафи⁸⁵. Таким чином, інститут міг приймати студентів і селити їх у гуртожитку. Інша справа, що в 1942 році майже всі вищі навчальні заклади Дніпропетровщини припинили свою роботу: 24 жовтня 1942 року Е. Кох підписав розпорядження яким заборонив навчання дітей

від 15 років і старше. Так нацистське керівництво відверто задекларувало, що вища освіта народам Сходу непотрібна; окупантам потрібна була лише дармова робоча сила. Щоправда, професійно-технічні заклади, у тому числі і дві агрономічні школи в місті ще деякий час діяли.

За сприянням О. Зеленського – завідувача відділом народної освіти– міської управи – на Криворіжжі їх було відкрито в 1942 році. Одна з таких знаходилась у Веселих Тернах, а інша – в селищі Зеленому (Ямчицька) «в семи кілометрах від центра міста»⁸⁶. Веселотернівська агрошкола мала у своєму розпорядженні 815 га. садів, 112 га. городів та пасіку на 150 вуликів. Курс навчання розрахований був на 4 роки. За цей час учні повинні були опанувати наступні предмети: хімію, ботаніку, анатомію, геологію фізику, зоологію, геометрію, німецьку мову, анатомію сільськогосподарських тварин, агрономію сільського господарства. Директором Ямчицької школи був І. К. Шаблій, а викладацький колектив складався із 16 осіб⁸⁷.

Цілком ймовірно, що в агрошколах проводилась націоналістична агітація. На таку думку авторів наштовхує той факт, що деякі студенти цих закладів були розстріляні німцями за антинімецьку діяльність. Підтверджує її і інший факт: після визволення міста спецоргани проводили серед колишніх учнів арешти, а деяких з них розстріляли за антирадянську та націоналістичну пропаганду. Так, 22 жовтня 1943 року на шахті ім. Валявко був розстріляний студент агрошколи Л. Костюк. Іншого учня агрошколи Б. Назаренка було розстріляно радянською владою у 1944 році⁸⁸.

В роки окупації в Кривому Розі діяв дитячий будинок. Його завідувачою була Т. К. Галайда. Вона у грудні 1941 року прийняла буд. №10 по вул. Січових Стрільців (нині вул. Урицького) в якому до війни теж знаходився дитбудинок. Він був двоповерховим, з центральним опаленням та водогоном. Але все потребувало капітального ремонту⁸⁹.

Представники місцевої інтелігенції намагались створити у місті заклади позашкільної освіти. Так, на вул. Спортивній у будинку №5 була створена Криворізька музична школа ім. М.В. Лисенка. Директором школи був М. Вдовиченко. Разом з ним працювали: С.С. Богохвальська, В.Р. Гладиш, З.І. Гребенюк, П. Х. Дерій, Л.С. Кокшайська, Р.Я. Назаренко, П.О. Олій-

ник, М.І. Силкіна⁹⁰. Вони не тільки навчали дітей музиці, а ще й давали відкриті концерти для мешканців міста.

З листопада 1941 року розпочала роботу Криворізька міська бібліотека. Вона об'єднала бібліотечні фонди Гірничого інституту і технікуму, тресту «Руда», НДГРІ, будинку лікаря та медтехнікуму. На момент відкриття бібліотеки книжковий фонд складав 180 тис. примірників⁹¹. Створення і відновлення бібліотек було необхідною умовою для роботи шкіл. Тому не дивно, що в школі №20 учні своїми силами почали відновлювати шкільну бібліотеку. За декілька днів вона поповнилась десятками творів серед яких були твори І. Франка, Л. України, М. Коцюбинського, М. Пронченка та ін.⁹²

Друкованим органом міської управи був часопис «Дзвін». Його керівником та ідейним натхненником був Д. Горбачов. Головним редактором був М. Пронченко член ОУН(Б). На сторінках часопису з'являються його статті про С. Петлюру, Є. Коновальця, М. Хвильового, уряд Української Народної Республіки і національно-визвольні змагання українського народу 1917-1921 років. На шпальтах «Дзвону» друкуються статті забороненого за радянських часів історика козаччини А. Кашенка⁹³. Загалом, протягом 1941-1942 років кореспондентами та журналістами газети було 18 осіб. В тому числі: М. Жосан, І Потапенко, С. Полевой, К. Бабенко, В. Олійник, В. Форменко, В. Барішкевич, М. Захаржевський, В. Короленко, М. Жовтуха, В. Черноус та інші⁹⁴. Всі вони писали на різну тематику і в різних жанрах, але їх об'єднувало бажання донести до криворіжців основні факти української історії та засади українського націоналізму. І це не дивно, адже до арешту М. Пронченка (на початку 1942 р.) газета «Дзвін» знаходилася під повним контролем оунівців і була одним з головних джерел розповсюдження їх ідеології на Криворіжжі.

Після арештів кінця 1941 року серед місцевих націоналістів нова міська влада почала більш відверто демонструвати свою лояльність німцям. Яскравим прикладом такого є план заходів по святкуванню річниці початку німецько-радянської війни. В тексті постанови Криворізької міської управи від 1 червня 1942 року відзначалось: «Ці дні мають проходити під прапором огляду нашої згуртованості для остаточної перемоги над більшовією як дні вдячності нашим визволителям, як свято волі, радощів і перемоги»⁹⁵.

На виконання цієї постанови 21 червня 1942 року в криворізькому театрі ім. Котляревського відбулися урочистості та святковий концерт. На них були присутні особисто обласний комісар д-р Фрікк та комендант місцевої комендатури п. Лоозе. Захід розпочав бургомістр О. Бусурманов, який вручив комісару Фрікку чек на 50000 крб. зібрані населенням Кривого Рогу на подарунки німецьким воякам. Після обміну промовами відбувся концерт участь в якому взяли хор під орудою Пташинського, джаз-оркестр Е. Штайна і капела бандуристів Я. Назаренко⁹⁶. Інший подібний захід відбувся в річницю звільнення Кривого Рогу від більшовиків 14 серпня 1942 року. Як свідчить публікація у газеті «Дзвін» цей захід мав такий сценарій:

«1. 14 серпня о 18.00 в театрі ім. Котляревського урочистий концерт художніми силами міста та табором військовополонених;

2. 15-го серпня о 16.00 на міському стадіоні – спортивні виступи команди «Хі-Шу» (військовополонені) та футбольний матч;

3. 16-го серпня о 9.00 в сквері біля кінотеатру «Чари»^{*} відбудеться урочиста посадка дерева на спомин визволення нашого міста від більшовиків»⁹⁷.

Подібні свята відбувались і в 1943 році. Вони повинні були не тільки продемонструвати позитивне ставлення міської управи – (саме управи, але не населення міста) – до німецької влади, а також були вагомим чинником пропаганди. Приміром, заміна більшовицьких свят релігійними або святкування нових річниць повинно було підготувати суспільну думку міста до сприйняття нових цінностей і нових реалій, які мали настати після перемоги німців над більшовиками. Очевидно, що населення, у більшості своїй, або нейтрально сприймало таке, або не сильно опиралось подібній політиці тому що воно пам'ятало як декілька десятиліть назад більшовики так само вчинили зі святами і традиціями Російської імперії. Тож йому було не звикати до цього...

«Лакмусовим папірцем» зміни суспільно-політичної ситуації в місті була газета «Дзвін». Після арешту М. Пронченка її головним редактором стає М. Жосан. І протягом 1942-1943 років міська газета фактично перетворюється на відвертий рупор

* Сьогодні це колишній кінотеатр, який знаходиться на вул. Карла Маркса

німецької пропаганди. Все частіше на його шпальтах з'являлись статті про життя оstarбайтерів, які повинні були показати місцевому населенню як солодко живеться їм в Німеччині, а заодно підштовхнути місцевий люд добровільно їхати на роботу до Рейху. Одночасно посилюється й антибільшовицька пропаганда, з'являються антисемітські статті, звеличується фіорер та вихваляються успіхи німецької армії. Отже, змістовно газета стає виразно пронімецькою.

Окремо слід сказати про театральне життя та кіно у місті. В умовах війни вони були з одного боку, засобом пропаганди, а з іншого – відволікали місцеве населення від жахів війни та окупації.

Театр почав відновлюватись відразу після приходу в місто німців. Місцевий актор В. Стен, якого підтримав військовий комендант міста майор Реглер був ініціатором відновлення театру. До складу трупи входили актори-аматори, а згодом і актори Кіровоградського театру ім. І. Котляревського які випадково опинилися в місті. Так зрештою і виник Криворізький театр ім. І. Котляревського доби окупації.

Першим директором театру був І. Аністрат. Саме під його керівництвом театр підготував свою першу виставу. 1 жовтня 1941 року на суд глядачів була представлена п'єса «Тарас Бульба»⁹⁸. Після прем'єри в театрі створюється оркестр, хор та танцювальний колектив, а новим директором театру і одночасно диригентом хору став Е. Штейн⁹⁹. Наступною п'єсою був «Степовий гість» Б. Грінченка.

Є переконливі свідчення, що перші постановки мали доволі значний успіх. Тому в театрі починає формуватись постійна трупа яка складалась як з професіоналів, так і з аматорів.

В газеті «Дзвін» від 26 вересня 1942 року вміщеня стаття, яка присвячена річниці діяльності театру. Серед іншого, автор статті відзначає і акторів які найбільше сподобались глядачам: В. Рибочко, П. Бровченко, В. Капітанов, В. Жаріна, Я. Горілик, К. Шинкарюк, І. Аністрат, Малий¹⁰⁰. Головним режисером театру був Панас Бровченко, а режисерами: М. Горбачев, В. Стен, В. Рибочко, Е. Штейн.

В роки окупації в репертуарі театру були виразно проукраїнські драматичні твори українських класиків: «Тарас Бульба»,

«Степовий гість», «Наталка-Полтавка», «Чайка», «Циганка Аза», «Катерина-мужичка», «Пошились в дурні», «Назар Стодоля», «Сорочинський ярмарок», «Осінній сон», «Мартин Боруля», «Мати наймичка», «Юрасева тітка», «Хмара», «Весілля», «Наймичка»¹⁰¹. Отже, робота колективу театру була доволі плідною. Але це не єдиний акторський колектив який діяв в місті в роки окупації.

Було у місті декілька і аматорських колективів. Одна з таких – аматорська трупа акторів Саксаганських копалень – 24 та 25 жовтня 1942 року поставила п'єсу М. Островського «Без вини винуваті». Під керівництвом режисера Ф. Крутіка над цим спектаклем працювали: О. Кручиніна, Т. Ігітханова, А. Зикін, Г. Пустовий, Борисенко, Іваненко та інші.

Але «театральний ренесанс» тривав у місті відносно не довго. Уже 21 квітня 1943 року в газеті «Дзвін» було надруковано повідомлення про ліквідацію всіх театральних труп у місті. Театр все більше перетворювався на місце розваг для німців, а також на «майданчик» для проведення різноманітних пропагандистських заходів та концертів. Так, лише з березня по жовтень 1943 року в приміщенні театру було проведено 6 концертів¹⁰². Щоправда, такі заходи проводились і раніше. Про один з них повідомляла газета «Дзвін»: в жовтні 1942 року в приміщенні міського театру давала концерт група аматорів із Кам'янського (Дніпродзержинська). Під керівництвом Л. Завалко криворіжцям були представлені естрадні та циркові номери¹⁰³.

Були в місті і декілька самодіяльних колективів. Так, протягом 1941-1943 років в місті діяли три капели бандуристів: капелу «Сурма» очолював Венедиктов, капелу кобзарів-бандуристів очолював Яків Назаренко, Довгинцівською капелю кобзарів-бандуристів керував Іван Баграновський¹⁰⁴. Ці колективи діяли під егідою «Просвіти» і виконували переважно українські народні пісні та думи. Доречи, Яків Назаренко був членом ОУН(Б) і цілком ймовірно, що через його капелу проводилась агітаційно-пропагандистська робота з місцевим населенням. Без сумніву, що репертуар капел сприяв проведенню націоналістичної роботи зі слухачами.

Долучались до музичного життя в Кривому Розі й представники німецьких та італійських військ, що були розквартировані

в місті. Так, в будівлі довоєнного Держбанку який знаходився на розі сучасних вулиць Карла Маркса та Леніна мешкали італійці. Вони виходили на вулицю і влаштовували концерти. Криворіжці слухали їх концерти зі скверу, що знаходиться біля сучасного кінотеатру ім. Леніна*.

Не останнє місце у культурному житті міста займав кінематограф. На січень 1943 року у Кривому Розі працювало 19 кінотеатрів. Усі вони були підпорядковані криворізькій конторі «Українофільм»¹⁰⁵. Така кількість кінотеатрів свідчить про зацікавленість містян кіномистецтвом. Перегляд кінофільмів був пов'язаний не тільки із задоволенням мистецьких потреб, а й з цілком прагматичним бажанням отримати нову інформацію, адже демонстрація художніх фільмів завжди супроводжувалась документальними хроніками німецького виробництва. Незважаючи на очевидну пропагандистську спрямованість таких, населення могло порівнювати подану гітлерівцями інформацію з інформацією, отриманою з інших джерел¹⁰⁶.

Список назв кінострічок який пропонувався криворіжцям взимку 1943 року дає уявлення про їх ідейне навантаження. Зокрема, глядачам пропонувались такі фільми німецького виробництва: «Блакитна сукня», «Танок навколо світу», «Зірка з Ріо», «Любов до матері», «Веселі волоцюги» тощо¹⁰⁷. Переважно це були кінофільми розважального жанру, не обтяжені ідеологічним змістом, що не вимагало від глядача потреби замислюватись над повсякденним життям, злиднями і «новим порядком». Усі вони були дубльовані, або в титрах подавався переклад російською мовою.

Однією з жахливих сторінок окупації Криворіжжя був Голокост. Політика планомірного винищення єврейства була однією з пріоритетних для німецького керівництва під час війни з СРСР. Сьогодні всім відомі факти масових знищень євреїв Галичини та загибель сотень тисяч євреїв у Бабиному Яру в Києві. Нажаль, не минула страшна доля і криворізьких євреїв.

Знищенням євреїв на окупованій українській землі займалися дві айнзацгрупи (оперативні групи) С і D, які складались з

* Детальніше див. спогади Венгер Лідії Микитівни в додатках до книги.

зондрекоманд. На території Кривого Рогу діяли представники айнзацгрупи С. В липні 1941 року оперативна група С була посилена військами СС і мала у своєму розпорядженні біля 900 осіб¹⁰⁸. Дуже швидко німці зрозуміли, що цієї кількості виконавців мало для «вирішення єврейського питання» і тому 19 січня 1942 року І управління РСХА (управління кадрів) дозволило оперативним групам посилювати свій склад за рахунок «прийнятних елементів»¹⁰⁹. Такими «прийнятими елементами» були місцеві мешканці, які в такий спосіб залучались до розстрілів та знущань над євреями.

Перші розстріли євреїв Криворіжжя почались відразу після приходу німців. В серпні 1941 року в Кривому Розі було знищено декілька сотень євреїв. 12 вересня 1941 року взвод 2-ої роти 318-го поліційного батальйону разом з СД розстріляли групу євреїв в районі с. Широке, а через два тижні (25 вересня 1941) частини 1-ої мотопіхотної бригади СС розстріляли євреїв в районі Кривий Ріг-Нікополь¹¹⁰.

Для декого з містян знищення євреїв стало хижачьким заходом задля покращення свого матеріального становища за рахунок речей які залишались у спорожнілих квартирах та будинках. 9 вересня 1941 року міська управа видала наказ про «запобігання вилучення окремими будинкоуправителями хатніх речей залишених жидами та комуністами». Згідно цього наказу всі хатні речі які були залишені у приміщеннях колишніми власниками повинні бути описані, а акти обліку майна – здані до житлового відділу міської управи. Займатись описом цих речей повинен був такий собі пан Колпаковський¹¹¹. Після всіх необхідних процедур з жовтня 1941 року це майно починали реалізовувати населенню через крамниці Кривбасторгу та кооперативу «Нове життя». Оцінювати товар мала комісія у складі трьох осіб: представник житлового відділу, представник торгівельної організації та завідуючий магазином¹¹².

3 жовтня 1941 року до Кривого Рогу приїздить Гімmlер – очільник служби гестапо Німеччини. Він планував особисто проінспектувати акцію з масового розстрілу, але через низку причин такий не відбувся. Проте, після цього візиту Гімmlера, 6-ий загін оперативної команди під керівництвом оберштурмфюрера СС Кронберга вперше розстріляв групу єврейських жі-

нок. Очевидно приїзд Гімлера у місто «стимулював» і підготовку та проведення найбільшої в місті «єврейської акції», яка відбувалась 14-15 жовтня 1941 року. В цей день біля шахти №5 рудника Ілліча було знищено 2500 євреїв криворіжців та 800 євреїв військовополонених¹¹³.

В травні 1942 року розпочалось знищення євреїв в Криворізькому, Сталіндорфському та Софієвському районах. 2 травня були знищені більше 450 євреїв Сталіндорфа та навколишніх сіл (Новоподольське, Нововітебське, Нові Ковни). 30 травня окупанти завершили ліквідацію єврейських поселень у цих районах. В цей день було розстріляно 540 євреїв з сіл Новожитомир, Ізлучисте, Трудове, Кам'янка Криворізького району. Загалом, за місяць було знищено близько 3 тис. євреїв¹¹⁴. Доречи, окупанти винищили не всіх поголовно євреїв міста і навколишніх сіл: частину здорових і спроможних працювати було відправлено на каторжні роботи в трудові табори.

Останній акт трагедії криворізьких євреїв відбувся в селі Інгулець. Під час нацистської окупації там було знищено дві школи, дитячий будинок, три молитовні будинки, млин, трикотажну фабрику. Мало того, вони розгорнули там справжній геноцид. Однією з перших жертв в Інгульці стала фельдшер Фіра Марківна Фінварб. Окупанти наказали їй отруїти воду в колодязях – аби менше було мороки з розстрілом. Вона відмовилась і поплатилась за це життям¹¹⁵. Але справжня трагедія сталася 16 червня 1942 року коли було знищено близько 1400 євреїв¹¹⁶. Після жаклих 30-х років, коли радянський терор сягнув свого апогею, масові вбивства нацистами євреїв не сприймались місцевим населенням, як щось небачене і надзвичайне. Тому більшість місцевого населення мовчки спостерігали за розстрілами євреїв.

Але серед загальної маси криворіжців були люди, які ризикуючи власним життям намагались врятувати єврейські сім'ї. Сьогодні відомо близько двадцяти таких осіб. Серед них слід згадати І.А. Шустик, М.С. Чумаченко, П.С. Огренич, І.С. Огренич, А.В. Толкачову, І.В. Дудку, С.В. Михайлова та інших. Всі вони згодом отримали високий титул – «праведник народів світу».

Не оминула жорстока машина винищення і решту населення регіону. На загал, нацистська влада по відношенню до місце-

вої людності проводила політику «батога та пряника». І якщо її «пряником» були незначні поступки в суспільно-політичному житті (які до того ж дуже швидко припинились), то жорстокий нацистський «батіг» відчували криворіжці протягом всіх років окупації міста.

Буквально з перших днів окупації Кривого Рогу німці розпочинають показові розстріли мешканців. Відомо, що саме у Кривому Розі відбулась перша відома на Дніпропетровщині розправа німців над мирними громадянами. 26 серпня 1941 року в районі стадіону «Локомотив» окупанти розстріляли 14 мирних заручників (достеменно відомі прізвища 11 жертв цього злочину).

(Зазвичай в літературі 60-80-х років ХХ століття ця показова каральна акція із залякування, винищення та упокорення мирних громадян міста не згадувалась. Начебто в історії міста доби окупації такої жахливої трагедії не було геть. Натомість повсякчасно стверджувалось, що першою каральною акцією в місті була розправа над євреями 14-15 жовтня 1941 року на шахті №5. Втім, не замовчуючи і не применшуючи усього трагізму цієї розправи з єврейською спільнотою міста, нові джерела буквально вимагають зробити певні уточнення й розставити нові наголоси: перша каральна акція – розстріл мирних громадян-заручників - відбулася в сел. Довгинцево майже за два місяці до жовтневої трагедії на шахті №5. У цьому ж таки ряду трагедій і показовий розстріл 16 серпня 1941р.вчених НДГРІ.

Детальніше про події на стадіоні «Локомотив» дивись в додатках до книги в спогадах Г. А. Прокопенка).

7 листопада 1942 року в місті був введений комендантський час: криворіжцям було заборонено перебувати на вулиці з 19.00 до 5.00¹¹⁷. По відношенню до мешканців міста постійно вводились різноманітні обмеження, які покликані були показати силу влади. Приміром, з 9 вересня 1942 року містянам перестали видавати перепустки для проїзду залізницею¹¹⁸, а з 25 вересня вводилась заборона на вилов риби з криворізьких водоймищ для всіх мешканців міста¹¹⁹.

Вже в 1942 а надто в 1943 році економіка Третього Рейху стала гостро відчувати нестачу робочої сили. Для роботи підприємств нацисти вирішили використовувати людський потенціал окупованих територій. Спочатку, набір молоді до Німеччини

був переважно добровільний. В цей час активно працювала німецька пропаганда. Було виготовлено тисячі листівок в яких лунав заклик виїжджати на роботу до Німеччини. Не стояла осторонь і місцева газета «Дзвін»: майже в кожному з її номерів були матеріали про принади роботи і життя на чужині. Проте дуже швидко криворіжці довідались про жахливі умови праці та нестерпне відношення німецьких роботодавців до своїх «східних робітників». Це, природно, викликало небажання населення їхати на таку «панщину». Тому компанії по мобілізації оstarбайтерів почали здійснюватись репресивними засобами.

В «Аналітичному звіті ОУН про суспільно-політичне, культурне і господарське життя південноукраїнських земель» за квітень 1943 року наголошувалось, що на Криворіжжі німці з допомогою терору забирають на роботу 14-17 річних юнаків та дівчат. Батьків, тих кого не могли знайти, арештовували, а їхнє майно конфісковували. Щоб уникнути покарань для рідних, молодь змушена була калічити себе лише заради того аби не їхати до Німеччини на роботи¹²⁰. Особливо лютував у цих акціях «Калмицький кавалерійський корпус». Так, в кінці лютого 1944 року начальник штабу дивізіону Б. Хаджигоров видав наказ в якому йшла мова про те, щоб протягом двох днів вивезти з території Криворізького району всіх чоловіків віком від 14 до 16 років та всіх працездатних жінок на роботу в Німеччину¹²¹. Цей наказ, в умовах наступу Червоної армії, виконати було дуже важко, але корпус вже мав досвід подібної роботи. Як свідчив під час судового процесу Григорій Леус в лютому 1944 року «калмики» силою вривались в хати селян в Широківському та інших сільських районів прилеглих до Кривого Рогу і забирали жінок та чоловіків. Потім їх зігнали на залізничну станцію села Казанки (Миколаївська область) для відправки до Німеччини¹²². Загалом, за нашими підрахунками оstarбайтерами в роки окупації міста стали не менше 10 тис. криворіжців¹²³.

Під жорстокий терор окупантів попали практично всі мешканці міста. За найменшу провину людина могла бути покалічена чи навіть вбита. В згадуваному вже «Аналітичному звіті» зібрано багато таких фактів. Так, в селі Ганівка німецький комендант вибив око Кирилу Бабенку а двом дівчатам та робітнику зламав руки. В Червоному Шахтарі німець Гольц бив робітників

за те, що ті низенько не кланяються¹²⁴. І такі випадки були непоодинокими. В архіві СБУ Дніпропетровської області зберігаються «Акти про звірства німецько-фашистських загарбників в місті Кривому Розі» складені в 1944 році після повернення до міста радянської влади. Акт № 8 від 9 березня 1944 року засвідчує, що біля шахти №5 рудоуправління Стара Валявка (так в документі – Авт.) на глибині 9 метрів було знайдено 3 трупи (один жіночий та два чоловічі) з ознаками насильницької смерті. Чоловіки були вдягнені у військову форму радянської армії¹²⁵. Інший акт № 2 засвідчує, що в підвальному приміщенні студентської їдальні, яка знаходилась на вул. Янова, був знайдений труп жінки. Первинний огляд показав, що смертельним для неї було вогнепальне поранення у скроню¹²⁶. Тобто її застрелили з близької відстані. Ми не можемо стовідсотково стверджувати що ці вбивства діло рук німців, але фактом є те, що нацисти створили всі умови для культивування жорстокості і насильства. Крім того, в умовах війни, людське життя втрачало свою цінність і цим користались різноманітні «люмпенізовані елементи» яким німці давали примарну владу. Тому такі випадки в умовах війни були нерідким явищем.

Акти повоєнних комісій, які фіксували факти злодіянь окупантів в місті засвідчують масштаби страшною трагедії в місті в роки окупації. Одна з таких сталась в селищі Інгулець. Комісія, яка працювала в межах цього населеного пункту 29 березня 1944 року, виявила 4 братські могили, які з'явилися після розстрілів в грудні 1942 року місцевого єврейського населення, а також радянського та партійного активу. В першій – було поховано 1200 осіб, в другій – 50, в третій – 48, в четвертій – 168. Крім того, в цей же час було знищено ще 270 осіб, які поховані були в канаві біля колгоспу «Червоний трактор» Широківського району. Як свідчили очевидці, над останніми жертвами майже добу знущались німецькі карателі та їх посібники¹²⁷. А загалом, за цей час в районі Інгульця та Широкого було знищено 1736 осіб, з них – 336 дітей¹²⁸.

Тяжкі злочини проти мешканців Кривого Рогу та криворізького району здійснювали представники вже згаданого вище «Калмицького кавалерійського корпусу». Він був сформований Абвером в 1942 році для проведення каральних акцій проти пар-

тизан та мирного радянського населення. На чолі корпусу стояв Отто Верба («доктор Долл»), а до штабу входили С. Коноков, Ш. Мукебенів, Б. Хаджигоров, С. Немгуров¹²⁹. Як засвідчують матеріали судового процесу, який відбувався в 1968 році в Кривому Розі, керівництво та рядові бійці цього корпусу були причетні до тортур над місцевими мешканцями, до розстрілів, гвалтувань тощо. Так, свідок Н. Г. Легішина показала, що в селі Войково Широківського району її хату ці вояки перетворили на катівню. На її думку, тільки в цій хаті вони замордували до 50 осіб¹³⁰. «Калмики» долучились і до знищення радянських парашутистів, яких було десантовано в район Кривого Рогу восени 1943 року.

Місцями масових страт криворіжців в роки окупації частіш за все ставали шурфи місцевих шахт. В них знайшли свою загибель місцеві мешканці та військовополонені, представники криворізького підпілля як радянського, так і націоналістичного, євреї тощо За нашими підрахунками всього в місті в роки окупації було закатовано близько 20 тис. осіб¹³¹. (Детальніше про демографічні втрати в місті див. у новелі «Демографія»)

Отже, представники української поліції які діяли в місті, вояки калмицького корпусу та німецькі каральні структури чинили кримінальні злочини проти мешканців Кривого Рогу та навколишніх сіл. Сьогодні ще не до кінця виявлені виконавці та їх жертви, але клопітка робота дослідників у цьому напрямку продовжується.

Трагічною була і доля військовополонених Кривого Рогу і перш за все тих, що перебували в спецтаборі відомому як шталаг 338.

Згідно документів з німецьких архів які надав відомий дослідник Голокосту Олександр Круглов дізнаємось більш детальну інформацію про шталаг 338. Так, табір було сформовано 8 квітня 1941 року в Wehrkreis VIII у Katscher (Верхня Сілезія, pow Kietrz, Poland). З липня 1941 року табір був спрямований до України. А з жовтня 1941 по листопад 1943 року табір знаходився в Кривому Розі. (До жовтня 1941 року в місті діяв дулаг 162). В зв'язку з наближенням фронту табір у листопаді 1943 року був перенесений до м. Вознесенськ (Миколаївська область) і на весні 1944 року був розформований в м. Рені (Одеська об-

ласть). Табір спочатку підпорядковувався командирі військово-полонених при командуючому вермахтом в Україні (*Kommandeur der Kriegsgefangenen beim Wehrmachtbefehlshaber Ukraine*), а з березня 1943 року підпорядковувався командирі військовополонених при керівництві тилу групи армій «Південь» (*Kommandeur der Kriegsgefangenen beim Befehlshaber d. Heeresgebiet Süd*). Комендантами табору по чергово були: підполковник *Hans Rath* (Ганс Ратг) (з 12.6.1941 з. до 8.4.1942 з., помер у 1951 р.), підполковник *Gert von Krane* (Герт фон Кран) (з 5.9.1942 з., помер у 1962 р.), підполковник *Werner Bertram* (Вернер Бертрам) (з 19.11.1943 р.). Ад'ютантами по чергово були: капітан *Franz Solf* (Франц Солф) (з 5.8.1941 р.), капітан *Alfons Frei* (Альфонс Фрей) (з 24.2.1942 р.) та капітан *Bruno Heumann* (Бруно Хейман) (до 26.10.1942 р.). Офіцерами абверу (контррозвідка) були: старший лейтенант *Werner Lorenz* (Вернер Лоренз) (с 23.7.1941 р.) та капітан *Otto Richter* (Отто Ріхтер) (с 6.4.1942 р.). Таборовими офіцерами були майор *Paul Krimmling* (Пауль Крімлінг) и майор *Kabacher* (Кобахер) (с 24.6.1943 р.). Лікарями у таборі були *Dr Helmut Przemeczek* (Гельмут Прземік) (с 6.4.1942 р.), *Dr Kauf* (Кауф), *Neugebauer* (або *Neubauer*) (Негебауер). Охорону табору здійснювала 2-я рота 303-го батальйону земельних стрільців (2./ *Landeschützenbataillon 303*) та рота російських «добровільних помічників» (*Hilfswilliger*), яку очолював лейтенант *Karl Brühn* (Карл Брюхен). Загальною охороною табору керував капітан *Karn* (Карн). (За матеріалами німецьких архівів: *Abschlussbericht ZSt Ludwigsburg vom 22.11.1968*, in: *Barch B 162/3885 (VI 319 AR-Z 130/68)*, Bl. 410-411; *Abschlussbericht ZSt Ludwigsburg vom 22.11.1968*, in: *Barch B 162/3885 (VI 319 AR-Z 130/68)*, Bl. 411-419.)

Офіційно шталаг 338 діяв на території Кривого Рогу з січня 1942 по лютий 1943 років. В кінці жовтня 1943 року був створений дулаг 180 який проіснував до 21 лютого 1944 року¹³². В районі Кривого Рогу знаходилось три філіали шталагу 338 та два табори для мирного населення. Основний знаходився в районі цегляного заводу. Табір був поділений на 5 блоків, в кожному блоці утримувались особи у відповідності до своєї цивільної професії.

У шталазі 338 постійно змінювалась кількість в'язнів. В лютому 1942 року в таборі утримувалось 6,3 тис. осіб; червень 1942 – 6,8 тис.; жовтень – 22, 1 тис.; грудень 1942 – 14,7 тис.; в лютому 1943 – 11,9 тис. Найбільша кількість полонених припадає на жовтень 1942 року, очевидно в цей час був спалах репресій німців проти місцевого населення та активізація боротьби з партизанами та підпільниками.

Цікаво, що в німецьких документах містяться інші дані стосовно військовополонених. Так, в лютому 1942 року в таборі утримувалось 8277 осіб, в травні 1942 року – 5219 осіб; В червні 1942 – 6874 особи; в серпні 1942 року – 8883 осіб; в вересні 1942 року – 23977 осіб; в жовтні 1942 року – 22135 осіб; в грудні 17495 осіб; в грудні – 14709 осіб; у січні 1943 року – 13476 осіб; лютий 1943 р – 11923 особи. (OKW/Kriegsgef. Org. (Id), Bestand an Kriegsgefangenen im Ost- u. Südostgebiet u. in Norwegen, 1942-1944, in: Barch В 162/18251 (Bestandsmeldungen Kriegsgefangenen/Oflag-Stalag). Отже, порівнюючи ці цифри, можна побачити більш-менш об'єктивну картину наповнення шталагу 338. Цифри доводять, що на початку осені 1942 року чисельність ув'язнених в таборі збільшується. Очевидно це пов'язано з ситуацією на фронті. В цей час багато радянських вояків потрапило до німецького полону.

Життя в таборі було доволі тяжким та одноманітним. Полонені повинні були важко працювати, а за це отримували мізерні продуктові пайки. Рацион військовополонених в листопаді 1941 року виглядав наступним чином (з розрахунку на 7 днів): хліб – 2250 г; м'ясо та м'ясопродукти – 200 г; жири 130 г; пісний сир – 31, 25 г; сир – 31, 25 г; цукор – 225 г; повидло – 175 г; крупи та макаронні вироби – 150 г; свіжі овочі – 1125 г; квашена капуста – 275 г; картопля – 8500 г; сіль – 175 г. Для важкопрацюючих додатково повинно було постачатись 600 г хліба і 150 г м'яса¹³³. Але ці продукти не завжди потрапляли до полонених у зазначеній кількості. Крім того, важкі умови утримання та тяжка праця приводили до значної смертності. Так, за підрахунками О. Мельника смертність в таборі складала до 300 чоловік в місяць¹³⁴. Тобто, за 14 місяців існування шталагу могло загинути близько 4200 осіб.

Зважаючи на скрутне становище полонених, в місті в грудні 1941 року створюється комітет допомоги військовополоненим (голова комітету – С. Чиж.) Метою цієї громадської організації була опіка над полоненими, які знаходились в шталазі 338. Так, в газеті «Дзвін» від 5 грудня 1942 року з'явилась інформація про збір різдвяних подарунків для в'язнів концтабору. Зі сторінок цього видання С. Чиж закликав створити фонд різдвяних подарунків з одягу, білизни, взуття, рукавиць, тютюну тощо¹³⁵. Окремо в місті діяв ще й комітет допомоги теж громадського типу який очолював М. Серебрянський. Цей комітет опікувався долею сиріт, інвалідів, самотніх людей похилого віку та дітей, батьки яких були репресовані радянською владою. На грудень 1942 року в комітеті на добровільних засадах працювало 195 чоловік. На обліку знаходилось 6239 нужденних які потребували насамперед матеріальної допомоги. Завдяки різноманітним заходам комітет допомоги спромігся з січня по грудень 1942 року зібрати 170 тис. крб. Ці кошти мали піти на доброчинність¹³⁶. Цілком ймовірно, що в 1943 році ці два комітети були об'єднані в один під керівництвом М. Серебрянського. Адже в березневому випуску «Дзвону» мова вже йшла про один комітет допомоги який опікувався допомогою і полоненим військовослужбовцям, і нужденним містянам¹³⁷.

Отже, в роки окупації населення міста пізнало усі жахи чужинського ярма і «принади» репресій «нового порядку». В ці роки місто бачило Голокост євреїв і знущання над представниками інших національностей, мордування полонених, полювання на молодь тощо. Частина містян усе це сприймало як невідворотну складову окупації, але були й ті хто не мирився з існуючим станом справ. Ось саме вони і об'єднувались у більшовицькі (партійно-комсомольські за тогочасною класифікацією) підпільні та партизанські загони, а також формували мережу націоналістичного підпілля у місті. Історія появи останнього в Кривому Розі така.

Вже 14 серпня 1941 року у місті з'явилась похідна група ОУН(Б), яку очолював П. Ріжко. До її складу входили Я. Потічний, Д. Горбачов, І. Салаяк, І. Тарнавський, Г. Максимець та інші. Їм допомагали українські перекладачі при вермахті: Т. Найдич, О. Вітошинський, М. Войнович, Т. Сендзик¹³⁸. Одними з

основних завдань, які ставились перед похідними групами було створення підпільної мережі в містах і селах східної України, проведення агітаційно-пропагандистських заходів серед місцевого населення, та входження до місцевих органів влади. Тож націоналістична мережа в Кривому Розі і почала будуватись відразу ж після вступу до міста представників Похідної групи. До складу підпілля ОУН(Б) входили як місцеві мешканці, так і представники інших регіонів України. Криворізький міський провід ОУН(Б) восени 1941 року очолив місцевий мешканець інженер Сергій Шерстюк. Окружним провідником Криворізького району з серпня 1941 року до арешту С. Шерстюка (грудень 1941 року) був П. Ріжко. До окружної референтури входили також І. Олійник та Пітій. Референтом молоді був М. Павлишин («Матвій»), який одночасно очолював історичний архів при міській управі. Господарчими референтом був спочатку Я. Сліпецький, а потім М. Федоняк. Жіночим референтом була Г. Максимець. Районну організацію ОУН(Б) Кривого Рогу очолював Я. Мричко. Районним референтом пропаганди був Олександр (прізвище і псевдо невідомі), який входив до редакції криворізького часопису «Дзвін»¹³⁹. Організаційно Криворізький окружний провід підпорядковувався Південному проводу Українських земель який знаходився в м. Дніпропетровськ.

З перших днів окупації міста діяльність ОУН (Б) була практично легальною. Зі спогадів Євгена Стахіва відомо, що Я. Потічний жив відкрито у місті, не ховався за псевдо. В міській управі він вибрав собі найкраще приміщення з порт'єрами та оббитими шкірою дверима. На дверях було написано «Канцелярія ОУН»¹⁴⁰. Загалом, протягом осені 1941 року міська управа працювала повністю під контролем націоналістів. Про це красномовно свідчать заходи, які в цей час здійснювало міське керівництво. Приміром в Кривому Розі розпочалось перейменування вулиць. Згідно постанови від 15 вересня 1941 року в місті мали з'явитися вулиці С. Петлюри, Є. Коновальця, І. Гонти, М. Залізняка, П. Могили та інших визначних діячів української історії¹⁴¹. Крім того, вже 8 вересня 1941 року був визначений і перелік офіційних релігійних свят та вихідних днів. Наприклад у вересні місяці було три вихідних дня, 14 жовтня запроваджувалось святкування Покрови, а в кінці року – традиційні христ-

янські свята: Святого Миколая та Різдво¹⁴². Отже, Миська управа діяла у відповідності до оунівських директив, щодо прищеплення населенню християнських цінностей та реанімування історичної пам'яті через поширення інформації про українських героїв. Цей напрямок оунівської діяльності знаходився у «фарватері» німецької антирадянської політики тому не зазнавав особливого супротиву з боку окупаційної військової адміністрації.

Але ситуація змінювалась майже щоденно. Виразний вплив на ставлення німців до представників націоналістичних кіл спричиняли дії самих оунівців. Після невдалої спроби проголошення у Львові 30 червня 1941 року Акту відновлення Української державності німецьке командування розгорнуло масштабні репресивні заходи проти ОУН(Б). Як відзначає з цього приводу відомий український історик І. Патриляк 5 вересня 1941 р. гестапо арештувало лише на території Галичини понад 200 оунівських керівників різного рівня (80% керівного складу), відправивши 50 із них до концтабору Аушвіц¹⁴³. А через декілька місяців репресії проти оунівців розпочались і на території рейхскомісаріату Україна. Тож націоналісти стали переходити до підпільної форми спротиву. Німці ж, в свою чергу, починають полювання за підпіллям ОУН(Б), у тому числі, розпочались репресії проти оунівців в Кривому Розі. Так, в грудні 1941 року було заарештовано С. Шерстюка, Г. Максимець, М. Пронченко, а вже в лютому 1942 року їх розстріляли. На початку січня 1942 року було заарештовано І. Саляка, Я. Потічного, М. Павлишина та інших підпільників-націоналістів¹⁴⁴. Щоправда, більшість з них зуміли втекти із гестапівських застінків.

Ці арешти були здійснені після доносу слідчого СД Кривого Рогу В. Пастернака. Як впливає з протоколу допиту підпільника-націоналіста Кривого Рогу М. Карабіло («Берест») дізнаємось, що В. Пастернак не просто вів справи заарештованих націоналістів, але й особисто їх розстрілював¹⁴⁵. Тому і не дивно, що місцеві підпільники намагались його знищити. Один з таких замахів готував особисто М. Карабіло. Але не зміг його виконати. Про інший замах відомо з протоколу допиту підпільниці Л. Мухіної. З її слів, у вересні 1943 року вона разом з іншою підпільницею У. Крюченко («Оксана») проживали разом на вул. Лермонтова. Л. Мухіна особисто знала В. Пастернака і на вулиці

показала його «Оксані», яка готувала разом з іншими підпільниками на нього замах. Цей замах теж виявився невдалим адже під час перестрілки було вбито підпільника ОУН(Б) «Романа»¹⁴⁶. Але В. Пастернак не уник карі за свої злочини: в грудні 1942 року він таки був покараний українськими підпільниками.

Протягом 1942 року на терени Криворіжжя прибуває «друга хвиля» похідних груп ОУН(Б). В Дніпропетровську формується новий провід Південних українських земель, який очолював В. Кук («Леміш», «Степан»). Криворізький окружний провід очолював спочатку В. Кривошопка («Козак»), а згодом В. Гадада («Юрко», «Олесь»). У Кривому Розі міську оунівську організацію очолив М. Захаржевський* («Олесь»)¹⁴⁷.

* Зі свідчень В. Кука дізнаємось, що В. Кривошопка народився приблизно в 1900 році, мав вищу освіту і до війни працював на рудниках у м. Кривому Розі. В роки окупації він налагоджує зв'язки з ОУН(Б), проводить антинімецьку агітацію та вступає в ряди організації. В кінці 1942 року змушений втікати до Дніпропетровська. В 1943 році був заарештований гестапо в Умані. Після чергової хвилі арештів на початку 1943 року Криворізьким окружним провідником стає В. Гадада. Він народився в 1916 році на території Жовківського повіту Галичини. Член ОУН з 1935 року приймав участь у II Великому з'їзді ОУН а з 1941 року – надрайонний провідник ОУН(Б) Дніпродзержинського району звідки його було переведено на Криворіжжя. Цікавою видається постать М. Захаржевського. І. Білас у своїй капітальній монографії доводить, що М. Захаржевський, ще з 1924 року перебував на службі у ДПУ. На початку війни по лінії НКДБ він отримує наказ повернутись до Кривого Рогу і «втертись у довіру» до нової влади. В окупованому Кривому Розі він повинен був працювати під керівництвом М. Пронченка. Невдовзі М. Захаржевський влаштовується інструктором-організатором сільськогосподарської кооперації у сільську управу Кривого Рога. Для популяризації кооперативів у місцевій газеті «Дзвін» він друкує статті, якими привертає увагу українського підпілля, а з часом набуває репутації відданого націоналіста. Це дозволяє йому налагодити зв'язки з підпіллям ОУН, яке очолював Д. Горбачов (у І. Біласа Горбач. – Авт.), і з квітня 1942 року зав'язати співпрацю з розповсюдження підпільної літератури, організації конспіративних квартир тощо. Про всі ці дії він повідомляв М. Пронченкові, а після його загибелі — нелегальному працівнику НКДБ Олійникові. В кінці липня 1943 року через загрозу арешту переїздить до Дніпропетровська, а в 1944 році в Києві виходить на зв'язок з полковником НКДБ Даниловим. М. Захаржевський після війни був причетний до створення псевдо-оунівської мережі на Сході України.

Для ще більшої конспірації з 1943 року рядовим членам підпілля ОУН(Б) на Криворіжжі були надані псевдо, а також були сформовані групи з мінімальним знанням інших учасників підпілля¹⁴⁸. В той же час продовжується робота по налагодженню націоналістичної мережі в регіоні, проводиться агітаційна робота.

Цікаві відомості про створення підпільної мережі ОУН(Б) містяться в протоколах допитів учасників націоналістичного підпілля. Механізм залучення до підпілля ОУН(Б) можемо простежити на прикладі згаданого вже М. Карабіло («Берест»). Він був завербований до ОУН(Б) в 1943 році Б. Євтуховим, якого він знав по навчанню в педагогічному інституті. В той час М. Карабіло потрібні були нові документи, щоб уникнути відправлення на примусову працю до Німеччини. Такі документи, на думку Б. Євтухова, міг зробити М. Захаржевський. Звісно, що ці документи були зроблені, але за це М. Карабіло мав стати членом ОУН(Б) і виконати ряд завдань Організації. В першу чергу необхідно було залучати знайомих осіб до підпілля. Так, в червні 1943 року «Берест» зустрівся зі своїм знайомим по інституту І. Татаренко. Дав йому примірники націоналістичної літератури і тим самим завербував до ОУН(Б). У І. Татаренко виявився добрий знайомий В. Колос, який, згодом, теж був завербований до ОУН(Б)¹⁴⁹. Таким чином створювалась мережа націоналістичного підпілля. За підрахунками, які свого часу здійснили дніпропетровські дослідники П. Хобот та Д. Куделя оунівське підпілля пов'язане з Кривим Рогом, діяло в Софіївському, Широківському та П'ятихатському районах сучасної Дніпропетровської області, а також в с. Казанка Миколаївської області.

Керівником ОУН(Б) Широківського району був Г. Ільченко 1923 р. н. уродженець і житель с. Пологи, Широківського району. До складу проводу входили Г. Оксамитний (працював в колгоспі ім. Чкалова с. Інгулець), А. Зайко (студент однієї з Криворізьких агрошкол, який виконував функції зв'язкового між окружним та районними проводами), а також В.І. Гордієнко (вчитель німецької мови широківської середньої школи). Загальне керівництво широківським районним проводом здійснював представник криворізького окружного проводу М. Захаржевський («Олесь»)¹⁵⁰. Крім того, до підпільної організації ОУН(Б) Широ-

ківського району входили В. Малишко, Г. Сулімовський, Є. Мариненко, Н. Карпець.

Така ж підпільна мережа діяла і на території Софіївського району. Керівництво районною організацією ОУН(Б) здійснювали: І.М. Шегеда (завідувач районного відділу освіти Софіївського району), В.М. Вовк (директор софіївської школи) та Чумаченко. До складу софіївського районного проводу входили Ф.С. Перехрест, А.Т. Мануйленко, В.М. Корпенко, К.П. Терещенко, І. І. Кошеленко, П.Л. Ластовченко¹⁵¹. Значну роль в підпільній мережі софіївського району відігравав К.П. Терещенко. За даними НКДБ він теж належав до керівництва проводу і паралельно був завідувачем біржі праці в Софіївському районі. Така посада давала йому можливість зберігати націоналістичні кадри від відправки до Німеччини¹⁵².

Для надійної роботи між проводами був встановлений постійний зв'язок. Так, в Софіївський район часто приїздили представники окружного проводу ОУН(Б) з Кривого Рогу «Гордій» та «Андрій». А підпільники «Степан» та «Леонід» забезпечували зв'язок між Кривим Рогом та Дніпропетровськом. З 1942 року зв'язок між Кривим Рогом та Широким забезпечувала Л. Мухіна, яка були прибиральницею у будинку в якому мешкали німці. Таким чином підпілля забезпечувалось необхідною пропагандистською літературою, обмінювалось інформацією, здійснювався зв'язок з проводом Південних українських земель, який на той час знаходився в Дніпропетровську.

Підтримувався постійний зв'язок і з представниками Південної похідної групи, які формували оунівську мережу в найближчих округах. Так, восени 1941 року з с. Казанка прибув член ОУН(Б) О. Черкун. Він приїхав до Кривого Рога із завданням з'ясувати долю заарештованого і етапованого до криворізького концтабору восени 1941 р. члена Південної похідної групи І. Жука. У Кривому Розі він відвідав редакцію газети «Дзвін», яку передплачував, і на шпальтах якої було вміщено кілька віршів О.Черкуна (під справжнім прізвищем та псевдонімом «Роман»). Зустрівся в редакції з Г. Максимець, яка і повідомила про розстріл І. Жука¹⁵³.

Не менш розгалуженою була підпільна мережа в місті. Про масштаби націоналістичного підпілля в Кривому Розі та навко-

лишніх районах свідчить «Доповідна записка начальника управління НКВС по Дніпропетровській області секретареві обкому КП(б)У Найдюнову» від 25 квітня 1944 року. Згідно цього документу оунівське підпілля діяло на території Широківського, та Софіївського районів, а також на деяких рудниках та шахтах Криворіжжя, а саме – на шахтах ім. Фрунзе, Червоногвардієць, ім. Леніна та на КРЕСІ¹⁵⁴. Відомо, що на руднику Суха Балка оунівське підпілля очолював П. Размус. А в 1942 році в рудничному поселенні Першотравневе по завданню Криворізького окружного проводу ОУН(Б) створюється «районний робітничий комітет», який під тиском німців в серпні 1943 року переходить на нелегальне становище¹⁵⁵.

Чи не головним напрямом роботи цього підпілля була агітаційна робота, адже представники ОУН(Б), які прийшли у лавах Південної похідної груп, зіткнулись на сході України з нерозумінням місцевими мешканцями основних засад українського націоналізму. «Донцовський» варіант інтегрального націоналізму, який проголошував гасла «Україна для українців» та «нація понад усе» тут категорично не сприймався. Тому в серпні 1943 року була прийнята нова програма ОУН(Б). Як відзначає відомий дослідник історії Організації українських націоналістів Д. Веденєєв ця нова програма ОУН(Б) була заснована на універсальних демократичних цінностях та ідеях соціальної справедливості і позбавлена ксенофобії та національної нетерпимості¹⁵⁶. Ось такі нові ідеї цієї програми і необхідно було донести до місцевого населення. Перш за все їх поширювали за допомогою націоналістичних листівок. Про зміст цих листівок відомо зі слів В. Колоса. Зокрема, він згадує, що під час зустрічі з М. Карабіло останній розповідав йому про велику кількість антинімецьких листівок, і зокрема з закликами до молоді не їхати до Німеччини; були листівки у яких місцевій владі та поліції пропонувалось не переслідувати та не проявляти жорстокості до селян. Більшість з цих повідомлень орієнтувало місцеве населення на відродження Української державності¹⁵⁷. Крім листівок, принаймні протягом 1941-1942 років, націоналістична агітація та пропаганда здійснювалась і через газету «Дзвін», а також через мережу «Просвіт».

Але не лише агітацією та пропагандою займались українські націоналісти. Почасти вони обговорювали і планували й більш радикальні дії. Так, навесні 1943 року на одній з зустрічей М. Захаржевський та Б. Євтухов пропонували М. Карабіло організувати збройне повстання проти німців. Але останній відмовився, очевидно, розуміючи безперспективність такого кроку¹⁵⁸. Подеколи вдавались вони і до акцій помсти як це було з Пастернаком; а в березні 1943 року підпільник Г. Ільченко намагався вбити начальника Олександрівської поліції Моргуна. Але замах виявився невдалим¹⁵⁹. Більш вдалими виявились інші заходи оунівського підпілля в місті та районі.

Представники ОУН(Б) не тільки закликали місцеве населення не їхати до Німеччини, але й допомагали звільнитись вже потенційним остарбайтерам. Один з таких випадків стався ранньою весною 1943 року. На стації Карнаватка підпільник-націоналіст Г. Оксамитний зламав двері вагону в якому його та інших криворіжців везли до Німеччини і всіх їх звільнив¹⁶⁰. Таким чином, підпільники не лише протидіяли окупаційній владі, але й вербували до своїх лав. Відомо, що в 1943 році кількість членів та симпатиків ОУН(Б) в Дніпропетровській області досягає свого максимуму. Все це привернуло увагу не лише служби безпеки окупантів, але й радянських спецслужб.

В одній з «Доповідних записок» начальника управління НКВС у Дніпропетровській області секретареві обкому КП(б)У зазначалось: « з 1943 року за вказівкою Головного Проводу районні оунівські організації нашої області проводили велику роботу по вербуванню та відправленню до УПА призовних контингентів. Кожний район періодично направляв по явкових паролях до баз формування загонів УПА збройні групи для поповнення»¹⁶¹. На Криворіжжі відправленням до УПА займався керівник Широківської районної організації ОУН(Б) Г. Ільченко («Новела»). Про намагання націоналістів відправляти до УПА призовні континенти Г. Ільченко дізнався під час зустрічі з членом ОУН(Б) з Західної України В. Гордієнком. Вони звернулись до давнього симпатика ОУН – голови Широківської сільради Микитенка. Там вони отримали адреси і паролі до командира «Батька» (Омелян Грабець) у містах Умань та Вінниця. Протя-

гом тижня Г. Ільченко організував і відправив до Умані п'ять груп підпільників із довколишніх сіл, по шість чоловік у кожній. Групи відправлялись на кінних возах. Організовувати відправки Г. Ільченкові допомагали підпільники В. Шишко та Г. Малишко, яких було забезпечено документами та паролями. 30 жовтня 1943 року і сам широківський районний провідник Г. Ільченко, у складі останньої групи виїхав в район дислокації загонів УПА¹⁶². Отже, після «корінного перелому» в ході німецько-радянської війни, коли стало зрозумілим, що на територію України повернеться радянська влада ОУН(Б) спрямовує вістря своєї боротьби проти нового/старого ворога. Саме через це стратегія діяльності націоналістичного підпілля на Дніпропетровщині та Криворіжжі змінюється. Першочерговим завданням стає збереження власних кадрів, яке певною мірою забезпечувалось через залучення до формувань УПА. А ті підпільники, які залишались в межах області та міста мали бути готовими до опору радянській владі. А для цього необхідна була зброя.

В травні 1944 року очільник НКВС УРСР С. Савченко в «Короткій довідці про діяльність ОУН» відзначав, що «агентурно-слідчими методами було підтверджено намагання оунівської організації у східних областях УРСР накопичувати озброєння та боєприпаси для використання їх під час збройного виступу проти радянської влади»¹⁶³. Звісно, що С. Савченко знав про що казав. Адже, починаючи з 1944 року під час затримання та обшуку членів ОУН(Б) (в тому числі і в Кривому Розі) знаходили велику кількість різноманітного озброєння. Так, під час обшуку вже згадуваного підпільника М. Карабіло у нього було вилучено: один автомат ППШ, 200 набоїв до нього, 6 гранат та 8 запалів до них, дві мисливські рушниці, 2,5 кг пороху, 2 кг дробу тощо¹⁶⁴. Такий солідний арсенал свідчив про серйозні наміри тих підпільників, які вирішили залишитись в місті. Але ні засоби посиленої конспірації, ні наявні арсенали зброї не змогли врятувати націоналістичне підпілля Кривого Рогу. З одного боку проти нього боролись окупанти, а з іншого – після визволення проти них діяли радянські спецслужби. Так, в 1943 року продовжуються німецькі репресії по відношенню до оунівців Криворіжжя. 22 жовтня 1943 року на шахті ім. Валявко німцями було

розстріляно Р. Антоняка, К. Федоряка, Л. Крука. Загалом в цей час на Криворіжжі загинули П. Ворон, Ш. Черноярєнко, Ю. Мадяр, Л. Костюк, І. Жмутько та інші¹⁶⁵.

22 лютого 1944 року в місто знову повертається радянська влада. В цей час націоналістичне підпілля в місті практично зникає. Деякі підпільники встигли евакуюватись, інші залишились і були знешкоджені органами НКДБ. На квітень 1944 року в Кривому Розі заарештовано 52 особи – учасники оунівського підпілля¹⁶⁶.

Отже, принаймні в перші роки окупації представники націоналістичного підпілля мали доволі помітний вплив на внутрішнє життя міста. Це забезпечувалось, перш за все, шляхом включення власних представників до органів місцевої влади, культурно-просвітніх установ та інших інституцій, які працювали в окупованому Кривому Розі. Намагались чинити вони окупантам і певний спротив. Втім ефективність його була не високою.

Паралельно в місті проводили свою роботу й представники **радянського (партійно-комсомольського, радянського) підпілля**.

Як не прикро констатувати, але й нині залишаються дискусійними та остаточно нез'ясованими чисельність підпільних груп, організацій, кількість учасників цієї боротьби. Більше того, ще й досі точаться дискусії серед науковців, залишаються різними думки істориків, краєзнавців, письменників щодо ідеологічної спрямованості деяких підпільних організацій. Сьогодні вже майже немає свідків тих трагічних сторінок нашої історії та й архівні фонди, які досліджуються істориками, пошуковцями, мало що додають до того, що вже вдалося встановити. Але все ж таки, співставлення спогадів, наведених письменниками М. Миколаєнком¹⁶⁷, Г. Гусейновим¹⁶⁸, документи і матеріали Державного архіву Дніпропетровської області (фонд 19), експозиція і фонди Криворізького історико-краєзнавчого міського музею, доробок істориків надають можливість поглянути на проблему дещо по іншому.

Так, тривалий час домінуючою позицією була думка авторів офіційного і фундаментального видання «Історія міст і сіл. Дніпропетровська область»¹⁶⁹ (1969 р.) за загальною редакцією

П.Т. Тронька; тут йшлося про діяльність у Кривому Розі під час гітлерівської окупації лише 8 підпільних організацій і груп та 3-х партизанських груп¹⁷⁰. Зрозуміло, що за радянського часу ця інформація сприймалась як усталена і непохитна константа. Причому наголосимо, що йшлося лише (і лише!) про партійно-комсомольське підпілля і партизанські загони. Про оунівське навіть не згадувалося, начебто в місті його не було геть.

А між тим, загальновідомо, що у 50-х роках дніпропетровський письменник, поет, краєзнавець Микола Миколаєнко першим взяв на себе сміливість дослідити правду про підпільну групу Миколи Решетняка, адже навколо діяльності цих патріотів існувала якась таємниця. В перші повоєнні роки у нього не було можливостей працювати з архівними документами (фонди тільки формувалися та й спеціальні комісії проводили велику підготовчу роботу з метою подальшого затвердження діяльності підпільників, партизанів, патріотичної діяльності населення). Але йому тоді вдалося поспілкуватися з живими свідками тих подій, зібрати спогади очевидців, серед яких були й батьки підпільників, рідні, сусіди, колишні учні агрошколи Зеленого містечка, де в роки окупації діяла розгалужена сітка підпільних груп, й, як виявилось, комуністичних і націоналістичних водночас. Відтак, у 1956 р. з'явилася перша книга про криворізьких підпільників і патріотів «На лінії вогню» тиражем у 40 тисяч примірників¹⁷¹. Саме з цієї документальної повісті стало відомо про підпільну і патріотичну діяльність Миколи Решетняка, Олексія Щербака, Миколи Ходича, Анатолія Жовтухи, Груні Романової, Юлії Романової, Любові Малорай, Михайла Темченка, підпільну групу вчителя Юрія Козаченка та інших. Зрозуміло, що М. Миколаєнко висвітлив діяльність цих юних месників, як підпільників, які стояли на виразних комуністичних і радянських ідеологічних засадах. Відтак цю групу беззастережно зараховували до партійно-комсомольського крила криворізького руху Опору. А між тим у перевиданій у 1996 році повісті «На лінії вогню»¹⁷² і в статті відомого криворізького письменника і журналіста, краєзнавця Григорія Гусейнова «Історія створення та діяльності агрошколи на Криворіжжі в окупаційну добу (1941-1943)»¹⁷³ з'явилось геть нове твердження, а саме: дії органі-

зації під керівництвом М. Решетняка «невіддільні від історії якраз націоналістично налаштованого гурту юнаків з агрошколи»¹⁷⁴. Напевне, про зв'язки цієї групи з націоналістичним підпіллям спецоргани вже знали у перші повоєнні роки. Можливо, не випадково, як свідчать спогади матері учня агрошколи Антона Шавра, в 1947 р. було знищено братську могилу підпільників в парку над річкою Інгулець. Отже, щодо діяльності підпільної групи на чолі з М. Решетняком сьогодні існують принаймні дві точки зору: на думку представників першої – ця група стовідсотково входила до мережі організації партійно-комсомольського (комуністичного) спрямування; представники ж другої – зараховують цю групу до числа організацій оунівського підпорядкування яка сповідувала націоналістичну ідеологію.

Стан наукового осягнення цього сюжету, нажаль, ще й досі не дає можливості розставити усі крапки над «і». Питання, поставлені Г. Гусейновим, «то де ж істина? І чи буде вона колись з'ясована?» – залишаються ще й досі відкритими ...¹⁷⁵.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. – на початку ХХІ ст. побачили світ наукові розвідки криворізьких істориків Валентини Шайкан¹⁷⁶ і Валерія Шайкана¹⁷⁷, в яких, спираючись на архівні документи та матеріали, вони довели, що у Кривому Розі під час гітлерівської окупації діяло не менш ніж 18 підпільних комітетів, організацій і груп¹⁷⁸, а не 13, як про це стверджували радянські видання 60-80-х років ХХ ст. (наприклад, «Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область. – К., 1969. – С. 304), серед яких:

– **Підпільний партійний комітет на чолі з секретарями С.Г. Помельниковим, Н.Л. Омельченком, А.Е. Губенком**, членом комітету В.С. Сингирцевим (лише до листопада-грудня 1941 р.);

– **Підпільний комсомольський комітет на чолі з секретарем І.І. Остроушком** і ще з 3-ма членами комітету. Відомо, що восени 1941 р. Криворізький підпільний партійний комітет опинився у важкому стані, адже у листопаді 1941 р. Н.Л. Омельченко і А.Е. Губенко покинули Кривий Ріг з метою налагодження зв'язків із сільськими районами та їхня подальша доля невідома. Наприкінці 1941 р. С.Г. Помельников також покинув Кривий Ріг, намагаючись встановити зв'язок з «Великою землею».

Член Криворізького підпільного партійного комітету **В.С. Сінгірцев**, не маючи зв'язків ні з секретарями Криворізького підпільного комітету, ні з Дніпропетровським підпільним обкомом партії, **самостійно створив підпільну організацію і керував її діяльністю**. До складу цієї організації, яку створено було на руднику імені Держинського, увійшли не менше 30 підпільників. Як відомо, членами організації були В.А. Потапенко, Іван Григорович Кравченко, Іван Микитович Левоненко (зв'язковий Криворізького підпільного МК КП(б)У), Лідія Львівна Циганкова, Семен Сергійович Пляха, Єфросинія Іванівна Квітка, Ф.І. Квітка, П.А. Ільченко, П. Лаптев, А. Л. Циганков. З повідомлення головного бухгалтера РУ імені Держинського І.М. Штефана відомо, що в шахтах рудника імені Держинського підпільники переховували не менше ніж 611 чол., яких окупанти планували вивезти на роботи до Німеччини. Серед найактивніших членів цієї організації:

– Прасковія Антонівна Лаптева, саме вона зуміла вивести військову частину № 073020 (4 тис.800 чол.) з німецького тилу – від населеного пункту колгоспу імені Молотова до району сіл Водне, Верблюжка, що на Кіровоградщині; держава нагородила П.А. Лаптеву Орденом Вітчизняної війни II ступеня;

– Настасія Нікіфоровна Мартиненко, лікар клініки рудника імені Держинського, яка мала тісний зв'язок з підпільниками, лікувала, видавала необхідні довідки, рятувала від уgonу до Німеччини; Івана Григоровича Кравченко за велику допомогу підпільникам нагороджено медаллю «Партизану Вітчизняної війни» II ступеня.

Комсомольсько-молодіжна організація «Червоногвардієць» (32 члени) під керівництвом **Миколи Павловича Гриньова**.

Комсомольсько-молодіжна організація «Держинець» (15 членів, організація діяла з вересня 1941 р. по лютий 1944 р.) **на чолі з Іваном Митрофановичем Демиденком** (члени організації, комсомольці: І.Г. Кожакін, М.І. Кожакін, І.М. Полтораков, В.І. Кисіль, П.Г. Татаринцев, (розстріляні окупантами в 1943-1944 рр.).

Комсомольсько-молодіжна організація під керівництвом Ю.М. Козаченка (17 членів, серед яких – комсомольці

В.Ф. Фомічов, П.Ю. Свиріденко, М. Посадський, Г.Ф. Шевченко, В.П. Шевченко, І.Т. Москаленко, М.Є. Стадник, С.О. Поляков, В.Я. Манько, С. Косик, М.Д. Марченко, (розстріляні окупантами у червні 1943 р.).

Підпільна патріотична організація на чолі з В.П. Козиненком (17 членів).

Підпільна патріотична організація під керівництвом Домни Самсонівни Консвої (30 членів, організація діяла у вересні 1941 р.–лютому 1944 р.).

Підпільна патріотична організація під керівництвом Сергія Трофимовича Циганенка (25 членів, серед яких В.І. Просанінов, К.М. Донськов, М.С. Волковой, В.Ф. Бурцев, Г.Г. Козаков, І.П. Барунін, І.Д. Лисак, В.С. Кашенко; підпільники діяли протягом 1942-1943 рр.; відомо, що один із членів – Володимир Григорович Малолітко, 1922 р. народження, проживав у м. Кривому Розі, с. Первомайське, вул. Петровського, буд. № 6).

Підпільна патріотична група під керівництвом Федіра Пимовича Конюшка (8 членів).

Підпільна патріотична група на чолі з П.Д. Меренком (9 членів).

Підпільна патріотична група на чолі з Єфросинією Степанівною Родіоною (6 членів, група діяла на станції Довгинцево у вересні 1941 р. – грудні 1943 р., підпільників розстріляно у грудні 1943 р.).

Підпільна диверсійна група під керівництвом Петра Тарандушки (7 членів).

Підпільна патріотична група Ф.П. Тарана (6 членів, серед яких І.М. Гальченко і сам Ф.М. Таран двічі здійснили диверсії на залізниці: пустили під укіс пасажирський та вантажний потяги).

Підпільна патріотична група С.П. Цічанського (не менше 8 членів; відомо, що всю групу разом з керівником розстріляно окупантами у січні 1944 р.).

Підпільна патріотична група Т.В. Шинкарьова (12 членів, серед яких Михайло Корнев; відомо, що Т.В. Шинкарьов, В. Нікітенко, В. Перепилиця розстріляні окупантами у березні 1943 р.).

Підпільна патріотична група Пилипа Юхимовича Щербака (12 членів, підпільники діяли у вересні 1941 р. – березні 1943 р.).

Підпільна патріотична група у складі не менш 4-х підпільників, які діяли з листопада 1941 р. до листопада 1943 р., всіх було розстріляно, керівник групи невідомий.

Підпільна патріотична група у складі 3-х підпільників: А.Є. Мосенцов, К.М. Ройзіна, Н.В. Яскевич, всіх було розстріляно, керівник невідомий.

На засіданні комісії Дніпропетровського обласного комітету КП(б)У 13 серпня 1963 р. було затверджено підпільну діяльність члена **підпільної організації під керівництвом Ю. М. Козаченка** комсомольця Михайла Івановича Ткаченка, який загинув в Бухенвальді 02 квітня 1945 р.

Затвердження діяльності підпільників, партизанів, патріотів відбулося на засіданнях комісій Дніпропетровського обласного комітету КП(б)У:

02.06.1945 р., протокол № 156; затверджено діяльність: підпільників – 163 особи; партизанів – 4; патріотів – 162. Разом: 329 осіб.

12.06.1962 р.: затверджено діяльність 5 членів підпільної групи на чолі з Миколою Макаровичем Решетняком. Члени групи: Анатолій Жовтуха, Олексій Щербак, Микола Ходич, Груня Романова. Група діяла у вересні 1941 р. – жовтні 1943 р. Всіх підпільників розстріляно гітлерівськими окупантами 17 серпня 1943 р.

12.06. 1962 р., 24.07.1962 р. – затверджено склад підпільного Криворізького міського комітету партії на чолі з В.С. Сінгірцевим: підпільників – 11 осіб; патріотів – 19 осіб. Разом: 30 осіб.

26.06.1962 р. – затверджено діяльність 17 членів підпільної патріотичної організації на чолі з Ю.М. Козаченком.

11 травня 1966 р., протокол № 5: затверджено діяльність підпільників патріотичної групи, керівник невідомий, у складі 3-х осіб: А.Є. Мосенцов, К.М. Ройзіна, Н.В. Яскевич.

10.04.1962 р., 15.06.1962 р.: затверджено діяльність підпільної патріотичної організації «Червоногвардієць» (рудник імені Рози Люксембург) на чолі з Миколою Павловичем Гриньовим у складі 32 осіб. Організація діяла у лютому 1942 р. – жовтні 1943 р. Члена підпільної групи Таїсію Буряченко у 1942 р. жорстоко закатовано у застінках гестапо за розповсюдження листівок (за архівними даними, її було повішено). М.М. Недашківській заги-

нув під час бою з фашистами в 1944 р. Членами підпільної організації також були комуністи Г.В. Шаповал, Д.П. Крячко, комсомолець В.С. Кашченко (загинув у 1944 р.), А.І. Філатов (загинув у 1944 р.), А.Г. Дрождин, І.І. Косигін (начальник штабу підпільної організації «Червоногвардієць»), В.І. Косигін, І.П. Гудзь, Крячко Д.П., М.В. Бабенко (у червні 1943 р. саме він перерізав телефонний зв'язок воєнного значення між Ленінським і Червоногвардійським рудниками), М.Д. Мазикін, Н.І. Гриньова-Гой, М.С. Карета.

31 серпня 1962 р. – затверджено діяльність підпільної групи у складі 12 членів на чолі з Пилипом Юхимовичом Щербакком. Членами цієї групи були В.І. Буряченко, О.С. Нікітенко, І.М. Черевко, В.І. Бакай, Михайло Карачинський, Петро Носенко. Ця група через зв'язкову Валентину Петрівну Шевченко мали зв'язок з секретарем Дніпропетровського підпільного обкому партії Миколаю-Василем Івановичем Сташковим (у болгарів подвійне ім'я, адже вказується ще ім'я діда), підпільниками Соцміста на чолі з вчителем Ю.М. Козаченком У лютому 1943 р. провокатором було видано всіх підпільників, яких після 5-ти місяців катувань було розстріляно. Перепоховано у парку відпочинку біля управління Криворізького відділу залізниці.

13 серпня 1963 р.: затверджено діяльність підпільної патріотичної організації на чолі з В.П. Козиненком у складі 17 осіб. Начальника штабу підпільної організації Є. Серба, членів В. Гамоту, Д. Гамоту, Ю. Хренюхіна, В. Духновського, Б. Орлова, І. Горбачову, М. Іванина розстріляно у липні 1942 р.; підпільника Т. Силаєва загинув в 1943 р. при виконанні бойового завдання.

13 серпня 1963 р. було затверджено діяльність підпільної організації під керівництвом Ю. М. Козаченка.

13 серпня 1963 р. – затверджено діяльність 8 членів підпільної патріотичної групи на чолі з Федіром Пимовичом Конюшком. Підпільна група діяла на станції Довгинцево на початку 1942 р. – грудні 1942 р. Підпільники мали радіоприймачі й поширювали листівки серед місцевого населення. З архівних документів відомо, що наприкінці грудня 1942 р. зрадник Городецький видав всіх підпільників цієї групи. У квітні 1943 р. розстріляні Я.Н. Бойченко, А.М. Ручкин, Е.С. Ігнатченко, В.І. Ігнатченко, В.М. Криштоп, П.В. Цикунова, А.Д. Саєнко-Сидоренко.

13 серпня 1963 р. – затверджено діяльність 6 членів підпільної патріотичної групи під керівництвом члена партії Єфросинії Степанівни Родіонової; члени групи: комуніст В. Родіонов, комсомольці А.В. Родіонова, В.Х. Коваленко, І. Мошенський, Ф.В. Матвієнко. Група діяла з вересня 1941 р. по грудень 1943 р. на станції Довгинцево. Підпільників розстріляно у грудні 1943 р.

08 січня 1963 р. – затверджено діяльність підпільної групи у складі 12 членів на чолі з Т.В. Шинкарьовим.

1965 р. – затверджено діяльність 9 членів підпільної патріотичної групи на чолі з П.Д. Меренком.

Диверсійну партизанську діяльність було розпочато з початку окупації Дніпропетровщини у дніпровських плавнях в районі Нікополя під керівництвом секретаря партійної організації Криворізького заводу «Комуніст» Б.Г. Шангіна. З часом партизанська діяльність цього загону поширилася на Кіровоградщину, далі – на Житомирщину й Волинь. Загін Б.Г. Шангіна встановив зв'язок з партизанським з'єднанням С.А. Ковпака, потім діяв й на території Польщі. Після закінчення війни Б.Г. Шангін працював на різних керівних посадах Кривого Рогу, а 1969 році – заступником директора інституту «Механобрчормет».

У вересні 1942 року в Олександродарі (нині – Рахманово) з ініціативи криворізького робітника І.П. Беденка виник партизанський загін, який мав зв'язок з підпільною комсомольсько-молодіжною групою «Держжинець» (рудник імені Держинського). У складі цього загону боролися комсомольці Я.М. Андрієнко, Є.М. Симанько, А. Шевченко, А.І. Полянцева, М. Федченко, Т. Бузовер, І. Калоша, всіх їх було розстріляно окупантами у 1943 р. Керівник загону І.П. Беденок також загинув під час бою з гітлерівцями.

Третій партизанський загін виник на Криворіжжі у грудні 1942 року. Його організатор – вчитель школи ФЗН рудника «Інгулець», комуніст Г.М. Седнев¹⁷⁹. Командирами цього загону були С.Д. Седнев, Д.К. Ходін, О.Н. Блинов та інші, лікарем – С.С. Жовтоног. Також відомо, що воював у партизанському загоні парашутист розвідгрупи 46-ої армії 3-го Українського фронту П.К. Дремлюга. Протягом 1943-1944 рр. були розстріляні окупантами та полягли у боях з гітлерівцями партизани та пат-

ріоти, які допомагали цьому загому: А.П. Козабород, Г.Г. Козабород, М.Ф. Демида, Г.О. Кучер, Ф.Ф. Демида, Д.А. Ровков, І.І. Жабський, Г.П. Соловей, О.Д. Грузин, М.А. Лісова, Д.Я. Осташевський, О.П. Будник, М.М. Турков, Ф. Брайко, К.А. Білик, М.А. Голубишко, Г.П. Кожура, М.І. Клоченко, К.Є. Колашкова, Г.П. Кривоніс, П.Є. Кравченко, Г.П. Шабадаж, І.К. Страдин, І.Н. Швед, Ф. Рябенко, І.П. Решетняк, К.А. Білик, Д.А. Хлонь.

Архівні документи і матеріали надають можливість стверджувати, що комісія Дніпропетровського обласного комітету КП(б)У 02 червня 1945 р. підтвердила діяльність в роки гітлерівської окупації Кривого Рогу 163 підпільників, 162 патріотів, 4-х партизанів. Протягом 1962-1966 рр. додатково було підтверджено підпільну, патріотичну, партизанську боротьбу ще 151 підпільника, 1 патріота (який сприяв діяльності підпільників) і 28 партизанів. Отже, сьогодні можна стверджувати про діяльність на Криворіжжі не менше ніж 314 підпільників, 32 партизанів і 163 патріотів, які своїми діями сприяли пропагандистській, диверсійній діяльності підпільників і партизанів. Серед них вже вдруге 12 червня 1962 р. було визнано і діяльність підпільників Миколи Решетняка, Анатолія Жовтухи, Олексія Щербака, Миколи Ходича, Груні Романової. Можливо, мала рацію красналиця Тетяна Воронова, коли казала, що «можна як завгодно називати групу Решетняка ..., але вони показали себе людьми дії, противниками німців не на словах»¹⁸⁰, адже дійсно їх діяльність була багатогранною: від пропагандистської роботи до диверсійної.

Загальновідомо, що війна 1941-1945 рр. об'єднала народи країни: проти спільного ворога боролися фактично інтернаціональні з'єднання, в складі яких були представники проти гітлерівських окупантів представники різних національностей: українці, білоруси, росіяни, поляки, євреї, латиші, азербайджанці, чехи, мордва, словаки, німці, ассирійці, французи, італійці, румуни, татари, болгары. Так, й на землях Криворіжжя діяла підпільна група азербайджанців-музикантів під керівництвом унтер-офіцера вермахту Ханлара Бабанли. Ця група налагодила зв'язок з підпільною групою Кривого Рогу, керівником якої була Домна Самсонівна Конєва. Підпільники-азербайджанці прохали передати на «Велику землю» лист на випадок своєї загибе-

лі. Ось декілька рядків з нього: «... сини Азербайджану, опинившись в стані ворога не по своїй волі, об'єднались зі своїми українськими і російськими братами і ведуть боротьбу з фашистами ... Ми дали клятву, що до останньої хвилини свого життя будемо вести боротьбу в тилу ворога за Батьківщину... Якщо після закінчення війни ми не зустрінемося, тоді вважайте, що сини Азербайджану знищені ворогом...»¹⁸¹.

Підпільники Кривого Рогу проводили серед населення значну пропагандистську роботу. За допомогою радіоприймачів, які мали підпільні групи І. Демиденка, Ф. Конюшка, М. Решетняка та інші, патріоти писали та поширювали листівки серед населення. Група Миколи Решетняка з вересня 1941 р. по вересень 1943 р. видала 45 тематичних листівок загальним накладом біля 3 тисяч примірників, які закликали населення саботувати заходи окупантів, вести боротьбу із загарбниками, у сатиричній формі висміювали гітлерівський «рай». Підпільники з групи В. Сінгірцова видали 10 тематичних листівок тиражем в декілька сотень примірників, де також закликали саботувати всі заходи окупаційної адміністрації. Велику пропагандистську роботу проводила диверсійна група Петра Тарандушки в шахтарському сел. «Мудрьона». В роки війни це поселення відоме було ще й як радгосп № 38. З архівних документів відомо, що 24 листопада 1941 р. Політуправлінням Південного фронту на літаку в район цього радгоспу з метою організації диверсійної боротьби в тилу ворога було закинуто Петра Тарандушку, Костова (ім'я не вказано), Верескуна (ім'я не вказано). Під час приземлення П. Тарандушко зламав ногу, від товаришів відстав, втратив з ними зв'язок, але до Кривого Рогу все ж таки прибув. Саме у радгоспі № 38 (Мудрьона) він створив підпільну організацію (з часом підпільники встановили зв'язок з групою В. Сінгірцева), до складу якої увійшло 7 осіб: член ВКП(б) П.М. Новиков, комсомольці В. Петров, Ніна Потапенко, безпартійні І. Серов, В. Потапенко, С. Журавльова. Члени цієї групи написали 5 тематичних листівок під назвами: «Фашизм – людоїд народу», де описували знущання окупантів над людьми; «Ким вважають нас фашисти?», «Не губи своє життя у молодості» – звернення до поліції і «вільного хазяйства», «Фашизм, його тактика і пересічні громадяни», «Братам і сестрам тимчасово окупованих областей».

Диверсії на залізницях і рудниках вчиняли підпільники групи Івана Деміденка «Дзержинець», під керівництвом М. Гриньова, Ф. Конюшка, Ф. Тарана та інші. Так, підпільники диверсійної групи Петра Тарандушки відкопали й перерубали підземний кабель Кривий Ріг-Дніпропетровськ, знищили все пальне для тракторів, розукомплектували 7 тракторів (7 тракторних магнето) і, як наслідок, зірвали тим самим посівну компанію 1942 р.

Підпільники організацій під керівництвом В.П. Козиненка і М.П. Гриньова в районі станції Довгинцево неодноразово знищували лінію прямого телефонного зв'язку Дніпропетровськ-Кривий Ріг. З метою підготовки до збройного повстання підпільники організації В.П. Козиненка дістали 11 гвинтівків, 1 наган, 3035 штук набоїв, 50 гранат, 16 кг вибухівки, 30 м бікфордого шнура. Масові арешти підпільників цієї організації зірвали план дій, які були розроблені на останньому засіданні 8 травня 1942 р., а планували вони залишити станцію Довгинцево без будь-якого зв'язку, знищити залізничний міст «109 км», знищити начальника кримінальної поліції Кривого Рога Андріяненка, його заступника А. Завизиона, начальника таємної поліції Романа.

Активно діяли підпільники під керівництвом В. Сингирцева. Розпочавши роботу з випуску листівок, вони поступово перейшли до диверсійних актів: підірвали залізничний міст, вивели зі строю 11 вантажних машин і одну легкову, підірвали залізничний потяг, зіпсували телефонний зв'язок між штабами, знищували гітлерівських вояків.

На рудниках і шахтах підпільники Криворіжжя виводили з ладу гірниче обладнання, двигуни, насоси, здійснювали інші диверсії: підтоплювали шахти тощо. Так, тільки на руднику імені Ворошилова вони 7 разів влаштували підтоплення. А у зведенні Радінформбюро від 17 квітня 1942 р. повідомлялося, що на одному з рудників Кривого Рогу, в якому окупанти намагалися організувати видобуток руди, відбувся сильний вибух й знищено було німецьку комісію з 12 офіцерів та спеціалістів.

На рахунку криворізьких підпільників сотні визволених з гітлерівських таборів червоноармійців, української молоді, яку мали вивезти на роботу до Німеччини. Відомо, що підпільники з групи Ф. Тарана звільнили більше 200 юнаків та дівчат. Підпільниці з групи І. Деміденка Надія і Валентина Бузько вилікува-

ли і врятували 30 червоноармійців. Підпільники з групи В.С. Сінгірцова сховали у шахті 3 тисячі громадян, котрим загрожувала депортація.

Коли Червона армія почала визволяти Кривий Ріг, криворізькі підпільники взяли активну участь у цих боях. Відомо, що підпільна група М. Гриньова допомагала частинам Червоної армії, виконуючи окремі розвідувальні завдання. Наприкінці жовтня 1943 р. М. Гриньов організував озброєний загін з криворізької молоді. Загін «Червоногвардієць» допомагав відстояти греблю Криворізької електростанції на річці Саксагань. Ось саме про них і згадував в своєму листі від 14 квітня 1944 р. полковник А.М. Шурупов: «...Рабочий поселок КРЭС. Секретарю парткома. Прошу Вас передать боевой привет рабочим и служащим КРЭС. Я тот полковник, который 21-22 февраля с отрядом овладел двумя рабочими поселками, и спасли от взрыва плотину. Ваши товарищи, которые участвовали в отрядах, расскажут вам, как дрались бойцы и офицеры в окружении. Весь отряд после выполнения задачи был награжден, в том числе представлялись к награждению все участники боев, партизаны и комсомольцы Вашего Криворожья. Мы сейчас уже далеко прогнали от Вас врага, бьем его уже на границе. Прошу еще раз передать привет и мои пожелания скорейшему восстановлению КРЕС и Всего Криворожья».

В пам'ять про подвиги підпільників міста 3 вулиці Кривого Рогу носять їх імена а саме: Демиденка, Жовтухи та Козаченка. І це, на жаль, все...

А між тим ще у повоєнні роки у Кривому Розі була традиція зараховувати членами бригади героїв, які загинули в боротьбі з окупантами, і виконувати за них норму. Так, колектив з тресту «Криворіжбуд», яку очолював І. Давидов, зарахував до своєї бригади підпільника Миколу Решетняка, а бригада С. Ложкіної – з будівельного управління «Промбуд-1» – почесним членом бригади зарахувала Груню Романову. Почесними членами бригад В. Макарова, А. Суганяки, Ф. Кущака були зараховані герої-підпільники Микола Ходич, Анатолій Жовтуха, Олексій Щербак. Так свого часу в місті вшановували пам'ять загиблих героїв підпілля Криворіжжя.

Список використаних джерел та літератури

¹ Оперативная сводка за период с 1 сентября по 15 сентября 1941 года / Архів СБУ по Дніпропетровській області. / Далі – УСБУДО (архів). – Фонд літерних справ. – Спр. 74. – Т.4 та «Особистий архів Д. Куделі та П. Хобота».

² Мельник А. А. Криворіжжя: в пламени війни (1941-1944). – Кривий Ріг, 2014. – С. 28.

³ Там само. – С. 28

⁴ УСБУДО (архів). – Ф.75. – Спр.130. – Т.1. – Л. 312.

⁵ Там само. – Л. 271-271зв.

⁶ Ходінов В. Іменем народу // Червоний гірник. – 6 лютого 1968 р.

⁷ Мельник А. А. Названа праця. – С. 28.

⁸ Шляхтич Р., Хобот П. Діяльність підпілля ОУН(Б) на Криворіжжі в роки німецької окупації (1941-1944) // Мандрівець. – 2013. – №4. – С. 43.

⁹ ДАДО. – Ф. р-2484. – Оп.2. – Спр.1. – Л. 16.

¹⁰ Шайкан В. О. Колабораціонізм на території Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки Другої світової війни. Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня д.і.н.: спец. 07.00.01 «Історія України». – Донецьк, 2006. – С. 26.

¹¹ Запорізький рахунок Великій війні. 1939-1945. – Запоріжжя, 2013. – С. 157.

¹² ДАДО. – Ф. р-2484. – Оп.2. – Спр.1. – Арк. 15.

¹³ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 11 липня 1942 року.

¹⁴ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 5 серпня 1942 року.

¹⁵ ДАДО. – Ф. р-2484. – Оп.2. – Спр.2. – Арк. 6.

¹⁶ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 5 листопада 1941 року.

¹⁷ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 26 вересня 1942 року.

¹⁸ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 29 серпня 1942 року.

¹⁹ Мельник А. А. Названа праця. – С. 49-50.

²⁰ Там само. – С. 50.

²¹ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 8 жовтня 1941 року.

²² Шайкан Валентна, Шайкан Валерій. Україна в роки Другої світової війни: проблеми дослідження. Навчальний посібник – Кривий Ріг, 2010. – С. 159-160.

²³ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 8 жовтня 1941 року.

²⁴ Мельник А. А. Назван праця. – С. 47-48.

²⁵ Шляхтич Р. Названа праця. – С. 44.

²⁶ Шайкан Валентина, Шайкан Валерій. Україна в роки Другої світової війни: проблеми дослідження. Навчальний посібник. – С. 154.

²⁷ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 22 січня 1942 року.

²⁸ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 12 серпня 1942 року.

²⁹ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 22 січня 1942 року.

³⁰ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 21 листопада 1941 року.

³¹ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 10 лютого 1943 року.

³² Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 9 січня 1943 року.

³³ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 17 березня 1943 року.

³⁴ ДАДО. – Ф. р- 2484. – Спр. 12. – Арк. 47.

³⁵ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 26 вересня 1942 року.

³⁶ ДАДО. – Ф. р- 2484. – Спр. 12. – Арк. 59-62.

³⁷ ДАДО. – Ф. р.-2480. – Оп.1. – Од.зб.5. – Арк. 36.

³⁸ ДАДО. – Ф р-2484. – Оп. 1. – Спр.11. – Арк. 3.

³⁹ ДАДО. – Ф. р-2484. – Оп.2. – Спр.2. – Арк. 24.

⁴⁰ Мельник А. А. Названа праця. – С. 32.

⁴¹ ДАДО. – Ф.р-2484. – Оп.1. – Спр. 17. – Арк. 11.

- ⁴² Там само. – Арк. 16.
- ⁴³ ДАДО. – Ф. р-2484. – Оп.2. – Спр.2. – Арк. 22.
- ⁴⁴ Там само. – Арк. 23.
- ⁴⁵ Там само. – Арк. 63-64.
- ⁴⁶ Там само. – Арк. 64.
- ⁴⁷ Там само. – Арк.58.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 39.
- ⁴⁹ Там само. – Арк. 60.
- ⁵⁰ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 12 березня 1942 року.
- ⁵¹ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 21 листопада 1941 року.
- ⁵² Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 8 серпня 1942 року.
- ⁵³ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 16 грудня 1942 року.
- ⁵⁴ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 5 листопада 1941 року.
- ⁵⁵ ДАДО. – Ф. р-2484. – Оп.2. – Спр.2. – Арк. 40 – 40 зв.
- ⁵⁶ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 16 вересня 1942 року.
- ⁵⁷ ДАДО. – Ф. р-2484. – Оп.2. – Спр.2. – Арк. 60.
- ⁵⁸ Там само. – Арк. 41-41 зв.
- ⁵⁹ ДАДО. – Ф. р-2484. – Оп.2. – Спр.1. – Арк. 13.
- ⁶⁰ Мельник А. А. Назван праця. – С. 76-78.
- ⁶¹ ДАДО. – Ф. р-2484. – Спр.4. – Арк.15.
- ⁶² ДАДО. – Ф р-2484. – Спр.19. – Арк. 21.
- ⁶³ Там само. – Арк. 33.
- ⁶⁴ ДАДО. – Ф. р-2484. – Оп.2. – Спр.1. – Арк. 14.
- ⁶⁵ Мельник А. А. Названа праця. – С. 80.
- ⁶⁶ ДАДО. – Ф. р-2484. – Оп.2. – Спр.1. – Арк. 12.
- ⁶⁷ Там само. – Арк.13.
- ⁶⁸ Гунчак Т. Втрати українців під час Другої світової війни.// Сучасність.- 1992- №7 – С.36.
- ⁶⁹ ДАДО. – Ф. р-2484. – Оп.2. – Спр.1. – Арк. 4.
- ⁷⁰ Олійник Ю. В. Створення судових органів на окупованій території України в роки Другої світової війни [Електронний

ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: histans.com/JournALL/histname/26/19.pdf.

⁷¹ ДАДО. – Ф. р-2484. – Оп.2. – Спр.3.

⁷² Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 9 грудня 1942 року.

⁷³ ДАДО. – Ф. р-2484. – Оп.2. – Спр.3. – Арк. 1-2.

⁷⁴ Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941-1955. – К., 2005.

⁷⁵ Слободянюк М.А. Громадські організації Дніпропетровщини в політичній роботі ОУН // Питання історії та історіографії. – № 3-4. – 2009. – С. 93.

⁷⁶ Сергійчук В. Названа праця. – С. 42.

⁷⁷ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 8 жовтня 1941 року.

⁷⁸ Мельник А. А. Названа праця. – С. 81.

⁷⁹ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 14 жовтня 1941 року.

⁸⁰ Мельник А. А. Названа праця. – С. 81.

⁸¹ Мельник А. А. Названа праця. – С. 83.

⁸² Дніпрова хвиля. Кременчуцький округовий часопис. – №1. – 28 жовтня 1941 року. – С. 4.

⁸³ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 21 листопада 1941 року.

⁸⁴ ДАДО. – Ф. р-2480. – Оп.1. – Од.зб.5. – Арк.16.

⁸⁵ ДАДО. – Ф. р-2484. – Оп.2. – Спр.2. – Арк. 35-36.

⁸⁶ Дзвін. Округовий Криворізький часопис. – 21 жовтня 1942 року.

⁸⁷ Мельник А. А. Названа праця. – С. 83.

⁸⁸ Науково-допоміжний фонд КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей». – КВФ. – 12647.

⁸⁹ ДАДО, ф. Р-2484, оп.2, спр.2. Арк.53.

⁹⁰ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 7 листопада 1942 року.

⁹¹ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 5 листопада 1941 року.

⁹² Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 21 листопада 1941 року.

⁹³ Чабан М. Злій негоді у вічі сміятись научило пекельне життя. // Кур'єр Кривбасу. – квітень 1993 року.

⁹⁴ УСБУДО(архів). – Фонд припинених справ. – Спр. П-12541. – Т.1 та «Особистий архів Д. Куделі та П. Хобота.» – Арк. 186.

⁹⁵ ДАДО. – Ф. р-2484. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.8.

⁹⁶ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 24 червня 1942 року.

⁹⁷ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 14 серпня 1942 року.

⁹⁸ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 26 вересня 1942 року.

⁹⁹ Меч. Періодичний додаток до газети «Дзвін». – листопад 1941. – Ч.1.

¹⁰⁰ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 26 вересня 1942 року.

¹⁰¹ Мельник А. А. Названа праця. – С. 86.

¹⁰² Там само. – С.86.

¹⁰³ Дзвін. Округовий Криворізький часопис.– 21 жовтня 1942 року.

¹⁰⁴ «Меч.» - Періодичний додаток до газети «Дзвін». – Листопад, 1941. – Ч.1.

¹⁰⁵ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 9 січня 1943 року.

¹⁰⁶ . Шайкан В. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939-1945 рр. – Кривий Ріг, 2010. – С. 178.

¹⁰⁷ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 9 січня 1943 року.

¹⁰⁸ Круглов А. Без жалости и сомнения. Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности на временно оккупированной территории СССР в 1941-1944 годах. – Днепропетровск, 2008. – Ч.1. – С. 24.

¹⁰⁹ Там само. – С. 24.

¹¹⁰ Круглов А. Хроники Холокоста в Украине. – Днепропетровск, 2004. – С. 30; 34; 38.

¹¹¹ ДАДО. – Ф. Р-2484. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.54.

¹¹² Там само. – Арк. 57.

- ¹¹³ Круглов А. Хроніки Холокоста в Україні. – С. 43; 47.
- ¹¹⁴ Там само. – С. 98, 103.
- ¹¹⁵ Соловійов С. Бабин Яр під Кривим Рогом [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.evkol.nm.ru/s_solovev.htm.
- ¹¹⁶ Круглов А. Хроніки Холокоста в Україні. – С.111.
- ¹¹⁷ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 7 листопада 1942 року.
- ¹¹⁸ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 9 вересня 1942 року.
- ¹¹⁹ Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 3 жовтня 1942 року.
- ¹²⁰ Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали К., 1996. – С. 332-333.
- ¹²¹ Ходінов В. Катам не уникнути кари // Червоний гірник. – 13 лютого 1968 р.
- ¹²² Там само.
- ¹²³ Детальніше щодо кількості криворізьких остарбайтерів див. у 3 розділі книги.
- ¹²⁴ Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – С.332-333.
- ¹²⁵ УСБУДО(архів). – Ф.75. – Спр.130. – Т1. – Арк. 295.
- ¹²⁶ Там само. – Арк. 294.
- ¹²⁷ УСБУДО.(архів) – Ф.75. – Спр.130. – Т2. – Арк. 294.
- ¹²⁸ Там само. – Арк. 294 об.
- ¹²⁹ Ходінов В. Іменем народу // Червоний гірник. – 6 лютого 1968 р.
- ¹³⁰ Ходінов В. Фашистські опричники // Червоний гірник. – 11 лютого 1968 р.
- ¹³¹ Гунчак Т. Названа праця.
- ¹³² Мельник А. А. Названа праця. – С.67.
- ¹³³ Телеграма від головного інтенданта при Головнокомандуючому збройними силами Вермахту / Особистий архів С. Парнака.
- ¹³⁴ Мельник А. А. Названа праця – С. 68.
- ¹³⁵ Округовий криворізький часопис «Дзвін». –5 грудня 1942 року.

- ¹³⁶ Там само.
- ¹³⁷ Мельник А. А. Названа праця. – С. 70.
- ¹³⁸ Слободянюк М. А. Шахрайчук І. А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої вітчизняної війни. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 201.
- ¹³⁹ Шляхтич Р. Названа праця. – С. 44.
- ¹⁴⁰ Там само. – С. 43.
- ¹⁴¹ ДАДО. – Ф. р-2484. – Оп.2. – Спр.1. – Арк. 10.
- ¹⁴² Там само. – Л.19.
- ¹⁴³ Патриляк І. Українські націоналісти проти гітлерівської Німеччини. Рух Опору [Електронний ресурс] // Історична правда. – Режим доступу до ресурса: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/05/8/142834/>.
- ¹⁴⁴ Слободянюк М. А. Названа праця. – С. 209.
- ¹⁴⁵ УСБУДО(архів) – Фонд припинених справ. – Спр. 3560 та «Особистий архів Д. Куделі та П. Хобота.» – Арк. 15.
- ¹⁴⁶ Там само. – Арк. 82-83.
- ¹⁴⁷ Дніпропетровська ОУН у боротьбі з німецькою окупацією (Документи та матеріали). – Дніпропетровськ, 2010. – С. 15
- ¹⁴⁸ Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941-1955. – С. 396.
- ¹⁴⁹ УСБУДО(архів). – Фонд припинених справ. – Спр. П-12541. – Т.2 та «Особистий архів Д. Куделі та П. Хобота.» – Арк. 17.
- ¹⁵⁰ Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941-1955. – С. 385.
- ¹⁵¹ Там само. – С. 387-388.
- ¹⁵² Там само. – С.389.
- ¹⁵³ Шляхтич Р. Вказана праця. – С. 44.
- ¹⁵⁴ Слободянюк М. А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої вітчизняної війни. – С. 201.
- ¹⁵⁵ Веденеев Д. Одиссея Василя Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА – К., 2007. – С. 72.
- ¹⁵⁶ Там само. – С. 71.
- ¹⁵⁷ УСБУДО (архів). – Фонд припинених справ. – Спр. 3560 та «Особистий архів Д. Куделі та П. Хобота.»2 – Арк.55.

- ¹⁵⁸ Там само. – Арк. 15
- ¹⁵⁹ УСБУДО (архів). – Фонд припинених справ. – Спр. П-25003. – Т.1 та «Особистий архів Д. Куделі та П. Хобота.» – Арк. 47.
- ¹⁶⁰ Там само. – Арк.12.
- ¹⁶¹ Куделя Д. Дніпропетровці в Українській Повстанській Армії //Діяльність підпілля ОУН на Сході України. Збірник статей – Дніпропетровськ, 2010. – С.40.
- ¹⁶² Там само. – С.45.
- ¹⁶³ Державний архів Львівської області. – Ф. 3. – Оп.1. – Спр. 67. – Арк.31.
- ¹⁶⁴ УСБУДО(архів). – Фонд припинених справ. – Спр. 3560 / Особистий архів Д. Куделі та П. Хобота. – Арк.8.
- ¹⁶⁵ Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941-1955. – С. 295-296.
- ****¹⁶⁶ Шляхтич Р. Названа праця. – С.46.
- ¹⁶⁷ Миколаєнко М. На лінії вогню. Документальна повість.- К., 1956. – 193 с.
- ¹⁶⁸ Гусейнов Г. Історія створення та діяльності агрошколи на Криворіжжі в окупаційну добу (1941-1943) // Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни (Збірник матеріалів загальноукраїнської конференції 24-25 жовтня 2000 р.). – Кривий Ріг, 2000. – С. 143-155.
- ¹⁶⁹ Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область. – К., 1969. – 958 с.
- ¹⁷⁰ Там само. – С. 304-307.
- ¹⁷¹ Миколаєнко М. Названа праця.
- ¹⁷² Миколаєнко М. На лінії вогню: Повість. – Кривий Ріг, 1996. – 157 с.
- ¹⁷³ Гусейнов Г. Названа праця. С. 143-155.
- ¹⁷⁴ Там само. – С.143.
- ¹⁷⁵ Там само. – С. 145.
- ¹⁷⁶ Шайкан В.А. КПСС – організатор и руководитель коммунистического подполья в Приднепровье в годы Великой Отечественной войны (1941-1944 гг.): Дисс. кандидата ист. наук: 07.00.01.- Днепропетровск,1989.-283 с.; Шайкан В.О. Коллаборационизм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової

зони в роки Другої світової війни: Дис. доктора іст. наук: 07.00.01. – Київ, 2005. – 403 с.

¹⁷⁷ Шайкан В.А. Деятельность комиссаров партизанских соединений Украины в годы Великой Отечественной войны (1941-1944 гг.): Дисс. кандидата ист. наук: 07.00.01. – Днепропетровск, 1992. – 239 с.; Шайкан В.О. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939-1945 рр.: Дис. доктора іст. наук: 07.00.01. – Київ, 2010. – 543 с.

¹⁷⁸ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 8. – Спр. 1. – Арк. 74-75, 78-79, 268-271; Спр. 7; Спр. 42а. – Арк.2; Спр. 305. – Арк.23, 26, 39-44; Спр.307. – арк.92-95; Спр.343. – Арк.5-6,7,11; Спр.365. – Арк.3-4,14; Спр. 367. – Арк. 1-3; Спр.372. – Арк.33.

¹⁷⁹ Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область. – С. 305-306.

¹⁸⁰ Гусейнов Г. Названа праця. – С. 148.

¹⁸¹ Тутик А. Они не могли иначе. Документальная повесть. – Днепропетровск, 1969. – С. 79-126.

2.2. Визвольна кампанія: осінь 1943 р. – лютий 1944 р.

Після розгрому ворога на Курській дузі (літо 1943 р.) радянські війська розгорнули загальний стратегічний наступ. В його зоні опинилося практично усе Лівобережжя України. Вийшовши до Дніпра, війська форсували цю водну перешкоду і зламали оборону, так званого, «Східного валу». Почалося визволення Правобережної України. Незважаючи на шалений опір ворога, негоду, радянські воїни неухильно йшли вперед, завдаючи нищівних ударів групам ворожих армій «А» генерал – фельдмаршала Клейста і «Південь» генерал – фельдмаршала Манштейна.

Гітлерівське командування усвідомлювало чим обернеться для рейху втрата українського Правобережжя та Півдня з його багатими продовольчими ресурсами, марганцем Нікополя і залізною рудою Криворіжжя, з першокласними морськими портами Чорного моря тощо. Тому противник і кинув на утримання Правобережжя до 40 відсотків своєї піхоти, 72 відсотки танкових дивізій, 40 відсотків літаків та ін.¹

Бойові дії розгорнулись на величезних теренах. Гігантська стратегічна операція на Правобережжі включала десять менш крупних – фронтових і міжфронтових і серед них – Нікопольсько-Криворізька (30 січня – 29 лютого 1944 р.) та Березнігувато-Снігурівська (6–18 березня 1944 р.), в результаті яких військами 3-го Українського фронту під командуванням генерала армії Малиновського Р. Я. 22 лютого 1944 р. було визволено Кривий Ріг – великий промисловий центр України і важливий опорний пункт оборони нацистів.²

Загальновійськова операція по визволенню Кривбасу хронологічно поділяється на два етапи:

1-й: жовтень–грудень 1943 р., коли війська Степового (з 20-го жовтня 1943 р. – 2-го Українського) фронту під командуванням генерала армії Конєва І.С. вийшли на підступи до Кривого Рогу і Кіровограду визволили перші населені пункти північних і північно-східних теренів Криворіжжя та рудники: «Жовта Ріка», імені Леніна, імені Рози Люксембург. Вони закріпились на р. Інгулець. Але, не маючи достатніх сил для подальшого наступу, перейшли до оборони, ведучи запеклі бої з ворогом;

2-й: січень–лютий 1944 р., коли на ділянці 2-го і 3-го Українських фронтів було створено плацдарм стратегічного значення довжиною понад 400 км по фронту і 100 км у глибину, що й дало змогу 3-му фронту успішно провести Нікопольсько – Криворізьку операцію, в результаті якої було ліквідовано нікопольське вороже угруповання та звільнено Кривий Ріг.

У розробці Нікопольсько – Криворізької наступальної операції безпосередню участь брав генерал армії Толбухін Ф.І., а 4-й Український фронт, що перебував під його командуванням, реалізував південний напрямок цієї операції. Повністю Криворіжжя – як регіон у сучасних його межах - було звільнено у березні 1944р. в ході Березнігувато – Снігурівської військової операції.³

Отже, на відміну від трагічного літа 1941р., коли місто та весь басейн було здано в один день – 14 серпня, його визволення розтягнулось практично на 4 з половиною місяці.

План визволення Криворіжжя від самого початку будувався на можливостях Степового (2-го Українського) і Південно-Західного (3-го Українського) фронтів. У вересні 1943 р. перед

ними було поставлене завдання « оточити криворізьке угруповання фашистів у напівкільце»: ліве крило Степового фронту мало наступати на П'ятихатки і Кривий Ріг, а праве крило Південно-Західного фронту – просуватися на місто зі сходу. В подальшому, за свідченнями начальника Генштабу маршала Василевського О. М., який координував дії фронтів, ставилося завдання повного оточення фашистів під Кривим Рогом. З цього приводу він писав: «... тимчасово відмовившись від удару на Миколаїв, Ставка прагнула й тут, як і в районі Корсунь-Шевченківського, затиснути війська криворізького угруповання гітлерівців у кліщі».⁴

Однак цей стратегічний намір не був реалізований. Причин цього було декілька: радянські війська після форсування Дніпра були вкрай виснажені; оточити та «сходу» вибити противника з Кривбасу їм було не під силу, адже не вистачало резервів, а підрозділи наступаючих частин потребували поповнення, відпочинку та переформування. Існувала й прихована небезпека того, що, якби радянські війська в жовтні – листопаді 1943 р., вклинилися б на 80–100 км у глибину фронту, визволяючи Криворіжжя, вони могли б потрапити в пастку, яку гітлерівці, ударами з флангів, могли б створити, відрізати наступаючі війська і взяти їх в оточення. До того ж супротивник досить ретельно підготувався до оборони рудного басейну. На нікопольсько – криворізькій дузі наступаючим військам протистояла 41(!) німецька дивізія. Усі вони входили до 1-ї танкової армії генерала Г. Хубе і 6-ї польової армії генерала К. Холідта.

Криворіжжя у планах головнокомандування вермахту розглядалось як дуже важливий стратегічний та сировинно – економічний центр, тому з метою утримати Кривбас фашисти стягували сюди війська не тільки із Західної Європи, але і з Північної Африки. Танкові з'єднання Ромеля не встигали навіть зафарбувати камуфляж під піски Сахари; ось в такому «вбранні» вони і з'явилися на Криворіжжі.

Стягувати війська під Кривий Ріг противник почав ще з жовтня 1943 р. Це свідчить про його певну обізнаність у планах радянського командування. Доповідаючи тогочасну фронтову ситуацію Й. Сталіну, командуючий Степовим фронтом Конев І.С. зазначав: «Війська нашого фронту на підступах до Кривого

Рогу. Противник, побоюючись оточення, почав евакуацію тилів з Дніпропетровська, залишив у районі міста частини прикриття, а головні сили перекидає в район Кривого Рогу проти нашого фронту».⁵

Вранці 15 жовтня 1943 року 37 армія (командуючий – генерал-лейтенант Шарохін М.М.) після потужної артилерійської підготовки, підтримана 5-ю повітряною армією (командуючий – генерал-лейтенант авіації Горюнов С. К.) із захопленого плацдарму на правому березі Дніпра в районі Деріївка – Аули розпочала наступ на Кіровоградському та Криворізькому напрямках, щоб, після оволодіння П'ятихатками, продовжити наступ на Апостолово з метою відрізати шляхи відходу на захід дніпропетровського угруповання противника, що стримувало наступ Південно-Західного фронту.⁶

Гітлерівці контратаками танків і авіації намагалися зупинити просування радянських військ. Тому для зміцнення сили удару в другій половині дня в битву була введена 5-а гвардійська танкова армія під командуванням генерал-лейтенанта танкових військ Ротмістрова П. О. Танкістам довелося починати бої в складних умовах. Брак доріг не давав можливості здійснити танковий удар одночасно великими силами. Прагнучи виправити становище, гітлерівське командування кинуло в бій чотири нові дивізії, що прибули з Італії і Франції (376-у і 384-у піхотні, 14-у і 24-у танкові).⁷ Та це не принесло їм успіху. 18 жовтня, швидко просуваючись вперед, 29-й танковий і 7-й механізований корпус (командири – генерал-майори Кириченко І.Ф. та Дубовий І.В.) розгромили дві піхотні і одну танкову дивізії ворога і до ранку 19 жовтня оволоділи м. П'ятихатки. Відступаючи в паніці, ворог залишив кілька ешелонів з вантажами та пораненими, а також багато різної військової техніки.⁸

Німецьке командування здійснювало екстрені заходи з метою стабілізації фронту на криворізькому напрямі, де радянські війська розірвали оборону між ворожими арміями. 23 жовтня 1943 року радянські танки були вже за 30 км. на схід від Кіровограду і досягли північних околиць Кривого Рогу.⁹ 37-ма армія своїм правофланговим 57-м стрілецьким корпусом (командуючий – генерал-майор Петраковський А.Й., з грудня 1943 р. – ге-

нерал-майор Остащенко Ф. О.) підійшла до Кривого Рогу і вступила в бої за місто. Разом з дивізіями 57-го стрілецького корпусу і на стиках між ними діяли танкові частини 5 гвардійської танкової армії.

82-й стрілецький корпус (командуючий – генерал-майор Кузнецов П. Г.) забезпечував головне угруповання армії зліва і стик з сусідньою 7-ю гвардійською, а потім 46-ю арміями.

В оперативних зведеннях військових частин, в полосі дій яких знаходилося Криворіжжя, з'явилися записи про те, що 23 жовтня були звільнені Веселі Терни, Ганівка, Божедарівка, рудники: «1 Травня», ім. Леніна та інші. В інших документах перераховуються звільнені залізничні станції Кривбасу: «19 жовтня було звільнено ст. Жовті Води, 20 – Савро, Коломойцево, 21 – Калачевське, Роковату...». ¹⁰

62-га гвардійська стрілецька дивізія полковника Мошляка І.Н. зуміла переправитись біля Лозуватки через р. Інгулець і вийти на рубіж с. Гурівка (25 км на північний захід від Кривого Рогу) – с. Анастасівка (8 км західніше Кривого Рогу). В той же час 1-а гвардійська повітряно-десантна дивізія генерал-майора Казанкіна О.Ф. вела жорстокий бій за північну околицю Кривого Рогу. 188 стрілецька дивізія полковника Даниленка В.Я. зайняла Веселі Терни і дійшла аж до рудника ім. Фрунзе, але закріпитись і утриматись в подальшому не змогла. Відтак, визволителі відійшли практично до Тернів. Там лінія фронту і стояла аж до 20-х чисел лютого 1944 року.

10 гвардійська повітряно-десантна дивізія генерал-майора Іванова В.П. (з грудня 1943 р. дивізією командував генерал-майор Мікеладзе М.Г.), зустрівши упертий вогневий опір з боку Камінопілля і прилеглих до нього висот лівого берега Саксагані, розвернулася фронтом на південний схід. 89 гвардійська стрілецька дивізія генерал-майора Серюгіна М.П. знаходилася на північних підступах до Сергіївки. 92 гвардійська стрілецька дивізія полковника Петрушина А.М. вийшла зі складу 82 стрілецького корпусу і була перекинута на кіровоградський напрямок. ¹¹

Вранці 24 жовтня 1943 р. після артилерійської підготовки підрозділи 18-го танкового корпусу з десантом піхоти почали штурм Старої частини міста. Протягом 8 годин в оточенні на

вулиці Леніна билась танкова рота старшого лейтенанта Романенка Г.О., який особисто прицільним вогнем знищив німецький танк, 2 бронетранспортери, 3 кулеметні позиції, до 70 гітлерівців.¹² Командир танку Т-34, молодший лейтенант Козлов М.М. знищив 5 дзотів, протитанкову гармату, 4 бронемашини, 5 бронетранспортерів.¹³

В очікуванні допомоги від стрілецьких підрозділів 37-ї армії танкісти вели бій у Кривому Розі. Однак 11-а танкова дивізія ворога перекрила підкріпленню шлях до міста. Внаслідок цього закріпити прорив до Кривого Рогу не вдалося. Радянські танкові підрозділи змушені були покинути Кривий Ріг і відступити. За цей сміливий рейд в окуповане місто 4 офіцери – командири рот Романенко Г.О. і Махров О.Г., командири танків Белоросов В.О. і Козлов М.М. були удостоєнні звання Героя Радянського Союзу. Разом з ними ще 16 радянських воїнів, що відзначились у боях за Криворіжжя, були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу, назвемо їх поіменно: Горелов В.О., Гредін П.Т., Захарченко М.Д., Калінін І.М., Катков Ф.Л., Кузнецов Г.Д., Романовцев С.Д., Рорат О.Й., Сахненко М.С., Сорокін П.В., Тезіков П.О., Улітін М.Г., Чуйков В.І., Шитов В.В.

25 жовтня 1943 р. бої за Кривий Ріг відновилися. Підрозділи 29 танкового корпусу з автоматниками 53-ї мотострілецької бригади гвардії полковника Сироежкіна І. знову прорвались до північних околиць міста. В нерівному бою в районі рудника «Червоногвардійський» повторив подвиг О. Матросова командир відділення 523-го стрілецького полку 188 стрілецької дивізії молодший сержант Кіров О.Д., посмертно нагороджений орден Вітчизняної війни першого ступеня.¹⁴

Але в той час, коли вся увага командування 37-ї армії була зосереджена на визволенні міста із подальшим розвитком удару на Апостолово, противник наніс потужний танковий контрудар. 29-30 жовтня гітлерівське командування кинуло проти ослаблених в боях семи стрілецьких дивізій 37-ї армії, які діяли на розтягнутому на 140 км фронті, сім танкових дивізій загальною чисельністю до 800 танків! Три танкові дивізії нанесли лобовий удар з боку Кривого Рогу, а ще 4 танкові дивізії – збоку Кіровограда в тил 57-му стрілецькому корпусу. Радянські війська змушені були відійти на рубіж: Іскрівка – Недайвода – Олексіївка –

Веселі Терни. 92-а гвардійська стрілецька дивізія в районі Шевченкове (50 км. на північний захід від Кривого Рогу) і 62-а гвардійська стрілецька дивізія південніше Гурівки були відрізані від решти армії, і як і 1-а гвардійська повітряно-десантна дивізія, потрапили в полон.

П'ять діб на правому фланзі 37-ї армії йшла вперта, жорстока боротьба. Наказом командуючого фронтом 5-а гвардійська танкова армія була перекинута на північ від Кривого Рогу з завданням нанести удар з флангу і в тил кіровоградському танковому угрупованню противника. Стрілецькі дивізії 37-ї армії, які потрапили в оточення, вдень відбивали запеклі атаки ворога, а вночі, за наказом командування, відходили на нові рубежі.¹⁵

Важкі бої велися на лінії сіл Веселі Терни – Недайвода. Близько 6 тисяч радянських воїнів лежать у братській могилі с. Недайвода. Серед них і бійці 1438 самохідно-артилерійського полку 18 танкового корпусу 5 гвардійської танкової армії: командир взводу лейтенант Сорочкін П.В. та наводчик гармати старший сержант Рорат О.Й. Вони сам на сам 31 жовтня біля с. Недайвода вступили в бій з 26 ворожими танками і самохідками. Постійно маневруючи самохідкою, вдвох знищили 4 середніх танки, 2 гармати системи «фердинанд» та 6 артилерійських гармат з обслугою. Здійснили палаючою самохідно-артилерійською установкою таран. Указ про присвоєння їм звання Героя Радянського Союзу вийшов 17 травня 1944 року.¹⁶

30 жовтня 1943 р. запеклий бій точився і під с. Веселий Кут, що на підході до рудника імені Фрунзе. У смузі дій 188 стрілецької дивізії проти 35 бійців підрозділу офіцера 523 стрілецького полку Є. Бабичева сунуло 39 фашистських танків і самохідних гармат. У вирішальний момент бою з фугасом у руках під «тигр» кинувся командир взводу 523 стрілецького полку Ананченко Д.М. Бій було виграно. Ворог відступив.¹⁷

Остаточо було зупинено контрнаступ гітлерівських військ 3 листопада 1943 р. Правий фланг 37-ї армії закріпився на рубежі: східний берег р. Інгулець біля с. Недайвода – рудник ім. Леніна – с. Веселі Терни. Лівий фланг – 82 стрілецького корпусу – залишився на місці.

Відкинуті від Кривого Рогу частини Червоної армії настійливо намагалися просунутися вперед, але кожного разу наража-

лися на контратаки противника і змушені були відходити на свої позиції. Не вдалося розвинути успіх і противнику. Всі його танкові атаки розбивалися вогнем радянської танкової артилерії. Нарешті настало затишшя, але до того радянська армія на підступах до Кривого Рогу встигла визволити більше 100 населених пунктів, розгромила 6 ворожих дивізій та взяла великі трофеї.¹⁸

Натомість Е. фон Манштейн позитивно оцінював наслідки німецького контрудару: «Ему (противнику) было нанесено серьезное поражение. Наряду с очень большими потерями людей (по донесениям армий, около 10 тысяч убитыми) в наши руки попало 350 танков и свыше 350 орудий, а также 5000 пленными... Для того, чтобы отбросить противника на северный берег Днепра, сил, однако, не хватило, так как противник продолжал обладать значительным превосходством».¹⁹

Отже, мета радянського командування блискавично розгромити фашистські війська в нижній течії Дніпра і зайняти Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейн не була досягнута внаслідок цілої низки причин і потужного опору ворога, який намагався утримати за будь-яку ціну стратегічно важливі для Німеччини воєнно-економічні регіони.

23 листопада І.С. Конев звернувся до Й. Сталіна із пропозицією тимчасово перейти до оборони. Верховний Головнокомандувач погодився. Не маючи достатніх сил продовжити наступ, війська 2 Українського фронту перейшли до оборони.²⁰ В цей період обидві сторони готувались до вирішальної битви. Нацисти оточили місто декількома оборонними рубежами і мінними полями. На околицях міста і рудниках створювались допоміжні вогневі рубежі. Кожен населений пункт, висота перетворювались у сильні опорні пункти. Протягом листопада – грудня 1943 р. ворог декілька разів намагався прорвати лінію фронту і змусити наступаючі війська відступити.

У долині р. Інгулець готувалася велика битва за Кривбас. Проти радянських військ діяло 20 фашистських дивізій, із яких – 3 танкових і 4 – моторизованих.²¹ Василевський О. зазначав, що бої на підступах до Кіровограду і Кривого Рогу не вщухали до 20 грудня.²²

3-го січня 1944 р. Сталін наказує командуванню 3-го та 4-го Українських фронтів провести підготовку до нового наступу на

10–12 січня 1944 р. Аджі, як зазначав Василевський О.М., радянська розвідка виявила «різке посилення фашистів під Нікополем», туди були перебазовані частини з-під Кривого Рогу і Кіровограду. Цей маневр був розцінений радянським командуванням як реальна загроза 4-му Українському фронту й операції по звільненню Кримського півострова.²³ З цього моменту дії на криворізькому і кримському напрямках розглядались у комплексі: успіх під Кривим Рогом забезпечував звільнення Криму.

10-11 січня 1944 р. війська 3-го і 4-го Українських фронтів розпочали наступ проти 6-ї польової німецької армії, яка оборонялась в районі Нікополя і Кривого Рогу і підтримувалась авіацією 4-го повітряного флоту ворога.²⁴ Та на цьому етапі вони зуміли лише вклинитись в оборону противника, але не прорвали її. Відчувався брак живої сили і техніки, гостро не вистачало боєприпасів. Серйозно заважало й суцільне бездоріжжя. Та вперто оборонялися і нацисти. За таких умов 17 січня бої тимчасово припинилися.

Наступ на нікопольсько – криворізькому напрямку було поновлено наприкінці січня 1944 р. 3-й та 4-й Українські фронти поповнилися людьми, технікою, боєприпасами. Під Ново-Миколаївку було перекинуто із Північної Таврії 4 –й гвардійський механізований корпус генерал-лейтенанта Танасчишина Т.І. Ставка Верховного Головнокомандування передала до складу 3-го Українського фронту 37-у армію з 2-го Українського фронту та із резерву Ставки 31-й гвардійський стрілецький корпус у складі 4-ї гвардійської стрілецької дивізії полковника Кухарєва Г.Ю., 34-у гвардійську стрілецьку дивізію генерал-майора Брайляна Ф.В., 40 гвардійську стрілецьку дивізію генерал-майора Панченка Г. Ф. Необхідні поповнення людьми і боєприпасами отримав і 4-й Український фронт.

Головний удар 3-го Українського фронту в складі 46-ї армії генерал-лейтенанта Глаголева В.В., 8-ї гвардійської армії генерал-полковника Чуйкова В.І. і 4-го гвардійського механізованого корпусу був спрямований на Апостолово, 4-го Українського фронту – на Нікополь; допоміжний – 37-ю армією на Кривий Ріг.

Прорив з району Веселих Тернів 30 січня здійснював 82-й стрілецький корпус 37 армії у складі 188-ї стрілецької дивізії, 28-ї

і 15-ї гвардійських стрілецьких дивізій, якими командували полковник Даниленко В.Я., генерал-майор Чурмаєв Г.І. та полковник Чирков П.М.; винищувальної протитанкової бригади та двох інженерно-саперних батальйонів. Частини корпусу, підтримані артилерією, о 6 годині ранку 30.01.1944 р. почали розвивати наступ у напрямку Довгинцеве – Кривий Ріг. Прорвали оборону на ділянці 62 піхотної дивізії і розгромили два її полки.²⁵

Гітлерівське командування, отримавши повідомлення про наступ 3-го Українського фронту і оцінивши дії 82 стрілецького корпусу як напрям головного удару, кинуло проти нього 9-у і 23-ю танкові дивізії (180 танків). Протягом дня у смузі 82-го стрілецького корпусу, що вклинився в німецьку оборону на ділянці шириною 8 км. та глибиною близько 3-4 км, йшли жорсткі бої.²⁶

5 лютого 1944 року 46 армія, що наступала праворуч від 8 гвардійської армії, штурмом оволоділа райцентром та залізничною станцією Апостолово; перерізала комунікації противника, а також шляхи відходу на захід нікопольському угрупованню. Наступ наземних частин підтримували пілоти 17-ї повітряної армії (командуючий генерал-майор авіації Судець В.О.). Незважаючи на несприятливі погодні умови, пілоти здійснювали бойові та штурмові удари по противнику, але при цьому несли і втрати. 3 лютого 1944 року в районі с. Красіно спрямував свій палаючий літак на скупчення ворога молодший лейтенант 951-го штурмового авіаполку Шурганов О.Д.²⁷ Відважно бився у криворізькому небі учасник боїв в Іспанії – командир 305 штурмової авіадивізії Полушко Ф.І. Після війни він проживав у м. Кривий Ріг, де і помер у 1992 р. Командир полку цієї дивізії полковник Захарченко М.Д. удостоєний звання Героя Радянського Союзу.²⁸

8 лютого було визволено м. Нікополь. Військам противника лише ціною великих втрат удалось відступити в район Кривого Рогу.

Після ліквідації нікопольського угруповання ворожих військ, командування 3-го Українського фронту не призупинило бойових дій. Одночасно здійснювалось поповнення наступаючих армій резервами та боєприпасами. Зокрема, 13-го лютого у зв'язку із затримкою Кримської операції Верховний Головнокомандувач дозволив перебазувати до Апостолово 4-й гвардійсь-

кий кавалерійський корпус генерала Плієва І.О. Підтягувалась і артилерія. На заключному етапі Нікопольсько-Криворізької операції радянським військам було підтверджено завдання оволодіти Кривим Рогом і відкинути ворога за р. Інгулець.

Ворог чинив шалений опір. Контратаками намагався відкинути просування наших військ. Безпосередньо у Кривому Розі утримували оборону частини 5-ти піхотних та 2-х танкових дивізій 6-ї польової армії Вермахту. Труднощі просування посилювала і негода. Жахливе бездоріжжя, багно, у якій буксували навіть трактори і тягачі, заважали пресуватися, переслідувати ворога, перекидати шляхи його відступу. Перемагати негоду допомагали місцеві жителі. За допомогою криворіжців радянські воїни переносили снаряди і патрони від позиції до позиції на десятки кілометрів.²⁹ Також для забезпечення бойових дій Радянської армії використовувалась транспортна авіація, за допомогою якої перевозились сотні тонн боєприпасів та продовольства.

16 лютого погода дещо покращилась і 17 лютого після перегрупування і підтягування відсталих через снігові замети артилерії та тилів, після артилерійської підготовки війська 3 Українського фронту перейшли в умовах бездоріжжя в наступ на місто. З'єднання 37-ї армії вибивали гітлерівців з північного сходу, а воїни 46-ї армії при підтримці 23-го гвардійського танкового корпусу генерал-лейтенанта танкових військ Пушкіна Ю.Г. та 2-х артилерійських бригад 9-ї артдивізії прориву Резерву Головнокомандування генерал-майора Ратова А.І. – з півдня та сходу. 8-а Гвардійська армія визволяла південні райони Криворіжжя. Внаслідок снігопаду та заметілі радянська авіація не змогла надати належної підтримки наступаючим лавам танків та піхоти. Протягом двох днів радянські частини просунулись вглиб оборони на відстань 5–12 км Вогонь артилерії та мінометів розчищав шлях радянським бійцям, які атакуючи, брали штурмом один опорний пункт ворога за другим. Так, 21 лютого 82-й стрілецький корпус 37-ї армії зламав опір противника по лінії: Олександрівка – Златопіль – Кабурдіївка – колгосп «Таганча» і на світанку вийшов своїм правим флангом на р. Саксагань, а лівим – на східну околицю залізничного вузла ст.Довгинцеве. До 14 години 21.02.1944 р. гвардійці Чурмаєва і Чиркова обійшли

Довгинцеве з півночі і півдня і спільними зусиллями очистили від противника.

Згідно довідки, підготовленої міськвиконкомом за підписом заступника голови виконкому Криворізької Ради депутатів трудящих А. Попова, динаміка визволення міста, його районів і селищ була такою: 21 лютого були звільнені залізнична станція Кагановича та прилегле до неї селище 7-й кілометр (нині с-ще ім.Суворова), 22-го – залізнична станція і селище Довгинцеве, Соцмісто, селища ім. Шевченка, ім. Держинського та ім. Чкалова, більша частина Центрально-Міського району.³⁰

10 гвардійська повітряно-десантна дивізія та 188-а стрілецька дивізія висунулись на східний берег р. Саксагань і зав'язали бої за населені пункти і рудники. Смуга наступу корпусу, поступово стискаючись, скоротилась з 25 км до 15 км. Змінився і наступ удару з південно-західного на західний. Права розмежувальна лінія йшла з південної околиці селища Рибасово (на р. Саксагань) на південну околицю с.Лозуватка (на р. Інгулець), а ліва – від Довгинцеве на Афанасівку, розсікаючи Кривий Ріг на дві половини. Північна частина відходила до 82-го стрілецького корпусу 37-ї армії, а південна – до лівого сусіда 34-го стрілецького корпусу 46-ї армії.³¹

Штурм північного передмістя і рудників розпочався о 5-й годині ранку 22 лютого. О 6 годині 30 хвилин 15-а гвардійська стрілецька дивізія зайняла ст. Мудрьона й форсувала р. Саксагань. До 11 години звільнила ст. Карнаватка, рудник ім. Артема і вийшла на північно-західну околицю міста.

28 гвардійська стрілецька дивізія, яка наступала зліва, вибила противника з селища Робітниче, форсувала р. Саксагань. У західній частині міста розпочалися вуличні бої. Центр свого наступу 28-а гвардійська стрілецька дивізія спрямувала на селище Змичка.

Розвиваючи наступ, 10-а гвардійська повітряно-десантна дивізія зайняла рудник ім. Фрунзе, «Жовтень», «Дубова Балка», селище «Більшовик» і с. Божедарівка, а 188-а стрілецька дивізія – с. Веселий Кут, селище Катеринівка, рудник ім. К. Лібкнехта. Успішно завершилась операція по врятуванню греблі на р. Саксагань загоном спеціального призначення 37-ї армії під команду-

ванням підполковника Шурупова А.М. Бійці загону з допомогою місцевих мешканців – провідників: Гриньова М., Гудзь І., Мамон С., Санкевича М., Мазикіна М., Шаповалова Г. у ніч на 21 лютого прорвались до греблі КРЕСу, розмінували її і протягом доби вели бої у ворожому оточенні, тримаючись до підходу головних сил 82-го стрілецького корпусу.³² 57-й стрілецький корпус 37-ї армії протягом 22-23 лютого визволив рудник «Червоногвардійський», селище Суха Балка, села Атаманівка, Глеєватка, Зелений Яр, східну околицю Лозуватки та інші населені пункти.

46-а армія у складі 6-го гвардійського стрілецького корпусу (командуючий - генерал-майор Котов Г.П.) та 34-го стрілецького корпусу (командуючий – генерал-майор Кособуцький І.С.) вістря свого головного удару спрямувала на коксохімічний і металургійний заводи. Особливо запеклі бої йшли за Свистунове, Новий Кривий Ріг, Іванівку, Зелене містечко та інші населені пункти Криворіжжя.

21 лютого 48-а гвардійська стрілецька дивізія (генерал-майор Корчиков Г.М.) та 394-а стрілецька дивізія (генерал-майор Лисицин О.І.) підійшли впритул до міста. В стик між ними було введено в бій 236-у стрілецьку дивізію (генерал-майор Фесін І.І.).

22 лютого після важких боїв 48-а гвардійська стрілецька дивізія оволоділа металургійним заводом, а згодом – в результаті 5-годинних атак визволила – Соцмісто.

236-а стрілецька дивізія, ведучи наступ північно-східніше залізничної ст. Червона, неодноразово відбивала контратаки ворога. Та гітлерівці не витримали натиску, залишили станцію, цегельний завод і відійшли в центр міста. Переслідуючи їх, воїни дивізії у нічних боях форсували Інгулець і 23 лютого визволили Гданцівку, заводи «Комуніст» і цегельний. 22 лютого командир розвідки 236-ї стрілецької дивізії капітан Без'язичний П.М. підняв Червоний Прапор над будинком зруйнованої міськради.

Справжній героїзм показав у цих боях 6-й окремих штурмовий батальйон. Вирішальним ударом 21 лютого він оволодів залізничною станцією Червона.³³ Тяжкий бій на станції Червона вели і танкісти 28-го гвардійського окремого танкового полку полковника Чикіна Б.М. Вони прорвали оборону гітлерівців з

району Свистуново – с-ще ім. Р. Люксембург. Велику мужність в бою за ст. Червона проявив командир танкової роти Кобець Ф.С. Йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.³⁴ 394 стрілецька дивізія та 353 стрілецька дивізія (генерал-майор Колчук Ф.С.) почали вирішальний наступ на центр Старого міста. Були створені штурмові групи, які очищали від фашистів будинки за будинком. Агітатор 810 стрілецького полку Коваль Д.А. підняв Червоний Прапор над будовою СШ № 8 у центрі Старого міста. На будинку гірничорудного інституту по вулиці Пушкіна замайорів Червоний Прапор, піднятий розвідником 353-ї стрілецької дивізії Мухашкалевим.

Виправдовуючи своє найменування, по-гвардійському бився 6 гвардійський стрілецький корпус. 20-22 лютого його підрозділи визволили від загарбників селища Полтавці, Красіне, Криловський, Ново-Мар'янівку, станцію Радушне.

Тож, до 16 годин 22 лютого місто було посуті очищено від гітлерівців. Між тим, боротьба за Кривий Ріг в сучасних його межах тривала впродовж і наступних днів лютого - березня 1944 року.

23 лютого було визволено район МОДРу та селище Першотравневе, 24-го- Змичку та Всебратьське, 25-го – Карачуни.³⁵

Бої за визволення теперішньої території селища Південного ГЗК (села Войково, Новий Кривий Ріг, Новоіванівка, Скелеватка) вели воїни 31 гвардійського стрілецького корпусу (командуючий – генерал-майор Утвенко О.І.; з березня 1944 року – генерал-майор Бобрук С.А.). Ці бої продовжувались до 8 березня. За офіційними даними в боях за цей маленький клапчик землі загинуло 302 солдати і офіцери, 50 чоловік пропали без вісті.³⁶

Всього в боях за Криворіжжя загинуло більше 27 тисяч воїнів Радянської армії, 5 тисяч пропали без вісті, 75 тисяч поранено. Цю сумну статистику доповнюють померлі від ран в медичних закладах. Тільки в межах довоєнного Кривого Рогу було 49 стаціонарних шпиталів. Ще 30 шпиталів діяло на околицях міста, які пізніше ввійшли в адміністративні межі сьогочасного Кривого Рогу.³⁷

8 березня 1944 року бійці 4-ї та 40-ї гвардійських стрілецьких дивізій 31-го гвардійського стрілецького корпусу визволили Олександрів Дар (Рахманівка).³⁸ За Інгулецький район вели бої

підрозділи 28 гвардійського стрілецького корпусу (командуючий генерал-майор Морозов С.І.) 8 гвардійської армії. В ніч на 3 березня 1944 року в результаті вмілих відважних дій бійців 93-ї окремої розвідроты 88-ї гвардійської стрілецької дивізії (полковник Панков Б.Н.) під командуванням ст. лейтенанта Каткова Ф. Л. було пройдено передній край оборони 16-ї мотострілецької (німецької) дивізії генерал-лейтенанта Шверіна, захоплено ворожі артилерійські позиції, житлові масиви Зелене і Станційне. Цим самим було забезпечено форсування р. Інгулець і визволення Інгулецького регіону. У своїх мемуарах Чуйков В. І. назвав цей бойовий епізод «Інгулецьким парадоксом».³⁹

До 8 березня радянські війська розширили захоплений плацдарм на західному березі Інгульця. Після ретельної підготовки і перегрупування частини 3-го Українського фронту знову перейшли в наступ, ведучи його в напрямку Нового Бугу й Одеси.

За блискавично проведену Нікопольсько-Криворізьку операцію війська 3-го Українського фронту отримали подяку від Верховного Головнокомандуючого. 22 лютого о 22 годині Москва салютувала 20-ма артилерійськими залпами із 224-х гармат. 22 дивізії, бригади, полки та окремі батальйони, особистий склад яких відзначився в боях, були удостоєнні почесного найменування «Криворізькі». Орденом Червоного Прапора були нагороджені 188-а та 353-а стрілецькі дивізії, Орденом Суворова другого ступеня – 236-а стрілецька дивізія та 15-а і 88-а гвардійські стрілецькі дивізії. Тисячі солдат і офіцерів були представлені до урядових нагород.

Нікопольський марганцевий та Криворізький залізорудний басейни були звільнені. Протягом лютого 1944 р. гітлерівські війська втратили вбитими та полоненими близько 45 тис. солдатів та офіцерів, велику кількість бойової техніки, озброєння та автотранспорту. 12 дивізій 6-ї польової армії, у тому числі 3 танкові та 1 моторизована, зазнали чималих втрат.⁴⁰

Перемога під Кривим Рогом була не тільки довгоочікуваною, але і стратегічно важливою. Внаслідок удадо проведеної Нікопольсько-Криворізької операції, війська 4-го Українського фронту зосередились на визволенні Криму. Визволенням Кривого Рогу закінчився перший етап визволення Правобережної України.

Отже, визволення Кривбасу стало важливою подією Другої світової війни, яскравою сторінкою вітчизняної історії, прикладом мужності воїнів-визволителів.

Список використаних джерел та літератури

- ¹. Воронова Т.П. Так це було в 1944 р. // Червоний гірник. – 1999. – 4 лютого, №17-18.
- ². Великая Отечественная война 1941-1945: Словарь-справочник. – М.,1988. – С.311; С. 52.
- ³. Василевський О.М. Справа всього життя. – К., 1989. – С. 365.
- ⁴. Там само, С.379.
- ⁵. Конєв І.С. Записки командуючого фронтом 1943-1945. – К.,1983. – С.79.
- ⁶. Там само, С.74.
- ⁷. Там само, С.77.
- ⁸. Дорогами побед. Боевой путь 5 гвардейской танковой армии. – М., 1969. – С. 101-102.
- ⁹. Грозные версты: Днепропетровщина 1941-1944гг. – Днепропетровск, 1985. – С. 76.
- ¹⁰. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 258. – Арк. 45; Спр. 360. – Арк. 1-7.
- ¹¹. Кузнецов П.Г. Дні бойові // Свіча пам'яті. – Кривий Ріг,2004. – С.6.
- ¹². Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – Т. 2. – М., 1988. – С.366.
- ¹³. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – Т. 1. – М., 1987. – С.688.
- ¹⁴. Наш герой. Боец Киров // Советский патриот. – 1943. – 4 листопада. – Криворізький історичний краєзнавчий музей (далі – КІКМ). – КДФ. – 10520 (1).
- ¹⁵. Кузнецов П.Г. Дні бойові // Свіча пам'яті. – Кривий Ріг, 2004. – С.7.
- ¹⁶. Енциклопедія Криворіжжя – Т. 2. – Кривий Ріг, 2004. – С. 401-402; 516.
- ¹⁷. Тридцать пять советских богатерей // На врага! – 1943. – 13 листопада. – КІКМ. – КДФ. – 10520 (2).
- ¹⁸. Кривой Рог в годы Великой Отечественной войны. – Кривой Рог, 1989. – С.5.
- ¹⁹. Эрих фон Манштейн. Утерянные победы. – Ростов-на-Дону, 1999. – С. 563-567.
- ²⁰. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. – М., 1971. – С. 493.

- ²¹. Шарохін М.М. Визволення Криворіжжя. Спогади учасника боїв // Червоний гірник. – 1959 – 21 лютого.
- ²². Василевський О.М. Справа всього життя. – К., 1989. – С. 369.
- ²³. Там само, С.367-368.
- ²⁴. История Второй мировой войны. 1939-1945гг. – т.8. – М., 1971 – С. 70.
- ²⁵. Ракітін Я.Г. Батьківщина салютує переможцям // Червоний гірник. – 1974. – 15 лютого.
- ²⁶. Жуковський М.П. Нікопольсько-Криворізька операція Червоної Армії (жовтень 1943р.– лютий 1944р.): стислий військово-історичний нарис. – Нікополь, 2014. – С. 26.
- ²⁷. Бухтіяров В.П., Воронова Т.П. Визволення. 1943-1944.– Кривий Ріг, 1944. – С. 197.
- ²⁸. История 305 штурмової авиадивізії (машинопис). – КІКМ. – КДФ. – 11880. – арк.1-2.
- ²⁹. Василевський О.М. Справа всього життя. – К., 1989. – С. 382-383.
- ³⁰. Стецкевич В.В. Криворіжжя 1943-1944 рр. (деякі особливості визволення та відновлення органів місцевої влади) // Війна 1941-1945 рр.: події, оцінки, спомини. Матеріали міжрегіональної наукової конференції. – Кривий Ріг, 2005. – С. 97.
- ³¹. Кузнецов П.Г. Дні бойові // Свіча пам'яті. – Кривий Ріг, 2004. – С. 17-18.
- ³². Шапошник В.Н. Неустрашимые. – М., 1966. – С. 92.
- ³³. Ракітін Я.Г. Батьківщина салютує переможцям // Червоний гірник. – 1974. – 15 лютого.
- ³⁴. Пунегов К.І. Збірник спогадів про бойовий шлях 28 гвардійського окремого танкового полку (машинопис). – КІКМ. – КН – 14634 - Арх. – 4357. – Арк.6.
- ³⁵. ЦДАВО України. –Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 360. – Арк. 8.
- ³⁶. Прокопчук О.І. Передмова // Мельник О.О. Криворіжжя: від визволення до Перемоги: хроніка подій з 22 лютого 1944 р. по 9 травня 1945 р. – Кривий Ріг, 2004. – С. 4.
- ³⁷. Шляхами подвигу і слави. До 25-річчя Криворізької організації ветеранів. – Харків, 2012. – С. 33.
- ³⁸. Кадиоров М. В боях за м. Кривий Ріг: документальна розповідь (машинопис). – КІКМ. – КДФ. – 6967. – Арк.9.
- ³⁹. Чуйков В.И. В боях за Украину. – К., 1972. – С. 141.

РОЗДІЛ 3

МІСТО ТА ЙОГО МЕШКАНЦІ: ВІД ВИЗВОЛЕННЯ ДО ПЕРЕМОГИ

3.1. Відбудова: труднощі, звитяга та здобутки

Вже влітку 1943 року вищі органи влади УРСР, у тилкових областях країни, розпочали інтенсивну підготовчу роботу з відновлення всіх органів радянської влади на українських землях.

Переможна хода Червоної Армії, а надто після битви на Курській дузі, обіцяла швидке звільнення Лівобережжя України.

Безпосередня підготовка розпочалася з формування в м. Саратові (Російська Федерація) спеціального партійно-радянського кадрового «корпусу». Вже станом на 10 жовтня в його резерві було 9479 номенклатурних (керівних) партійних, радянських комсомольських і господарських робітників. Переважна більшість з них вже мали досвід роботи в різних інститутах радянської влади чи в партійних структурах.

Частину таких кадрів було відкликано з діючої армії, але були й такі, хто працював на різних посадах у тилкових областях СРСР на 1 грудня 1943 року. Армія таких робітників («спецпризначенців для оперативних груп») вже зросла до 20074 осіб.¹ Усі вони проходили короткочасні навчання за напрямком майбутньої роботи – партійної, радянської, господарської тощо.

Підготовкою таких кадрів безпосередньо опікувалася ЦК Компартії України.

Тому всі вони були в його номенклатурі (тобто в його розпорядженні й резерві); він же безпосередньо розглядав і їх кандидатури, ретельно відбирав, перевіряв та визначав майбутнє місце роботи.

Зайве додавати, але все ж наголосимо: – у цьому резерві партійно-радянських номенклатурних кадрів практично всі були членами ВКП(б). І це не дивно, у той час кадрова політика була виключно прерогативою правлячої партії більшовиків.

Безпосередньо за підготовку цього резерву відповідав секретар ЦК КП(б) тов. Співак. Ось саме за його вказівкою й було сформовано бригаду (пізніше так називали оперативні групи) для відновлення всіх інститутів влади на Дніпропетровщині. Перші такі групи були направлені в Політвідділи військових з'єднань, які діяли на Дніпропетровському напрямку вже в лютому 1943 року, і телеграмою ЦК ПП(б)У в Саратов було дано команду: відібрати кадри для Сумської, Полтавської, Запорізької, Дніпропетровської областей і сконцентрувати їх у м. Куп'янськ Харківської області².

Згодом, у серпні ці кадри сформували в групи по 20-25 осіб і закріпили за «своїми» містами та районами області. Зазвичай до їх складу входили колишні очільники цих територіально-адміністративних одиниць.

3 листопада 1943 р. у Дніпропетровську «команду» кадрів було додатково поповнено спеціально для Правобережжя області.

До складу цього поповнення увійшло 1133 партійні, радянські, господарські і комсомольські номенклатурні працівники³.

Завдання таких груп полягало в тому, щоб у тісній взаємодії з військовим командуванням увійти у визволені райони й міста області і оперативно відновити радянську владу в усій її повноті.

До речі, відновленню влади передувало не лише кадрове забезпечення та створення спеціальних оперативних груп, але й законодавча підготовка до створення правового поля, у якому б легітимним (тобто законно) відновили свою роботу місцеві Ради депутатів трудящих – як провідники інститутів усієї радянської влади. Так, прийняті ще в грудні 1941 р., а згодом і в грудні 1943 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР продовжили повноваження місцеві Ради депутатів трудящих, обрані в 1939 р.⁴

Зауважимо, що термін їх дії був конституційно обмежений 4 роками. То ж, з огляду на війну та окупацію України і було в правовий спосіб продовжено дію цих органів влади.

Загальновідомо, що в Україні внаслідок її повної окупації було т и м ч а с о в о перервано діяльність усіх органів державної влади і громадських об'єднань і організацій. Але війна й окупація не позбавили їх повноважень, і що особливо важливо, – *легітимності й чинності*.

Усе це стосується і Криворізьких інститутів влади. Йдеться перш за все про представницький орган влади – тобто міську Раду депутатів трудящих у складі 360 обранців народу (їх було обрано в 1939 р.) та його виконавчий комітет. Те ж стосується і трьох районних (у місті) Рад та їх виконкомів.

Тож повернення таких в Кривий Ріг після визволення міста і відновлення їх діяльності було цілком закономірним і природним. Як, до речі, й всіх інших державних інститутів влади і установ, громадських (самодіяльних) організацій і товариств. Саме в такому контексті сприйняло відновлення їх роботи і місцеве населення: для нього це було не лише ознакою визволення, але й повернення радянської влади з усіма її позитивами та негативами, і за визначенням, своєї, а не окупаційної й чужинської.

Початок відновлення органів влади Кривого Рогу поклав прорив радянських військових на правий берег Дніпра ще в жовтні 1943 р. У складі цих військ до північних околиць міста підійшла й криворізька оперативна група.

Відтак ледь було звільнено перші селища північної групи рудників міста: Веселі Терни, Ганнівка, Божедарівка, рудники «1 травня», ім. Леніна та залізничні станції Жовті Води, Савро, Коломойцево, Калачевське та Рокувата – відразу ж і почалися роботи з відновлення місцевих органів влади.

Аналіз архівних матеріалів із фондів Дніпропетровського обласного державного архіву (фонд 4348), колишнього Партархіву області та інших дають переконливі аргументи саме для такого висновку:

виконком Криворізької Ради розпочав свою роботу не пізніше 1 грудня 1943 р. (док. див. далі по тексту).

Одночасно з ним розпочав роботу й виконком Жовтневої райради міста.

Додамо до цього, що 1 грудня 1943 р. було лише перше засідання міськвиконкому. У наступні дні він провів ще дев'ять – 2,3,10,11,16 та 29 грудня 1943 р. та 2,22, та 30 січня 1944 р., а вже одинадцяте засідання – 24 лютого 1944 р. – відбулося у визволеному місті.⁵

Аналіз протоколів засідань виконкому Криворізької міської ради в грудні 1943 р.-1944 р. та рішень, які вони прийняли, дозволяє сказати, що в той час головна увага цього органу місцевої влади було зосереджено на доборі і розстановці кадрів. Отже, ішлося про підготовку до повноцінного відновлення роботи державних установ та закладів.

Далі надамо слово документам, а точніше рукописним протоколам засідань Криворізької міськради, які відбулися в грудні 1943 р.- січні 1944 р.⁶ Отже – протокол №1 **мовою оригіналу**:

«...Заседания исполкома Криворож. горсовета депутат. трудящ. от 1. XII. 1943 г.

1. Об утверждении заместителя Председателя райсовета
Центрально-городского района гор. Криворого Рога

1.1. Утвердить временно исполняющим обязанности заместителя председателя райсовета Центрально-городского района гор. Кривого Рога тов. Моргунова Леонида Ивановича, 1911 г. рождения, украинец, служащий, член ВКП(б) с 1940 г. До эвакуации работал в Криворожском аэроклубе, в период эвакуации – зав. военным отделом РК/ВКП(б) г. Алма-Аты.

2. Об утверждении заведующего Райсобеза (районным отделом социального обеспечения – ред.) райисполкома
Октябрьского района г. Кривого Рога.

2.1. Утвердить Зав. Райсобезом райисполкома Октябрьского района г. Кривого Рога тов. Стебу Калистрата Сазоновича

1895 г. рождения, украинец, член ВКП(б) с 1938 г. образование низшее».⁷

Цей документ потребує додаткового джерелознавчого аналізу і опису. Справа в тому, що його не підписали очільники виконкому – голова й секретар. Відтак, строго кажучи, можна піддати сумніву офіційне походження цього документа (протоколу №1). Втім перехресні і додаткові перевірки штатів Криворізького міськвиконкому підтверджують, що Л.І Моргунов працював там. Принаймні в 1944 р. він обіймав цю посаду, про що свідчить протокол №11 засідання цього виконкому від 24 лютого 1944 року: третім у списку присутніх значиться «зампред. тов. Моргунов Л.І.».⁸

Отже, можемо стверджувати, що протокол №1 засідання Криворізької міськради хоча й незасвідчений підписами офіційних осіб, втім інформацію він доносить таки правдиву. І вона має право на те, аби її використовували в наукових публікаціях як точку відліку для визначення дати початку роботи Криворізького міськвиконкому, яка розпочалась, як впливає з цього документа ще в ході боїв за визволення міста в кінці 1943 р.

Прочитуємо й інші рішення, які приймалися в 1943 р. Так, на засідання виконкому 3 грудня було затверджено: голову Дзержинської райради (так подано в тексті, хоча йшлося про райвиконком – ред.) депутата Е.Ф. Спінякову – члена ВКП(б)У (треба КП(б)У – ред.), яка до евакуації працювала на посаді заступника голови Дзержинського райвиконкому;

– завідувача міськторгвідділом тов. Малєєва В.М. – члена КП(б)У.

– завідувача міськфінвідділом тов. Петько З.Ф. – до війни фін-ревизор.

– завідувача міськкомунгоспом тов. Голуба С.Ф.

– завідувача міським відділом соціального забезпечення тов. Гажуру С. – члена партії, освіта – початкова.

– завідувача міським архівом тов. Ковальська О.М. – член партії.

– завідувача міським відділом охорони здоров'я тов. Конограй І.К. – безпартійного, лікаря, який був на окупованій території та 23 жовтня під П'ятихатками перейшов лінію фронту».⁹

10 грудня 1943 р. виконком знову ж таки, як і 3.12.1943 р. розглядав лише кадрові питання і прийняв такі рішення:

1. «Затвердити головою райради по Центрально-Міському району м. Кривого Рогу т. Коваленко М.Ст. – чл. Партії з 1931 р.; до евакуації – директор Головтекстильзбутторгу; до 1942 р. – в РСЧА, інвалід».

2. Затвердити т. Петрову Л.Е. зав. загальним відділом райради депутатів трудящих по Центрально-міському району – член партії, депутат райради до війни, в період війни працювала головою селищної ради в Читинській області (Російської Федерації – ред.).

3. Затвердити відповідальним секретарем райради депутатів трудящих по Дзержинському району м. Кривого Рогу т. Рубан Т. (?)А. – член партії, до евакуації помполіт школи ФЗО (Довгинево); в період окупації парторг колгоспу на Ставропіллі»¹⁰.

Отож, як постає тільки з цих двох документів оперативна група не лише відновила роботу виконкому Криворізької міської Ради ще до повного звільнення міста, але і, добираючи кадри в інститути влади, активно готувалась до повноцінного відновлення роботи усіх інших органів і установ державної влади Кривого Рогу.

І це був єдиний на всю Україну випадок, коли міський виконком розпочав роботу майже за 3 місяці до остаточного звільнення міста від окупантів. Усе це мало і має свої пояснення: в ході наступальної операції Радянських військ їм вдалося спочатку визволити лише північні терени міста - міста, яке має унікальну географію, бо простяглося з півночі на південь - на сотню кілометрів.

Міський і Жовтневий виконкоми розпочали свою роботу в тісній взаємодії з політвідділами тих з'єднань, що звільнили ці населені пункти. Сумісно вони організовували надання санітарно-гігієнічних послуг населенню, роздачу харчів, роботу польових кухонь тощо. Військові частини надали спеціальні прожаркові машини для дезінфекції одягу та знищення паразитів; одночасно вони передавали зі своїх фондів продукти харчування похідні (польові) кухні тощо. У відповідь на піклування армійських з'єднань Жовтневий виконком організував місцеве населен-

ня на виконання замовлень фронту: у т.ч. й на роботи з оснащення похідних шпиталів, прання білизни, доставку («підвезення») до фронту боєзапасів тощо. Зауважимо, що в той час - в листопаді 1943 р. – ані міськвиконком, ані Жовтневий райвиконком, ще не мали своїх бюджетів, а їх члени «були в штаті і состояли на довольствіи оперативних груп, приданих Военному Совету фронту».

Та вже в грудні 1943 р. держава розпочала фінансувати роботу Криворізької міськради, райрад та їх відділів. Так, вже 10 грудня того ж року міськвиконком так розподілив 58000 крб. бюджетних коштів. Цитуємо далі рішення мовою оригіналу:

« – На содержание аппарата Горместпрома	– 7000 р.
– На содержание аппарата Горкомунхоза	– 4500 р.
– На содержание аппарата Горторготдела	– 3000 р.
– На содержание аппарата Горнаробраза	– 7000 р.
– На содержание аппарата Горздравотдела	– 2500 р.
– На содержание аппарата Горсобеза	– 5000 р.
– На содержание аппарата Центрально-городского райсовета	– 3500 р.
– На содержание аппарата Дзержинского райсовета	– 4000 р.
– На содержание аппарата Октябрьського (Жовтневий – ред.) райсовета	– 1500 р.
– На содержание аппарата Горисполкома	– 15000 р.
<u>– На содержание Первомайской больницы</u>	<u>– 5000 р.</u>
Всего	– 58000 р.» ¹¹

Маємо підстави сказати, що цей документ промовисто свідчить про відродження структурних підрозділів міської влади вже в грудні 1943 р. Та тут є ще більш промовиста інформація: виявляється, що у визволеній частині міста почали працювати й «Первомайская больница», фінансування якої і здійснив міськвиконком.

Аналіз різноманітних джерел, опублікованих матеріалів та наукових публікацій дає можливість назвати тих, хто був у складі Криворізької оперативної групи в 1943 р. і мав завдання відновлювати в місті усі ланки державної влади, партійні, громадські та самодіяльні організації. Отож серед таких були –

І.М. Сіренко, Б.Л. Зіненко, М.Г. Грибенко, Тараненко, Домарацкий, Л.І. Моргунов, М.І. Агафонова, М.С. Коваленко, О.А. Кирєєв, І.А. Мельніков, О.М. Ковальська, М.П. Губський, М.П. Кокуркін, І.А. Кудрявцев, І.М. Косинков, А.З Животовський, П.Д. Логінов, М.І. Корсун, Г.П. Сатановський, Е.Ф. Спіякова, І.М. Улянова, В.С. Юркевич, С.П. Юдін, В.І. Юсупов, та ін.¹²

Отже, в кінці 1943 р. пройшов перший етап відновлення радянської влади в Кривому Розі, в ході якого відновили роботу виконкоми міської та Жовтневої Рад і поширили свою юрисдикцію на визволені селища й терени, які територіально-адміністративно входили в межі Кривого Рогу.

Другий – повномасштабний і динамічний період відродження влади – розпочався з 23 лютого 1943 р., коли в місто увійшли працівники вже діючої міськради та двох оперативних груп для відновлення роботи Дзержинського і Центрально-Міського виконкомів районних (у місті) Рад депутатів трудящих. Разом з ними увійшла до міста й команда посадовців завданням яких було відновлення різноманітних державних установ, кантор, закладів і організацій.

24.02.1944 р. – в уже визволеному місті – на засіданні міськвиконкому були присутні: «Председатель исполкома тов. Зіненко, зам. председателя - тов. Тараненко, зам. председателя – тов. Моргунов, секретарь горкома КП(б)У – тов. Сіренко, секретарь горисполкома – тов. Домарацкий»¹³. Цікаво, що 30.01.1944 р. в протоколі засідання міськвиконкому секретарем значиться «тов. Дробинина», а 24.02.1944 р. – «тов. Домарацкий»¹⁴. Втім у той час це не було екстраординарним явищем, як і той факт, що засідання відбулося не в повному складі: у мирний час у штатному розписі виконкому було 12 посадовців, але в ті лютневі дні номенклатурних кадрів ще не вистачало.

На цьому засіданні було прийнято всього два рішення: перше з них категорично забороняло будь-яким установам і організаціям міста займати приміщення без його (виконкому) ж таки дозволу, а у випадку зайняття таких (за наявності відповідного мандата) проводити інвентаризацію, а трофейні матеріали підлягали обліку. Одночасно ж було прийнято і другу ухвалу, а саме – про реєстрацію всіх коней, зброї та підвод¹⁵. Зокрема

останнє явно було спрямоване на допомогу фронтовим з'єднанням.

Доречі, одночасно з радянськими органами влади почав працювати і міський комітет Компартії України. Більше того, він не лише відновив роботу і теж вже в кінці 1943 р. (напевне, у листопаді), але й очолив роботу з підготовки до відновлення радянської влади в місті у всій її повноті. Та перш за все, і це була не писана, але усталена норма радянської доби, коли ВКП(б) виконувала функцію «керівної та спрямовуючої сили суспільства» - партійні органи влади міста перш за все взяли у свої руки підбір і розстановку номенклатурних кадрів. І очолював це особисто перший секретар Криворізького міського КП(б)України – І.М. Сіренко.

Паралельно йшла робота із відновлення партійних організацій в місті. Саме зусиллями цих членів оперативної групи вже 26 лютого 1944 р. лише в Центрально-Міському районі було відновлено 6 первинних партійних осередків, а під кінець березня таких тут вже було 16; загалом же по місту – було 39, а підкінець 1944 р. таких в басейні налічувалося 90¹⁶. До речі, всього в березні 1944 р. в усьому місті «стали» на облік 309 комуністів, і близько 50% з них повернулися з армією визволителів на першій хвилі реєвакації¹⁷.

Але ж були й ті, хто в повному розумінні слова вижив у лещатах окупації та зберіг партійний квиток, що розцінювалося в той час як ознака мужності, стійкості, радянського патріотизму, непохитної віри в ідеали комунізму. Щоправда, і вони змушені були пройти певну перевірку через сито спеціальних партійних комісій.

Цікава й така деталь тогочасного партійного життя – це наявність в структурі міського комітету партії військового відділу міського комітету КП(б): війна вимагала від усіх партійних і державних установ зосереджувати максимум зусиль задля мобілізації сил на захист країни. І цей відділ виконував великий обсяг робіт – він разом з районними військкоматами організував призов військовозобов'язаних, тримав під контролем роботу саперів та членів добровільної організації сприяння авіації й хімічному захисту населення (Осоавіахіму) в очищенні міста від мін, боєзапасів, вибухових предметів тощо.

Одночасно з партійними осередками відновлювали роботу й комсомольські. У березні 1944 р. у Кривому Розі вже працювали міський і три районні комітети Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України (ЛКСМУ). Паралельно відроджувалися і первинні осередки комсомолу на підприємствах, в установах навчальних закладах міста тощо. Під кінець 1944 року їх було вже 144 і об'єднували вони в своїх лавах 7352 комсомольці¹⁸.

Буквально на другий день після повного визволення міста розпочали роботу й представники Центрального Комітету профспілок залізорудної промисловості Півдня СРСР; до їх компетенції входило відновлення рудничних профспілкових комітетів, поновлення в членстві тих осіб, які перебували в тимчасово окупованому басейні, прийняття нових членів та налагодження соціально-побутової сфери на виробництві, відновлення й організація відділів робітничого постачання (ВРП), допоміжних (підсобних) сільськогосподарських господарств, мережі їдалень та магазинів тощо¹⁹. Разом із партійними осередками профспілки розпочали організацію соціалістичного змагання міст між трудовими колективами рудного басейну. Головне вістря цього змагання було скероване на відновлення видобутку руди й проходило під гаслом «Все – для фронту! Все для перемоги над ворогом!».

Як свідчить довідка ЦК профспілок робітників залізорудної промисловості Півдня СРСР, уже в квітні 1944 р., тобто через два місяці після визволення басейну, Кривбас відгукнувся на заклик Донбасу про соцзмагання цих басейнів; одночасно і на Криворіжжі було організовано соцзмагання між трудовими колективами гірників: рудник «Жовта ріка» змагався з рудником ім. 1-го Травня; імені Леніна – з рудником «Комінтерн»; імені Фрунзе – з рудником «Більшовик»; імені К. Лібкнехта – з рудником імені Ілліча; імені Артема – з рудником імені Дзержинського; «Інгулець» – з рудником імені Ілліча²⁰.

Загалом за лютий-березень 1944 р. було відновлено практично всю структуру органів державної (радянської) влади - усі її установи й заклади: виконкоми міської та районних у місті Рад депутатів трудящих, мережу правоохоронних органів (міліція, заклади прокуратури, суди, нотаріальні контори тощо), бан-

ківські установи та інші владні підрозділи. Разом з тим відновилися й мережа громадських організацій - партійні осередки, комсомольські, піонерські, профспілкові й низка самодіяльних осередків. Відтак у Кривому Розі відбувалося відновлення всієї політичної структури міської влади, матриця якої повністю повторювала довоєнну.

Населення міста сприйняло повернення радянської влади як *цілком нормальне, природне й закономірне явище*, як повернення «своєї влади» з усіма її атрибутами, установами й інститутами, законодавчим полем і нормами радянського життя. Усе це надавало цій владі повноцінної легітимності, яка діяла в межах повноважень, наданих їй Конституцією СРСР 1936 р. та Конституцією УРСР від 1937 р.. Принаймні спротиву цій владі з боку місцевої людності документи не зафіксували.

Влада, а точніше її суб'єкт, функцію якого тимчасово виконувала оперативна група, прагнула повернення у визволене місто, а населення, яке пережило окупацію, чекало на визволення й прийняло цю владу.

Щоправда, повернення радянської влади супроводжувалося не лише святковими маніфестаціями та радістю зустрічі з визволителями. Радянська влада в силу низки обставин воєнного часу та й своєї тоталітарної природи проводила й невидиму широкому загалові роботу, специфічні заходи й кампанії.

Реінтеграція Кривого Рогу в радянське життя супроводжувалася цілою низкою заходів, які доволі жорстко регламентували усе життя міста та процес ліквідації 30-місячної окупації. З огляду на це, місцева влада змушена була радикально *централізувати керування містом*, вдатися до всіляких обмежень, регламентацій, заборон тощо. Так, вже буквально в перший день після визволення Кривого Рогу органи влади взяли за регламентацію життя в місті, своєрідне «наведення порядку» та повернення людності в радянську дійсність з усіма її практиками заборон і обмежень. Тим паче, що війна сприяла цьому, а почасти буквально вимагала зробити таке аж до позначення таким терміном «Категорично й суворо заборонено!». Наприклад, 23 лютого міський голова, начальник гарнізону м. Кривого Рогу та очільник міського комітету протиповітряної оборони видали

спільну постанову, «обязательную для исполнения всеми предприятиями и жителями города». Суть її зводилась до визначення порядку світомаскування, організації спеціального штабу з протиповітряної оборони та розбудови мережі пунктів захисту населення і об'єктів²¹.

Згодом на виконання цієї постанови в місті розпочала роботу широка мережа навчальних пунктів, через які пройшло більше 40 тис. городян та було підготовлено 270 інструкторів, до компетенції яких, до речі, входили: контроль режиму світомаскування, наявність на «постах охрани воды и песка, работающего радиорепродуктора, график выхода команд на дежурство» тощо²².

У ті лютневі дні 1944 р. міська влада розпочала й широку «кампанію заборон»²³. Так уже 24.02.1944 р. міськвиконком своєю ухвалою *категорично заборонив*: усім організаціям «самозахват» приміщень та привласнення майна, у т.ч. й трофейного; одночасно було визначено й порядок розміщення в місті державних установ, дислокацію військової комендатури, міліції тощо²⁴.

У подальші дні й тижні було прийнято ще низку постанов які, зокрема, рішуче забороняли:

– спекуляції всіма видами товарів (тобто такого собі специфічного, як для радянської дійсності, способу заробітку, а по суті – перепродаж товарів («з-під поли») за завищеною, порівняно з установленою державою, зафіксованою ціною; причому завищували її в декілька разів; зауважимо, що прерогативу встановлювати роздрібну ціну мала в ті часи лише – і лише! – держава, а не приватна особа – спекулянт, адже в СРСР діяла планова, а не ринкова економіка);

– розкрадання соцмайна (тобто держмайна), приховування товарів і харчів, як у той час говорили «під прилавком» і лише для «своїх»; і зокрема й для тих, хто займався перепродажем, чи б пак – спекуляцією.

Щоправда, усі ці заборони радикально справу на споживчому ринку так і не покращили. І все ж, як свідчать документи, такі заборони, до яких вдавалася влада, були не зайвими, адже органи правопорядку фіксували й факти «самозахватів», приховування товарів в магазинах з метою подальшого їх перепрода-

жу та одержання незаконної наживи, невмотивованих «ініціатив», проявів свавілля і самоуправства, а то й незаконних привласнень («конфіскації майна ворога») й пограбувань. Особливо коли це йшлося про трофейні товари. Тож і не випадково 27 лютого 1944 р. на засіданні виконкому міськради спеціально і в екстремому порядку було розглянуто питання «о незаконном изъятии муки из складов», яку намагалися привласнити як конфіскат, спритні ділки²⁵.

Але поява заборон, як власне й низки регламентуючих документів, була пов'язана не лише з проявами «самозахватів» чи незаконного привласнення трофеїв. Серйозним «рушієм» таких реакцій і ухвал влади був ще й тотальний дефіцит, що й спричиняв спекуляції. Він (дефіцит) разом з обмеженістю матеріальних і продовольчих ресурсів буквально змушував владу до централізованого розподілення таких. Аж до видачі, скажімо, через ЖЕК-Ки чи установи талона на право покупки в певному магазині взуття, одягу чи інших промислових товарів.

Під «нормування» підпало й електро- та централізоване водопостачання міста (зауважимо, що в приватному секторі воду споживали головно з криниць, але комунальні заклади користувалися водою з централізованої мережі). Відновлення електропостачання в Кривому Розі, як до речі і водопостачання, проходило важко.

Окупанти зруйнували практично все електрогосподарство міста: від дротової електромережі до трансформаторних пунктів та електропідстанцій. А матеріальних ресурсів на відбудову цієї ланки міського господарства влада мала обмаль. Та попри все, перший струм в мережу міста вже в березні 1944 р. подала Криворізька електростанція (КРЕС). Але її генеруючі потужності були вкрай обмежені. То ж влада вдалася до радикальних обмежень в споживанні електроенергії: усім підприємствам, комунальним закладам і приватним споживачам було обмежено і час подачі електроенергії, і введено в дію своєрідні ліміти. Мало того, було й регламентовано й «потужності» освітлюваних приладів як для установ, закладів міста (до 100-150 кВт), так і для житлових приміщень (до 40 кВт на кімнату).

21 березня 1944 р. було уведено в дію й постанову про «порядок і режим водоснабження города»:

«...до ввода в действие второй очереди водонасосной станции установить такой порядок подачи воды:

1. В первую очередь подавать воду лазаретам, больницам, воинским частям, пекарням, детским учреждениям, столовым...

2. Запретить самовольное подключение к водопроводной системе.

3. Т.к. вода хлорируется плохо – кипячение обязательно»²⁶.

Не оминула місцева влада й питання постачання лікарням, дитячим садочкам і школам продуктів харчування, «законтрактowanego» молока, вугілля для опалення в зимовий сезон, талонів для одержання школярами взуття, зошитів, олівців, чорнил, різноманітного одягу тощо.

Поширення набула в той час і так звана дозвільна система, скажімо на пропуску, на забудову й десятки інших.

Загалом у радянську добу, а тим паче в роки війни, дозвільна практика була усталеною нормою й вельми поширеною; а точніше вона була своєрідним атрибутом радянської дійсності, елементом та ознакою мілітаризованого життя та потужним інструментом і важелем впливу в руках влади. До речі цей її елемент є виразним маркером (чи краще б сказати - ознакою) ще й тоталітарного характеру влади. Не оминуло все це і Кривбас.

Ось, як приклад, одне з таких дозвільних рішень - витяг з протоколу засідання виконкому міськради м. Кривого Рогу від 17 травня 1944 р., пункт 5: «Разрешено улов рыбы Отделу рабочего снабжения (ОРСу) р/у им. Ильича...»; або таке – дозволити артілі «Перукар» зайняти будівлю...; теж саме, але вже для Горпищеторга та ін.²⁷ І насамкінець приклад, але вже «м'якої» регламентації міського життя: 13 квітня 1944 р. влада затвердила графік робочого дня по закладах м. Кривого Рогу: початок роботи о 8-й годині ранку, закінчення – о 17-й годині. Перерва на обід – одна година – з 12 до 13 год.²⁸

Та одночасно радянська влада в силу низки обставин воєнного часу та і своєї тоталітарної природи проводила ще й невидимі широкому загалові специфічні заходи й кампанії. Та найперш за все, йшлося про своєрідну перевірку населення Кривого Рогу, яке перебувало під окупацією, на відданість радянській владі. Також йшлося й про збирання інформації щодо їх поведін-

ки під владою чужинців. Тим паче, що спецоргани знали: в місті були й відверті колаборанти, і ті, хто співпрацював з нацистами, прислужувався їм чи лояльно ставився до них. Та в полі зору їх були не лише такі контингенти населення. Неписане правило тих часів гласило: пильно придивлятися до всіх, хто майже 30 місяців перебував під окупацією. Й особливо до людності України, бо вже в роки війни в певної частини радянського соціуму (особливо того, що був у глибокому тилу й не пізнав жахів окупації) закралася підозра що всі українці – колаборанти. Насправді ж цей ярлик геть не відповідає дійсності. Науковці переконливо довели, що масового, а тим паче тотального зрадництва в Україні в роки окупації не було.

Але в ту добу - в роки війни - багато хто вважав, що всі, хто жив під владою окупантів, завинив перед радянською владою: перебування на тимчасово окупованих землях (як правило, вимушене, але не добровільне!) розглядалося як своєрідне зрадництво. Так, навіть відомий український письменник Петро Панч 7 лютого 1944 р. на ІХ пленумі письменників СРСР у Москві патетично закликав: «Усе населення, що є зараз у визволених районах, по суті, не може вільно дивитися в очі нашим визволителям, бо воно якоюсь мірою заплуталося у зв'язках з німцями...Хтось грабував квартири й установи, хтось допомагав німцям у їхньому розбої і розстрілах, хтось спекулював, торгував, а деякі з дівчат, втративши відчуття патріотизму, подекуди жили з німцями».

(Цит. за матеріалами газети «Дзеркало тижня». - №15(211). - 2015. - 25 квітня. - С. 18)

Та не лише письменник П. Панч підозрював усіх своїх земляків, які пережили окупацію, у зрадництві. У цьому ж річищі реально діяли у визволеному місті й спецоргани, тим паче, що всі вони мали негласну вказівку: підозрювати всіх, хто пережив окупацію, пильно до них придивлятися та ретельно перевіряти.

То ж практично всі кому було за 18 і вище, потрапили в поле зору цих органів. Відповідну оперативно-розшукову роботу вони розпочали з виявлення осіб, які співпрацювали з окупантами та з розшуку і захоплення архівів окупаційної влади. Розпочалася така робота буквально з 23 лютого 1944 р.: перш за все

полювали за архівними документами, які містили відповідну інформацію для складання списків тих, хто допомагав окупантам, та для класифікації злочинів останніх. Мало того, члени таких груп вже 23.02.1944 р. розпочали «по свіжих слідах» документувати сліди діянь нацистських окупантів шляхом опитування свідків, складання актів, довідок (справок), збирання матеріалів, фотографування, кіно-документування тощо. Діяли ці органи на підставі наказу Прокурора СРСР від 15 травня 1942 р. «Про кваліфікацію злочинів осіб, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів», відповідних вказівок Наркомату держбезпеки СРСР та постанови пленуму Верховного Суду СРСР від 25 листопада 1943 р. «Про кваліфікацію дій радянських громадян, які надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками»²⁹.

Зауважимо, що під юрисдикцію цих документів підпадало доволі широке коло населення басейну, а точніше – практично усі, хто перебував на окупованій території. Чи правильними були такі дії спецорганів? Напевне так: у війні, як відомо, свої й дуже суворі закони.

Але в першу чергу полювали за тими, хто за кваліфікацією цих документів був зрадником. До цієї категорії відносили тих, хто:

1. «...в период временной оккупации служили у немцев в органах гестапо или на ответственных административных должностях (бургомистры, начальники полиции, коменданты и т.п.), доставляли врагу сведения, составляющие военную или государственную тайну; выдавали или преследовали партизан, военнослужащих Красной Армии, советских активистов и членов их семей; принимали непосредственное участие в убийствах и насилиях над населением, грабежах и истреблении имущества граждан и имущества, принадлежащего государству, колхозам, кооперативным и общественным организациям, а равно военнослужащие, перешедшие на сторону врага, — подлежат ответственности за измену Родине по статье ст. 58 а или 58^{166б} УК РСФСР или соответствующим статьям УК других союзных республик.

2. Лица, выполняющие задания немецких захватчиков по сбору продовольствия, фуража и вещей для нужд германской

армии, по восстановлению предприятий или оказывающие им иное активное содействие, при отсутствии в их действиях признаков, указанных в п.1 – подлежат ответственности как пособники по ст. 58¹ УК РСФСР и соответствующей статье УК других союзных республик».³⁰

Але цікаво, що в цих документах був перелік і тих осіб, які не притягалися до кримінальної відповідальності. І серед таких законодавець визначив тих радянських громадян, які обіймали адміністративні посади при німцях, але за умови, що буде доведено їх допомога партизанам, підпільникам, воїнам Червоної Армії або вони саботували виконання вимог окупантів, допомагали населенню приховувати запаси продуктів харчування та майна, або в інший спосіб сприяли боротьбі з окупантами. До цієї ж категорії були віднесені й громадяни, які працювали за своїм довоєнним фахом (лікарі, ветеринари, агрономи, інженери, учителя та ін.), але за умови, якщо вони не вчинили злочинних діянь, що підпадають під дію пунктів 1 та 2 цієї постанови.

Як бачимо, під юрисдикцію цих документів потрапляло дуже широке коло мешканців Кривого Рогу; принаймні влада підозрювала багатьох тих, хто перебував в окупованому місті. Відповідно до цих настанов і діяли спеціальні органи на теренах міста. При цьому вони широко залучали до цієї роботи місцеве населення, партійно-радянський актив, керівників підприємств, очільників вуличних і домових комітетів, керівників ЖЕКів, дільничних міліціонерів та ін. При цьому залучали їх головню для збирання інформації. Немало було й добровольців, готових донести до органів інформацію про сусіда. Особливо це яскраво проявилось у невеличких селищах і селах – там, де все на виду й де будь-що приховати від стороннього ока було дуже складно. Відтак і накопичувалася інформація про «неблагонадійних», про тих, хто заплямував себе співпрацею з окупантами, посібництвом тощо.

У фондах Центрального Державного архіву вищих органів влади і управління України в м. Києві зберігаються десятки й сотні матеріалів – «справки», «інформації», «хронологічні довідки», «доповідні записки» тощо, – які зберігають інформацію, почасти дуже лапідарну, а почасти – розлогу про події в селі чи селищах міста під час окупації. Складали такі відразу ж «по га-

рячих слідах» після визволення очільники вуличних чи квартальних комітетів, голови селищних рад, а структура їх була однотипна: які злочини вчинили окупанти, хто допомагав їм, хто був старостою, кого й коли арештували чи закатували, скільки мешканців вигнали на каторгу в Німеччину; хто і в якій мірі виявляв лояльність до нацистів тощо.³¹ Один із таких, але типових, документів подаємо «по руднику «Ингулец»; текст цієї довідки подаємо фрагментарно, але зберігаючи при цьому мову та стиль оригіналу:

«...13 августа немцы заняли рудник, в оккупации рудник был 2 года 6 месяцев и 21 день. 4 марта (1944 г. – ред.) после трехдневного боя туманным утром Красная Армия вступила на территорию рудника.

...во время оккупации во власть входили изменники родины которые выполняли приказы местной немецкой армии и власти...

Среди них особо выдающиеся проявив нечеловеческие отношения к землякам были:

Сацкий Лука Ф. – комендант немецкой полиции, Сацкий Павел Ф. – полицай Анохин И.И. – полицай, этот имел зверское выражение лица, искаженное оспой являлся катом людей Широковского района (далі йде перелік прізвищ ще 21 посібника – ред.). Они угнали с рудника в Германию 513 чел., были расстреляны с числа советского актива и коммунистов – 85 чел. В сентябре 41 г. возле конторы шахтоуправления «Ингулец» было расстреляно 6 коммунистов, которым после освобождения поставили памятник.

За это же время проводились аресты еврейского населения, которых расстреливали в пределах рудника на каменном карьере.

В здании 10-летки (школи – ред.) окупантами были сооружены тюремные комнаты.

Пред. РК (підпис нерозбірливий і без дати складання цього документа)».³²

На підставі таких документів, агентурної інформації, результатів опитування населення та інших джерел вже в лютому 1944 р. в місті пройшла низка арештів.

Як вже йшлося у другому розділі цієї книги, у квітні 1944 р. спецоргани заарештували 52 учасників оунівського підпілля з

такою класифікацією їх дій в роки окупації: «посібництво і зрадництво». За зрадництво був розстріляний в 1944 р. й учень Ямчицької школи (в сел. Зеленому) Б. Назаренко. Але цілком очевидно, що це далеко не всі, хто потрапив до рук спецорганів у 1944-1945 рр. Адже вищеназвані арештанти – це лише члени колишнього оунівського підпілля; але спецоргани активно розшукували й поліцаїв, членів міської управи, посібників гестапо й донощиків з числа тих, хто не встиг, чи не зміг утекти. Є всі підстави думати, що в застінки за зрадництво й антирадянську діяльність потрапило значно більше, аніж 52 особи. Але закритість і практична недоступність до відповідних матеріалів в архівах СБ України не дають змоги авторам назвати більш точні цифри. Їм удалося знайти лише загальні цифри по СРСР тих, хто був заарештований органами державної безпеки та засуджений до вищої міри покарання. Отже, у 1943 році до кримінальної відповідальності було притягнуто 263 837 осіб, із них – за антирадянську діяльність 125 838, а засуджено до вищої міри покарання – 12 589; у 1944 році відповідно – 104 271 особу, 96 861 і 3110; у 1945 році притягнуті 121 674 особи з них за антирадянську діяльність – 116 005 і вищу міру покарання одержали 2308. Додамо до цього ще 111 156 осіб, яких у 1945 р. заарештували органи СМЕРШ Наркомату Оборони СРСР.³³ То ж скільки серед вищеназваної кількості притягнутих за зрадництво й антирадянську діяльність було криворіжців чи членів похідних груп, головне західників-галичан? Питання ще й досі залишається відкритим...

Усього тих, кого активно могли розшукувати спецоргани на Криворіжжі, за нашими підрахунками могло бути 2500-3000 осіб. Маємо на увазі той контингент, який активно співпрацював з окупантами й міг потрапити в розшукові списки СМЕРШу чи органів НКВС. Щоправда, і це цілком очевидно й доведено, що значна частина таких могла втекти разом із окупантами і таки втекла й заховалися аж на теренах Рейху. То ж не випадково, що дехто з них потрапив до рук спецорганів вже в 1945-1946 рр., коли йшло активне повернення до СРСР радянських громадян, які перебували на теренах Німеччини, у тому числі й у неволі – усі вони проходили дуже ретельну перевірку, а відтак – там вилловлювали й багатьох колаборантів.

А між тим, таких посібників окупантам у місті виявили навіть серед самозваних «патріотів» – «народних месників», які після звільнення нарекли себе такими. Як виявилось робили вони це з метою «замести сліди» своєї співпраці з нацистами. Тут мова йде про окремих членів партизанського псевдозагону «Криворіжжя», який насправді створили на папері хвацькі партизани (та ще й «за рюмкою водки») буквально напередодні визволення міста. Мало того, у лавах цього з'єднання виявилися в дійсності – посібники окупантам, яких було заарештовано і притягнуто до кримінальної відповідальності. І серед них – Н.І. Алексеєнко, М.Я. Ісаєв, А.М. Дашукевич, А.А. Бондаренко, А.Е. Мосенцов, Ф.Я. Симанько, Д.К. Пасика, В.П. Січкарь, Г.Ф. Шилобриг та інші.³⁴

Звернемо увагу, що в ухвалі Криворізького бюро міського комітету КП(б)У, яке спеціально розглядало цю справу, очевидно, названо не всіх, кого було арештовано з числа членів цього псевдозагону, бо нащо в кінці абзацу додано - «та інші» («и другие» – мовою оригіналу). А ще цікавими змістовно є фрази про те, що в лавах цього загону були й ті, хто виправдав себе «перед Родиной, как советские люди, которые, будучи на оккупированной территории в момент освобождения города Кривой Рог, помогали советским войскам разведкой и очищением города от остатков фашистских войск и *выдачей предателей Родины*» (виділено – ред.).³⁵

Тож можна припустити, що саме «свої» й викрили тих псевдопартизанів, які видавали себе за партизанів-месників, хоча насправді були перевертнями й прислужниками окупантам.

Перевірку населення, яке було під окупацією, на лояльність радянській владі проводили не лише спецоргани. Партиїні структури теж були причетні до такої роботи. Але вони перевіряли тільки своїх членів-«сотоварищей» по партії. Цю роботу виконували такі собі колегіальні органи, які зазвичай носили назву «спеціальні партійні комісії». Через їх сито пройшли практично всі ті члени Компартії чи кандидати в члени партії, які перебували на окупованій землі. Такі тимчасові органи після ретельних перевірок певного більшовика-комуніста або поновлювали його в партії, або позбавляли партійного квитка. Поодинокі випадки

«очищення лав партії» від недостойних членів ВКП(б) в ті роки були. Але не більше того. Масових чисток документи не зафіксували.

Діяли такі комісії при міськкому і 3-х районних комітетах КП(б) України в 1944-1946 рр., а в окремих випадках – їх діяльність простежується навіть ще у 50-ті роки ХХ ст.

Одночасно в їх компетенції була ще й ретельна перевірка діяльності партійно-комсомольського підпілля та партизанських з'єднань та визначення реальних (дійсних) учасників радянсько-го крила руху опору.

Рішенням ЦК КП(б) України такі комісії, перш за все, вивчали звіти про боротьбу з окупантами кожного окремого з'єднання (загону, групи тощо), а вже потім і по суті виносили вердикт: визнати дії групи «N» дійсними, а відтак і її членів визнати дійсними учасниками підпілля та борцями з німецько-фашистськими загарбниками. Щоправда, доволі рідко, але були й радикальні відмови. У випадку позитивного вердикту учасники підпілля та партизанських з'єднань могли одержати відповідний документ (посвідчення) і офіційний «статус учасника Великої Вітчизняної війни», а в окремих випадках – і «учасника бойових дій». А з іншого боку, потреба в появі таких «спецкомісій» («партійних комісій») з'явилася ще й тому, що вже після визволення Кривого Рогу (як зрештою було це й на всій звільненій Україні) у відповідні органи приходило чимало анонімних дописів прямих повідомлень і чуток-поголовів про псевдомесників. Таку інформацію надавали партійним комісіям і спецоргани. Як показала практика роботи таких комісій, почасти «звіти про діяльність» деяких організацій не приймалися («не затверджувалися»).

У Кривому Розі найбільш резонансними стали справи про діяльність патріотичної антифашистської організації «Союз добровольных обществ ликвидации фашизма», партизанських загонів «Криворіжжя» та Бориса Яреська.

Комісія виявила багато невідповідностей в їх письмових звітах, явних недоречностей, брутальних «приписок», фальсифікацій і безглузких висновків про унікальні вияви хоробрості і героїзму цих «месників». Щоправда, оцінку про псевдодіяль-

ність і відповідні рішення про це було прийнято лише в 1948-1949 рр.³⁶ А втім, самі розслідування, збирання інформації, опитування свідків і учасників підпілля почалися ще в 1944 році.

Чи не найбільшого розголосу набула в ті роки справа «О партизанском отряде Бориса Яресько». Спецкомісія міського комітету Компартії України, розглядаючи справу цього загону, дійшла парадоксального висновку, що це був «чистої води» псевдозагін, який на папері «створили» декілька членів... оперативної групи (?!). Вони прибули у її складі у передмістя Кривого Рогу – на її північні околиці ще 29 жовтня 1943 р. Додамо до цього що ці «тиловики» (стовідсотково цивільні громадяни) і начебто «перевірені номенклатурні кадри» мали у складі цієї групи статус «секретарів міського комітету ЛКСМУ (Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України)». Отже, вони були номенклатурними кадрами, які пройшли належну перевірку і були затверджені членами цієї групи відповідними партійними органами. А між тим, Б. Яресько брутально ввів в оману командира військового з'єднання: він по суті приписав собі й своєму «подільникові» Приходьку всі звитяги та здобутки партизанського загону М.П. Гриньова і викреслив останнього зі списку тих, кого політвідділ дивізії представив до нагород. Та не нагорода знайшла героїв – Яреська, Приходька та Ключенка (секретаря Жовтневого ЛКСМУ), а заслужене покарання.³⁷

Отже, тільки ці приклади доводять, що і робота спецорганів, і «партійних комісій» була доцільною і цілком виправданою.

Роботу з «фільтрації» населення Кривого Рогу було поставлено широко й планомірно. Але, як показують наші розвідки, документів, які б свідчили про «тотальні зачистки», репресії чи тим паче депортації в місті, немає. Немає й свідчень про терор чи масові арешти і в споминах очевидців. І це – доконаний факт і свідчення того, що в Кривому Розі не було масового зрадництва і колаборації. У тому числі й серед переважної більшості тих, хто пережив окупацію і кого зазвичай називали пристосуванці («приспособленцы»). Утім практика перевірок контингентів населення на визволених територіях СРСР ще в 1943 р. дала певний досвід і переконання, що *пристосуванство*, як специфічна форма мімікрії, була для них єдиною формою виживання під окупацією. Ін-

шого способу не було. Інстинкт самозбереження диктував людині (у т.ч. й жителям Кривого Рогу) саме такий спосіб адаптації і виживання. Але ж «пристосуванство» далеко не обов'язково переростало в зрадництво чи колаборацію. Тож і не тягло за собою відповідної правової кваліфікації. Але підозри це не знімало. Та й зрадників і колаборантів виявляти треба було.

Знаний в Україні фахівець з історії колаборації в роки окупації проф. В.О. Шайкан – один з авторів цієї книги – аргументовано стверджує: рівень колаборації в Кривому Розі був не вищим, ніж в інших регіонах України – місто та весь басейн не були розсадником зрадників й посібників окупантам³⁸. Лояльною радянській владі навіть у часи окупації міста залишалася переважна більшість його мешканців, про що вони й засвідчили вже в перші дні після визволення. І це попри те, що дуже багато городян затаїло образу на радянську владу за те, що їх кинули напризволяще під владу катів-чужинців. Втім з приходом «своїх» це поступово забувалося, прощалося (пробачалося) та «списувалося на ту клятву війну»...

Окупація з усіма її жахами і «принадами» змусила навіть опонентів і критиків – відкритих і латентних (прихованих) – радянської влади (а такі були – й це доведено документально) переглянути своє ставлення до неї. Звідси й відсутність документально зафіксованих протестів в місті проти повернення «совєтів». Загалом населення міста, яке пережило окупацію, не відчувало за собою вини за те, що воно жило і вижило – «всем смертям назло!» – в умовах 30 місяців нацистського ярма. Тому загалом криворіжці і сприйняли прихід Червоної Армії як визволення від окупантів, як повернення своєї влади.

Щоправда, справедливості ради тут треба зробити одне, але вельми суттєве зауваження: дійсно, населення прийняло владу, яка повернулася в місто – владу, яка за визначенням була радянською з усіма її державними атрибутами, порядками, органами та структурами. Але ж іншого вибору у нього (населення) не було. І бути не могло: тоталітарна держава такого вибору населенню міста не давала. Спроби заміни влади було б розцінено, як посягання на державний устрій з усіма наслідками. То ж у Кривий Ріг, як і на всі інші визволені землі, тоталітарна за суттю

держава переносила всю радянську соціалістичну державну машину або, як зазвичай кажуть фахівці в галузі державного будівництва, переносила матрицю радянської політичної організації влади.

Ще одне спостереження. Повернення в місто влади й усіх її інститутів по суті втілили в життя конкретні постаті – реальні «номенклатурні кадри», підібрані та призначені на певні посади. Ось вони й були реальним втіленням влади, носіями владних повноважень і до певної міри «обличчям» цієї влади. Утім, усі вони – й очільники влади міста в першу чергу, і керівники провідних установ, і директорський корпус («господарники») тощо – прибули в місто з тилових районів. Значна частина з них поверталася на свої ж посади – на посади, які вони посідали до евакуації. Найтипівіший тут приклад – секретар міського комітету КП(б)У й по суті найвища посадова особа міста та її «господар» – І.М. Сіренко. Та серед цієї «еліти» було чимало й нових для міста людей – новопризначені тиловики, які не знали окупації.

Усі вони прибували в Кривий Ріг задля зміцнення партійної організації, підсилення кадрового резерву та укомплектування керівної ланки міста. Та з іншого боку, така кадрова політика свідчила ще й про те, що в середовищі тих хто був на окупованій території, влада не бачила надійного резерву. Навіть серед тих, хто пройшов школу підпільної боротьби. Принаймні таких серед міських керівників у 1944-1945 рр. автори не знайшли. Ставка робилася на більш надійний корпус тиловиків.

До речі, цікава й така деталь життя міста 1944-1945 р.: влада вважала усіх, хто перебував під окупантами, *своїми*, тобто радянськими громадянами з усіма правовими наслідками. Не дивно, що навіть зрадників карали як радянських громадян і за чинним радянським законодавством. Тому й після визволення Кривого Рогу його мешканці автоматично визнавалися державою її громадянами; вони не набували його заново; не було навіть такої процедури юридичного набуття (чи поновлення) й оформлення цього громадянства.³⁹ Відбувалося лише своєрідне підтвердження статусу радянського громадянства шляхом поновлення відповідних документів (паспортів, якщо їх було втрачено під час окупації, свідоцтв про народження чи шлюб та ін.) і

прописки (цей інститут в ті часи діяв), постановки на облік у військкоматах, ЖЕКах, квартальних чи вуличних комітетах, за місцем роботи у спеціальних відділах (чи відділах кадрів) усіх військовозобов'язаних тощо. Іншими словами, держава декретивно й по суті сама визнала всіх, хто перебував на тимчасово окупованій території, своїми «підданими», а точніше – громадянами СРСР, і поширила на них радянську *юрисдикцію* й, перш за все, у тій її сфері, яка стосувалася *обов'язків* цих громадян. А вже потім поновила їх і в правах. Так, скажімо, і в праві одержувати пенсії, соціальну та медичну допомогу, лікарняні тощо. Принаймні на мешканців Кривбасу така юрисдикція була поширена вже 23 лютого 1944 р. Інша справа, що надання таких соціальних послуг розтягувалося в часі: одержувати такі виплати криворіжці почали не раніше квітня 1944 р. До того йшла копітка підготовча робота, поновлення громадян в списках, узяття на облік, поновлення документів тощо.

Та найперш за все в той час йшлося про виконання громадянами СРСР *обов'язків*. І серед низки таких був, скажімо, й *обов'язок* працювати (дармоїдсто ж каралося!, тим більш в умовах війни), платити різноманітні податки, аж до податку на бездітність. У ті часи й майже до середини 50-х років ХХ ст. у СРСР був такий собі, до певної міри екстравагантний податок, який поширювався на всіх громадян чоловічої статі, починаючи з 18 років, які не мали власних дітей. Частіш за все такий податок називали «холостяцьким», але був ще й податок на малодітні сім'ї і багато інших. Чи не в першу чергу державні органи влади «нагадали» визволеним криворіжцям про *обов'язок* захищати Батьківщину. Буквально в перші дні після визволення міста – від його центральної частини до рудничних селищ – польові військкомати розпочали масово забирати до лав армії криворіжців і зараховувати їх до складу тих військових частин, які безпосередньо діяли на теренах криворізького басейну й області.

При цьому такі мобілізаційні армійські структури нерідко керувалися не писаною, але доволі – таки поширеною, настановою: «Нехай вони тепер кров'ю змиють свої гріхи за перебування під окупантами» і доведуть «свою лояльність до влади» та будуть вдячні за те, «що ми їх визволили». Як згадують очевид-

ці – свідки тих подій, – така настанова хоча й неофіційно, але діяла. І криворіжці, як зрештою і всі в Україні, знали, що перебування під окупацією потрактовувалось як своєрідний «гріх» і спричиняло певні підозри.

Зазвичай польові військкомати діяли вельми рішуче за законами воєнного часу й виходили з нагальних потреб армійських підрозділів, які постійно відчували брак кадрів. До того ж, діяли вони в полі жорсткої реалізації конституційної норми про пріоритети (верховенство) обов'язків громадян над їх правами. Про правове забезпечення таких мобілізацій практично не дбали. Тут йшлося головне про доцільність та безумовне виконання «священного обов'язку» в умовах, коли країна перебувала в стані війни. Тим більш коли мобілізаційна кампанія проходила в прифронтовій зоні та ще й серед контингенту, який свого часу пережив окупацію та був під певною підозрою.

А між тим, це населення – головне чоловічої статі у віковому діапазоні від 17 до 50 років – визнало, що воно дійсно має обов'язок захищати державу і вливалось в лави діючої армії. Але не тому, що воно начебто визнало за собою «гріхи» перебування під окупацією і службою у війську прагнуло здобути певну реабілітацію. Це було свідоме розуміння обов'язку.

До речі, масового дезертирства після визволення в місті не було. Документи зафіксували лиш поодинокі випадки. І це теж свідчення лояльності жителів Кривого Рогу до влади яка повернулася.

Відродженням життя в місті опікувалися всі радянські (державні за статусом) органи влади, господарські установи, громадські організації, профспілки і, звичайно ж, партійні осередки. Об'єктивно, виходячи із реалій того часу, найвище місце в цій ієрархії влади належало міському комітету партії, а його перший секретар реально був «некоронованим» главою усього міста. І це попри те, що ця інституція, як і районні в місті комітети КП(б)У, *не були* конституційно наділені владними повноваженнями. А втім рішення цього партійного – не державного але все-таки владного! – органу видавалися за втілення волі усіх громадян міста, так як за радянською традицією і на офіційному рівні стверджувалося: партія більшовиків є авангард усього на-

роду і втілювати в життя його волю – і це є її прямим обов'язком. Відтак, питання про правочинність і доцільність такого місця міськкому партії КП(б)У не піддавалася сумніву. І особливо – в роки війни. Ось чому навіть у розподілені бюджетного фінансування – що було прерогативою міської Ради – міськком партії завжди мав неписане право на остаточне затвердження кошторисів чи накладання вето.

Практично усі сфери життя міста, як і відбудова усіх об'єктів – від промислових до комунальних, перебували під пильним контролем комітету КП(б)У м. Кривого Рогу, який здійснювався через первинні партійні осередки підприємств.

Утілювався такий контроль і шляхом розстановки партійних кадрів на керівні посади. «Кадри – вирішують все!» – сталінське гасло, якого неухильно дотримувалися і партійні структури Кривого Рогу.

Органи радянської влади в 1944-1945 рр. постійно відчували брак досвідчених кадрів і тямущих управлінців. Ті ж, що залучалися до державних установ, часто-густо не мали відповідного досвіду та належної освіти, що й причиняло плинність кадрів. Тож і не дивно, що ще в жовтні 1944 р. – через 7 місяців після визволення міста – у міськвиконкомі було ще 10 вакантних посад. І серед них – заступник голови виконкому, завідувач протокольної частини, завідувач сільськогосподарського відділу, інспектор по кадрам та ін.⁴⁰

Спричиняли плинність кадрів та їх нестачу ще й регулярні відрядження номенклатурних партійних, радянських і комсомольських працівників у Західну Україну: так зі складу Жовтневого райвиконкому в той регіон виїхало двоє, а Дзержинський делегував голову виконкому й головного бухгалтера та 4 депутатів Ради. В липні 1944 р. виїхав «за дорученням партії» в той же регіон і голова міськвиконкому Б.Л. Зіненко.⁴¹

Доречі, виїжджали туди ж і активісти та вчителі міста: мінімум 40 таких було відряджено за 1944 рік. І це при тому, що їх не вистачало і у місцевих школах. Та ситуація вимагала «ділитися» кадрами.

Немало партійно-радянських працівників і депутатів було мобілізовано й до лав діючої армії. Усе це спричиняло доволі

помітну плинність кадрів. Своєрідним компенсатором тут виступали активісти – резерв і опора місцевих Рад та організатори населення на виконання нагальних завдань. Повсякденна практика роботи місцевих органів влади в 1944-1945 рр. показує, що найбільш предметно у відбудові міського господарства брали участь виконкоми Рад депутатів трудящих. Саме вони визначали першочергові відбудови, першочерговість завдань з відбудови об'єктів міста, затверджували необхідну документацію, кошториси та забезпечували бюджетне фінансування. Останнє було у виключній компетенції місцевих Рад, а розв'язання таких завдань вирішувалося відповідно до тогочасних норм на сесіях цих представницьких органів влади, але за умови узгоджень з міським комітетом партії.

Щоправда, тут треба зробити одне, але суттєве зауваження. Аналіз повсякденної практики місцевих органів влади Кривого Рогу – міських і районних Рад міста та їх виконкомів – в 1944-1945 рр. показує, що в ту добу відбулося помітне скорочення (звуження) сесійної роботи цих інститутів: норми скликання сесій порушувалися постійно. Діюча в той час Конституція УРСР (ст. 63) визначала, що сесії міськрад проводяться щомісяця.⁴² Та втім, ця вимога законодавця в ті роки не виконувалася. Усього за 1944-1945 рр. криворізька міська Рада провела всього 3 сесії.

Перша після визволення міста сесія зібралася лише 10 серпня 1944 р. В її роботі взяло участь не більше 90 депутатів із 360 обраних ще в 1939 р. І хоча, строго кажучи, кворуму в сесійній залі не було, утім, з огляду на воєнний стан рішення сесії були визнані правочинними. Головними на тій сесії були питання про затвердження складу виконкому, бюджету міста та складу постійнодіючих комісій Ради.

Реальний штат виконкому було затверджено у складі 9 осіб, п'ять з яких мали статус депутатів трудящих міськради.

З огляду на неповний склад депутатського корпусу міської Ради неповними були і створені на 1-й сесії постійнодіючі комісії, члени яких готували питання до розгляду представницьким органом влади, сприяли виконанню прийнятних рішень тощо.

Таких комісій у той час було створено 8. І кожна з них опікувалася такими сферами життєдіяльності Кривого Рогу – ко-

мунальною сферою, охороною здоров'я, освітою, соціальним забезпеченням, торгівлею, фінансами, місцевою промисловістю і сільським господарюванням. Наявність, останньої комісії, як і такого ж відділу в міськвиконкомі, який спеціально опікувався сільськогосподарською ланкою життя Кривого Рогу, лиш на перший погляд виглядає дещо незвичним для промислового міста-гіганта. А втім, ураховуючи реалії, продовольче (харчове) забезпечення міського населення, наявність такого відділу як і постійнодіючої комісії при Раді депутатів трудящих, була вкрай потрібною. Адже вона (ця постійнодіюча комісія) сприяли розвитку масового городництва, організації допоміжних (або як їх в той час називали – «підсобних») господарств сільськогосподарського профілю для промислових підприємств Кривого Рогу, виділенню земельних наділів під приватні садиби тощо. Зрештою їх діяльність допомагала організації самозабезпечення населенняородиною та іншими продуктами харчування.

Цікава й така деталь: до компетенції сільськогосподарського відділу міськвиконкому належала навіть така специфічна функція, як укладання договорів з приватними власниками великої рогатої худоби «на здачу молока для місцевого молокозаводу та потреб лікарень, дитячих садочків» тощо. Дієвість такої роботи ілюструє фрагмент зі звіту міськвиконкому: в 1944 р.: «від приватних власників було законтрактовано й одержано 229 тис. літрів молока, а вже станом на 1 червня 1945 р. – 1 380 300 літрів».⁴³ Принагідно зауважимо лиш одну промовисту деталь – молокоздача від кожної дійної корови в роки війни була прописана як обов'язкова норма. Тож власник такої повинен був здавати молоко, бо держава зобов'язувала його не лише укласти договір про «контракцію» молока, але й чітко визначала ще й норму молокоздачі – 700 літрів щорічно і безоплатно. Цитований вище документ засвідчує що в 1945 р. молокозавод мав 1854 договори на здачу молока. Відтак маємо підстави сказати, що промислове місто мало величезну череду великої рогатої худоби, що допомагала місту з постачанням молока в лікарні, шпиталі, у дитячі садочки та школи; чимала його частка йшла для спецхарчування робітникам, зайнятим на шкідливому для здоров'я виробництві тощо. 50% такого молока передавалися в торговельну мережу міста. Звичайно, таке «законтрактоване» моло-

ко далеко не розв'язувало проблему молокозабезпеченості міста; молока й молочних виробів у місті хронічно не вистачало, у вільному продажі їх практично не було. І все ж майже дві тисячі власників корів рятували не лише свої сім'ї, але й допомагали місту.

Евристичні резерви цього документа далеко не вичерпуються вищенаведеною інформацією, скажімо, про кількість контрактів і зданого на завод молока власниками корів. Але вони ж спонукають дослідника й до низки питань. Ось одне з таких: звідки у щойно звільненому в 1944 р. місті з'явилися корови від яких відразу ж розпочалася молокоздача «законтрактованої продукції»?

Цілком очевидно, що ця череда великої рогатої худоби залишалася в місті... від часів окупації. Документи підтверджують, що, дійсно, у місті і в часи панування нацистів було чимало великої рогатої худоби і приватні власники теж обов'язково здавали молоко – але окупаційній владі. Контроль за цією процедурою був дуже і дуже суворий, як і покарання за порушення норм здачі молока. Ще одне зауваження щодо інформаційних складових цього джерела: воно переконливо свідчить про непоборну силу до виживання людності, яка не розгубила досвід виживання самотужки на землі та з худобою, незважаючи на те, що вона жила не в селі, а в місті. Власні руки, родюча земля та працелюбність попри всю суворість воєнної доби допомагали криворіжцям виживати. І це – очевидний факт.

Міськрада всіляко сприяла розвитку присадибного господарства городян і городництва. Тож роль земельного відділу у складі виконкому, як і постійно-діючої комісії такого профілю при міськвиконкомі, була вкрай важлива, а поява таких у структурі місцевого органу влади була цілком логічною й покликаною до життя воєнної доби.

Бюджетне (державне) фінансування міста розпочалося буквально з березня 1944 р. і щоквартально переглядалося. Відтак усі міські установи й заклади одержували хоч і мінімальне, проте стабільне фінансування, що забезпечувало їх функціонування. Йдеться про комунальні заклади, школи, лікарні, міський трамвай тощо. Показовим у цьому контексті є постанова Криво-

різького міськвиконкому (протокол 25 від 21 квітня 1944 р.), яка, забезпечивши фінансування, одночасно ухвалила й рішення про «відновлення господарської діяльності галузевих підприємств комунального господарства, і серед них такі установи, як:

1. Електромережа.
2. Міськводопровод.
3. Банно-пральний комбінат.
4. Управління трамваю.
5. Відділ упорядкування міста.
6. Асобоз (Асінізаторський обоз).
7. Райкомунгоспи Центрально-Міського, Держинського й

Жовтневого районів.

8. Готельне господарство з перукарнею.
9. Інвентаризаційне бюро.
10. Межовий (?) відділ.
11. Будівельна контора.
12. Міськбудпостачторг.⁴⁴

Отже, йшлося про цілу мережу господарських структур, які були покликані вже навесні 1944 р. налагодити в місті роботу всієї комунальної інфраструктури.

А втім, відбудова йшла важко і не завжди успішно. Звіт відділу комунального господарства при міськвиконкому за 1944-1947 рр. виразно підтверджує цю думку. І найцікавішим тут є той факт, що невиконання запланованих обсягів робіт, скажімо, з відновлення об'єктів міста відбувалося не через недофінансування; часто-густо виділені кошти не освоювалися й це при тому, що такі в бюджеті міста були. Так, у 1944 р. на відбудову житлово-комунального господарства було виділено 3 820 000 карбованців, а «освоїли» – лише 59% від виділеної суми.

Чому так сталося?

Відповідь на це питання лежить на поверхні, а її аргументація підтверджена цілою низкою документів. Тож невиконання планів по комунгоспу було спричинене: незадовільним матеріально-технічним забезпеченням, дефіцитом робочих рук та будівельних матеріалів. Не останню роль відіграла й політика пріоритетів, які визначила для себе місцева влада: першочерговим завданням була відбудова житла, лікарень, шкіл, а вже потім

решта всіх інших суб'єктів міськкомунгоспу. І ось приклад: на відбудову житлового фонду в 1944 р. сесія міськради спрямувала 443 тис. карбованців, у той час як реально за цією статтею видатків було перевиконання плану майже на 107 тис., що дало змогу ввести в дію 6,7 тис м² житла.⁴⁵ Щоправда мова йшла не про новозбудовані об'єкти, а про житло, яке було капітально відремонтоване.

Заново збудованих будинків в той час було дуже мало; місто переважно відбудовували зруйноване, як, до речі, і мережу комунальних об'єктів. Не випадково у звітах і уживався термін «відновлено».

Так, у 1944 р. й було саме відновлено (відремонтовано) 10,5 км високовольтних ліній електропередач, і 20,3 км низьковольтних, а також 6 трансформаторів, що дало змогу поставити споживачам 760 тис. кВт-год., а у 1945 р. – 2 715 300.⁴⁶

Не оминала міська влада й питань пов'язаних із благоустроєм міста. І хоча, на перший погляд, вони мали другорядне значення, втім вже лише за 10 місяців 1944 р. у місті було капітально відремонтовано 3772 м² мостових та 1738 м² тротуарів, а за наступний рік відповідно 4095 м² та 845 м². Одночасно було збудовано ще 3 дерев'яні мости через р. Саксагань. Не забували в місті й про озеленення: у 1944 р. було висаджено 9535 саджанців, а вже у 1945 р. – 10954.⁴⁷

У роботі місцевих органів влади в той час відбувалося своєрідне перерозподілення влади й повноважень. Сесії, як представницькі й колегіальні органи влади, виразно звузили свої повноваження. Натомість виконавчі комітети міської та трьох районних Рад депутатів трудящих радикально перебрали на себе низку таких й активізували свою оперативно-розпорядчу роботу. Щоправда, виконкоми усіх рівнів і в мирний час посідали провідне місце в системі радянських органів влади. А в роки навали сам час і виклики, які спричинила війна, вимагали ще більше посилити саме оперативність розв'язання питань, а це призводило до звуження колегіальності й підвищення авторитарності керівників влади. Відтак і не дивно, що виконкоми міста в ті роки по суті перетворювалися на своєрідні оперативні штаби, які працювали мало не цілодобово і без вихідних.

То ж часто-густо в 1944-1945 рр. низку сесійних функцій та повноважень Рад і взяли на себе їх виконавчі комітети. Мало того, вони активно долучалися до розв'язання низки питань, пов'язаних із роботою підприємств республіканського чи союзного підпорядкування. Наголосили, що такі були в безпосередньому та прямому підпорядкуванні відповідних наркоматів (міністерств) УРСР чи СРСР. Та коли йшлося, скажімо, про побутову сферу життя робітників таких заводів чи рудників, міська рада переймалася цим і навіть «втручалася». Так, наприклад, 1 вересня 1944 р. міськвиконком заслухав питання про стан харчування робітників у їдальнях Будуправління №8 і констатував його незадовільний стан та вжив низку заходів для покращання ситуації.⁴⁸

26 жовтня 1944 р. міськвиконком знову розглядає питання про стан харчування будівельників. Але цього разу йдеться про робітників «Спецстройтреста № 2 Наркомата черной металлургии» – про поповнення цього тресту сільською молоддю, яку залучали з навколишніх областей. За планом таких повинно було приїхати до міста щонайменше 34 тисячі, що ставило перед керівництвом цього підприємства і міською владою цілу низку проблем побутового характеру. Зауважимо, що тут мова йде лише про один загін новоприбулих робітників – про майбутніх будівельників. Але в той же час у місто масово залучали ще й молодь і на рудники, і на залізницю, і на заводи. Отже, усе це й спричиняло серйозне навантаження на місто, відтак міськрада й намагалася розв'язати деякі з нагальних питань, пов'язаних із залученням нових робочих рук. Ось у жовтні 1944 р. з метою допомогти будівельному тресту організувати харчування таких контингентів міськвиконком і прийняв ухвалу: «Розширити підсобне і сільське господарство – головне овочево-м'ясо-молочного спрямування – та виділити йому земельну площу 7-8 тис. гектарів (до цього дане господарство мало 1400 га)» за рахунок передач тресту земель радгоспів «Червоний шахтар» та «Латівський» за згодою Дніпропетровського облвиконкому.⁴⁹

Постачання міста продуктами харчування, як показує аналіз архівних документів міськради, займало особливе і поважне місце в її роботі. При чому воно постійно було в полі зору

міськвиконкому і міського комітету партії. І причини цього - цілком зрозумілі; переймався цим питанням і депутатський корпус Криворізької міськради. Так, на четвертій сесії Рада спеціально слухала одне-єдине питання – «Об итогах весеннего сева и подготовке материально-технической базы к уборке урожая и переработке плодоовощного урожая 1945 г.». Перш за все відзначимо комплексність постановки питання та увагу, яку Рада, надавала постачанню сільськогосподарської продукції в місто.

Сесія відзначила, що на загал місто на 101,5% виконало план посіву ярових культур, під які було зайнято 12012 га (у 1944 р. – було 11838 га). Одночасно було констатовано, що в 1945 р. збільшилися й земельні площі під індивідуальні городи порівняно з 1944 р. на 400 га й сягнули 5700 га, а кількість городників досягла 52872 осіб.⁵⁰

Звичайно, цією проблемою – проблемою №1 для виживання людності міста – переймалася не лише Рада депутатів трудящих та її виконком, але й безпосередньо підприємства басейну через свої профспілки та відділки робітничого постачання (ВРП).

За підрахунками економіста-дослідника У. Чернявського у 1944 р. понад 90 відсотків робітників і службовців промислових підприємств чорної металургії займалися городництвом, що реально допомагало їм виживати.⁵¹ Цілком вірогідно, що загалом і в Кривому Розі таких було теж понад 90 відсотків, тим паче, що міська влада всіляко цьому сприяла, та й резерв земельних площ в місті і поза ним дозволяли розвивати такі міні-господарства.

Постійно переймалася криворізька влада й побутовими умовами багатотисячної армії новоприбулих до міста, які головно проживали в гуртожитках. Скільки таких у 1944-1945 рр. було побудовано в Кривому Розі та скільки в них було «койкомісць», нині підрахувати важко. Але впевнено можна стверджувати, що в ті роки в місті виникла ціла мережа «гуртожиткових містечок» зі своєю інфраструктурою; ось в таких і проживали тисячі й тисячі вчорашніх селян, такий собі новопосталий міський соціум зі своєю субкультурою, звичаями, поведінкою тощо. Відтак міська влада мусила постійно тримати в полі зору «гуртожиткове» життя й опікуватися ним разом з керівництвом про-

мислових підприємств. Так, в квітні 1945 р. виконком здійснив комплексну перевірку побутових умов проживання мобілізованих у тресті «Кривбасруда» і визнав їх незадовільними.⁵²

Неодноразово ці питання розглядалися й у подальшому, що в кінцевому підсумку сприяло поступовому налагодженню життя «мобілізованих» у місто на підприємства металургійної й коксохімічної галузей економіки та на шахти басейну.

Вище йшлося переважно про деякі аспекти роботи міської Ради та його виконкому, а між тим з лютого 1944 р. у Кривому Розі доволі плідно працювали й усі три райради – Дзержинська, Жовтнева і Центрально-Міська. Кадрове забезпечення виконкомів цих інститутів влади, як і міськвиконкому, відбулося ще в кінці 1943 р. Натомість депутатський корпус цих Райрад, як і міської Ради був далеко неповним.

Так, у Дзержинській районній Раді з обраних у 1939 році 103 депутатів у 1944 р. було 27, у Жовтневій відповідно із 121 – 21, а в Центрально-Міській на першу сесію зібралось лише 35⁵³ (на жаль, точної кількості депутатів в Центрально-Міському районі встановити не вдалось). Натомість відомо, що із усього персонального складу цієї Ради 48 були призвані до лав Червоної Армії, 14 – перебували в окупованому місті, а з тих 97, що в жовтні 1944 р. зареєструвалися, – 12 працювали на відповідальних, тобто на керівних, посадах у тому числі 4 - у райвиконкомі.

З огляду на таку малочисельність депутатського корпусу в усіх Радах міста особливої ваги і ролі набула робота активістів та різноманітних комітетів сприяння виконкомам. Мова йде про районних уповноважених, вуличні, квартальні, домові і бараккові комітети, комісії сприяння проведенню державних позик чи організації допомоги сім'ям фронтовиків, інвалідам війни, дітям-сиротам тощо.

Аналіз документів цих Райрад та їх виконкомів показує, що вони постійно спиралися на роботу широкого загалу активістів. При цьому йдеться про участь їх і у реалізації власних рішень, і в організації населення, скажімо, на роботи з благоустрою міста чи з відбудову закладів освіти, охорони здоров'я, дитячих садочків тощо. Звіт Дзержинського райвиконкому 1 жовтня 1944 р. це наочно ілюструє: 680 активістів зуміли організувати на від-

будову міста домогосподарок, які сумарно відпрацювали 74199 людино-днів. Керівництво цього району, одержавши перехідний Червоний прапор Державного Комітету Оборони СРСР, за успіхи у відбудові об'єктів басейну, наголошено виокремило роль і внесок активістів у цьому досягненні.⁵⁴

Помітну активність у залученні місцевого населення на відбудову зруйнованих об'єктів демонстрував і Центрально-Міський район. Тут уповноважені виконкому теж масово залучали мешканців на будівництво переправ і мостів через річки Інгулець і Саксагань, підвезення боєзапасів на лінію фронту, ремонтні роботи тощо. Одночасно домогосподарки цього району відремонтували 5 овочесховищ, узяли активну участь у відбудові 12 шкіл та 4 дитячих садочків, а на розчищенні вулиць вони відпрацювали 35000 годин.⁵⁵

Свій внесок у відродження басейну зробили й різноманітні громадські організації Кривого Рогу, і профспілки серед них – відігравали найпомітнішу роль. Особливу активність вони демонстрували у відбудові соціально-побутової та культурно-оздоровчої інфраструктури міста, в розбудову гуртожитків.

Тут принагідно потрібно зробити таке зауваження: в радянську добу профспілкові організації охоплювали всі державні підприємства й установи. Мали вони й свої фінанси за рахунок яких часто-густо і йшло відродження установ, які були в їх власності.

Компетенція цих організацій була доволі широкою - від виділення житла своїм робітникам, у тому числі й у гуртожитках, до створення оздоровчих закладів. Більше того – саме в їх компетенції було літнє оздоровлення дітей у відомчих піонерських таборах, організація відділів робітничого постачання, закладів харчування та ін. Вони опікувалися питаннями соціального страхування і виступали власниками цілої мережі закладів: палаців культури і клубів, бібліотек, спортивних майданчиків, оздоровчих таборів-профілакторіїв тощо. То ж відродження усієї профспілкової мережі закладів відіграло помітну роль в налагодженні мирного життя в місті.

Як свідчить довідка ЦК профспілок робітників залізничної промисловості Півдня СРСР від 16 квітня 1944 р. уже через не-

повні два місяці після визволення міста профспілки гірничо-видобувних підприємств басейну разом з господарськими суб'єктами відновили й роботу клубів – своєрідних осередків культурно-масового життя безпосередньо на підприємствах – на рудниках імені В. Леніна, «Жовта ріка», імені М. Фрунзе; повним ходом йшла відбудова цілої мережі палаців культури. Більше того уже в квітні при таких (на рудниках «Інгулець» та імені Жовтневої революції) та при клубах розпочали роботу гуртки художньої самодіяльності; тут же було організовано показ кінофільмів для робітників рудників та членів їх родин («демонструвались кінокартини «Секретар райкому», «Поднятая целина», «Миссия в Москву» и др.)) «на більшості рудників випускаються настінні газети та «Бойові листки». Почався збір книг для бібліотек з квітня розпочали організацію спортивного товариства «Руда» проведено запис членів ДСО «Руда» в спортсекції: легкої атлетики, волейболу, футболу, гранатометання, штикового бою, шахмат і шашок. Організовано збір спортінвентарю серед населення рудників».⁵⁶

Як впливає із контексту цього документа профспілки брали активну участь не лише в організації дозвілля гірників, але й у налагодженні їх побуту та наведені належного санітарного стану в рудничних селищах. Активно діяли і профспілкові організації металургів, коксохіміків, будівельників, залізничників та ін. Суголосні зусилля всіх державних органів влади, партійних структур, громадських організацій сприяли поступовому налагодженню мирного життя в місті.

Особливе місце в історії Кривого Рогу перших місяців після визволення займає тема відбудови його промислової потуги: десятків шахт, металургійного і коксохімічного заводів, залізничної інфраструктури з розгалуженим господарством, машинобудівного заводу «Комуніст» та ін. Усі вони сукупно утворювали доволі потужний народногосподарський комплекс під загальною назвою «Криворізький залізорудний басейн», який відіграв помітну роль у зміцненні обороноздатності усієї країни. Вона гостро потребувала криворізької руди та металу. Але не тільки. Гірничо-металургійний комплекс басейну – це ж ще й фундаментальний місто- та фінансово утворюючий чинник Кривого Рогу. Потреби міста у відродженні промислових підприємств

були виразно нагальні, бо це – робочі місця, заробітна плата, участь у відбудові міської інфраструктури тощо. Взаємозв'язки між цими двома складовими були (та й нині є) очевидні.

Тож увага і держави, і місцевої влади до реанімації промислового комплексу Кривбасу була особлива та прискіплива.

Підготовка до його відродження розпочалася в «Головруді» Народного Комісаріату з чорної металургії СРСР уже на початку 1943 р. Там було створено комплексну бригаду фахівців, покликану вести підготовчі роботи до відновлення Кривбасу. А вже на початку листопада 1943 р. Наркомат відрядив в район Криворіжжя велику групу інженерів і керівників підприємств. До її складу ввійшли працівники інституту «Кривбаспроект» А.Ф. Сакович, М.М. Жуков, Д.З. Розанов та інші, а також керівники («керуючі») рудоуправліннями:

Ф.І. Лаштоба	– рудник «Більшовик»;
П.М. Таран	– рудник «Комінтерн»;
П.Л. Білий	– рудник «Інгулець»;
П.Є. Гук	– рудник ім. Дзержинського;
П.К. Аношин	– рудник ім. Фрунзе;
Д.З. Скірко	– рудник ім. К. Лібкнехта;
І.І. Головок	– рудник «Червоногвардійський»;
К.С. Щербина	– рудник ім. Леніна;
Д.П. Товстановський	– рудник ім. Кірова;
І.І. Корж	– рудник ім. Кагановича;
А.К. Бондаренко	– рудник ім. 1 Травня;
О.І. Семиволос	– рудник ім. Ілліча та ін.

Група прибула на рудник «Жовта Ріка» П'ятихатського району й побувала на рудниках «Перше Травня» та ім.Орджонікідзе. Далі пробратися було неможливо, тому що між рудниками імені Орджонікідзе та Червоногвардійським проходила лінія фронту. Так продовжувалося чотири місяці.⁵⁷

Та вже 25-27 лютого 1944 р. гірничі підприємства та проектні наукові організації розпочали безпосередні роботи з відновлення підземного Кривбасу. І зразу ж зіткнулися з цілою низкою серйозних проблем. Адже, відступаючи, окупанти зруйнували більшість шахт Кривбасу. «З сімдесяти семи діючих до війни стволів основних і допоміжних шахт на п'ятдесят чотирьох

шахтах були висаджені устя стволів на глибину 10-30 метрів, в результаті чого важко було визначити місце розташування ствола. Зруйновані були майже всі надшахтні копри і надшахтні будівлі. Металеві копри – висаджені й повалені. Окремі копри були розібрані і вивезені як металевий брухт у Німеччину... Навантажувальні бункери висаджені, спалені чи зруйновані. Залізодерев'яні бункери були спалені... Були висаджені, розібрані або вивезені підйомні машини, компресори, вентилятори, повітрозбірники. Повністю зруйновано устаткування механічних буро-заправних, ковальських, ремонтно-будівельних та інших майстерень.

Зруйновано залізничні під'їзні колії. Рейки зруйновано шляхом висадження накладними зарядами з патронів вибухових речовин, що розміщувалися через 3-4 метри. На деяких рудниках рейки було знято й вивезено до Німеччини. Шпали перерізували гачком, причепленим до паровоза»⁵⁸.

Та на руйнацію усієї гірничовидобувної інфраструктури басейну сукупно діяло ще декілька факторів. Автори книги «Криворізький залізорудний басейн» (Кривий Ріг, 2006. – С. 178) до числа таких віднесли затоплення та гірський тиск. «Власне» висадження спричинило затоплення, а затоплення – руйнацію всього підземного господарства; мало того, «під дією води відбувалося вимивання піщано-глинистих порід навколо кріплення стволів шахт і за кріпленням утворювалися порожнечі (пустоти-ред)... Усі металеві предмети і різне устаткування, що знаходилося у воді ... піддалися в тій чи іншій мірі окисленню і руйнуванню». Додав свого та гірський тиск під дією якого стінки стволів піддалися деформаціям. Усе це та низка інших факторів показували, що приведення всього підземного господарства басейну в робочий стан вимагало серйозних інтелектуально-технічних зусиль, великої кількості матеріалів, механізмів, робочих рук і загалом було дуже й дуже трудомістким.

При цьому йшлося не лише про об'єкти підземного басейну, але й усі надземні шахтні споруди й такі заводи, як «Комуніст», «Криворіжсталь», коксохімічний, залізничний вузол, паровозне депо тощо.

Показово, що почасти трудозатрати на відбудові таких зруйнованих об'єктів були значно вищими, аніж при спорудженні нових.

дженні їх з нульової позначки. Тому й не дивно, що, скажімо, домну №1 («Комсомолку») будували з березня 1931 р. до серпня 1934 р., тобто 29 місяців, а процес її відбудови після окупації розтягнувся на 61 місяць – з березня 1944 р. до 1 квітня 1949 р. Ще довше відбудовували домну №2 (її запустили у січні 1950 р.) і домну №3 (перший чавун вона видала 18 вересня 1951 р.). Тут доречно додати таку промовисту деталь: в серпні 1941 р. усі три доменні печі металургійного заводу цілеспрямовано було виведено з ладу доволі-таки варварським, але в той час єдино адекватним методом – у їх череві залишили розплавлений метал, який поступово перетворився на величезну монолітну брилу масою до 2000 тонн.

Вивільнити такого «козла» (так металурги називали такі брили), не завдавши руйнувань корпусу домни та й усій її інфраструктурі було неможливо. Тим паче, що такі моноліти - брили саперні підрозділи руйнували методом вибухів. Обсяг робіт, які вони (сапери) виконали на відбудові промислових об'єктів Кривого Рогу, був величезний. По суті саме вони після ретельної перевірки давали дозвіл – («проверено – мин нет!») – на відбудовчі роботи.

Перед відступом окупанти додали свою частку в руйнацію цехів заводу «Криворіжсталь». Але одночасно ще й замінували низку об'єктів. Саме на таких і працювали сапери-фронтвики. Та найбільша небезпека чекала на них на 3-й домні: нацисти в шихту, що залишилася в печі замасковано, заклали 130 кілограмів толу і 312 (!) артилерійських снарядів. Втім сапери подолали і цю перешкоду. Чимало замінованих об'єктів було виявлено і на шахтах басейну, на залізниці, на коксохімічному виробництві тощо. Загалом сапери в ті роки знешкодили в межах міста, і головно на промислових підприємствах, 40 408 мін.* (Див.: Кривому Рогу – 200. Историко-экономический очерк. – Днепропетровск, 1975. – С. 103.)

Додамо до цього, що чимало промислових об'єктів було зруйновано вцент і відбудові практично не підлягали...Окупанти добре подбали про те, щоб Кривбас довго не міг працювати на зміцнення економічного потенціалу країни. Але альтернативи відбудові не було.

Та на додачу до тих обсягів відбудовчих робіт, які спричинила нацистська навала, ще й постала проблема гострої нестачі робочих рук у місті. Війна різко скоротила їх кількість у Кривбасі: мобілізації, евакуація, депортації до Німеччини «остарбайтерів», висока смертність та інші чинники – усе це й спричинило дефіцит робочої сили в місті в 1944-1945 рр. І це притому, що місто й уся його інфраструктура – від промислових підприємств до об'єктів житлово-комунального господарства – зазнали катастрофічних руйнувань. Лиш обсяг видобувних робіт вимагав тисячі й тисячі «чорноробів» тобто некваліфікованих робітників на розчищення завалів, копання котлованів, траншей, на допоміжні (підсобні) роботи тощо. Як правило, це були надзвичайно трудомісткі роботи, до яких масово (і, до речі, безоплатно) залучали домогосподарок, школярів, студентів, учнів шкіл фабрично заводського навчання (ФЗН) та ін.

Не менше треба було й тих хто міг кваліфіковано забезпечити технологічні процеси з видобутку руди, виплавлення металу, випуску складних машин, вироблення електроенергії, подачі води й світла, лікування хворих, навчання дітей тощо. Автори книги «Руда і люди. Нариси з історії криворізького рудника ім. Кірова» (Дніпропетровськ, 1967. – С. 105) стверджують: «У березні 1944 р. *кваліфікованих* гірників у всьому Кривбасі нараховувалося близько півтори тисячі чоловік, а це - трохи більше 6 процентів довоєнної їх кількості». І хоча автори не подали документів, які б підтверджували цей висновок, втім наші теоретичні підрахунки дають підстави погодитися з ним. Іншими словами місто гостро потребувало поповнення робочих рук усіх рівнів кваліфікацій. За даними обласного статистичного управління, кількість жителів міста в березні 1944 р. була трохи більшою за 92 тис. і серед них – до 20 тис. осіб чоловічої статі, понад 45 тис. жінок та 25 тис. дітей до 14 років. Але ж – і це цілком очевидно – далеко не всі вони були працездатні.

Отже, міський ресурс (чи резерв) робочої сили був доволі малопотужним і складався головню з жінок, підлітків, працездатних чоловіків та пенсіонерів. Орієнтовно цей потенціал міста міг дати не більше 40 тис. робочих рук, тобто тих, хто міг повноцінно зайняти робочі місця. І це при потребі мінімум

80-90 тис. робочих рук. До речі, до початку навали в місті в усіх сферах зайнятості було задіяно 60-65 тис. робітників і 18 тис. службовців. Але ж тоді в місті не було такого масштабу руйнувань, які залишили окупанти, що й обумовлювало обсяги робіт пов'язаних одночасно і з відбудовою міста та його об'єктів, і з видобуванням руди.

Додамо до цього, що в 40-тисячному загоні потенційних робітників і службовців з числа місцевого населення було чимало тих, хто не мав робочих професій і належав до категорії «некваліфікована робоча сила». Утім попит і на «чорноробів» (разноробочих) у басейні був досить високий. Специфіка відбудовчих робіт вимагала і таких працівників.

Окрім внутрішніх джерел поповнення робочої сили, було й декілька зовнішніх: демобілізовані воїни, ув'язнені (ЗК), цілеспрямовано (адресно) відряджені з тилкових областей країни, а насправді – головню з Російської Федерації й зокрема – з Уралу. Це були – фахівці, інженерно-технічні робітники (ІТР), майстри виробництва, «завербовані» контингенти або залучені за трудовими мобілізаціями з різних регіонів СРСР та інші самодіяльні потоки переселенців, у тому числі із Західної України.

Особливий резерв дармової робочої сили складали контингенти військовополонених та інтернованих.

Але найпотужнішим донором міського населення й найперш за все його робітничого прошарку (або, як в той час говорили робочого класу) стало українське село. Активне залучення сільського населення на відбудову промисловості УРСР було ініційоване партійними структурами й урядом республіки. Іншого джерела в Україні в той час не було. Тож і не дивно, що й для відродження Кривбасу спеціальними постановами було визначено декілька областей – Кіровоградську, Миколаївську, Чернігівську, Сумську, Дніпропетровську, республіку Молдова та ін., на теренах яких в 1944 р. і почалися своєрідні трудові мобілізації. Показово, що селяни зустріли їх по-різному, але головню позитивно: для них це була унікальна нагода вирватися із тенет колгоспного життя та змінити село на місто, а одночасно ще й професійну та класову ідентичність (тотожність).

Та й місто гостро потребувало такого поповнення. До речі, реалізація цієї програми залучення селян до міста в 1944-1945 рр.

спричинила перше повоєнне потужне прирощення населення Кривого Рогу.

Друге відбулося вже в 50-70-ті роки ХХ ст., коли в місті розгорнулося грандіозне будівництво гірничо-збагачувальних комбінатів і розширення металургійного заводу. Але обидві ці хвили потужно вплинули на демографічну картину Кривбасу та змінили її соціальну структуру. Так у місті масово з'явилися городяни в першому покоління; а населення Кривого Рогу виразно помолодшало.

Та повернемося в 1944 рік: утілюючи політику поповнення басейну робочою силою, ЦК Компартії України й Раднарком УРСР декілька разів поспіль приймали спеціальні постанови про відновлення Кривбасу. Зокрема й про забезпечення його робочою силою, про шефську допомогу областей України над трестом «Кривбасруда» тощо. В полі зору республіканських органів влади були й усі будівельні організації міста, які потребували величезної кількості робочих рук. До речі професія будівельника в ті роки стала *найзатребуванішою* в усьому промисловому Кривбасі, а загін цих робітників був найчисельнішим серед усіх інших. Це була тимчасова ситуація, а зумовили її величезні обсяги відбудовчих робіт і відповідні потреби в робочих руках. Наголосимо й на такому факті: серед цього загону робітників переважали жінки без належної кваліфікації й підготовки, але готові до виконання будь-якої ручної праці. Адже механізація робіт на будівельних майданчиках у ті роки була вкрай низькою, особливо на розбиранні завалів та розчищенні майданчиків, копанні траншеї та перенесенні будівельних матеріалів тощо. Зауважимо, що суттєвої різниці у фізичних навантаженнях, які лягли на робочі руки жінок і чоловіків, у той час практично не було. Ручна праця, а саме вона переважала на відбудовчих роботах, «вирівнювала» ці навантаження та спричиняла таку собі гендерну рівність. Але це стосувалося не лише будівельної галузі.

Характер економіки басейну, де панували головно галузі важкої промисловості – гірництво, металургія та коксохімія - вимагав переважно робочих чоловічих рук, спроможних витримувати серйозні фізичні навантаження. Такою була й донині є специфіка міста. Натомість чоловіків гостро не вистачало. Тож у

тих умовах *вимушено* значну частку чоловічої праці в цих провідних галузях перейняли жіночі руки й узялися виконувати роботи, часто-густо несумісні з жіночою фізіологією. Для ілюстрації навантажень, які лягали на жіночі руки наведемо один, але промовистий приклад: на заводі «Комуніст» в 1944 р. «в цеху металевих конструкцій різання листового прокату здійснювалося звичайними гальмівними ножицями зусиллями *чотирьох робітниць*»⁵⁹.

Ще один приклад різновиду праці не для жіночих рук: неімовірно, але факт – у той час жінки оволодівали навіть професією бурильника. Піонером тут була Віра Яценко, яка не лише сама пішла на підземні роботи – в забій, але й організувала жіночу бригаду бурильниць. Звання Знатна бурильниця Кривбасу важкою працею здобула й Ольга Дудіна, яка працювала в рудоправлінні ім. Ілліча. Та працювали жінки під землею ще й скріперистами, кріпильницями тощо...

[Трудове законодавство СРСР згодом заборонило будь-яку роботу жінок під землею. Втім в роки війни вони масово працювали в забоях.]

Поповнення робітничих загонів міста, попри всі складнощі відбувалося в ті роки в прискореному ритмі. Цікаво, що промислові підприємства нерідко самотужки споряджали на села бригади вербувальників молоді. Так, в «експедицію за робочими руками» на Київщину виїжджав особисто керуючий рудником ім. Кірова Д.П. Товстановський, знатний бригадир фронтової комсомольської бригади Н. Єгорова та ін. Як наслідок, лише за 10 місяців 1944 р. трудовий колектив гірників поповнився на 700 робітників; до того ж ще 279 робітників прибуло за направленням ДКО.⁶⁰

Селяни адекватно сприймали такі агітаційні кампанії й відгукувалися на них доволі-таки активно: і з села хотілося втекти, та й заробітки в гірництві були доволі таки привабливі.

Цілеспрямовано та динамічно в ті роки формувалися й загони будівельників. Як стверджував дослідник І.П. Кучма тільки в «Спецстройтресті №2» у червні 1944 р. було 10574 штатних робітників і переважна більшість з них – «иногородніє»; а на початку 1945 р. завдяки таким трудовим мобілізаціям їх кіль-

кість виросла до 25 тис. чоловік.⁶¹ І це – тільки в одному будівельному тресті міста.

Одночасно із залученням нових робочих рук на підприємствах міста тут було організовано й навчання новоприбулих робочим професіям. Як правило, таке навчання відбувалося індивідуально на робочому місці майстрами-наставниками. Так, за чотири місяці 1944 р. лише на руднику ім.Кірова було підготовлено 19 бригадирів-будівельників та більше 350 мулярів, арматурників, теслярів та штукатурів.⁶² А загалом в тресті «Кривбасруда» в такий же спосіб на початок 1945 р. було підготовлено 1500 бурильників, скреперистів, прохідників, слюсарів-ремонтників тощо.⁶³ І така практика навчання робочим професіям набула в ті часи масового поширення.

Окрім того, у рудничних школах ФЗН готувався тримісячний резерв молодих фахівців,⁶⁴ які одночасно з навчанням за партами масово залучалися «на практику», а точніше – на роботи, пов'язані з відбудовою міста. Тим паче, що більшість таких шкіл міста готувала робітників для будівельної галузі за скороченою процедурою – за 6-10 чи максимум 12 місяців. В такому ж темпі готували молодь і в гірничопромислових, ремісничих та залізничних училищах міста.

Як правило, молодь доволі охоче йшла до таких шкіл трудових резервів – у той час там одягали в уніформу й годували, тож ці фактори в умовах напівголодних і голодних 1944-1945 рр. відігравали далеко не останню роль, бо мотивація йти в такі заклади була вагомою. Щоправда, програму навчання в таких школах було побудовано так, що учні частіше були «на практиці», аніж за партами в класах та й методика оволодіння робітничою спеціальністю передбачала активне залучення цих підлітків на виробництво, де вони за верстатами виготовляли готову продукцію.

Окрім учнів шкіл професійно-технічної освіти як джерело безкоштовної робочої сили широко в той час використовували й працю жінок-домогосподарок, підлітків (школярів), в'язнів (ЗК) та військовополонених. І це було характерною рисою відбудовчої епопеї не лише Кривого Рогу, але й усієї країни.

З огляду на хронічний дефіцит робочих рук у місті в 1944-1945 рр. і величезний обсяг відбудовчих робіт, рішенням уряду в

218

басейн було передислоковано великий загін військовополонених та інтернованих. Таку «спецоперацію» було здійснено в березні-квітні 1945 р.

За підрахунками професора О. Потильчака (див. кн. «Радянський військовий полон та інтернування в Україні» - К., 2004. - С. 332-333, 382-383) у Кривбасі було розбудовано цілу мережу таких таборів. Кількість таких в Кривому Розі була щонайменше 13, а саме: 3 відділення обласного табору НКВС №315, які дислокувалися на станції Довгинцеве (чисельність контингенту - 500 чол.), при тресті Спецбудтрест №2 Народного Комісаріату чорної металургії (чисельність контингенту - до 3000 чол.) та ще один у районі ст. Довгинцеве (чисельність контингенту — 1000 чол.).

Окрім того, спеціально для відбудови рудників басейну було створено ще 7 окремих робітничих батальйонів, спецконтингент яких складався не лише із військовополонених, але й із інтернованих осіб, яких вивезли з території Німеччини «на виправно-трудова роботи». Усі такі базувалися безпосередньо в районі розташування визначених рудоуправлінь у розпорядження яких вони передавалися, а саме в межах таких залізничних станцій:

Шмакове (рудник ім. К. Лібкнехта);
Вечірній Кут (рудник «Комінтерн»);
Вечірній Кут (рудник «Більшовик»);
Роковата (рудник ім. Кагановича);
Інгулець (рудник «Інгулець»);
Мудрьюна (рудник ім. Дзержинського);
Вечірній Кут (рудник ім. Фрунзе).

Окрім того, ще три окремі робітничі батальйони було розташовано в районі Соцістечка і ст. Червона спеціально для відбудови металургійного і коксохімічного заводів, їх житлового фонду та іншої інфраструктури.

Загалом наші підрахунки, побудовані на підставі матеріалів монографії проф. О. Потильчака, дають підстави сказати, що в місті, починаючи з квітня 1945 р. і до кінця 40-х рр. ХХ ст., на відбудові об'єктів басейну працювало принаймні 9-10 тис. військовополонених та інтернованих.

Доречі, чимало їх померло й захоронено було тут в межах Кривого Рогу. Про це свідчили щонайменше 12 спеціальних кла-

довищ (сумарна кількість поховань на них була - 1582). Щоправда, нині практично всі вони ліквідовані та зняті з обліку, за винятком одного - в районі коксохімічного заводу.

Кінцевою метою відбудови й уведення в дію промислових об'єктів міста був, перш за все, випуск готової продукції – продукції, яка б реально працювала на зміцнення оборонного потенціалу країни. У Кривбасі таку номенклатуру склали – руда, метал і продукція гірничого машинобудування.

Звичайно, місто давало й іншу продукцію – 160 його промислових підприємств, у т.ч. й місцевої промисловості, промкооперації, виробляли фарби й ливарні вироби, різноманітний реманент, посуд, одяг, взуття, меблі, кондитерські вироби, канати, цвяхи, відра тощо.

Утім головним брендом міста були руда й метал. Тож саме на випуск цієї продукції і було зосереджено головну увагу міської влади. Тим паче, що й керівництво країни директивно і рішуче вимагало від неї – дати країні руду! Державний комітет оборони (ДКО) в постанові від 19 серпня 1944 р. про заходи щодо відновлення Криворізького залізорудного басейну прямо наголошував: відродження Кривбасу є *найважливішим господарським завданням країни*. Ця постанова буквально вимагала: забезпечити видобуток залізної руди в Криворізькому басейні вже в 4 кварталі (1944 року – ред.) – 800 тис. тонн і в I кварталі 1945 р. – 120 тис. тон.⁶⁵

Тож і не дивно, що в епопеї з відродженням міста рудна гагуль стояла на першому місці. Це був стрижень усього життя міста. Саме це питання, як говорили в той час, «стояло на контролі» і в Києві, і в Москві. За його виконання суворо питали, а за невиконання — карали. Тим паче, що криворізька руда була конче потрібна усім металургійним заводам Донбасу, Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Запоріжжя та зрештою і металургам інших союзних республік СРСР. При цьому йдеться головню про *багаті руди* із вмістом заліза в таких від 55% і вище, що дозволяло використовувати її без збагачення в доменному виробництві чавунів різного сортаменту, у т.ч. й того, що широко використовувався в ливарному виробництві на машинобудівельних підприємствах оборонного профілю.

У газеті «Комсомольська правда» (14 травня 1944 р.) керуючий трестом «Кривбасруда» К. Кудряшов про звитяги гірників рапортував так: «Сейчас, когда идет война, мы должны множить ряды стахановцев, трудиться не покладая рук, для того чтобы вернуть жизнь изувеченным рудникам. Как рассказанный Прометей, прокинулся и оживает Криворожский бассейн после освобождения, и ныне он уже посылает десятки тонн первоклассной руды своему брату Донбассу. Задутые недавно доменные печи Енакиево, Сталино (Донецка - ред.), Макеевки загружаются нашей рудой. Тысячи тонн металла обрушатся на врага».

З огляду на руйнування, завдані окупантами рудному басейну, на ті можливості, які мала держава на його відродження, маємо підстави сказати: попри все героїчними зусиллями криворіжців вже в 1944 р. басейн поступово відроджувався.

Так доволі впевнено в березні 1944 р. розпочав відбудову колектив рудника ім. Кірова на усіх його трьох шахтах. Тож і не дивно, що одна з таких – «Уклінка» видала на-гора перші тонни руди вже в квітні 1944 року, тобто через два місяці після визволення міста.

Незабаром почали видобувати й дві інші шахти рудника – «Південна» й імені Кірова. Не випадково у вересні 1944 р. під час візиту до Кривого Рігу Нарком чорної металургії СРСР Тевтосян оглянув саме Кіровку – найпотужнішу на той час шахту басейну, яку відбудували за 9 місяців.⁶⁶ Цікава й така деталь, яка виразно характеризує дух того часу: над входом до рудоуправління майоріло полотнище на якому були написано такі віршовані рядки:

Дадим руду и, ставшая металлом,
Она обрушится горячим шквалом
На голову проклятого врага!⁶⁷

Під цим гаслом працював не лише колектив цього рудника, але й по суті весь басейн. На промислових підприємствах міста виконувалося чимало замовлень гірників. Та особливу роль тут відіграв флагман машинобудування Кривого Рогу – завод «Комуніст». Так, саме в його цехах виготовлялись елементи 47-метрового копра для рудника ім. Комінтерна; більше того, 80

робітників допомагали зводити цю конструкцію на місці. На цьому ж заводі відновлювали понівечені деталі, механізми, профілі прокату, заіржавіле обладнання тощо. Та одночасно тут не лише ремонтувалися старі (уживані) машини, але виготовлялося і нове обладнання – перфоратори, скреперні лебідки, навантажувальні машини та насоси «Улитка». До речі, перші 5 таких на заводі випустили вже в квітні 1944 р., які користувалися особливим і підвищеним попитом у рударів: величезні обсяги води, які накопичилися за роки окупації в підземних просторах басейну, вимагали десятки, а то й сотні таких помпових установок.

До речі, боротьба з водою в басейні почалася у травні 1944 р., і лише за 10 місяців цього року було відкачано в надзвичайно складних умовах 3880847 кубічних метрів високомінералізованої води.⁶⁸

Та одночасно завод налагодив і виготовлення навантажувальних машин. Їх почали передавати гірникам міста вже в квітні 1944 р. Так, колектив машинобудівників реалізував постанову ДКО від 19 вересня 1944 р. про відбудову Кривбасу, у якій зокрема окремим рядком було накреслено: «г) восстановить в Кривом Роге в 1944 г. завод горного оборудования «Коммунист»».

Та завод не лише в квітні 1944 р. почав випускати продукцію, але й у жовтні того ж року замовив документацію для реконструкції підприємства: зростаючий попит на його продукцію змусив керівництво подбати не лише про відбудову заводу в довоєнних параметрах, але і розбудувувати його з перспективою на розширення виробництва.⁶⁹

Паралельно з відбудовою гірничовидобувного комплексу басейну – підземного й надземного шахтного господарства — велику роль надавалось і відродженню розгалуженої залізничної інфраструктури Кривого Рогу. Уведення в дію в найкоротший час Довгинцівського (Криворізького) відділку залізниці (НОД-2) з усіма її станціями – від ст. Рокувата до ст. Каганович, – з виходом на Дніпропетровськ, Нікополь-Запоріжжя та П'ятихатки-Київ розглядалося як надзавдання того часу. Причому ваги йому додавали не лише господарські потреби басейну, але й суто оборонні. Нагадаймо, що з визволенням Центрально-Міської частини міста фронт відійшов від нього в південно-західному напрямку всього на 20-25 кілометрів. А запеклі бої в районі сел. Олек-
222

сандродар (Рахманове), Широке та Інгулець ще точилися до 4 березня 1944 р. Гриміли до 8 березня бої й у районі сучасних селищ Південного гірничо-збагачувального комбінату за села Новий Кривий Ріг, Войкове, Новоіванівка та Скелевате. Тож постачання фронту залізницею відіграло особливу роль. Тим більше, що зима-весна 1944 р. на Криворіжжі була вкрай важкою, що спричинило суцільне бездоріжжя й багнуку, подолати які автотранспорт практично не міг. Виручали хіба що трактори, «кінна тяга» та солдатські ноги. Довгинцеве, як головну вузлову станцію всього Кривбасу, вкрай брутално й ретельно зруйнували окупанти.

Німецьке командування дуже добре розуміло її вагу. То ж руйнувалося все: паровозне (локомотивне) і електровозне депо, електропідстанції, гідроколонки для постачання паровозів водою, вугільний склад, стрілочні блоки, диспетчерська інфраструктура тощо. Одночасно спеціально оснащеними ножами паровози трошили шпали й руйнували колії. Загалом збитки, завдані лише залізничному господарству міста сягали мільйонів карбованців. Першими відновлювати його почали фронтові підрозділи спеціалізованих саперних і залізничних військ. Та одночасно лагодити господарство вийшли й цивільні залізничники. Суголосні дії дозволили їм вже 1 березня 1944 р. прийняти перші ешелони, а згодом – і відправляти їх. Усі перші поїзди носили статус «літерних», тобто санітарних або таких, що перевозили військове спорядження, спецвантажі та військовослужбовців. Дещо пізніше, напевне в середині березня, розпочався рух і перших приміських, так званих «робочих» (місцевого сполучення) поїздів. Прикметно, що усі вони в той час формувалися із вантажних вагонів (названих «телячими»), нашивкоруч обладнаних під пасажирські.

У ході відбудови міста його влада разом з господарським активом розробили низку заходів задля інтенсивного використання місцевих будівельних ресурсів. Адже природа щедро наділила басейн такими матеріалами, як глина, гравій, пісок тощо. Не дивно, що в той час в Кривому Розі працювали декілька цегляних заводів і цехів. Нерідко такі «власні» мали й великі підприємства. Ось саме про це і повідомляла газета «Комсомольская правда» на Криворожжі» 16 травня 1944 р. (виїзна редакція та-

кої працювала в місті з травня 1944 року); її кореспондент писав так: «Горняки рудоуправлення ім. Карла Либкнехта сами забезпечують себе строительними матеріалами. Вони вийняли піщаний і каменний кар'єри, встановили цегляний завод. В печі вже завантажено 80 тисяч штук цегли. Заготовлено 75 тисяч штук цегли – сирца. В найближче час будуть запущені ще дві печі». На місцевих ресурсах працював і цегляний завод «Красный Октябрь» – він щомісяця «виймав» по 500 тис. штук цегли.

Та одночасно й уся країна допомагала відроджувати Кривбас. Місто в ті роки перетворилося на всесоюзний будівельний майданчик. Кривому Рогу, з огляду на його величезне значення для усієї економіки держави – а надто її південних регіонів, — допомагали як кадрами, так і фінансово, матеріально-технічними засобами усі союзні республіки. Як звітувала місцева газета «Червоний гірник» (26 жовтня 1945 р.), постачанням басейну опікувалися заводи Москви, Ленінграду, Алма-Ати, Іркутська, Уралу, Сибіру та інших регіонів СРСР. Тут перш за все йдеться про верстати, електродвигуни, ліс-кругляк, лісоматеріали, труби, металопрокат різного сортаменту та профілю – швелери, двотаврові балки, арматуру тощо.

Наголосимо: Кривбас практично стовідсотково залежав від поставок майже усіх таких комплектуючих і матеріалів, а надто – лісу та прокату. Якусь частину верстатів, електродвигунів і навіть будівельної арматури криворіжці лагодили і відновлювали на місці власними руками. Але самотужки без допомоги ззовні промисловість міста відродитися та «стати на ноги» не могла. Кривбас не був «самодостатнім» у розв'язанні таких грандіозних завдань з відбудови гірничо-металургійної структури басейну. Тож допомогу місто сприймало з вдячністю.

Тим паче, що в процесі реєвакації в Кривий Ріг було **повернуто лише дециму** того матеріально-технічного обладнання, яке було вивезено в серпні 1941 р. Далеко не все повернулося й евакуйоване населення. Вказівки повернути усе, що вивезли(евакуйовали) не було. Держава в той час визнала *недоцільним* повномасштабну реєвакацію з огляду на можливі негативні наслідки для усієї економіки держави. Розбалансування налаго-

дженого механізму економіки в умовах війни ніхто не хотів. Відтак і не дивно, що в Кривий Ріг поверталосся майно, яке було морально й технічно зношене.

Та в той же час, починаючи з 1945 р. місто стало отримувати матеріально-технічне обладнання в межах так званих «особливих поставок». Мова йде про репарації, трофеї та реституції (*реституція - це повернення вивезеного окупантами майна*). Щоправда, таке обладнання головно надходило вже після перемоги. Але цікаво, що разом з таким обладнанням в місто завозили й інтернованих та мобілізованих (частіш за все примусово) працездатних цивільних німців віком від 17 до 45 років з визволених Радянською Армією територій. Загалом таких робітників в Україну лише за перше півріччя 1945 р. завезли понад 150 тисяч і майже 2 тис. – у Кривий Ріг.

Аналіз капіталовкладень лише у відбудову об'єктів гірничовидобувної галузі показує, що вони динамічно зростали. Так, за підрахунками І.П. Кучми, за 1944 р. було освоєно 126, 8 млн карбованців, а за 1945 р. – 239, 2 млн крб.⁷⁰ Усе це, підкріплене трудовою звитягою криворіжців, зрештою дало позитивний результат: в 1944 р. басейн почав видобуток руди.

Авторитетний колектив видання «Криворізький залізорудний басейн» (Кривий Ріг, 2006. – С. 191) переконливо стверджує: уже до кінця 1944 р. у Кривому Розі було відновлено 32 шахти. Натомість у книзі «Кривому Рогу 200» (Дніпропетровськ, 1975. – С. 105) дослівно сказано так: «На Кривороз'є працює 20 шахт». Мається на увазі, станом на листопад 1944 р. Та автори цієї праці дослуховуються до більш вагомих аргументів авторів першого видання і наполягають на тому що за 10 місяців 1944 р. у Кривбасі відновили видобуток руди 32 шахти.⁷¹

Усі ці шахти належали до 12 рудоуправлінь:

1. «Жовта Річка».
2. Ім. 1 Травня.
3. Ім. С. Орджонікідзе.
4. м. Р. Люксембург.
5. Ім. Л. Кагановича (XX Партз'їзду).
6. Ім. М. Фрунзе.
7. Ім. Комінтерну.

8. «Більшовик».
9. Ім. К. Лібкнехта.
10. Ім. С. Кірова.
11. Ім. С. Дзержинського.
12. «Інгулецьке.»⁷²

Відтак констатуємо, що вже в кінці 1944 р. в басейні було відновлено всю інфраструктуру об'єднання «Кривбасруда», до складу якого входили 12 рудоуправлінь у підпорядкуванні яких і були 32 діючі шахти. До речі, першою видала руду шахта «Південний горіць» рудоуправління «Жовта Річка» – 12 березня 1944 р. (нагадаймо, це та шахта, яка працювала і в роки окупації). 19 квітня – розпочала видобувати залізорудну сировину й шахта «Уклінка» рудоуправління ім. Кірова.

Незабаром було введено в дію ще десяток шахт, і серед них такі великі, як «Нова» рудоуправління «Червоногвардійське», шахта ім. Шильмана рудоуправління ім. Л. Кагановича, шахта «Гігант-Клітьова» рудоуправління ім. Дзержинського та ін.⁷³

Але скільки вони встигли видобути руди за 10 місяців? На жаль, одностайної відповіді на це питання в науковій літературі поки що немає. Так, в книзі «Кривому Рогу – 200» (С. 105) наведено цитату з рапорта очільників міста особисто голові Державного Комітету оборони СРСР Й. Сталіну про трудові подвиги й звитяги Кривбасу в якому зокрема сказано, що вже станом на листопад 1944 р. гірники дали країні 570 тис. тонн руди. Нагадаємо, що цитована вище Постанова ДКО від 19.09.1944 р. про відродження Кривбасу містила конкретну вимогу – такий собі своєрідний план-директиву: «Забезпечити видобуток залізної руди в Криворізькому басейні в 4 кварталі 1944 р. – 800 тис. тонн.»

Категорично стверджуємо, що всі керівники міста та тресту «Кривбасруда» знали про цю конкретну цифру й намагалися досягти її. Тож, як впливає з цитованого вище рапорта тов. Сталіну, басейну для досягнення цієї контрольної цифри Постанови ДКО треба було за останній місяць четвертого кварталу 1944 р. видобути ще як мінімум 230 тис. тонн руди.

Чи реально було досягти цього в умовах, коли басейн щомісяця нарощував видобувні потужності? Без наявних в розпорядженні дослідників документів – статистичних звітів тресту «Кривбасруда» – відповісти на це запитання важко.

Утім, маємо у своєму розпорядженні свідчення М. Гірчука і М. Хоцького – авторів нарисів з історії Криворізького рудника ім. Кірова «Руда і люди» (див с. 110), які стверджують: «За цей час (10 місяців 1944 р. – ред.) криворіжці вже видобули близько 1,2 млн. тонн руди, у тому числі кіровці – понад 150 тисяч тонн». Та чи можливо було лише за один місяць, а саме за грудень 1944 року до вже задекларованих у рапорті тов. Сталіну 570 тис. тонн додати ще 630 тис. тонн руди?

Думаємо, що зробити це було нереально.

Втім, у 2006 р. в книзі «Криворізький залізорудний басейн» (на с. 191) з'явилася ще одна інформація про кількість видобутої в басейні руди за 1944 р. Там доволі-таки переконливо йдеться про 910, 2 тис. тонн руди. Причому, ці відомості наведено як по кожному рудоуправлінню окремо, так і сумарно по всьому тресту «Кривбасруда». Наведемо нижче таблицю з цієї праці.

Рудоуправління	Видобуток товарної залізної руди по роках, тис. т	
	1944	1945
«Жовта Річка»	173,3	313,6
Ім. 1 Травня	29,5	190,9
Ім. Орджонікідзе	55,7	85,1
Ім. Р. Люксембург	101,2	214,9
Ім. XX Партз'їзду*	54,5	203,8
Ім. Фрунзе	23,3	129,1
Ім. Комінтерну	17,9	256,7
«Більшовик»	23,7	64,3
Ім. К. Лібкнехта	57,5	174,1
Ім. Кірова	123,7	775,9
Ім. Держинського	197,5	930,4
«Інгулецьке»	34,4	94,2
Всього	18,0	307,6
	910,2	3740,5

(*У 1944-1945 рр. це рудоуправління носило назву ім. Л. Кагановича, а нині – Суха Балка.)

Отже, маємо мінімум три цифри про кількість видобутої та зданої державі руди гірниками басейну в 1944 році: 570 тис.

тонн, 1,2 млн. тонн і 910,2 тис тонн... І де ж тут реальний показник? І чи дійсно ці цифри зафіксували *саме видобуту руду* в лютому-грудні 1944 р.? І чому таке тлумачення? Прикро, але факт: автори даної праці так і не можуть дати переконливої відповіді на ці питання. Але певні припущення все ж таки висловимо; ось саме про це і наведено нижче новелу, як своєрідний відступ.

Отже, зазвичай у літературі радянської доби стверджувалося, що окупанти не зуміли (не змогли) видобути в Кривому Розі жодної тони товарної руди (див., наприклад, книгу «Кривому Рогу – 200» – С. 89). Цим автори намагалися проілюструвати монолітний спротив людної Кривбасу планам загарбників та вдалі дії місцевих народних месників, які завадили ворогові скористатися багатствами басейну. Насправді ж це не відповідає дійсності: німці таки спромоглися видобути дешицю криворізької руди та використати її.

Підтвердження нашої думки щодо видобутку руди в окупованому місті, знаходимо у виданні ще радянської доби (1956 року), а точніше – у колективній монографії провідних науковців басейну академіка Г.М. Малахова, А.Т. Шостака і М.І. Старікова «История горного дела в Криворожском бассейне». На сторінці 210 вони стверджують: «Только на одном руднике – «Желтой Реке» производилась добыча руды в годы оккупации». І це дійсно так. Але це не зовсім повна правда. Бо ще більших аргументів на користь нашої думки подають автори фундаментального тому «Криворізький залізорудний басейн». У виданні через 50 років після вищеназваної праці, а саме – 2006 року, автори подають таблицю, з якої видно, що й на інших шахтах басейну теж видобувалася руда в 1941-1944 рр. (див. табл. 1).

Як бачимо окупантами, а точніше руками криворіжців і радянських військовополонених, було видобуто 203 тис. тонн. Додамо до цього ще й 1349 тис. тонн уже готової руди, які німці забрали з тих залишків, що лежали на рудних дворах ще з серпня 1941 р. Іншими словами окупанти сумарно вивезли з Кривого Рогу за роки окупації 1552 тис. тонн і використали їх на своїх металургійних заводах. На перший погляд, особливо якщо він виразно патріотичний, це прикрий факт. Але це – історичний факт і науковець повинен про нього писати.

На завершення аналізу поданих вище фактів у табл. 1 додамо ще одне цікаве спостереження. Йдеться про те, що й нацисти не встигли все вивезти – на складах вони залишили 424 тис. тонн готової руди. Але сліди цих 424 тис. тонн автори цієї праці так і не знайшли. У жодних звітах, принаймні в тих, які були в руках авторів даної монографії, ці 424 тис. тонн не зафіксовано. Як були «оприходовані» ці тонни руди (і чи «оприходовані?»), як їх «здали» державі та у які графи звітів включили.? Чи не додали їх бува задля виконання планів, хороших звітів «наверх» і високих показників уже в 1944 р.? Тогочасна практика радянських часів підказує, що цього виключати не треба. Тож. Може, звідси й плутанина щодо «видобутої» та зданої державі руди вже після визволення міста.

Таблиця 1

Найменування рудоуправлінь	Залишок руди на момент окупації, тис. т	Видобуто руди в період окупації, тис. т	Вивезено руди за період окупації, тис. т	Залишок руди на момент звільнення Кривого Рогу, тис. т
«Жовта річка»	28,0	78,0	82,0	24
«Перше Травня»	70,0	–	–	70,0
Імені Леніна	123,0	–	90,0	33,0
Червоногвардійський рудник	79,0	7,0	74,0	12,0
Імені Кагановича	124,0	–	108,0	16,0
Імені Фрунзе	84,0	63,0	126,0	21,0
Імені Комінтерну	84,0	–	78,0	6,0
«Більшовик»	56,0	–	55,0	1
Імені К. Лібкнехта	116,0	–	104,0	12,0
Імені Кірова	110,0	10,0	96,0	24,0
Імені Дзержинського	240,0	45,0	256,0	29,0
Імені Ілліча	176,0	–	47,0	129,0
«Інгулець»	280,0	–	233,0	47,0

(Джерело: Криворізький залізорудний басейн. До 125-річчя з початку промислового видобутку залізних руд. – Кривий Ріг: Видавничий центр КТУ. – 2006. – С. 170.)

І останнє, але принагідне зауваження: автори свідомо обмежили географію дослідження територією міста Кривий Ріг, але вони вимушені включити до тексту свідчення і по рудоуправлінню «Жовта річка», яке хоч і було за межами міста, втім входило до тресту «Кривбасруда». Ось це і змусило їх писати про дане підприємство.

І насамкінець така інформація: довоєнних обсягів видобутку руди місто після його звільнення ще довго не могло досягти. Так, у середині 1946 р. обсяг видобутої сировини досяг лиш 34% довоєнного рівня. Відбудова підземного басейну йшла, але йшла дуже важко й повільно, та й фінансово й матеріально країні підняти басейн було непросто. Стримували цей процес й інші фактори. До речі: для увиразнення новели про відродження рудного басейну в 1944-1945 рр. наведемо такі цифри – до війни в місті працювало 77 шахт, які сумарно видобували 19-20 млн т руди.

Над відбудовою шахт басейну місто працювало завзято і з натхненням. Та не останню роль тут відігравала і висока трудова дисципліна. Щоправда, задля досягнення такої держава задіявала навіть деякі жорсткі форми примусу у тому числі й позаекономічні. Так, скажімо: за прогули чи навіть спізнення на роботу могли суворо покарати. Відомо, що й у Кривбасі були випадки судових переслідувань і покарань за недбалість, пиятику, «самовільне залишення робочого місця», за «запізнення» чи «невмотивований прогул». У кримінальному кодексі УРСР в роки війни була навіть спеціальна стаття покарання за такі порушення режиму робочого часу.

Але на загал місто працювало, якщо можна так сказати, дисципліновано. Мало того, що виконувалися планові завдання, характерною ознакою відродження басейну в 1944-1945 рр. були ще й масові змагання трудових колективів. І ці змагання всіх видів і штибів спрямовувалися на виконання, а точніше на перевиконання планових виробничих завдань, скажімо, з випуску продукції чи відбудови об'єкта. Були й інші різновиди змагань, наприклад, за економію електроенергії, пального, мастил тощо. Усі такі змагання зазвичай у той час називалися «соцзмагання» задля реалізації найпоширенішого гасла тих часів – «Все – для фронту! Все – для перемоги!». По суті всі трудові колективи Кривбасу були охоплені в ті роки рухом соціалістичного змагання.

Та найпоширенішим був рух стахановців, тобто рух за перевиконання виробничих нормативів. Перед тут вели гірники басейну, на чолі яких стояли уславлені «Герої трудового фронту» – О. Семиволос (знаний на всю країну гірник, передовик виробництва), О. Довженко, С. Живаго, І. Кобзар, П. Михно, І. Стаднік, І. Ярошенко, І. Чернолов та ін. Усі вони та й десятка їх послідовників регулярно перевиконували планові завдання. Та вінцем змагань криворізьких стахановців став рекорд бурильника шахти ім. Кірова Іллі Курила, який 25 березня 1945 р. «добився нового, досі нечуваного в Кривбасі рекорду видобутку руди. Він оббурих 32 забої, пройшов 33,2 погононного метра гірничої виробки, набагато перевиконавши змінну норму».⁷⁴

Доволі поширеним у той час було й змагання за право одержати почесне й доволі високе звання «Фронтowa бригада». Виборювалось таке право тільки шляхом високих виробничих показників, а саме – перевиконанням планових завдань. В кінці 1944 р. за це звання в місті боролися 1613 молодіжних бригад. Так, принаймні писала обласна газета «Зоря» 31 жовтня 1944 р. Вона ж і повідомила читачів: у Кривому Розі вже 580 таких бригад вибороли право носити звання «фронтowa бригада». На які джерела спирався автор цього матеріалу – невідомо. Натомість автори книги «Кривому Рогу – 200» (Дніпропетровськ, 1975. – С. 104) доносять геть іншу інформацію: у 1944-1945 рр. місто відбудовували 570 комсомольсько-молодіжних бригад, і 241 з них мала звання фронтowej. Додамо до цих різночитань ще й висновок з книги «Рудна скарбниця Півдня» (Дніпропетровськ, 1966. – С. 108). Її автори – знані в місті дослідники П.Варгатюк і А.Дольчук – повідомляють про 280 фронтowych бригад.

Чи є принципово важливими для дослідника такі розбіжності? Чи впливають вони радикально на висвітлення новели про цей рух і висновки щодо нього? Очевидно, що ні. Цей рух був дійсно масовим і характерним явищем тогочасного життя. І цей висновок має право на існування попри усі розбіжності в наведених джерелах і висновках дослідників.

Відбудова міста та його підприємств, як пріоритетне завдання місцевої влади та криворіжців, не завадила їм брати активну й посильну участь у допомозі діючій армії. Уже в листо-

паді-грудні 1943 р. мешканці визволених селищ північних околиць міста надавали найрізноманітнішу допомогу фронту. Щоправда, вона зводилася головню до господарського типу послуг – доставка палива й боєзапасів, води, збирання реманенту для обладнання шпиталів, прання білизни для них тощо.

З визволенням міста рух «Тил – фронту» набув ще більш масового характеру. Так, вже, починаючи з 24 лютого, міська влада організувала криворіжців на відбудову оборонних споруд та безпосередню допомогу армійським з'єднанням. Секретар Жовтневого райкому партії тов. Ульянов у травні 1944 р. подав таку інформацію: близько 40 тис. жителів району щоденно виходили на відбудову шосейних і ґрунтових доріг, мостів і залізничних колій. Загалом на цих об'єктах вони відпрацювали 35 тис. людино-днів і відновили 25 кілометрів залізничних колій від ст. Калачевськ до ст. Карнаватка, 12 мостів, 2 плотини.⁷⁵ Суголосно з цим районом діяло й населення Центрально-Міського: уже в лютому 1944 р. вони подовжили залізничну колію від ст. Карнаватка до ст. Мусіїва й загалом відпрацювали на відбудові шляхів сполучення різного типу 43654 людино-днів.

Трудові мобілізації оголошені в місті з 24 лютого 1944 р., діяли до 5 березня і спрямовані були головню для надання безпосередньої допомоги фронту. Так, скажімо лиш жінки-домогосподарки міста відпрацювали на доставці до лінії фронту боєзапасів 32924 чоловіко-днів.⁷⁶ Принагідно зауважимо, що це була доволі таки небезпечна і важка ручна робота, яка вимагала від жінок значного напруження фізичних сил.

Активну участь брали жінки міста в організації і обслуговуванні військових шпиталів.

Дослідник О. Прокопчук стверджує, посилаючись на архівні джерела, що в 1944-1945 рр. в межах міста діяло тільки 49 стаціонарних шпиталів – 4 в селищі Довгинцево, 15 – на жилмасиві рудника ім. Дзержинського, 3 на Інгульці тощо. Додамо до цього ще й десяток евакогоспіталів на колесах; на ст. Довгинцево в районі залізничної лікарні і поряд з 27-ю школою подеколи їх стояло по декілька ешелонів. Практично над всіма шпиталями брали шефство промислові підприємства міста, технікуми, інститути та загальноосвітні школи. Усі вони надавали їм найріз-

номанітнішу допомогу. Зазвичай усі колективи художньої самодіяльності Кривого Рогу й артисти міського театру регулярно зустрічались на концертах з пацієнтами шпиталів.

Широкого розмаху в ті роки набув і рух по збору коштів в фонд оборони. Перш за все такі грошові внески збиралися через розповсюдження облігацій 3-го і 4-го Державних позик Оборони.⁷⁷ Як правило усі працюючі підписувалися на такі позики – і це по суті були позики громадян країні в розмірі місячної заробітної плати (або й двох-трьох) і носили вони добровільний характер. Держава ж в свою чергу видавала таким громадянам облігації, тобто такі собі своєрідні папери-зобов'язання, які гарантували позичальнику повернення йому суми зробленого внеску. В 1944-1945 рр. трудящі басейну тільки в такий спосіб кредитували державу щонайменше на 50-60 млн. крб. І це припущення має під собою певний ґрунт: адже тільки на 4-й займ за один день в місті було передплачено облігацій більш аніж на 18 млн крб.

Паралельно з такою формою грошової допомоги поширеним в місті був і рух за збір коштів адресного призначення, скажімо, побудову танкової колони, авіаескадрильї, іменного літака тощо. Так, наприклад, влітку 1944 р. залізничники станції Довгинцеве й інших станцій цього потужного вузла включилися в кампанію, яка охопили всю Сталінську (нині – Придніпровську) залізницю задля збирання коштів на авіаескадрилью «Железнодорожник Сталинской».

Одночасно все місто збирало кошти й на побудову танкової колони «Радянська Україна». Зауважимо, що в цій кампанії брали участь не лише ті, хто працював, а й школярі, учні шкіл ФЗН та ремісничих училищ, студенти та ін. Як постає із повідомлення міської газети «Червоний гірник» і офіційної телеграми очільників Кривого Рогу особисто тов. Сталіну трудящі Кривбасу зібрали на цю танкову колону 2 млн 345 тис. крб. Це було в дусі того часу: криворіжці, та й не лише вони, постійно рапортували «на верх» про свої звитяги й здобутки. У радянську добу, а надто в роки війни, це було неписане правило публічної демонстрації своїх досягнень, а ще – маніфестації єдності партії й народу. А втім, повертаючись до суті питання – до збору коштів населенням міста у фонд оборони країни, – підкреслимо, що усе таке

волонтерство здійснювалося в надзвичайно складних, як сказали б сьогодні форсмажорних умовах: адже криворіжціани, як, до речі, і вся Україна, фінансово жили убого, чи радше б сказати украй бідно, зайвих коштів в їх бюджетах не було. Тож їх участь у поповненні фонду оборони гідна поваги і пошанування. Тим паче, що внески в такі фонди робилися в формі добровільних пожертв. Надій на їх повернення не було геть. Нагородою за свої внески могло бути лише моральне задоволення від участі в такому волонтерському й дійсно всенародному русі та усвідомлення свого – бодай маленького, але свого власного - внеску в загальну скарбничку Перемоги.

Ці облігації державних позик підпадали під обов'язкове погашення, або точніше — поступове повернення позиченої суми. Що держава і почала робити після закінчення війни. Але це не стосувалося внесків-пожертв. Бо вони за своєю суттю, як це нині класифікується, були благодійними внесками, спонсорською допомогою громадян державі задля спільної перемоги.

На оборону працювало й масово поширене в місті донорство, збирання теплих речей воїнам і навіть привітальні листи від трудових колективів, студентів і школярів міста фронтовикам.

Масова участь криворізького соціуму в русі «Тил - фронту» була своєрідним маркером його патріотизму. Масмо всі підстави сказати: це був широкий і доволі-таки дійовий рух в місті.

В той час в СРСР було прийнято, як неписана норма, до поняття «патріотизм» додавати ще й визначення «радянський». Саме в такому «нерозривному» взаємозв'язку - «радянський патріотизм» - ця категорія й уживалася, як в науковій літературі й публіцистиці, так і в повсякденні. У тому числі й коли йшлося про прояви такого в Кривому Розі. У такий спосіб намагалися показати, що населення СРСР «сповідувало» особливу - робітничо-селянську, соціалістичну (та ще й найвищої якості) і - форму патріотизму, народжену в першій у світі радянській державі.

А втім у цьому роздумі-відступі мова головно не про особливу суть радянського патріотизму, його ознаки й особливості. Мова скоріше про масовий патріотичний ентузіазм та його продуктивність, енергетику та коефіцієнт корисної дії такого.

На загал, можна сказати, що в Кривбасі, особливо після його визволення, цей рух мав виразно дієву і позитивну динаміку.

Найбільш високої точки злету цей ентузіазм і рух загалом досягли в початковий період війни - червні-липні 1941 року на хвилі масового пориву і впевненості в тому, що «радянський народ рішучим ударом викине агресора за межі державного кордону і вже на ворожій території розіб'є його вицент»; та з визволенням міста його енергетика стала знову зростати.

Отже попри те, що патріотичний ентузіазм людності ба-сейну мав хвилеподібну природу, утім на загал усі роки війни він був продуктивним і життєдайним. Ба більше того він сприяв криворіжцям відчутти й самоусвідомити свою співучасть у боротьбі з ворогом, а з точки зору соціальної психології — ще й виконував функцію своєрідного рятівного компенсатора в умовах, коли людина перебувала в стані постійних стресів, в умовах, де смерть постійно «ходила» поряд з життям.

Опосередковано на оборону працювала й турбота влади про сім'ї військовослужбовців, вдів, сиріт та інвалідів війни. Попри усю фінансову обмеженість, міська влада та трудові колективи постійно і в першу чергу надавали матеріальну допомогу сім'ям фронтовиків. А втім, усе починалося з обліку всіх таких категорій населення. Зазвичай це робили комітети жінок-фронтовиків, вчителі та активісти. Так, станом на 1 жовтня 1944 р. в Держинському районі міста «взяли на облік і надали різну допомогу у т.ч. й талонами на промтовари» 2203 сім'ям фронтовиків, 16 сім'ям партизан та 190 інвалідам війни. До того ж, 268 сім'ям фронтовиків було виділено квартири.⁷⁸

У Центрально-Міському районі на облік було поставлено 3265 сімей фронтовиків, і 1591 з таких у 1944 р. одержали фінансову допомогу, 174 – вселилися в нові квартири; до того ж було відремонтовано 121 квартиру для таких сімей, а ще 886 сім'ям «було завезено 242 тони вугілля для опалення».⁷⁹

Для урізноманітнення оповіді та для розвитку сюжету про допомогу Кривого Рогу фронту «надамо слово» фрагментам з документів. Ось деякі з таких:

**Витяг із протоколу засідання міськвиконкому
від 10.IV. 1944 року:

«О помощи в/ч ГУАС НКВД, объект № 114.

1. Выделить в/ч цемента 100 т и для МПВО — 50 т.

2. Передать в/ч для полной разборки и очищения площадок разрушенной школы №10 и №14.

3. Предоставить в/ч складские помещения и дом для размещения управления»⁸⁰

** Фрагмент зі спільної ухвали міськвиконкому та міського комітету партії від 17 листопада 1944 р.

«О готовности эвакуогоспиталей №№ 6022 и 6023 к зиме.

Проверка Горкома и Горисполкома отмечает что трест «Кривбассруда» и «Стройтрест №2» плохо выполняют работы по ремонту помещений госпиталей...

Начальники госпиталей неполностью заготовили на зиму овощи согласно наряду, дрова не вывезены...»⁸¹

З огляду на стан підготовки цих установ вищі органи влади міста ухвалили: мобілізувати сили й активістів на завершення підготовчих робіт до зими, що зрештою успішно й було зроблено.

** Жінки активістки Зеленого містечка постійно беруть участь у збиранні коштів у Фонд оборони «и ежедневно ходят на погрузку снарядов и убирают братские могилы»⁸².

** 11 квітня 1945 р. міськвиконком ухвалив: «70 тыс. руб. собранных в Ц.-Гор. р-не, передать отделу соцобеспечения для нужд и помощи семьям в/служащих и инвалидам Отечественной войны»⁸³.

** 10.01.1945 р. виконком міськради ухвалив рішення про передачу 170 пар взуття із фонду МіськВНО міському комітету комсомолу для формування новорічних подарунків дітям фронтовиків. Одночасно до цього ж фонду артіль «Харцсельпром» передала 500 кг цукерок.⁸⁴

** З нагоди 28-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції криворіжці відправили воїнам-фронтовикам подарунки.⁸⁵

До речі, армія теж динамічно відгукувалася на допомогу Кривого Рогу фронту.

Документ інформують про те, що між воїнами-визволителями й криворізьким загалом існували тісні зв'язки і була налагоджена взаємодопомога. Делегації фронтовиків – а надто з тих військових частин, які визволяли Кривий Ріг, – були частими гостями в місті. Не забували про малу батьківщину і

воїни-земляки. Та чи не найрезонанснішою подією в місті восени 1944 р. був візит до міста двічі Героя Радянського Союзу уродженця Кривого Рогу льотчика Дмитра Глінки. Цікава деталь: для організації зустрічі громадськості й партійно-радянського активу міста з земляком міськвиконком спеціальною ухвалою виділив кошти.⁸⁶

Тепло зустрічало місто й іншого краянина – Героя Радянського Союзу – Кобилянського. Користь і позитив від таких зустрічей, очевидно, були. Адже вони давали потужну воєнно-патріотичну енергетику, сприяли вихованню молоді і залученню соціуму міста до участі в русі «Гил – фронту».

Аналіз величезного обсягу джерел, що несуть інформацію про історію міста в 1941-1945 рр., буквально вимагають від дослідника сказати й таке: у відповідь на криворізьку складову все-союзного руху «Гил – фронту» і внесок в нього була ще й зворотна течія – «Фронт – басейну». Хронологічні межі такого двостороннього руху охоплюють кінець 1943 р. – травень 1945 р. Спеціально і виразно наголосимо: улітку 1941 р. такого явища документи не зафіксували. Натомість з кінця 1943 р. – з моменту визволення вже північних теренів міста джерела масово повідомляють про допомогу фронтовиків місцевому населенню. Та найбільшого поширення він набув у пору, коли місто в лютому-березні 1944 р. перебувало в умовах прифронтової зони, коли командування військових з'єднань віддало наказ своїм підрозділам узяти безпосередню участь «у боротьбі з гострозаразними захворюваннями (висипний тиф) по Жовтневому району м. Кривого Рогу».

Звернемо увагу, що мова йде про грудень 1943 р. і всі ті населені пункти – Веселі Терни, Первомайський і Ленінські рудники, - які вже були визволені від окупантів.

В комплексі заходів передбачалося спільними зусиллями зупинити цю загрозу, провести щеплення серед населення, терміново (до 20.12.1943 р.) організувати бані, дезінфекцію одягу, ізолятори тощо.

Не припинялася така допомога й у подальшому: фронт передав басейну автотехніку (частіш за все вже зношену), гужовий транспорт, трофейні матеріали у т.ч. й танкові двигуни. Один з

таких дав першу електроенергію на металургійному заводі. Перераховував фронт і кошти місту. Так, наприклад, в квітні 1945 р. міськвиконком передав дитячому будинку 60 тис. карбованців які «переслали у фонд міста воїни Криворізьких дивізій».⁸⁷

А ось ще приклад з цього ж таки тематично-змістовного ряду про тісні взаємозв'язки тилу й фронту:

– у лютому 1945 р. у місто надійшов лист від генерал-майора Корчикова; він тепло вітав криворіжців із річницею визволення міста; його дивізія брала безпосередню участь у тій кампанії;

– таке ж привітання прислали землякам і брати Глінки.

Отже, у роки війни жителі Кривого Рогу, підприємства і установи басейну брали безпосередню участь у допомозі фронту, у той час як останній теж допомагав місту.

3.2. Демографія: руйнівні зсуви доби війни

Демографічна ситуація в місті в роки війни, а тим більше в період окупації, є чи не найскладнішим науковим сюжетом у всій історії Кривого Рогу 1941-1945 рр. І перш за все тому, що дослідники ще й досі не мають у своєму розпорядженні всього комплексу необхідних документів та статистичних даних. Та й самі обліки населення в ті роки здійснювалися незадовільно, війна не давала змоги проводити їх ретельно, а відтак і належних документів щодо демографії міста обмаль.

Окупаційна влада й Криворізька міська управа залишили низку матеріалів, які дають можливість бодай імовірно, але, на жаль, не dokonано точно з точки зору наукового пізнання, сказати про демографічну ситуацію в місті: про кількість населення, його соціальний і віковий склад тощо. Тут мається на увазі *цивільне (мирне) населення* і таке, яке за визначенням називають «пересічні криворіжці». Відтак до цієї категорії міського населення автори не включають радянських військовополонених, вояків Вермахту, цивільних німців-управлінців, жандармів, гестапівців, особовий склад загонів СС, військовослужбовців окремих з'єднань румунської, італійської та угорської армій, калми-

цького корпусу, загонів власівців, поранених у військових шпиталях, поліцаїв з числа німецьких тощо.

Тож скільки мирних криворіжців було в місті під окупацією?

Знаний фахівець в галузі історії України у роки війни та знавець німецьких документів Тарас Гунчак, на підставі цілого корпусу німецьких джерел з Бундесархіву (м. Берлін) стверджує: на початку 1942 р. у Кривому Розі міська управа взяла на облік 125 тисяч *цивільних громадян*.⁸⁸ Підстав не довіряти цьому висококваліфікованому дослідникові немає: документи «вивели» його саме на цю цифру.⁸⁹

Тим паче, що маємо ще одну своєрідну «контрольну» цифру, яка певним чином корелюється з попередньою, яку увів до наукового обігу Т. Гунчак. В фондах державного архіву Дніпропетровської області (Фонд – 2483) знаходимо відомості про те, що станом на серпень 1943 р. у Кривому Розі проживало 121474 людини. Демографічний «спад» майже за 18 місяців з 125 тис. до 121 тис. в умовах жорсткого чужинського режиму є цілком вірогідний.

Та чи дійсно в Кривому Розі під окупантами перебувало понад 120 тис цивільних громадян?

Безапеляційне «так» сказати важко. Хоча цю цифру й можна розглядати як орієнтир у наших подальших демографічних розвідках. Іще одне зауваження: відомо, що фахівці, які вивчають демографічні процеси в умовах війни, переконливо стверджують, що в жодному місті України окупаційна влада так і не змогла взяти на облік всіх до останньої цивільної людини, а надто – у великих містах. Бодай вже тому, що в таких містах, а тим більше в Кривому Розі – специфічному з точки зору його «розкиданості» й розтягнутості!, – це було зробити досить важко. І це – по-перше. А по-друге, тут було багато тих, хто цілеспрямовано уникав реєстрації. Та й переміщення людності міста було і постійне, і відчутне. І це попри те, що окупанти обмежували його і ввели відповідний контроль; а втім, «аусвайс» (перепустку) «доставали» у т.ч. й за хабар чи самогон – стабільну й легко конвертовану «валюту» часів війни...

Відтак маємо підстави думати і, принаймні, припускати, що на початку 1942 р. в місті було понад 125 тис. Та в будь-якому

випадку постає промовистий висновок про те, що від 22 червня 1941 р. і до початку 1942 р. кількість цивільного населення зменшилася майже на 80 тисяч: було 212 тис., а через півроку під окупантами нараховували 125 тис.

Куди і як відбувався цей величезний відтік міського населення уже, почасти, ішлося в першому розділі цієї книги, де бодай схематично позначено криворізький демографічний зсув.

Утім за 30 місяців окупації тут відбувся другий поспіль і доволі серйозний відтік міського населення. Його кількість ще раз і дуже помітно зменшилася – на березень 1944 р. у вже звільненому місті було 90-95 тис. жителів. Принаймні в актах про втрати, заподіяні окупантами (а ці документи вже давно уведено до наукового обігу) зафіксовано: у Кривому Розі зразу ж після його визволення було 92834 людини, у т.ч. осіб чоловічої статі – 19868, жінок – 47509 і дітей до 14 років – 25457. Усі ці цифри зафіксували не лише демографічні втрати – за роки окупації мінує 32 тис., – але й статеві зсуви – жінок в місті, як і в 1941 р. залишилося більше ніж чоловіків; але тепер цей розрив був майже в 2,5 раза. Усе це позначиться згодом на поповненні Червоної Армії, загонів робітників в басейні тощо.

Іншими словами, демографічна ситуація в місті, що склалася після визволення Кривого Рогу, вийшла за межі усталених синусоїдальних коливань мирних часів; бо й, правда, тут були порушені:

- кількісні співвідношення поколінь, які живуть одночасно;
- репродуктивні потенції населення і перш за все за рахунок міжстатевих диспропорцій;
- резерви працездатного населення;

Утім це окрема тема для роздумів, а тепер повернемося до демографічних втрат і спробуємо зрозуміти як і чому населення міста за роки окупації зменшилося мінімум на 32 тис.

Почнемо з підрахунків тієї категорії цивільного (мирного) населення, яке було фізично винищене окупантами й віднесене до числа тих, кого офіційна статистика зазвичай визначає як «безповоротні втрати». Вже відразу ж після визволення спеціальні комісії з розслідування злочинів нацистів почали робити такі підрахунки. Ось на підставі таких документів автори книги

«Рудна скарбниця Півдня» - П.Варгатюк і А. Дольчук- у 1966 році по суті вперше й увели в науковий обіг цифру про кількість таких жертв. На їх думку, їх було 7239.⁹⁰

Відтоді науковці й почали широко використовувати ці відомості. Так, у виданні в 2014 році в книзі «Криворозьє: в пламени войны. 1941-1944» (Кривий Ріг, 2014. – С. 126) теж знаходимо вказівку на те, що в місті загинули 7239 мирних жителів. Утім, буквально тут же – декількома рядками нижче й на цій же сторінці – автор, опираючись на матеріали «Книги Скорботи України». (Дніпропетровськ, 2001-2005. – ТТ. 1, 3, 4), доходить висновку, що *мирних громадян у краю* загинуло 4019 чоловік, а не 7239 жертв серед мирного населення за часи окупації, як про це йшлося в літературі 60-80-х років ХХ ст. і в офіційних документах про злодіяння нацистів в Кривому Розі.

Цікаво, що тут же автор виокремив категорії мирних громадян, замордованих окупантами, і серед таких названо тих, хто:

- помер від ран, голоду і хвороб – 511 чоловік;
- зник без вісті, підірвався на мінах чи загинув в ході бойових дій – 1519;
- був розстріляний окупантами, замордований, розстріляний за саботаж, як заручники – 449 із них євреїв – 139;
- загинув у концтаборах – 65;
- знищені як підпільники і партизани – 74;
- загинув від авіанальотів, артобстрілів, підірвався на мінах – 208;
- остарбайтери, померлі на чужині – 1187, а всього 4019 чоловік.

Прискіпливий аналіз цього аналізу буквально *вимагає* розлогої розмови. І перш за все з приводу категорій і термінів, якими він оперує, а вже потім і щодо кількості жертв в місті. Наведені вище підрахунки, за визначенням автора охоплюють терени, які він називає *краєм*, тому він і пише так: «Нами сделана попытка сделать (така в тексті авторська тавтологія - ред.) приблизительный подсчет жертв среди мирного населения *края* в годы оккупации» (С.126). Але які територіальні межі цього краю? Чи входить до його складу власне місто Кривий Ріг?

Принаймні з контексту сказаного чіткої відповіді немає...Тим паче, що тут же – трохи вище по тексту - вжито термін «Криворіжжя» з чітким і увиразненим поясненням, що це – «...город, Криворожский и Широковский районы». Отже, можна припустити, що «Криворіжжя» і «край» тут вжито як терміни-синоніми, а відтак обидва вони в межах «своїх» територій включають і місто Кривий Ріг. Але якщо це так, то як співвіднести цифри жертв, які подано вище у названій книзі: по місту їх – 7239, а «по краю» – 4019.

Очевидно, що тут є певні неточності, некоректні підрахунки, нестикування та неузгодженості. Невипадково, що й сам О. Мельник зауважує, що ці цифри не можна вважати остаточними.

Автори даної праці теж погоджуються з цим і зі свого боку додають: напевне, цифри О.Мельника занижені, особливо якщо припустити, що в поняття «край» яким він оперує, входять і місто, і два прилеглі райони. Бо насправді немає кореляції між кількістю жертв, скажімо, уже тільки серед єврейської людності, які наведено в його книзі – 139 чоловік, і підрахунками, які подає дослідник Р. Шляхтич. Спираючись на широку джерельну базу, останній подає таку статистику⁹¹: тільки 15 жовтня 1941 р. у місті (не в краї, не по всьому Криворіжжю) було розстріляно 2500 мирних євреїв плюс 800 військовополонених-євреїв; 12 червня 1942 р. була масова екзекуція в містечку Інгuleць, яке територіально-адміністративно входило в межі міста. Тоді там загинуло 1400 євреїв. Окрім того, були ще й інші розстріли⁹¹...Відтак, як бачимо, лише мирних громадян-євреїв (без 800 військовополонених єврейської національності) було вбито в місті не менше 4 тисяч. І це без урахування жертв по Криворізькому та Широківському районах...

До речі, на пам'ятному монументі, який установлено біля шурфу шахти №5, де масово розстрілювали, євреїв викарбовано цифру – 6,5 тис. невинних жертв.

Наголошуємо, що тут йдеться лише про тих, хто був страчений і скинутий в шурфи цієї шахти. Але ж у Кривому Розі були й інші місця страт людності міста та євреїв зокрема.

Тож чи, дійсно, ця цифра – 6,5 тис. осіб – точна і остаточна? Однозначної відповіді на це питання в авторів немає. Натомість

мість є впевненість в тому, що крапки над «і» тут ще не розставлено. Принаймні аналіз підрахунків у вищенаведеному сюжеті про кількість жертв *лише (!) серед євреїв* міста дає підстави так думати і стверджувати, що ця тема ще не закрита. Тим паче, що документально доведено: євреїв Кривого Рогу розстрілювали не лише в районі шахти №5, але й у кар'єрах шахти Шмакове, Довгинцеве тощо.

З наявних у розпорядженні дослідників документів, і не лише по Кривому Рогу, але і по всій Україні, дуже важко виокремити цілу низку складових; наприклад, із загальної кількості тих мирних громадян, які були знищені в роки окупації в місті і в звітах – і радянських, і німецьких – за національною ознакою виділялися лише євреї. І це зрозуміло чому: нацистська політика Голокосту особливу увагу приділяла тотальному винищенню саме цієї людності. А ще – ромів (циган), розумово відсталих, збоченців тощо. Але про представників усіх інших етносів навіть в німецькій статистиці, – а вона вирізнялася особливою педантичністю й ретельністю – цих відомостей не знайти. Перш за все змушували звітувати про винищених «жидів-комісарів», комуністів, пересічних євреїв, циган тощо. Решта проходила в звітній документації нацистів у графі «населення», «військовополонені», «бандити-саботажники», «партизани» тощо.

Не знайти в документах і даних про соціальний стан жертв та їх вік тощо. Є й інші складнощі, суто криворізького штибу: з огляду на «розкиданість» і «протяжність» міста, його особливу географію та тісне входження («включеність») в його межі низки різноманітних населених пунктів інколи важко ідентифікувати жертву і зрозуміти, хто вона – власне житель міста чи селянин з прилегло до Кривого Рогу селища? Особливо якщо це стосується містечка Інгuleць (чи точніше селища Старий Інгuleць), де, за різними відомостями, були розстріляні не лише євреї цього містечка, але і прилеглих сіл Широківського району. Теж саме й у Довгинцевому: за переказами свідків, на старому кладовищі упокоїлися і місцеві євреї, і зі Сталіндорфського району. Ось усе це й формує цілий комплекс ускладнень в ході вивчення демографічних сюжетів.

І все ж, скільки мирних громадян міста стало жертвами окупаційної доби? Якої думки дотримуються в цьому питанні

автори даної праці? Думаємо, що кількість мирних (цивільних) жертв, яку назвали спеціальні комісії ще в сорокові роки – а це 7239 чоловік – не є повною. Переконають авторів книги у цій думці і віднайдені документи – Акти про злочиння окупантів у місті – про що детальніше йдеться нижче.

До речі, на думку вчених, не повними є і відомості загалом по всій Україні. Фахівці-демографи одностайні у висновку: вони ще й досі не можуть назвати точної цифри мирних громадян УРСР, які стали жертвами війни.

Повноти дослідження й доконаності підсумкових цифр тут ще не досягнуто. Та й чи буде досягнуто – питання риторичне. З огляду на вищесказане автори й наполягають: очевидно, у місті загинуло – було розстріляно, замучено і закатовано в застінках - понад 10 тис. **мирних громадян** (без врахування кількості жертв серед військовополонених в таборах міста).

На демографічній ситуації міста серйозно позначилося й вигнання цивільного населення – і переважно молоді – на роботи до Німеччини. Проте цей потік остарбайтерів треба розділити принаймні на два річища:

– тих, хто виїхав під примусом, тобто був вивезений насильницьким шляхом;

– тих, хто виїхав добровільно.

Перших, на думку переважної більшості дослідників, було щонайменше 2187. Принаймні, ще в 1966 р. цю цифру увели до наукового обігу дослідники П. Варгатюк та А. Дольчук (Див.: Рудна скарбниця Півдня. – С. 102). Але ця цифра не викликає повної довіри. І вже хоча б тому, що є архівні матеріали, які свідчать, що тільки з невеличкого селища Інгулець, розташованого біля тамтешнього рудника, було вивезено «на примусові роботи до Німеччини і вигнано в рабство» 513 чоловік. Відтак, якщо ця цифра є достовірною, то виходить, що тільки з невеличкого селища вивезли майже чверть з усіх 2187 остарбайтерів міста?

Повірити у це важко... Відтак маємо повне право *припустити*, що примусових робітників з Кривбасу було більше, аніж 2187 чоловік. До того ж маємо свідчення, що чимало мешканців міста, в силу різних причин, виїхало до Рейху *добровільно*. Переважна більшість зробила це через безвихідь, важке економічне

становище, а то й і в пошуках нових пригод. А, можливо, і з ідеологічних міркувань, що теж виключати не можна. Зважимо й на те, що нова влада активно «заманювала», обіцяючи матеріальну допомогу тим сім'ям, члени яких виїдуть на роботи до Німеччини. Дослідник І. Шахрайчук стверджує, що на замовлення рурського концерну «Вугілля» вже восени 1941 р. *добровільно* в Кривбасі було набрано близько 6 тис. гірників.⁹² Проте потік добровольців швидко закінчився. Почалися облави, примусове вивезення тощо. Так, скажімо, одну партію криворізької молоді було затримано в кінотеатрі, під час перегляду агітаційного кінофільму; хапали на вулицях, на ринках, на вокзалі тощо. Нині вкрай складно, і перш за все через відсутність повного комплексу джерел та незавершене опрацювання фільтраційних справ, які заводили спецоргани на кожного хто повертався з Німеччини на Батьківщину, встановити точну цифру остарбайтерів-криворізьців. Тим паче, що переважна більшість тих, хто виїжджав добровільно, як правило, в Україну не поверталися. І свідчень цьому – досить багато.

Отож, і знову ж таки припускаємо, але не безапеляційно стверджуємо, що всього з Кривого Рогу в Німеччині працювало в 1941-1945 рр. понад 10 тисяч остарбайтерів, але згодом їх повернулося в місто близько 2 тис.

Для повноти демографічних втрат міста згадаймо й тих, кого німецькі окупанти силоміць виганяли етапами з міста в жовтні-листопаді 1943 р. та найбільш інтенсивно в лютому 1944 р. «Етапованих», а тут були лише чоловіки і юнаки зганяли в команди (колони) по 500-1000 чоловік і гнали на Захід по зимовому бездоріжжю. Мета таких зачисток: підірвати людські ресурси й ускладнити процес поповнення Радянської Армії; створити дефіцит робочої сили у визволеному місті і, нарешті, використати дармову робочу силу для власних потреб, скажімо, для будівництва оборонних споруд або на інших роботах. Жорсткими методами окупанти етапували з Кривого Рогу декілька тисяч чоловік. Щоправда, як свідчать очевидці і це підтверджує практика масового вигнання населення з міст і сіл в Україні, «етаповані» доволі – таки успішно й масово тікали з «маршевих колон», «розсіювалися» по балках, посадках, ярах тощо. І все ж,

маємо підстави думати, що близько 2 тис. криворіжців під примусом опинилися далеко від рідного дому.

Та додамо до демографічної статистики міста й тих, хто добровільно та цілеспрямовано тікав з міста разом з окупантами. Звичайно, тікали перш за все зрадники-колаборанти, добровільні помічники окупантам – тобто ті, хто заплямував себе тісною співпрацею з нацистами і усі їх діяння могли бути однозначно кваліфіковані як зрадянство, за що радянська влада суворо б покарала, тим паче в умовах воєнного часу. Але серед утікачів були і ті, хто за визначенням не приймав радянську владу, не чекав на її повернення і не бажав жити під «Советами». Таких зрадників-колаборантів і просто тих, хто співпрацював з окупантами чи не любив радянську владу, разом з їх родинами, за нашими підрахунками, було не менше 3 тис. Але чи дійсно це так?

Знайий в Україні фахівець з історії колаборації в Україні в роки війни 1941-1945 рр. проф. В.О. Шайкан (і один із співавторів другого розділу цієї праці) авторитетно стверджує, що з огляду на кількість населення міста в роки окупації – а це 125 тис., – цифра втікачів в німецьких обозах 2,5-3 тис. є цілком вірогідною.

Відтак, підсумовуючи розвідки про демографічні зрушення (зсуви) серед цивільного населення міста за 30 місяців окупації, припускаємо, що воно зменшилося щонайменше на 25 тис. чоловік.

Уточнимо ще раз і для увиразнення наших підрахунків наголосимо: до цього списку «демографічних втрат міста» включено, перш за все, «безповоротні втрати», а це – понад 10 тисяч жертв серед мирного населення. До числа 25 тис. включено й тих, хто в силу різних причин – силоміць чи під примусом – покинув місто в добу окупації. До цієї категорії віднесено – близько 10 тис. остарбайтерів, майже 2 тис. «етапованих» в січнілютому 1944 р. і не менше 3 тис. тих, хто добровільно втік разом з окупантами.

Звичайно, якась частина з тих, кого зазвичай називають «переміщені особи», після визволення повернулася до Кривого Рогу. Але далеко не всі: одні «остарбайтери», – померли на чужині; інші – цілеспрямовано й свідомо залишилися на Заході. І

це не припущення, а факт, який виразно постає із аналізу публікацій української діаспори: у Європі та на Американському континенті в ті роки «осіло» багато таких втікачів. Як пише Дм. Кислиця в книзі «Світе ясний: Спогади від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Св. Лаврентія на Оттавщині» (Оттава, 1987), там опинилося й «окопалося» багато українців-втікачів від війни, у тому числі і з Дніпропетровщини.

Зауважимо, що й тим, кого з Німеччини вивезли до СРСР (тобто репатріантів-остарбайтерів) далеко не всім дозволили повернутися в рідні краї у тому числі до Кривого Рогу. Тоталітарна система жорстко їх фільтрувала, ретельно перевіряла і вирішувала їх долю. Підпадали під такі перевірки й криворізькі остарбайтери. Спецоргани, перш за все, шукали тих хто виїхав до Німеччини добровільно. Таких карали щонайменше засланням на лісоповал до Сибіру. Але й інших карали. За підрахунками дослідниці О. Буцко, усього лиш 15-20% колишніх «остарбайтерів» повернулися в 1944-1945 рр. у рідні місця; 15% – були засуджені й відправлені в табори на 5-10 років, 10% поїхали на «лісоповал» до Сибіру, 15% – на різні примусові роботи, а 20% – були розстріляні⁹³.

Принагідне зауваження до новели про демографічні втрати та зсуви в Кривому Розі в 1941-1945 роки: загальновідомо, що всі без винятку війни потужно позначаються на демографічній ситуації країн, які втягнутих у жорстоке протистояння. Нерідко рахунок жертв йде на тисячі й тисячі, а то й мільйони. В останній світовій війні тільки СРСР втратив понад 27 млн. своїх мирних громадян, й одягнутих в однострої. Із цих 27 млн. до 8 млн. припадає на Україну, якою двічі прокотилися жорстокі бойові дії - спочатку із Заходу на Схід, а потім у зворотньому напрямку. Ось в такому пеклі, у смертоносній круговерті війни і утворюються своєрідні «демографічні чорні діри», у прірви яких якраз і потрапляють ті, кого не зазначили в жодних офіційних статистичних звітах; частіш за все такі жертви не обліковуються; уважається, що вони пропали безслідно і про це знають хіба що їх близькі.

Не оминуло це лихо й Кривий Ріг. Не могли врахувати саме такі втрати і автори цієї книги.

Тому, з огляду на малу кількість належних джерел, «неповноту» інформації, яку несуть, використані документи, «чорні демографічні діри» тощо цьому нарисі про людинність міста та зрушення, які відбувалися в його середовищі, часто-густо й уживаються визначення на кшталт «близько», «вірогідно», «напевне», «більше». І все тому, що розставити усі крапки над «і» в демографічних сюжетах цієї праці про втрати серед мирного (цивільного) населення міста все ще не вдалося...

Для ілюстрації думки про надзвичайну складність демографічних підрахунків наведемо один, але промовистий прилад, по Кривому Рогу. В історико-економічному нарисі виданому ще в 1975 р. до 200- річчя міста автор розділу А. Дольчук стверджує: на 1 січня 1941 р. в місті проживало 212878 чоловік (Див.: Кривому Рогу - 200. - Дніпропетровськ, 1975 - С.77). Щоправда, документальних посилань автор не наводить. І це - прикро, бо важко перевірити дану цифру. Натомість О. Мельник в праці «Криворіжжє в пламени війни (1941-1944)». - Кривой Рог, 2014) в одному випадку - на С. 5 - пише: «Вначале 1941 г. население Кривого Рога составляло 212878 человек»; тобто він повторює цифри, які навів ще в 1975 р. А. Дольчук та упорядник «Історичної енциклопедії Криворіжжя» видання 2007 р. Щоправда, це видання знову ж таки посилається на книгу «Кривому Рогу - 200». Тож коло замкнулося, бо бачимо елементарне перенесення однієї й тієї ж цифри з книги до книги.

Та ось О. Мельник, окрім уже вищеназваної кількості жителів Кривого Рогу в 1941 р. в тій же самій праці, але вже на С. 14 стверджує таке: «Количество жителей (города - ред.) перед войной составляло 197621». І далі для унаочнення цієї цифри він уточнює: «Созданные в начале мая 1939 г. Жовтневый и Дзержинский районы насчитывали по 60 тысяч жителей. Центральнo-Городской - около 66 тыс.». Але ж тут сумарно виходило на цифру лише 186 тис., але ж не 197621.

Погодимося, що десять тисяч необлікованих тільки в даному випадку- це не мало, як і дисбаланс у 15 тисяч городян між двома уведеними до наукового обігу цифрами у одного ж і того ж автора: маємо на увазі в одному випадку його твердження, що в місті жило 212878 городян, а в іншому - 197621.

З огляду на сказане маємо підстави зазначити, що такі різночитання й такі неузгодження- це не лише результат неувважності дослідників, але й неповноти джерел, якими вони оперують.

Один із авторів цієї книги припускає, що влітку 1941 р. у Кривому Розі було дійсно близько 210 тис. Виходив він із того, що за переписом 17.01.1939 року у місті зафіксували 198 тис. осіб різної статі.

Але, враховуючи природні процеси прирощення й припливу населення в промисловий басейн протягом двох років, тож, напевне, в Кривому Розі на початок війни дійсно було понад 210 тис. жителів.

Чи був це природний (за рахунок новонароджених) приріст за два роки в 10 тис. після останнього перепису 1939 року чи «механічний» за рахунок включення в територіально-адміністративні межі міста нових селищ і припливу населення із зовні? Аналіз наукової літератури з питань демографічних процесів у містах УРСР в 30-40-і роки ХХ ст. дає підстави думати, що такого потужного приросту населення в місті не було. Скоріш за все, цей приріст у понад 10 тис. склався із природного та «механічного» джерел. Тож у підсумку Кривий Ріг і увійшов до групи міст «двохсот тисячників», що відкривало йому нові бюджетні горизонти.

***

З визволенням у місті почалися демографічні зрушення, які потужно «працювали» на приплив (приріст) населення. Загалом у 1944-1945 рр. у демографії Кривбасу стануться помітні зрушення: його людність поповнить геть нова хвиля мігрантів-переселенців.

А це своєю чергою спричинить мультиплікаційні зрушення, а саме:

- помітне зростання кількості робочих рук в місті;
- оновлення генофонду й соціальної структури міського населення;
- поступову гармонізацію вікових груп міської популяції та її статевих пропорцій.

Іншими словами, ці хвилі новоприбулих до міста контингентів допомогли розпочати в ньому ліквідацію демографічних деформацій зумовлених війною.

Перш за все до визволеного міста стали повертися ті криворіжці, які в роки окупації переселилися сіл – поближче до землі-годувальниці, а з лютого 1944 р. поступово стали повертатися до міста і шукати роботи на промислових підприємствах. Та разом з ними «потяглися» до Кривого Рогу й ті селяни, які змогли в круговерті війни «вирватися» з колгоспних тенет. Вони скористалися обставинами, які спричиняла війна, та певним безладом, і буквально вирвалися із лещат неофіційного «кріпацтва», з колгоспного села, де вони були на становищі таких собі другорядних громадян країни, бо не мали навіть паспортів... У мирний час для такого виїзду з села треба було мати офіційний дозвіл правління колгоспу та його голови. Але круговерть війни створила короточасні нагоди, які сприяли виїзду із сіл. Та й місто всіляко заманювало робочу силу, бо своїх резервів не вистачало. Нагадаймо: у Кривому Розі станом на березень 1944 р. було всього 19868 чоловіків усіх категорій, а точніше – від 16 і вище. Але ж зрозуміло, що працездатних серед них було не більше 50%, а решта – пенсіонери та хворі. Додамо до цього ще й частину тих, кого забирали до війська, починаючи з лютого 1944 р. Тож дефіцит робочих рук в місті був очевидним. І це при тому, що обсяги відбудовних робіт були величезні, що вимагало нових і нових робітників.

Проблему поповнення робочої сили басейну в роки війни розв'язували методами, суголосними воєнному часу, а саме – трудовими мобілізаціями. Це був перевірений часом метод і спосіб радянської влади.

Рішенням уряду було організовано й декілька таких мобілізацій спеціально для відновлення Кривбасу. Наголосимо, що перш за все, йшлося про потребу в робочих руках задля відбудови промислової потуги гірничо-металургійного центру Півдня України. Але ж потужно такі трудові мобілізації сприяли й оздоровленню демографічної ситуації в місті.

Уже в ході перших трудових мобілізацій у 1944 р. до міста прибула велика кількість вихідців з українського села й попов-

нила загін робітників Кривбасу. Загалом новоприбулих в 1944-1945 рр. до міста було близько 30-35 тис. Уже навесні 1944 р. до Кривого Рігу почали повертатися й біженці, реєвакуйовані, демобілізовані, у т.ч. й після лікування в шпиталях.

Але в'їхати безперешкодно до міста й оселитися тут у ті часи було непросто: на заводі багатьом став брак відповідних документів без яких не можна було «прописатися» в місті, а без таких – і влаштуватися на роботу чи віддати дитину до школи було неможливо. Іншими словами тогочасний інститут прописки виконував своєрідну функцію «сита» й контролю. Свідченням про наявність таких була спеціальна помітка в паспорті. де фіксувалася адреса проживання особи. Така ж фіксація відбувалася й у документах ЖЕКів, комендантів гуртожитків, квартальних чи вуличних комітетів тощо.

Тож «самовільно» та «безконтрольно» оселитися в місті було практично неможливо. Цей процес був підконтрольний. Про це свідчать і заяви до міськвиконкому. Лише за 1944 р. до його служб було подано 3987 скарг, які були зареєстровані в графі «о въезде в город», і лише 2716 з таких були задоволені, відтак, ті, хто подавав ці скарги одержали право «на прописку» (тобто – право на проживання в місті), а 1271 – одержала відмову.⁹⁴

Чому відмовили останнім, які фільтри вони не пройшли, сьогодні відповісти важко. А втім, сам факт наявності таких відмов — яскраве свідчення тогочасного життя воєнної доби і контролю влади за потоками населення. Пильнували за такою системою ЖЕКи, вуличні, домові і квартальні комітети й міліція, а міськвиконком контролював, як остання «забезпечує в місті паспортний режим та облік військовозобов'язаних».⁹⁵

Чималий потік нових робочих рук пішов і з інших регіонів СРСР – з тих районів і областей країни, які не зазнали окупації, а відтак, усі, хто там жив, були поза підозрою, бо не запламували свою біографію перебуванням на окупованих землях. Найбільш за все серед таких переселенців, а часто й цілеспрямовано відряджених у звільнене місто, було керівників різного рангу і ланок, адже тим хто був під окупацією, не дуже довіряли. І цей факт у вигляді запису в листку з обліку кадрів закривав багатьом шлях до кар'єрного зростання...

Ось ці чинники й почали помітно впливати на демографічну ситуацію (і на всі її складові) в місті: корінне міське населення і, перш за все, його робітниче осереддя – стали поповнюватися новими прошарками, головню селянського походження. Змінювався і його національний склад. На загал у травні 1945 р. у місті було вже понад 140 тис. городян.

Довоєнної чисельності населення Кривого Рогу досягло лише на початку 50-х років ХХ ст. і передовсім не за рахунок (природного) натурального приросту, а внаслідок зовнішнього поповнення, внаслідок міграцій. А в подальші роки кількість городян стала стрімко зростати. Та втім, це вже інша новела історії міста, а нині повернемося в 1944 рік.

І останнє зауваження – своєрідне пояснення читачеві:

У розвиток сюжету про демографію і для посилення, як кажуть логіки доказів, власної модальності покажемо ще один бік цієї складної проблеми – проблеми, яку поки що так і не закрито з точки зору повномасштабного наукового осягнення. Принаймні автори цього видання дійсно так думають і так вважають: тут є ще поле для пошуків, підрахунків, осмислень і узгоджень усіх складових демографічних процесів у Кривому Розі в роки війни.

Отже суть її (усієї цієї проблеми) полягає в тому, щоб бодай спробувати визначити ті *складові*, які спричинили демографічні зсуви (зрушення) в місті в ту добу. Так, які ж вони?

Відповідь на це питання треба почати з простих арифметичних підрахунків і співставлення кількості мешканців міста до початку війни і після визволення його в 1944 р. Як уже зазначалося вище, станом на 1941 р. у місті проживало щонайменше 210 тис. городян, а після визволення від окупантів залишилося трохи більше 90 тис. Тож, як бачимо, демографічний зсув зі знаком мінус сягає щонайменше 100 тис. (!). Але які складові цієї цифри? Куди та якими потоками пішло чи зникало населення з міста? Що спричиняло такі відтоки?

Аналіз джерел і вивчення спеціальної літератури дають підстави сказати таке.

За роки війни в Кривому Розі пройшли три великі демографічні хвилі – «зсуви». Перший - в червні-серпні 1941 р. був пов'язаний виключно з *відтоком* населення. Його спричинили: а)

евакуація людності – до 10 тис.; б) мобілізація до лав армії – до 15 тис. в) «самодіяльне», тобто неорганізоване переселення біженців тощо.

Другий відтік місцевого населення припав на добу окупації (серпень 1941 р.–лютий 1944 р.). Ці зрушення сталися внаслідок:

а) безповоротних втрат **мирного населення** міста – більше як 10 тис.;

б) вивезення (у т.ч. й примусово) на роботу до Райху – не менше 10 тис.;

в) виїзд (втеча) до навколишніх сіл, біженці доби окупації – 7-8 тис.;

г) етапування працездатних чоловіків і юнаків у кінці 1943 р. – на початку 1944 р. – не менше 2-3 тис. осіб;

д) втікачі-колаборанти (лютий 1944 р.) – до 3 тис. чоловік.

Сумарно, за нашими підрахунками, за дві хвили *відтоку* населення з Кривого Рогу його кількість могла зменшитися орієнтовно на 60 тис.

Третя демографічна хвиля – з лютого 1944 р. і до травня 1945 р. – пов'язана з *притоком* населення до міста. І тут поки що ця складова не розглядається, бо даний сюжет присвячено головно *демографічним втратам* в місті, а не приросту населення.

Тож, повертаючись до теми про зменшення людності міста, завершимо наші підрахунки: на момент звільнення Кривого Рогу (лютий 1944 р.) влада нарахувала в ньому 95 тис. городян. Якщо до цієї цифри додати 60 тис., які в силу різних причин покинули місто від літа 1941 р. – до лютого 1944 р., то маємо сумарно – 155-160 тис. Але ж на початку війни в Кривому Розі, як уже зазначалося вище, проживало 212 тис. Отож де ж ще майже 60 тис.? Невже, дійсно, немов як в «чорній дірі», зникла така маса населення міста?

Але ж це вражаючий дисбаланс, який буквально «криком кричить» і змушує авторський колектив книги поставити цілу низку запитань: як, чому й на якому етапі наших розвідок і підрахунків з'явився? Що його спричинило: нефахові підрахунки чи відсутність належних методик осягнення таких сюжетів чи повноцінного корпусу джерел? Зважимо, що автори розуміють:

мова йде про людину, про людські життя, про гуманітарний вимір цієї демографічної теми, як однієї з найважливіших в усій історії Кривого Рогу в роки війни. Мова ж не про підрахунки кількості зниклої техніки чи поголів'я великої рогатої худоби, але про людність міста. Ось усвідомлення цього засадничого для науковця методологічного підходу до демографічних розвідок і спонукає авторів не замовчувати ці неузгодженості, не «підганяти», не припасовувати цифри, але **акцентовано привертати увагу читачів і науковців до цієї новели**. А саму проблему про демографічні зсуви в місті в роки війни позначити як одну із найактуальніших, яка ще потребує *копітких і фахових* досліджень.

Адже вже лиш наявність вищезазначеного дисбалансу – це свідчення неповноти наших наукових розвідок, яка, скоріш за все, спричинена наявними джерелами, в яких подано неточні (неповні) демографічні відомості. І це цілком зрозуміло. Адже облік населення в місті в роки війни був украй незадовільний, та й обліку піддавалися не всі демографічні процеси. Додамо до цього й «чорні демографічні діри», у вир яких, напевне, й затягло не одну тисячу криворіжців, сліди яких науковцям важко знайти в документах...

Як варіант такого незадокументованого джерела відтоку населення з міста можна розглянути й такий: як відомо улітку 1941 р. в місцевих загонах ополченців було не менше 20 тис. бійців. Практика оборонних боїв на початковому відтинку війни буквально змушувала військове командування масово залучати такі парамілітарні з'єднання до своїх лав. Це була звичайна практика тих днів. Тож до лав Червоної Армії могли забрати й значну частину 20-тисячного загону криворізьких ополченців. Але цей факт не знайшов свого відображення в документах; відтак і дослідники могли «загубити» цей контингент місцевого населення або не повністю його підрахувати, що зрештою і тягне за собою неточні чи, радше б сказати, неповні цифри про кількість залучених криворізьких ополченців до лав Червоної Армії в 1941 р. Нагадаймо: в першому розділі цієї праці, автори припустили, що їх могло бути до 3 тис.

Можливі некоректні підрахунки й тих категорій населення, які тут позначено як «етаповані» та «втікачі-колаборанти». І

привід для такого припущення впливає із матеріалів Дніпропетровського держархіву; в одному з його фондів – в матеріалах міського споживчого товариства «Нове життя» – міститься така інформація: станом на серпень 1943 р. в Кривому Розі проживало 121474 особи.⁹⁶ І хоча ця цифра не є офіційним свідченням міської управи Кривого Рогу, все ж приймаємо її для подальших операцій та підрахунків.

Отож, якщо в серпні 1943 р. у місті ще перебувало понад 121 тис. жителів (і дорослих із них – 90365 осіб), а після визволення Кривого Рогу в березні 1944 р. взяли на облік 92 тис., то виходить, що за останні місяці окупації кількість населення зменшилася майже на 30 тис.

Відтак, можливо втекло з німцями й значно більше, ніж про це йшлося вище. Вірогідно, що й етапованих могло бути більше, ніж 2-3 тисячі.

Те ж саме йдеться і про криворіжців, яких в лютому-березні 1944 р. забрали до армії польові військкомати в ході боїв за місто. Зважимо, що такі «призовники» часто-густо гинули в бою раніше ніж їх встигали взяти на облік, видати книжку червоноармійця та вдягнути в однострої.

Тож, можливо, представників цих вищеназваних контингентів і слід шукати серед тих 60 тис. яких автори не можуть ідентифікувати?

Як не прикро констатувати, але, з огляду на все вищесказане в новелах про демографічні процеси в місті в 1941-1945 рр., є підстави ще раз наголосити, що тема ця ще не закрита.

***

І насамкінець, в контексті розмови про криворізьку демографію й жертви серед цивільних громадян міста є нагальна *потреба* сказати й про такого ж штибу втрати і серед **військовополонених** у місцевих концтаборах. Моральний обов'язок і сумління вимагають сказати про них. Тим паче, що їх часто-густо розстрілювали разом із цивільними громадянами міста, як це й було в районі шахти Валявка. Додамо до цього, що й смертність у таборах, де перебувала величезн кількість бранців, серед яких було чимало хворих і поранених, була дуже й дуже високою. Не стали винятком і криворізькі табори.

Науковці нарахували таких у місті в 1941-1944 рр. щонайменше 5. Найбільший з них був на Гданцівці. Це – шталаг №338. До речі, для табору тут все було готове ще в кінці 1939 р. Саме тоді тут спорудили спецтабір для військовополонених Польської Армії, яких взяла в полон Червона Армія в ході походу за Збруч для визволення братів-західняків з чужинського ярма. За підрахунками знаного в Україні дослідника О. Потильчака тут з 26.02.1940 р. й до липня 1941 р. було до тисячі вояків-поляків.⁹⁷ Та вже в серпні 1941 р. нацисти скористалися готовим об'єктом з належною інфраструктурою та колючим дротом і кинули туди полонених червоноармійців. І перш за все тих, хто стояв на обгороді басейну влітку 1941 р.

Та повернімося до кількості таборів для радянських військовополонених у Кривому Розі. Окрім основної «бази» на Гданцівці шталаг №338 мав ще й дві філії – на руднику ім. Карла Лібкнехта і в сел. Каганович (нині сел. Залізничне). Та були ще й два пересильні табори – №162 і №180.

Скільки в них одномоментно знаходилося полонених – сказати дуже важко. Особливо важко рахувати полонених в пересильних таборах, бо у науковців немає належного корпусу джерел. А втім, окремі документи дають можливість реконструювати бодай вірогідну картину. Наприклад, є доволі точні свідчення про те, що в лютому 1943 р. в шталазі №338 було близько 12 тисяч бранців.⁹⁸ Але були місяці коли там перебувало і по 20 тис. До речі, дослідник В.О. Комаров, щоправда, без посилення на конкретні джерела, стверджує, що крізь ворота цього табору загалом пройшло щонайменше 40 тисяч в'язнів.⁹⁹

Тож якщо сумарно підрахувати кількість військовополонених, які пройшли криворізькі табори, то можна припустити, що їх могло тут бути до 40 тис. Зважимо й на таку деталь: контингенти в цих таборах змінювалися постійно. Зокрема й тому, що вже восени 1941 р. німці, почасти заграючи з українцями, а почасти й тому, що на селі не вистачало робочих рук, почали відпускати з таборів полонених. Автори достеменно знають: з криворізьких таборів теж відпускали бранців, але лише за умови, якщо ті могли довести, що вони з навколишніх сіл чи селищ або, якщо їх приходили забирати родичі.

Але скільки таких полонених змогли покинути криворізькі табори? На жаль, відповіді в авторів на це питання немає (За переказами художника Дм. Грибка саме з табору з місцевим односельцем прийшов до селища Рахманово й майбутній батько відомого кіноактора Родіона Нахапетова...). Щоправда, в Кривому Розі в таборах для військовополонених не було спеціалізованих фабрик смерті, оснащених крематоріями, як це було, скажімо в Аушвіці-Освенцемі. І це – доконаний факт. Втім умови утримання бранців, їх фізичний стан та інші фактори призводили до того, що полонені в цих таборах вмирили масово. Особливо в умовах надзвичайно суворої зими 1941/1942 років. Морози в ті місяці лютували надзвичайні. Все це й спричиняло дуже високу смертність в таборах.

Дослідник О. Мельник підрахував, що в шталазі №338 щомісяця вмирало до 300 полонених.¹⁰⁰ Його методика та підрахунки можна прийняти як коректні. Відтак, за 29 місяців там – тільки в таборі 338 – могли померти близько 9 тисяч, а якщо врахувати і втрати ще в чотирьох таборах, то можна припустити, що загалом в криворізьких таборах знайшло смерть більше 10 тис. військовополонених.

Прикро констатувати, але ця цифра може бути цілком вірогідною...До речі автори документального кінофільму «Власть факта. Трофейные архивы» доволі переконливо стверджують: у нацистських концтаборах загинули 57% усіх радянських військовополонених, які потрапили в ці «фабрики смерті» в 1941-1945 рр. У той же час смертність серед військовополонених армій США, Великобританії, Франції сягала трохи більше 3%. На захисті останніх стояла Женевська конвенція про поводження з військовополоненими та надання їм допомоги. Радянський уряд не підписав цю угоду, що й розв'язало руки нацистським карателям. Звідси й така висока смертність серед радянських військовополонених. Дуже високою вона була і в криворізьких концтаборах.

Цілком очевидно, що окупанти десь проводили захоронення такої кількості померлих і замордованих полонених. Криворізька земля прийняла їх тіла, у т.ч. й у кар'єрі за шталогом №338. Якусь частину останків ще в 1944-1945 рр. було знайдено, опи-

сано і задокументовано. Але очевидно, що знайдено і описано далеко не всі місця поховань. Принаймні геть *випадкова знахідка* в 2014 році захоронення на приватній садибі, що прилягає до території колишнього концтабору №338, переконає: там ще потрібні копії розвідки пошуковців. Як і на теренах табору, що був на ст. Каганович (нині – Залізничне); свідки стверджують, що там «у кутку під самим колючим дротом» була яма, куди скидали жертви. Але там ще не було жодної спроби бодай зробити розвідку.

Але ж вони вмирили не лише в таборах. Нацисти багатьох з них розстрілювали – жорстоко й цілеспрямовано. Відразу ж після визволення міста спеціальні комісії з розслідування злочинів окупантів намагалися встановити кількість *страчених мирних жителів і військовополонених*. Але тоді, напевне, було зроблено лиш *попередні* підрахунки, які, як показує час, є *неповними*.

Саме висловити думку про неповноту результатів розслідувань злочинів окупантів зі знищення мирних городян і полонених в місті дає підстави й уперше введений до наукового обігу документ, виявлений у фондах Криворізького історико-краєзнавчого музею. Йдеться про «Акт о зверствах немцев в поселке Колонка Громова на окраине Кривого Рога», розміщений 4 березня 1944 р. в армійській газеті «Советский патриот».¹⁰¹

Нижче наводимо його повністю:

«Мы, нижеподписавшиеся, составили 24 февраля 1944 года настоящий акт о том, что немцы за время оккупации поселка Колонка Громова неслыханно издевались над русским, украинским и еврейским населением. Массовые расстрелы и пытки людей являлись постоянными спутниками немецких захватчиков. Они издевались над мирным населением, используя для этого любой повод. Например, Борис Новицкий, проживавший по улице Ленинской, вместе со своими тремя товарищами погиб от рук палачей только за то, что у него нашли испорченный радиоприемник.

За несколько дней до прихода частей Красной Армии немцы вывозили из местных лагерей советских граждан к шахте Шмаково; часть из них расстреляли, а часть живыми столкнули в глубокую шахту. Особенно много погибло советских людей в 5-ом и 6-ом карьере, где начались массовые

расстрелы с июня 1943 года. Обреченные на смерть люди подводились к карьеру. Кто имел приличную одежду, по приказанию снимал ее и складывал в общую кучу. Гитлеровцы, расстреляв мирных граждан, засыпали трупы солью, привезенной в автомашинах. Затем немецкие мерзавцы забирали одежду и уезжали.

По предварительным подсчетам, немцы замучили и расстреляли только в нашем поселке до 16 тысяч советских граждан.

Перечисленные выше факты нами проверены и нам лично известны. Подтверждаем их своими подписями.

Анатолий ГЛУШИН - рабочий совхоза «Красный шахтер», Василий ЛАВРЕНОК, Андрей ХАНДУСОВ - шахтеры шахты имени Артема, ГАНШИН - гвардии лейтенант.»

Из контексту цього документа та в розвиток сюжету про демографічні втрати в Кривому Розі, у тому числі й серед мирного населення, впливає, що в районі селища Колонка Громова було брутально винищено щонайменше «16 тисяч советских граждан». А відтак, якщо тільки ця інформація відповідає дійсності, то в місті було винищено не 7 тис. мирних громадян, як про це йшлося вище, а принаймні на 16 тисяч більше.

Щоправда, до тексту цього джерела виникає ціла низка запитань. Та найперше з таких: а чи можна довіряти цьому документу? Чи дійсно доконано точні відомості внесено до Акта про кількість загиблих «советских граждан»? Чи проводилася там офіційна ексгумація останків жертв масових розстрілів та чи доведено документально, що там дійсно упокоїлися «до 16 тисяч страчених військовополонених і мирних жителів селища Колонка Громова в Кривому Розі»?

Чи, можливо, підписанти того Акту припустилися прикрої помилки?

На жодне з цих питань увиразнених відповідей поки що автори книги не мають. Тож логічним впливає такий висновок: вищеназвана в цій новелі кількість жертв серед **мирного населення** міста в роки окупації – «більше 10 тис. чоловік» не є достовірною. Таких, з урахуванням даних «Акта о зверствах немцев в посёлке Колонка Громова», *можна припустити*, могло бути

не менше 20 тис. **мирних (цивільних) громадян**. І це – без урахування кількості жертв серед військовополонених...

(Свого часу - відразу ж після війни - Й. Сталін стверджував, що СРСР втратив близько 7 млн радянських громадян. Та вже в 60-ті роки ХХ ст. офіційно було заявлено: людські втрати Радянського Союзу сягають більше як 20 млн. Але виявилось, що й ця цифра демографічних втрат країни-переможниці не була остаточною. На межі ХХ і ХХІ століть фахівці-демографи підняли її ще на 7-8 млн.

Цей факт і динаміка змін у підрахунку власних жертв війни самі по собі унікальні та промовисті. Тим паче, що нічого подібного не було зафіксовано в жодній іншій країні-учасниці Другої світової.

Як так сталося, що країна-переможець так (недбало?) поставилася до демографії війни, до повного обліку своїх же громадян яких забрав молох війни? Утім, це окрема і розлога розмова, яка виходить за межі криворізької історії війни. Та чи дійсно далеко вона виходить за її межі?

За всі повоєнні роки в літописі криворізького мартирологу війни кількість жертв серед населення міста залишилася сталою – «більше 7 тис. чоловік». Втім є підстави думати у т.ч. й з огляду на вищеоприлюднений акт «про масові розстріли радянських громадян в районі селища Колонка Громова», що це не так.)

Насамкінець цього сюжету наголосимо на очевидному: тема про демографічні процеси в Кривому Розі як в роки окупації, так і після неї, далеко ще не закрита. Тут ще залишається ціла низка питань, які чекають на своїх дослідників.

Зрештою увесь цей розділ про демографію. попри неповноту та з огляду на гуманітарні і моральні виклики. і подано в цій книзі як своєрідний подразник і заклик до дослідників глибше осягнути цей сюжет. І перш за все, знайти відповіді на порушені (але не закриті для дослідників) вище питання. А окрім того ще й такі:

- скільки городян і коли повернулося в місто в ході реєвакації в 1944-1945 рр.?
- як демографічні зсуви та міграційні процеси змінили етнографічну структуру населення Кривого Рогу?

- як змінилося (і чи змінили?) соціокультурне становище етнічних українців міста?
- як війна позначилася на соціальній мобільності городян, які пережили окупацію, на їх долі, і зокрема й на їх кар'єрному шляху, заробітній платі, побуті тощо.
- наскільки повні списки тих криворіжців, які загинули на фронтах війни і які занесені до «Книги пам'яті України. Дніпропетровська область». – Т. 8. (Дніпропетровськ, 1995) і «Книги скорботи України» (Дніпропетровськ, 2001-2005. – ТТ.1-4)?

І це далеко не повний перелік питань, які все ще чекають на своїх дослідників.

Криворізька спільнота сповна пізнала всі жахи війни 1941-1945 рр.: бої за місто, мобілізації й депортації, людські втрати, злиденне життя, уярмлення окупантами, вимушене біженство та масове сирітство та багато іншого спричинили негативні й серйозні демографічні зрушення в місті. І це – очевидний факт. Але одночасно все це позначилося і на повсякденні криворізької людності.

3.3. Криворізьке повсякдення 1944-1945 рр.

Повсякденне життя пересічного мешканця міста під окупантами було надзвичайно складне – це була по суті суцільна і щоденна боротьба за виживання. Жахливі умови буття в часи панування нацистів помітно вплинули як на здоров'я та психіку людей, так і на їх поведінку. Стан «жертви війни» не додавав населенню оптимізму.

Визволення міста принесло помітні позитивні зміни: замість стану суцільної та всеохоплюючої безвихідності, безпорадності й пригніченості, до населення поступово почали повертатись оптимізм і впевненість та соціальні й моральні орієнтири. Стало покращуватися і його психологічне здоров'я. І це попри те, що йому (населенню) надали образливий статус «громадян, які жили на окупованій території». Та й війна з визволенням міста не закінчилася, а побутові умови, раціон харчування, стан здоров'я, постачання й статки враз і радикально не змінилися. І це – цілком очевидний факт.

Будні – й особливо в перші тижні, а то й місяці життя зимовесни 1944 року – проходили в умовах майже повністю зруйнованої комунальної інфраструктури міста та мізерного постачання. Щоправда, міська влада намагалася відновити бодай найгодовніше і налагодити життя людей.

Серйозно допомагали городянам і військові підрозділи, які тимчасово дислокувалися в місті. Дослідниця Л.І. Ткачова стверджує, що політвідділи таких спеціально займалися організацією допомоги місцевому населенню в усіх великих містах Дніпропетровщини. Вони організовували роботу похідних солдатських кухонь, хлібопекарень, бань, пральних і прожаркових установок, робили щеплення й медогляди дітей і людей похилого віку; виділяли із фронтових резервів зерно та інші продукти харчування.¹⁰²

Та попри вже перші прояви турботи державних установ і їх піклування людність міста перш за все *покладалася на власні сили й накопичений раніше життєвий досвід виживання*. Дослідники стверджують: набутий досвід багаторічного нужденного/напівнужденного/ життя ще в довоєнні роки (у т.ч. й у голодні роки початку 30-х ХХ ст.); досвід боротьби за життя в лихолітті окупації навчили людину не лише адаптуватися до вбогого життя й покладатися головно на себе, але і обходитися мінімальним (*minimum minimum*) і виживати в найскладніших умовах.

Криворіжці теж пройшли цю школу і саме цей досвід та плюс земля-годувальниця й спасали їх у ті роки від тотального мору голодом. *Статистика не зафіксувала в Кривому Розі в 1944-1945 рр. голодомору.*

Сумісними зусиллями держави й городян цього в місті не сталося. Хоча загальний стан харчування і був важким: продовольча корзина пересічного мешканця міста – і за калорійністю, і за асортиментом – була вкрай убогою. Нормативна порція хліба – від 500-700 гр. для працюючої особи і 250-300 гр. на утриманця – часто-густо доповнювалася лиш овочами. У теплу пору року раціон зазвичай доповнювався ще й найрізноманітнішим набором зелені і трав: в їжу йшли лобода, щиряця, грицики, щавель, паслін, квіти (цвіт) акації, гриби, ягоди, кора дерев тощо. Недостачу хліба намагалися компенсувати кукурудзяними виробами – кашами й мамалигою, млинцями і коржами (малаями) тощо.

М'ясо, яйця, молочні вироби, цукор, олія – практично всі роки війни були в дефіциті. А все це позначалося й на так вже підірваному добою окупації здоров'ї громадян.

Карткова системи розподілення найнеобхідніших продуктів харчування – була жорстко унормована й почасти рятувала населення. Попри величезні черги за чітко визначеною в картці пайкою хліба, це все ж таки була бодай і мінімальна, але гарантована норма. Додаймо до цього ще й гарантовані 400-500 гр. олії (на місяць), маргарину чи смальцю. Отже, ця система задовольняла (чи бодай намагалася задовольнити) *мінімальні потреби*, але далеко не забезпечувала навіть необхідним: його в 1944-1945 роках гостро не вистачало усім верствам і соціальним прошаркам міста. Населення делікатесів не знало й ситості не відчувало.

Помітно допомагали поповнити продовольчий кошик міського населення городи – такі собі приміські (а то і в межах міста) наділи землі розміром у декілька соток. Вже навесні 1944 р. їх в місті було виділено тисячі і тисячі. Населення, як правило, самотужки і вручну засаджувало й обробляло їх. У них бачили спасіння, а відтак, городниками в ті часи була переважна більшість криворожан. Огородництво відбирало багато вільного часу, а втім — іншого вибору не було. Тож міське «за пропискою» населення й «товклося» на своїх городах, вело напівсільське-напівміське життя і в такий спосіб виживало.

Збіжжя з городів, а це була головно городина (картопля, морква, буряк, кукурудза, соняхи тощо) завозили тачками («возиками») в схрони-півниці, льохи, погріби. Ось ці «запаси» у власних закромах почасти відігравали вирішальну роль в харчуванні міського населення Кривого Рогу і допомагали йому жити в 1944-1945 рр.

Міська влада усвідомлювала їх роль у житті криворіжців, тому усіляко сприяла розвитку городництва. Активну участь у цій кампанії взяли і підприємства міста та їх профспілки. Загалом городництво набрало в ті роки масового характеру і усіляко заохочувалося – життєвий досвід підказував, що земля допоможе вижити.

Джерелом поповнення продуктів харчування і промислових товарів були й крамнички («ларьки») споживчої кооперації та

базари названі «чорними ринками» чи «товчками». Останні пропонували доволі широкий, як на той час, асортимент – від хліба, самогону, саморобних запальничок, камінців для них, сирників (американських з червоною головкою), сахарину (замінника цукру), червоного стрептоциду (супер нового на той час лікувального препарату), хініну, солі, саморобних калос – «чунів», городини до трофейних товарів. Останніх у ті роки було дуже й дуже багато. І серед таких можна було купити (або виміняти) німецький велосипед («Mifa», «Diamant» або «Zimson»), годинник, відріз тканини або парашутного шовку, чоботи, шинель, бритву для гоління «Золінген» (Zolingen), акордеон «Вальтмайстер» (Waltmaster) тощо.

Але ціни на ринках були, як говорили в той час, «спекулятивні». Тож були вони далеко не всім «по кишені», та попри це – ринкове життя не вмерло. На ринкове ціноутворення серйозно впливав суцільний дефіцит: товарної маси усіх груп в держторгівлі в роки війни постійно не вистачало.

Принагідно додамо й таке: у ті роки – 1944-1945 рр. – своєю рідною функцією тогочасного базарного життя (особливо базару-«товчка» в Центральній-Міському районі міста) була генерація й розповсюдження найрізноманітніших новин і чуток. Ринки були неофіційними центрами інформації, адже тут бували величезні маси людей з різних кінців міста і прилеглих районів. Тож чутки розносилися швидко. Там зазвичай було «робоче» місце і спекулянтів, перекупників, асоціальних елементів, і «босоти»; у «базарні» дні тут збиралася й велика кількість жебраків – у роки війни їх стало в місті дуже багато. Чимало серед них було колишніх вояків-інвалідів. Вони, як і бездомні, були живими свідками тих жахів, які принесла в місто війна, і специфічним прошарком міського населення. Ці категорії створювали серйозну соціальну проблему. І хоча міська влада намагалася брати під опіку, скажімо, безпритульних дітей, утім, побороти це явище в 1944-1945 рр. так і не вдалося. Як зрештою, і ліквідувати жебрацтво.

З останніми міліція, як правило, не «боролася», а ось безпритульними дітьми займалася цілеспрямовано. Як приклад - звіт цієї служби правопорядку 1 березня 1945 р.: за три місяці того року вона виявила 371 безпритульну дитину («безпризор-

ника»), з яких 26 направила до школи ФЗН, а 224 – у дитячі заклади («детприємики»), які були підпорядковані НКВС України.¹⁰³ І хоча влада намагалася ліквідувати це явище – «дитячу безпритульність», – але воно ще довго залишалося реальністю багатотисячних міст країни.

«Герта життям» людність міста відразу ж після відступу німців «прихопила» чимало з того, що кинули, тікаючи, окупанти. Тож і не дивно, що дехто «обжився» німецьким шанцевим інструментом, уніформою, чоботами, посудом, різними речами та ін. Та були й такі – проворні й підприємливі, – хто приховав від спеціальних трофейних команд і велосипед, спеціально оснащений для армійців, а то й мотоцикл ДКВ (DKW) чи інші речі.

Налагодження повсякденного життя проходило доволі повільно. І все ж з відновленням в місті роботи установ і закладів, заводів і шахт, фабрик і артілей зростала і кількість вакантних робочих місць. Зазвичай люди намагалися працевлаштуватися там, де вони працювали раніше; повернутися в свої трудові колективи. Зайняте робоче місце відразу ж давало людині певний соціальний статус, право на одержання стабільної і гарантованої заробітної плати двічі на місяць, певний соціальний захист (як-то лікарняні, тарифні відпустки, грошову допомогу, місце в дитячому садочку для дитини тощо).

Буквально в березні 1944 р. в місті було поновлено й роботу з надання різноманітної допомоги великим групам населення: сім'ям фронтовиків, інвалідам, сиротам, одинакам, хворим; бралися на облік пенсіонери й діти чиї батьки загинули на фронтах, і розпочиналася виплата їм визначеної законом, як правило, невеличкої грошової допомоги. Одночасно таким категоріям плюс багатодітним сім'ям зрідка видавали й товари першої необхідності – від звичайного господарського (прального) мила, тканин, риб'ячого жиру для дітей (унікального продукту, який врятував не одне дитяче життя!) до олії чи солдатської ковдри. Інколи такі сім'ї одержували й більш цікаві речі з американських посилок, які Червоний Хрест США надсилав мешканцям визволених районів. І ось серед таких подарунків Другого фронту могли бути дивовижні, як на той час, сосиски в банках, шинка чи яловича тушонка, галети, повидло, печиво, шоколад, лимонна кислота,

предмети одягу тощо. Утім такі делікатеси були рідкісні і діставались далеко не всім.

Принагідно зауважимо, що в школах для малечі, батьки яких загинули або були інвалідами війни, чи для дітей воїнів-фронтовиків організовували сніданки; меню таких складалися головню із хліба з повидлом (або з грудкою цукру-рафінаду, цукеркою-подушечкою чи мармеладом). І хоча таке харчування й було скудне, втім це свідчило про виразні ознаки поступового налагодження життя в місті.

Та бідним було харчування не лише дітей, але й усього дорослого населення Кривого Рогу. Доволі убогим залишався й побут, особливо в будинках так званого приватного сектору, де зазвичай не було централізованого постачання навіть води, а тим паче газу. Часто-густо не було й електропостачання, (а якщо й було – то за графіком і радикально обмежено – 1-2 електролампочки до 60 кВт), централізованого опалення, водовідведення, гарячої води тощо. Усі ці побутові зручності носили ознаки автономності та примітивності. Додамо до цього, що чимало городян тимчасово проживали у власноруч збудованих землянках (чи напівземлянках), сарайчиках, які зазвичай називали «времянками», і теж без будь-яких ознак централізованого постачання.

Загалом відбудова житла в приватному секторі лежала виключно на плечах домовласників. Державні органи влади й підприємства на яких працювали забудовники, допомагали мінімально: вони не мали належної кількості будівельних матеріалів. Їх не вистачало навіть для відбудови промислових об'єктів. Хоча інколи вони й передавали своїм робітникам лісоматеріали чи надавали їм фінансову допомогу. То ж для будівництва хат і землянок зазвичай шукали на зруйнованих спорудах міста цеглу, залізничя, деревину; вирубували дерева – самосійки і дуже широко використовували глину. Почасті матеріали «діставали за могоарич» або, користуючись «зв'язками».

Оселі були сплановані вкрай просто, скупю оздоблені і мінімально наповнені речами. Дерев'яна підлога в ті часи була рідкістю. Для обігріву зазвичай використовували печі на твердому паливі.

Втім практично всі мали присадибну ділянку і бодай невели-

личке, але власне господарство, що зрештою й допомагало виживати.

Трохи кращі умови побуту мали ті мешканці міста, які проживали в будинках комунального чи відомчого підпорядкування. Хоча й тут була своя специфіка: у ті роки в Кривому Розі було чимало квартир-«комуналок» у яких одночасно проживало по-декілька сімей, у загальному користуванні яких були кухні, санітарні вузли тощо.

Та все ж у такому житловому фонді вже з весни 1944 р. стало з'являтися централізоване опалення й постачання електроенергії та води, а подекуди – гарячої. Але на загал такі засоби цивілізованого життєзабезпечення в 1944-1945 рр. були ще рідкістю. Опалювали таке житло часто-густо печі-«буржуйки», їжу ж готували зазвичай на примусах і зрідка – на електропічках. Найбільшою матеріальною цінністю в домі (квартирі) могли бути швейна машинка (частіш за все «Zinger»), велосипед, трофейний радіоприймач чи патефон.

Насиченість побутовою технікою була мінімальною. Тож скажімо, прання було майже стовідсотково ручне. Навіть у лікарнях, шпиталях, дитячих установах пральних машин не було. Тому на цих роботах було зайнято чимало жінок-праль, а їх головним інструментом були пральні дошки, господарське мило чи кальцована сода, прозвана «костоїдом», в розчинах якої виварювали білизну, перев'язувальні матеріали тощо.

Одяг чи взуття і достатня їх кількість були в ті роки проблемою. А нові речі – тим паче. Чоловіки масово доношували армійські однострої – від шинелі до кашкета. Та все ж більшість носили уживане й старе – «латане-перелатане», декілька разів відремонтоване, саморобного виробництва, перелицьоване, перешите з трофейних одностроїв, з «чужого плеча» тощо. Його часто-густо одночасно (перемінно) могли носити декілька членів родини, а через його відсутність, а особливо взуття, у холодну пору року діти до школи не ходили, а в теплу пору року – бігали босоніж.

Сімей, які б жили сито і в матеріальному достатку було дуже мало. Та й саме поняття «ситість і достаток» в умовах війни було вельми розмите. Бо, скажімо, наявність нових чобіт, вело-

сипеда або хутряних виробів уже могло бути вже ознакою заможності чи певного достатку. А втім, усі ці труднощі населення сприймало стійко, з розумінням і як тимчасові незручності. Населення, яке звикло жити роками скромно і задовольнятися малим, виробило в собі звичку терпіти і певну невибагливість як до побуту, так і до споживання. Тому проявів масових, а тим паче організованих, протестів у місті не було зафіксованих жодних, як і не було і голодних бунтів. Але це не значить, що населення міста будо готове жити в такій скруті і в таких умовах постійно; скоріш за все, це було усвідомлення і розуміння того, що все це спричинено війною, а відтак – є тимчасовим.

Більше того, усі такі негаразди криворіжці (принаймні - переважна їх більшість) не сприймали як такі, що їм принесла з собою радянська влада; спецоргани фіксували на загал лояльне ставлення до неї, а повернення такої сприймалось як закономірне явище.

Важке повсякдення в 1944-1945 рр., бідність і скрута в усьому об'єктивно змусили людину зосередитися на *виживанні*, на піклуванні перш за все про себе та свою сім'ю. Але попри все, громада міста не позбулася рис колективізму, взаємодопомоги, підтримки у скрутні моменти життя. Городяни регулярно допомагали одне одному відбудовувати житло, обробляти городи, доглядати дітей чи немічних пенсіонерів.

Реалії воєнного буття різко обмежили сферу культурного життя в Кривому Розі. «Споживання культурного продукту» помітно знизилася як і його пропозиція. Але культурне життя не зникло навіть добу окупації. Не зникло воно і після визволення міста. Навпаки. На хвилі оптимізму, який принесли воїни в лютому 1944 р., воно стало поступово оживати. Зростав і попит на культурні заходи. Щоправда, в місті радикально зменшилася кількість діючих палаців культури, клубів, червоних «кутків», бібліотек, танцмайданчиків, кінотеатрів тощо. Та поступово завдяки зусиллям влади й ентузіазму криворожан у місті почали відновлювати роботу різноманітні заклади культури, а при них – гуртки художньої самодіяльності, спортивні товариства, дитячі творчі секції.

Тогочасне дозвілля городян обмежувалося переглядом кінофільмів (популярними були кінопересувні установки, які на

відкритому повітрі в скверах і парках, у школах і на підприємствах «крутили» (інформували) популярні в ті роки випуски кінохроніки, художні кінофільми тощо), концертів колективів художньої самодіяльності, слуханням лекцій, бесід.

Ентузіазм – ось головний рушій життя і його локомотив.

Особливої популярності в ті роки набули бібліотеки, які відроджувалися перш за все завдяки ініціативі городян. Читання набуло в ті роки особливої популярності; населення читало в ті роки багато й масово. І цей потяг до книги можна охарактеризувати як своєрідний культурний феномен. Неймовірно, але факт: у невеличких бібліотеках були сотні абонентів, які записувались в чергу на уподобаний роман, скажімо, Ванди Василевської «Райдуга», К. Фадеева «Розгром», А. Гайдара «Тимур і його команда», М. Трублаїні «Шхуна «Колумб»» тощо.

Чому так було? Може тому, що книга стала чи не єдиним і найдоступнішим духовно-естетичним та інформаційним джерелом.

Адже, окрім радіоточки – чорної таріли в кутку, – яка несла інформацію з 6 ранку до 24 ночі, та газет – інших джерел інформації в домах пересічного городянина не було. Радіоприймачі в ті роки були вкрай рідкісні. Доповнювали культурно-інформативне поле міста чисельні газетні вітрини, у публічних місцях масово майоріли популярні в ті часи патріотичні за змістом плакати і серед них найпопулярніший – «За Родину!» (на ньому зображений з гранатою у руці воїн-червонофлотець, постать якого символізувала стійкість, мужність і переконаність у перемозі). На іншому - маленький хлопчик і мати, на яких спрямовано ворожий багнет і надпис: «Воин Красной Армии, спаси!», доволі популярний був і плакат «Пьем воду родного Днепра, будем пить с Прута, Немана и Буга! Очистим советскую землю от фашистской нечести!». В той же час місті на стінах будинків ряснів напис: «Проверено. Мин нет!» та гасла на кшталт «Слава Советской Армии – освободительнице!», «Да здравствует ВКП(б) – организатор и вдохновитель наших побед!», «Да здравствует товарищ Сталин – верный соратник В.И. Ленина», «Народ и партия едины», «Все для фронта! Все для победы!».

В офіційних установах обов'язково вивішували портрет Й. Сталіна, В. Леніна, К. Маркса, Ф. Енгельса та інших очільни-

ків держави й армії. Усі вони були невід'ємною ознакою радянської влади та її атрибутом. Певний час після визволення міста ще діяли й православні храми. Переважна більшість таких, за ініціативи пастви відновили «роботу» ще в добу окупації. Нацисти не заперечували проти відродження церковного життя в Кривому Розі. Не наважилася відразу ж після повернення закрити їх і радянська влада. Тим паче, що війна повернула до церкви багатьох городян – там в умовах війни, неспокою, тривог і страхів вони шукали розради й сподівалися на захист Бога. Уже з часів окупації в церквах міста запанувала українська мова; «правили службу» нею нетривалий час і після звільнення.

Радянські органи влади хоч і не заохочували церковну практику, але в 1944 р. і не забороняли її. І це була далекоглядна політика: офіційні посадовці у т.ч. й партійні, не хотіли збурювати громадську думку та загострювати стосунки з населенням, яке пережило окупацію. Тож церкву просто «терпіли» й чекали слушної нагоди закрити, що було й зроблено після війни.

Та в той час – в 1944-1945 рр. – у місті ще діяло декілька храмів. У тому числі і в самому центрі міста – на розі вул. К.Маркса і В.І.Леніна стояла маленька церквися – Святомикольська, на вулиці Українській – Різдва Пресвятої Богородиці. Були такі й на Карнаватці – Покровська, у Довгинцевому – (Олександра Невського), в сел. Катеринівка (вона збереглася й донині в житловому масиві Південного гірничо-збагачувального комбінату), у сел. Лозуватка та інші.

Населення міста ще деякий час святкувало в храмах великі православні свята, охрещувало дітей і відспівувало померлих, ставило свічки за «убієнних воїнів» і «во здоров'є живих» фронтників.

Більш масовими й велелюдними були офіційні заходи та свята: мітинги чи урочисті збори з неодмінними промовами, демонстрації й паради на честь річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції (7 листопада) чи 1-го Травня тощо. Усі такі проходили, зазвичай, за участю керівників міста/району, підприємств, передовиків виробництва, знаних у басейні людей, представників гарнізону. До того ж нерідко помпезно й театралізовано та ще й під супроводом духових оркестрів, з масою прапорів, квітів, транспарантів, портретів керівників держави (і най-

перш за все – Й.В. Сталіна, маршалів-воєначальників) тощо. Доконано відомо: у 1944-1945 рр. населення добровільно та з ентузіазмом взяло участь у таких масових і велеречивих заходах.

Не забуло населення міста й сімейні свята. Нерідко на святкування таких в той час у дворах збиралися на застілля великі громади сусідів і родичів. І хоча наїдки на таких столах були бідні, утім головна функція їх полягала в іншому – гуртувати людей, зміцнювати спільноту й додавати населенню впевненості в завтрашньому дні.

Індикаторами «щастя-нещастя» в той час були вельми прості та зрозумілі речі – «вижили», «визволили», «живі», «працюємо» – слава Богу! – і вже добре; а прийде перемога, повернуться з фронту свої – буде ще краще. Надія на «ще краще» не вмирала ніколи. Городяни жили з нею, а багато хто і з вірою в Бога.

Транспортне сполучення в Кривому Розі – у місті, яке розкинулося майже на сто кілометрів, – у 1944-1945 рр. було погане. Дістатися центру міста (або як в той час говорили «поїхати в город», бо саме так усі криворіжці нарікли його центральну частину) з окраїн, з рудничних селищ було вкрай важко. Тому місто, хоча й уважалось адміністративно-територіальною цілісною одиницею, насправді було дуже фрагментоване, й багато його рудничних селищ жили ізольовано одне від одного й по суті автономно. Ба, навіть, *самодостатньо* з усією власною інфраструктурою – від магазину до закладу культури.

Дістатися в ті роки, скажімо, з рудничних селищ Жовтневого району до Соцміста було вкрай важко. Почасти виручали так звані «робочі поїздки» – П'ятихатки–Довгинцеве–П'ятихатки (через Рокувату, Вечірній Кут, Шмакове, Мудрьону), Довгинцеве–Червона-Ніколокозельськ та інші. Але вони не розв'язували проблему сполучення в місті.

Внутрішньоміська транспортна мережа в 1944-1945 рр. була мало-розгалуженою. Спочатку було відновлено трамвайний маршрут №1 – від вул. Української до Соцміста; згодом додалися маршрут №2 – Соцмісто–кінотеатр «Родина» та №3 – від вул. Української до Коксохімічного заводу.

Десь на початку 1945 р. відкрили й перший автобусний маршрут: від пл. Сталіна (нині – Визволення) до сел. Артема, а по-

тім і до Сухой Балки; цікаво, що маршрут пролягав забутою нині дорогою – через вул. Харитонова, Українську, селище Карнаватку, Артем, Більшовик і далі в північному напрямку басейну.

Утім «ходили» ці старенькі автобуси рідко, а поїздки в них були вкрай некомфортні. Зазвичай населення пересувалося пішки, а тому криворіжці й намагалися працевлаштуватися поближче до місця проживання. Та й гуртожитки будували так, щоб його мешканці могли швидше й легше дістатися до робочого місця.

Доріг з твердим покриттям було ще мало, а тим більш – асфальтованих. Навіть вул. К. Маркса і Леніна були вкриті брущаткою.

Загалом у ті перші після визволення роки місто було не велими ошатне, затишне й чисте. Слідів руйнувань було ще досить багато, та й санітарний стан доріг і тротуарів був такий, що в дощову погоду міський люд у повному розумінні слова «місив грязюку». То ж і не дивно, що в кожній школі, біля лікарень та інших закладів будували спеціальні корита, наповнені водою, для миття взуття. Чи не найбільш брудною в центрі міста тривалий час залишалася вул. Харитонова куди лилися стічні води з району Змички в ботанічний сад педінституту й далі в Саксагань.

Та й центральну площу заливало постійно. Не краще було і в Довгинцевому, на Соцмісті та й в рудничних селищах.

Неозброєним оком було видно, що криворізька спільнота – це соціум в якому переважає (і дуже сильно) робітничий клас, найчастіше сформований з учорашніх селян сусідніх областей. Відтак у місто вони несли елементи своєї традиційної культури, звичаї, манери поведінки, спілкування і звичайно ж мову.

Така коренева система походження криворізького робітничого середовища та і його етнічне походження (а переважали тут українці) спричинили і мовну культуру. У повсякденні місцева спільнота спілкувалася або «білялітературною» (подібною до літературної) українською, або «балакали» невмирущим і колоритним «суржиком». А загалом – місто мовно було строка-тим. Добірною українською розмовляли рідше. І мова тут не про «пришлий люд» зі Сходу країни, а про автохтонів-місцевих. Та звичайно спілкувалися й російською. І особливо в установах.

Тут чиновний люд намагався спілкуватися «по-руськи». Носії цієї мови в такий спосіб нерідко намагалися «підняти» себе – принаймні у власних очах – до прошарку освічених і «культурних людей» – й ототожнювали себе з інтелігенцією та потомственими – з діда-прадіда – городянами.

Та дискримінації на мовній ниві в місті не було. Довідку («справку») з ЖЕКу чи з місця роботи могли видати як українською, так і російською. І будь-яка з них була чинна. Хоча офіційні документи державного зразка – паспорт, свідоцтво про народження, атестат зрілості тощо – обов'язково були двомовними.

Характерний і такий приклад: у педагогічному інституті викладання велося головно українською, натомість у гірничорудному – російською.

Освітній рівень міської людності був доволі низький. Середньостатистичний міщанин (городянин) мав або початкову (чотирикласну) або неповну середню (семикласну) освіту. Вищу освіту як і середню спеціальну мало небагато криворіжців. Цей прошарок був доволі тонким, особливо в 1944-1945 рр.

Закон про освіту в ті роки визначав обов'язково неповну середню освіту, тобто 7 класів. Та війна внесла серйозні корективи у виконання цього закону. Тож і семирічку закінчували не всі діти.

Специфікою шкільної освіти в місті в 1944-1945 рр. були бідне матеріальне оснащення, переповненість класів та чимала кількість переростків у них, дефіцит учителів, заняття у дві зміни тощо.

Школи міста були переважно україномовними, але чимало було й російськомовних або змішаних. Цікавинкою, особливо з погляду сьогодення, є й те, що в той час у місті було дуже багато неповних середніх шкіл («семирічок») і поділ деяких з них на «чоловічі» та «жіночі»...

Особливістю життя дітей міста було доволі раннє «дорослішання» їх та самостійність, раннє залучення до виконання обов'язків старших і навіть до праці на підсобних роботах на підприємствах, а тим паче – у домашньому господарстві. Часу на дозвілля у них часто-густо залишалося обмаль. І все ж діти

мали свої розваги. На їх характер і зміст помітно вплинула війна, як наслідок – з'явилася популярна гра у «своїх і німців». Але грали й у футбол, «у банк» або «стінку» на дрібні гроші («мелочь») у «жорстку» чи «шкільні пера»; дівчатка частіш за все збирали фантики від цукерок, грали в медсестер – санітарок, в кукли(ляльки)-матері.

Позначилися на житті й дозвіллі дітей міста залишки зброї, пороху, вибухових предметів і речовин. Ці арсенали були небезпечним «мінним полем», але й «забороненим плодом», до якого нерідко тягнулися діти й підлітки. Бажання продемонструвати свою «дорослість» і спритність у *користуванні* цими атрибутами війни нерідко закінчувалося трагічно – смертю або каліцтвом. І це теж були реалії тогочасного життя дітей міста. Як і поява, особливо у деяких хлопчаків-підлітків, ранньої звички до паління (а палили («курили») частіш за все самосад чи недопалки) до володіння власною («ручної роботи») зброєю – «самопадом». Популярним в такому середовищі були й спроби «тікати на фронт» (відомий у той час кінофільм «Сын полка» масово надихав на такі вчинки).

Пісенний репертуар серед них нерідко складався з «блатних» шлягерів; співалися зокрема знаменита «Мурка», пісня про Красуню Мері та моряка Джона, про Колумба, який Америку відкрив, але забув відкрити «на нашей улице пивную», заборонені владою пісні Лещенка, Вертинського та інші.

У середовищі дітей дошкільної групи була в той час і невелика, але доволі своєрідна група малечі, яких влада кваліфікувала як позашлюбних «дітей-німчат». Доба окупації й тут залишила свій слід: вільні чи невільні стосунки жінок з представниками окупаційних військ нерідко закінчувалася народженням дітей.* А що такі стосунки були, про це прямо говорила місцева окупаційна влада. Більше того, це турбувало навіть вище керівництво в Берліні, а Гімлер - очільник таємної поліції Рейху - відкрито заявляв, що такі стосунки можуть зіпсувати арійський генофонд і порушити його чистоту.

Знала про це й радянська влада та однозначно визнавала (кваліфікувала) таких жінок «зрадницями» чи в кращому випадку «розпусницями». Циркуляр НКВС СРСР від 18 лютого прямо

наказував заарештовувати таких та відбирати в них дітей. Що це питання дійшло до «самих верхів» і особисто до Й. Сталіна - документально доведений факт.* А оскільки це явище розглядали аж в Москві, то це свідчення того, що випадки співжиття з окупантами були не поодинокі. Не оминуло воно й Кривий Ріг, який був щонайменше 30 місяців під окупацією: тут теж були «свої німчата», «італійці» й «румуні». Були і їх матері. Чи відібрали у них таких позашлюбних дітей у місті, чи розподіляли їх по дитячих будинках - сказати важко. Але ті, що залишилися й жили в Кривбасі, почувалися незатишно й некомфортно, бо зазвичай про те, хто були їхні батьки, знали, тож вони зазнавали постійних утисків, глузувань, ізоляції; їх дражнили «Фріцами», «Гансами» тощо і зневажливо називали німецькими байстрятами. Але в чому була вина цих по суті безвинних дітей?

(* Див.: Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917-1953 рр.) – К., 2013. – С. 299-301.)

Більшість криворіжців, які жили у війну в місті, і, хто був її безпосереднім учасником чи свідком боїв за місто, хто одержав похоронки чи зазнав усіх жахів і поневірянь окупації, бомбардувань й артилерійських обстрілів, хто пережив нестерпні тривоги, – все-таки вижили у складних умовах воєнного повсякдення.

І не просто вижили, але й не втратили найголовнішого – Людину в Людині.

А між тим, життя в Кривому Розі в усіх його вимірах поступово налагоджувалась, набувало ознак мирного часу.

9 травня місто вирувало багатотисячними маївками, гуляннями, братаннями, танцями, застіллями, музикою. Історія міста в роки лихоліття 1941-1945 рр. закінчилася. Настала нова історична доба, яку зазвичай називають «після війни».

Список використаних джерел та літератури

1. Буцко Н.А. Коммунистическая партия – организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении

народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны. – К., 1962. – С. 72; Сафонова Є.В., Скопеч М.С. Парти́йне керівництво відновленням та зміцненням Рад депутатів трудящих Української СРС у роки Великої Вітчизняної війни. // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 30. – К., 1969. – С. 79.

^{2.} Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО) - Ф. 1. – Оп. 14. – Спр. 348. – С. 23.

^{3.} Див.: Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. (1941-1945 гг.): Сборник документов и материалов. – Днепропетровск, 1962. – С. 236-237.

^{4.} Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної республіки. – К., 1944. – №5, 7-8.

^{5.} ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. - 176-179, 176-183, 186, 190; Спр. 7. – Арк. – 7, 11, 72.

^{6.} Повністю ксерокопію цього документа див. у додатках до книги.

^{7.} ДАДО. – Ф. 4348 – Оп. 1 – Спр. 7 – Арк. 72.

^{8.} В. Стецкевич цю інформацію, як свідчення про початок роботи Криворізького міськвиконкому – принаймні 1.12.1943 р., тобто задовго до повного визволення міста (22 лютого 1944 р.), увів до наукового обігу ще в 1971 р. в «Сборнику научных статей аспирантов кафедр истории СССР и УССР и всеобщей истории» (Днепропетровск, 1971. – С. 65).

^{9.} Тут і далі ми подаємо відомості до кожної кандидатури у тому лапідарному вигляді, у якому вони зафіксовані в протоколах. На жаль, не все в них записано чіткою і зрозумілою мовою. Протоколи складено російською мовою, переклад українською. - автора тексту (В.С.).

^{10.} ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 188.

^{11.} ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 183.

^{12.} Див.: ДАДО. – Ф. 19. - Оп. 4. – Спр. 1044. – Арк. 14, 21; Кривому Рогу – 200. Историко-экономический очерк. – Днепропетровск, 1975. – С. 100.

^{13.} ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 70-71

^{14.} ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 176.

^{15.} ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 6; Спр. 2. – Арк. 176.

16. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 4. – Спр. 1044. – Арк. 14; Спр. 78. – Арк. 13.
17. ДАДО. – Ф. 114. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 35; Кривому Рогу – 200. Дніпропетровськ, 1975. – С. 101.
18. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 4. – Спр. 69. – Арк. 5; Спр. 1032. – Арк. 197.
19. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 4. – Спр. 570. – Арк. 1.
20. ДАДО. – Ф. 4352. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. – 75-76.
21. ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 6.
22. ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 66-67, 70, 78; Спр. 6 – Арк. 5-7.
23. Різноманітні заборони в ті часи широко запроваджувала ще й військова адміністрація, зокрема – військова комендатура.
24. ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 6.
25. ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 176.
26. ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 142.
27. ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 44, 61, 66-67, 70, 78, 95; Спр. 6. – Арк. 5-7.
28. Там само. – Спр. 2. – Арк. 126.
29. Реабілітація репресованих. Законодавство та судова практика: Офіційне видання. – К., 1997. – С. 44-45; 47-49.
30. Там само. – С. 47-49.
31. Центральний державний архів Вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВ України) – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 359. – Арк. 1-43.
32. Там само. – Арк. 32-33.
33. Мазохин О.Б. Репресивная политика в СССР в цифрах (1918-1953 гг.) // Военно-исторический архив. – №6 (42). – Июнь 2003. – С. 52-53.
34. ДАДО. – Ф. 114. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 49-50.
35. Там само. – Арк. 50.
36. ДАДО. – Ф. 114. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 209; Спр. 111. – Арк. 49-50.
37. ДАДО. – Ф. 114. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 8-9.
38. Детальніше див.: Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни: монографія. – Кривий Ріг, 2005. – 466 с.

39. Процедуру набуття радянського громадянства в УРСР в 1945 р. проходили лише закарпатці, які до возз'єднання мали статус громадян Угорщини. Усі інші в Україні, попри її окупацію статус громадянства з точки зору діючого в ті роки законодавства СРСР *не втрачали*, тому після визволення УРСР держава навіть не передбачала процедури поновлення українців у статусі громадян СРСР.

40. ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 273.

41. Там само. – Арк. 252, 263.

42. Див.: Конституция (Основной закон) Украинской Советской Социалистической Республики. – К., 1941. – С. 13-14.

43. ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 137.

44. ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 20. Пояснень і розшифрувань з усього списку комунальних (міських) закладів потребують назви лише двох; перша «асобоз» – це організація (підрозділ), яка здійснювала очищення міста від нечистот; а «Міськбудпостачторг» – це організація, покликана заготовляти, постачати й торгувати будівельними матеріалами.

45. ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 261. – Арк. 1-3.

46. Там само. – Арк. 5, 15.

47. Там само. – Арк. 7-8, 15.

48. ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 155-156.

49. ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 48.

50. ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 2-6.

51. Чернявский У.Г. Война и продовольствие. – Москва, 1964. – С. 142.

52. ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 168.

53. ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 251, 252, 262.

54. Там само. – Арк. 252.

55. ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 251-252.

56. ДАДО – Ф. 4352. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 75-76б.

57. Див.: Криворізький залізорудний басейн. – Кривий Ріг, 2006. – С. 181.

58. Там само. – С. 175-178.

59. Горяний В., Кан Д. Арсенал Кривбасу. Нариси історії заводу. – Дніпропетровськ, 1967. – С. 87.

60. Див.: Ветерана поступь молодая. – Днепропетровск, 1988. – С. 72.
61. Кучма И.П. Восстановление горнорудной промышленности Украины (Из опыта работы партийных организаций Криворожского и Никополь-Марганцевого бассейнов. 1944-1950 гг.). – Днепропетровск, 1957. – С. 31.
62. ДАДО. – Ф. 5391. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 17.
63. Там само. – Ф. 19. – Оп. 4. – Спр. 571. – Арк. 14-15.
64. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 4. – Спр. 571. – Арк. 14-15.
65. Див.: Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917-1967. – М., 1968. – Т. 3. – С. 213 (курсив у тексті – ред.).
66. Див.: Гірчук М., Хоцький М. Руда і люди. Нариси з історії криворізького рудника ім. Кірова. – Дніпропетровськ, 1967. – С. 110-111.
67. Там само. – С. 113.
68. Див.: Криворізький залізорудний басейн. – Кривий Ріг, 2006. – С. 185.
69. Див.: Горяний В., Кан Д. Арсенал Кривбасу. Нариси історії заводу. – Дніпропетровськ, 1967. – С. 87-88.
70. Кучма І.П. Відновлення та зміцнення партійних організацій Кривбасу та Марганця. 1944-1950. // Український історичний журнал. – 1962. – №4. – Арк. 37.
71. На цих же позиціях стоять і автори книги «Руда і люди». – Дніпропетровськ, 1967. – С. 110.
72. Див.: Криворізький залізорудний басейн. – Кривий Ріг, 2006. – С. 191.
73. Там само. – С. 182.
74. Гірчук М., Хоцький М. Назв. праця. – С. 111.
75. Див.: Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. Сборник документов и материалов. – Днепропетровск, 1962. – С. 290.
76. ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 251.
77. 1-й і 2-й займи проводились в 1941-1942 рр., тобто в добу коли місто було окуповане.
78. ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 252-253.
79. Там само. – Арк. 251, 266.
80. Там само. – Спр. 2. – Арк. 130.

81. ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 79, 142.
82. Там само. – Спр. 10. – Арк. 260.
83. Там само. – Спр. 11. – Арк. 171.
84. ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 9.
85. Таких прикладів безліч друкував «Червоний гірник»
86. ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 191.
87. ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 201.
88. Гунчак Т. Втрати українців під час Другої світової війни // Сучасність. – 1992. – №7. – С. 36.
89. Є підстави стверджувати, що міська управа брала на облік лише цивільне населення Кривого Рогу. Військові і військовополонені були поза їх полем компетенції.
90. П. Варгатюк, А. Дольчук Рудна скарбниця Півдня. – Дніпропетровськ, 1966. – С. 102.
91. Детальніше про це дивись у II розділі цієї праці.
92. Слободянюк М.А., Шахрайчук І.А. Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 89.
93. Буцко О. «С возвращением»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину // Сторінки воєнної історії України: Зб. наукових статей. – Вип. 2. – К., 1998. – С. 148-160.
94. ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 276.
95. ДАДО – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1-7.
96. ДАДО – Ф. 2483. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 23.
97. Потильчак О. Радянські табори військовополонених в Україні. 1939-1954. – К., 2004. – С. 17, 79.
98. Див.: Ті ж самі дані наводить і автор книги «Криворожьє: в пламени війни (1941-1944)». – Кривой Рог, 2014. – С. 67.
99. Комаров В.О. Історія Криворіжжя. – Дніпропетровськ, 1992. – С. 130.
100. Мельник А. Криворожьє: в пламени війни (1941-1944). – Кривой Рог, 2014. – С. 68.
101. Оригінал газети «Советский патриот» (4 марта 1944) зберігається у фондах Криворізького історико-краєзнавчого музею.
102. Див.: Ткачова Л.І. Названа праця // Український історичний журнал. – 1968. – №9. – С. 70.
103. ДАДО. – Ф. 4348. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1-7.

Післямова

Автори цього видання усвідомлюють, що історія міста, якою вона подана в цих нарисах, не є dokonано завершеною. Але принаймні хочеться вірити в те, що в книзі подано більш виважену і широкую історичну картину буття міста в 1941–1945 рр., аніж вона була описана до цього; тобто прирощення нових історичних знань відбулося, що зрештою і є чи не найголовнішою метою будь-якого наукового дослідження. Ба більше того, думається, що не один сюжет чи документ, вміщений у цій праці, підштовхне читачів до серйозної аналітики, до роздумів і пошуків відповідей на питання поставлені авторським колективом. I

вже це – дуже важливо... Бо книга не несе готових рецептів, безапеляційних висновків чи оцінок. Це не хрестоматійне видання готових істин і абсолютно точних відповідей та тверджень.

Зрештою, вона такою і не задумувалася. Її текст і зміст – це територія вільної думки науковців, які намагалися писати правдиві нариси і в межах правил наукового пізнання минувшини, тим паче такої складної і трагічної, якою була Велика Вітчизняна війна й особливо для України та її людності – для землі, яка повністю була окупована, де двічі прокотилися фронтові битви, де зіткнулися принаймні два крила руху опору, де було зроблено потужний внесок ратною працею в Перемогу й де загинув кожний 5-й (а дехто говорить, – 6-й) мешканець цієї землі, де переплелось героїчне та трагічне, радісне й сумне...

Історію вже не змінити, зокрема й історію доби війни. Це не під силу нікому! Але знати її треба якомога повніше. Обов'язок науковців – донести її до читачів саме у таких вимірах.

ДОДАТКИ

1. ДОКУМЕНТИ, МАТЕРІАЛИ ТА СПОМИНИ

1.1. Перші тижні війни (від 22.06.1941 р. до 14.08. 1941 р.)

УКАЗ

ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР

Об объявлении в отдельных местностях СССР военного положения.

На основании статьи 49 п. „п“ Конституции СССР объявить военное положение в Архангельской области, Белорусской ССР, Вологодской области, Воронежской области, Ивановской области, Карело-Финской ССР, Калининской области, Краснодарском крае, Крымской АССР, Курской области, Литовской ССР, Латвийской ССР, городе Ленинграде и Ленинградской области, Молдавской ССР, Мурманской области, городе Москве и Московской области, Орловской области, Ростовской области, Рязанской области, Смоленской области, Тульской области, Украинской ССР, Эстонской ССР и Ярославской области.

Председатель Президиума
Верховного Совета СССР **М. КАЛИНИН.**

Секретарь Президиума
Верховного Совета СССР **А. ГОРКИН.**

Москва, Кремль.
1941

47-11
~ 28

Від гр. Сам Маріївки
Терохтія Миколи Аввакумовича.

Заява.

Великий Вождь і учитель тов. Сталін
і В. Своєю відвагою звернувся до трудящи-
хся нашої країни, стати на захист
всїх кровобачного германського-гітлеровського
фашизму.

Я народився 1923 року, на мою бунти
стокийими владакам на виставили
сучасних свідетій, а тому прошу
захистити мене до смерно в ряди РСЧА.

3/ VII - 41 року. М. Терохтія.

***

**Сообщение о массовой записи жителей
гор. Кривого Рога в народное ополчение
7 июля 1941 г.**

Поток заявлений от желающих стать бойцами народного ополчения не прекращается: на 10 часов утра 7 июля от горняков Жовтневого района поступило несколько тысяч заявлений; в Дзержинском районе записались в народное ополчение тысячи человек.

Записались в народное ополчение и женщины. Бывшие партизаны, руководители партизанских отрядов тт. Удовенко, Тынок, Тишкин и другие являются лучшими агитаторами среди молодёжи по вовлечению их в ряды народного ополчения.

58-летний рабочий шахты имени Кирова, бывший партизан т. Тынок рассказывает молодёжи, как Красная Армия и партизанские отряды, в одном из которых он служил, били оккупантов, выгоняли их из Украины в 1918 г. Его рассказ воодушевляет молодых горняков, и они здесь же записываются в народное ополчение.

Джерело: Газета «Днепровская правда» - 8 июля - 1941 г.

***

Створення комуністичного батальйону

На початку серпня 1941 року розпочалася друга мобілізація для створення II комуністичного батальйону 253-ї стрілецької дивізії, в який вступило близько 300 чоловік. Комісаром батальйону став Баранов Микола Васильович. Одразу ж батальйон переправили в район Кривого Рогу, куди вже прорвалися ворожі війська. 14 серпня у кровопролитних боях поблизу села Глієватка батальйон був розгромлений. ...

Джерело: Нікопольщина в роки Другої світової війни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: osvita.ua/doc/files/news/62/History.doc

***

Фрагмент из Листка по учёту кадров В.А. Осинского - участника строительства аэродрома в г. Кривом Роге

1940 г. По решению Областного Комитета Партии, весь электромеханический участок ОКСа* РУ им. Ильича во главе с главным механиком ОКСа мобилизовывается на временную работу на строительство военных аэродромов в г. Кривом Роге (стройка № 90).

---

*ОКС – отдел капитального строительства

1941 г. Работа на объектах стройки № 90. Начало войны. Круглосуточное пребывание на объектах стройки. Работа до 13-го августа 1941 года. В 14-00, сапёры подрывают объекты строительства, и взлётные площадки. 03 часа 14 августа вместе с товарищами по работе на стройке, отходящим составом со станции Долгинцево выехал на восток.

***

Ответ на запрос В.А. Осинского в архив о получении материалов о «стройке № 90»*

КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ СОВЕТСКОГО СОЮЗА

ДНЕПРОПЕТРОВСКИЙ ОБЛАСТНОЙ КОМИТЕТ
КОМПАРИИ УКРАИНЫ

ПАРТИЙНЫЙ АРХИВ

320600, г. Днепропетровск-91, ул. Ленинградская, 10. Телефон 41-29-43.

№ ПА/415

« 24 , ноября ..... 19 ⁸⁷ г.

г.Кривой Рог,
ул.Первомайская, II, кв. 50
т. ОСИНСКОМУ В.А.

Уважаемый Валентин Александрович!

На Ваше письмо сообщаю, что в документах партийного архива сведений о "Стройке № 90" не имеется.

ЗАВ.ПАРТАРХИВОМ

В. ЧЕРНОВ

* В архивах Днепропетровской области действительно не сохранились документы об организации «стройка №90» (Стройплощадка № 90); на которую возлагалась ответственность за строительство аэродрома в Кривом Роге. Авторы этой книги так же не смогли их найти. Тем больший интерес представляют материалы и воспоминания непосредственного участника строительства аэродрома в Кривом Роге В. А. Осинского.

Джерело: Фотокопія з оригіналу документу.

***

Фрагмент із рукописних споминів В. О. Осинського

механіком РХБ.
З 1941 року до поховку ВДВ на
ідеї вказівки Дікатора. Об'єму
Казими (Заїконо) про доплату
реорганізації відповідно призначен
з боку промислових підприємств
валі вимовами кадрами та ситуацією
ли був відряджений вквіт з
схемою поштовою бригадою РКБ
тільки на будову НГО.
Ця будова організувалася

на кві про покладено судити
муть вквіт аррорему
а будівництві вквіт швава
вквіт особлив тлі 22 ком
справив вквіт конта
а ССР з боку гієртвект
мечини. На незакітених
судрев погали прибував радянські
шбардувалонки роки експертву
вквіт на белевкву обквіт
Мунурі, в квітвему районі
ковані
так було до 13 серпня 1941 року
15 квітні 13 серпня на аррорі
завинив підрозділ Соперів
теупарого дієвої аррорі

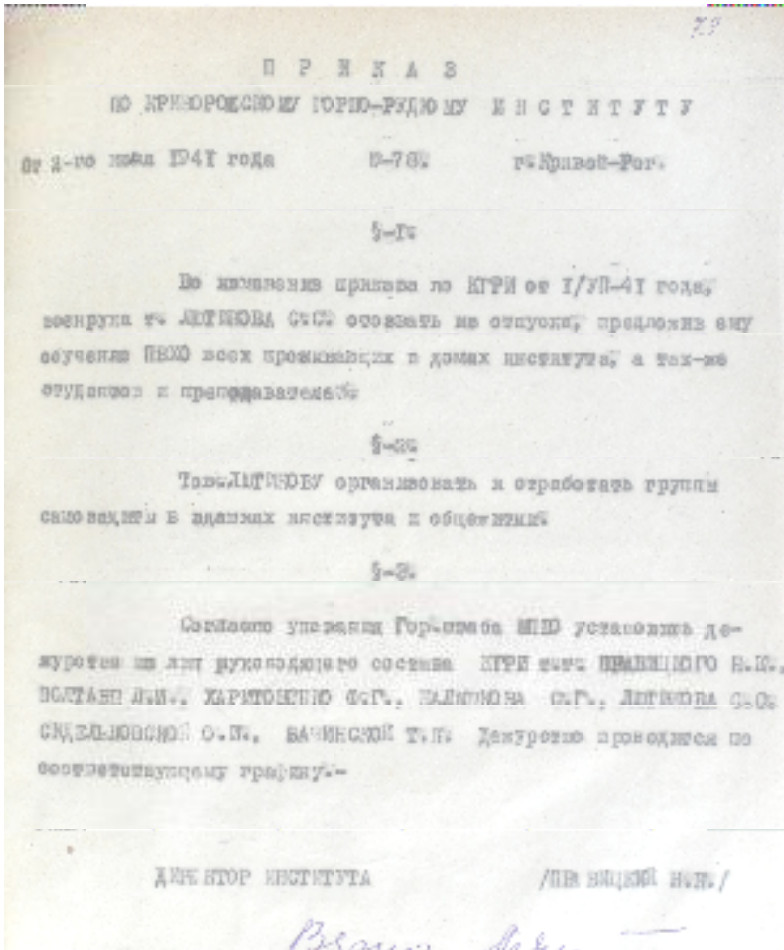

взриваюча пилочка (аеродинаміка)
не підірвана взриваючої
Нає розпустили з пилочок мов
в: « і дієнь мови звідки вач
розпустили не за гудом забігав
Відвіскаємачи,
коли ми побігли з Кривого
до стору де гудував аеродинаміка
іх високимач мов свакунув
На руднику добігав, мов
алу підписав, то востан
в пункт призначення бакаль
се рудникаємач на підвешу
лі. З групою товаришів то
добі в 3 години ранку в серед
тумані мандри з використанням
ігниту до казані пункту,
ігниту Казкомегач з бакалю
підпис мене і інших спеціаліст.
В Східну Сибір в Куштинську
меч високіх Камандир ми
підписав то видозумки сира
новоїх ^{по деякій частині} ігниту в ігниту
овозулавач. В цьому ігниту
працював головним спеціаліст
до кінця 1943 року. Мов
аутовало бакалю рудникаємач
ІМР з Кривого рова востанову

Фотокопія з оригіналу спомінів

***

Приказ по криворожскому горно-рудному институту
2.07.1941 р.

Джерело: Горнорудный институт. Приказы директора
института. Фотокопия оригинала

***

Приказ по криворожскому горнорудному институту
10.08.1941 г.

П Р И К А З   №   09.

ПО КРИВОРОЖСКОМУ ГОРНОРУДНОМУ ИНСТИТУТУ

1938-1941гг.-

---

§ 1.-

В связи с объявлением эвакуации горная Кривой Рог, с целью предотвратить эвакуацию и убыток и обеспечить от работы профсоюзно-преподавательской состав, обучающийся состав, и также рабочих отшельства.

---

§ 2.-

Служба кадровых дел должна, фактически забрать все обучающиеся Ин-та с обязательным расчетом по 10 августа и 2-х недельное пособие.

---

§ 3.-

Старшему и командиру охраны выдать справку по 1-е сентября с.г.

---

§ 4.-

Во исполнение распоряжения Начальника Горняков все ценное имущество демонтировать и погрузить в железнодорожные вагоны, направив в адрес ГУЗС'а НКВД.-

---

ДИРЕКТОР
КРИВОРОЖСКОГО ГОРНОРУДНОГО ИН-ТА:-

Трипач, [Подпись]

Джерело: Горнорудный институт. Приказы директора института. Фотокопия оригинала

***

Фрагмент донесения из журнала боевых действий Южного фронта

Донесение генерал-лейтенанта Чибисова от 7.8.41

В стрелковых дивизиях: личным и конским составом укомплектование заканчивается. Полностью отсутствует имущество связи. Стрелкового оружия имеется...275 и 253 сд. по 30%.

Джерело: Журнал боевых действий Южного фронта [Электронный ресурс]. – Режим доступа: grant.ucoz.ru/forum/46-151-3.

***

Записка по «ВЧ»-связи наркома Внутренних дел УССР В. Сергиенко члену Военного Совета Юго-Западного направления Н. Хрущёву о негативных явлениях в ходе эвакуации оборудования промышленных объектов и отдельных категорий населения в некоторых районах и городах Днепропетровской области

10 августа

ПЕРЕДАТЬ ЗАПИСКОЙ по «ВЧ»

**ВРУЧИТЬ НЕМЕДЛЕННО ЧЛЕНУ ВОЕННОГО СОВЕТА
ЮГО-ЗАПАДНОГО НАПРАВЛЕНИЯ ТОВАРИЩУ ХРУЩЁВУ
Н. С.**

[В] Кривом Роге, [на] шахте имени ОРДЖЕНИКИДЗЕ рабочие БАРАБАК, МАКАРЕНКО, ГАЛИЧ, КУЛИШЕНКО, КОВАЛЕНКО, УСАЧЕНКО, БЕЛЫЙ, ЖУКОВСКИЙ агитируя рабочих противодействовали производству демонтажа, угрожая расправой тем, кто не выполнит их требований.

Указанными рабочими [в] двух местах перед эшелонами было разобрано железнодорожное полотно.

Прибывшей на место опергруппой Горотдела НКВД был водворён порядок, оборудование направлено по назначению. Зачинщики арестованы.

Джерело: 1941 год: Страна в огне: В 2 кн. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2011. – Кн. 2. Документы и материалы – 720 с.

***

Запись переговоров между начальником Генерального штаба Красной Армии Б. М. Шапошниковым и командующим Южным фронтом Тюленевым

11.8-41

У аппарата ТЮЛЕНЕВ.

У аппарата ВАСИЛЕВСКИЙ. Подходит маршал ШАПОШНИКОВ. У аппарата ШАПОШНИКОВ.

Здравствуйте тов. Тюленев. Наблюдая за отходом 18 и 9 армий приходится констатировать, что 18 армия выходит на известный Вам рубеж в разграничении с 9 армией таким образом, что к северу от Кривого Рога до Кременчуга фронт будет занят исключительно *молодыми дивизиями* (выделено – ред.). Я считаю, что для устойчивости указанного участка необходимо всё же подавать на север уже обстрелянные части 18 армии и даже 9-й.

Здравствуйте Борис Михайлович. Докладываю.

...к исходу дня к реке ИНГУЛЕЦ сосредотачивались: 26 кд. АНУФРИЕВКА, ЗИБКОЕ, что южнее 20 километров КРЕМЕНЧУГ, 273 сд. район АЛЕКСАНДРИЯ, остатки 223 обороняют рубеж НОВОСТАРОДУБ, ПЕТРОВО, район АННОВКА район НЕДАЙВОДА обороняется батальоном 11 запасной бригадой, на рубеж ЛОЗОВАТКА, КРИВОЙ РОГ, ШИРОКОЕ вышла и организует оборону 253 сд., южнее ШИРОКОЕ рубеж ИНГУЛЕЦ прикрывается местными истребительными отрядами в район СНЕГИРЕВКА выдвинут сп. 296 сд. дабы более прочно прикрыть направление КРИВОЙ РОГ...

Джерело: Центральний архив министерства оборони Російської Федерації (далеє ЦАМО РФ). - Ф. 229. - Оп. 701. - Д. 102. -Л. 366, 367

***

**Оперативно-разведывательная сводка № 2 штаба ОдВО
г. Днепропетровск 10.00 Карта 1:500.00**

12.8.41

Батальон 11 зап. бриг. с двумя погран. заставами и сводный полк продолжают оборонять фронт (иск.) ПЕТРОВКА, ИСКРОВКА, НЕДАЙВОДА.

По непроверенным данным Штаба 223 сд.:

Конными разъездами в течении ночи на 12.7.41 г. установлено в ВАРВАРОВКА до 60 бронемашин, в БРАТОЛЮБОВКА и ШЕВЧЕНКОВО наличие пехоты пр-ка неустановленной численностью. Сведения проверяются.

253 сд. занимает прежнее оборонительное: (иск.) НЕДАЙВОДА, КРИВОЙ РОГ.

К утру 12.8.41. К-ром 253 сд. установлена связь с частями 218 мд. занимающими КАЗАНКА. ст. КАЗАНКА.

ШИРОКОЕ занимается ротой нашей пехоты

Джерело: ЦАМО РФ. - Ф. 229. - Оп. 161. - Д. 149. - Л. 141.

***

Оперсводка 103/ОП к 20.00 14.8.41 штаб Южного фронта

Запорожье карта 500.000.

Армии фронта в ночь на 14.8 продолжали сдерживать натиск противника на Александрийском, Николаевском и Одесском направлении. Пр-к стремится овладеть КРИВОРОЖЬЕ охватом с северо-запада... севера и востока.

79 погранотряд – с утра 13.8. вёл бой с противником на фронте НИКИФОРОВКА, ДАНИЛОВКА и был отброшен направлении САКСАГАНЬ. В 19.00 13.8. пр-к выбил его из САКСАГАНЬ. Отдельные группы мотоциклистов пр-ка с танкетками, вошедшие в прорыв к исходу 13.8. достигли ст. ДЕВЛАДОВО, ст. ТЕРНЫ.

253 сд. – в течении дня 13.8. вела бои с пр-ком силою до двух полков, поддержанных б-ном танков, наступавших из р-нов ТЕРНОВАТКА, ГРУЗСКАЯ. Атаки пр-ка были отбиты. Небольшие группы мотоциклистов, пехоты с танками пр-ка пытались прорваться р-не НЕДАЙВОДА, но были отбиты.

Джерело: ЦАМО РФ. - Ф. 228. - Оп. 701. - Д. 85. - Л. 250

***

Оперсводка № 0104/ОП к 8.00 15.8.41
Штаб Южного фронта

Запорожье карта 500.000

253 сд. – связь с ней утеряна. В 7.00 14.8. сильная мотомех-
колонна пр-ка с севера головой подходила ВЕСЁЛЫЕ ТЕРНЫ.

Джерело: ЦАМО РФ. - Ф. 228. - Оп. 701. - Д. 85.- Л. 252.

***

Оперсводка № 0106/ОП к 8.00 16.8.41
Штаб Южного фронта

Запорожье карта 500.000

253 сд. – вела бои за КРИВОЙ РОГ. Связь потеряна. Поло-
жение уточняется. Выслан делегат самолётом.

Отряд 11 зап. стр. бригады, 79 погранотряд и 2, 3 / 962 сп.
296 сд. связи нет, сведений не поступало.

Джерело: ЦАМО РФ. - Ф. 228. - Оп. 701. - Д. 85. - Л. 255.

***

Оперсводка № 0107/ОП к 20.00 16.8.41
штаб Южного фронта

Запорожье карта 500.000

253 сд. по непроверенным данным дралась юго-восточнее и
южн. окраинах КРИВОЙ РОГ. Пр-к овладел КРИВОЙ РОГ в
16.00 15.8, силою до мотополка пехоты с танками.

Джерело: ЦАМО РФ. - Ф. 228. - Оп. 701. - Д. 85. - Л. 256.

***

Выписка из журнала боевых действий
Южного фронта

Боевые действия 18.8.-41 г.

253 сд. по данным Штаба 2 КК частью сил отошла р-н

ШИРОКОЕ и присоединилась ко 2 КК. Часть обозов и материальной части отошли АПОСТОЛОВО.

Джерело: ЦАМО РФ. - Ф. 228. - Оп. 701. - Д. 228. - Л. 69

***

Облікова картка військовополоненого

1. Фамилия Кудрявцев
2. Имя Михаил
3. Отчество Александрович
4. Год и место рождения – 1901 г. гор. Россошь Воронежской обл.
5. Национальность – русский
6. Партийность – член ВКПБ
7. Профессия и специальность образование – среднее
  - а) военная – Пехота
  - б) гражданская – Котельщик
8. Последнее место жительства до призыва в армию – гор. Ульяновск, 13 Веденский переулок, д. № 18
9. Воинское звание – Полковник
10. С какого года в Красной Армии и каким военкоматом был призван – с 1919 г. Ульяновским РВК
11. Когда и где был пленён – 14.8.41. в р-не г. Кривой Рог
12. Наименование воинской части, род войск и последняя занимаемая должность – Командир 253 сд.

***

Стенограмма

Воспоминаний бывшего командира взвода конных разведчиков 983 стрелкового полка 253-й стрелковой дивизии Соколовского Юрия Богумиловича о пребывании в фашистском плену

Беседу проводил научный работник Комиссии Истории Отечественной войны на Украине тов. ВОРОБЬЁВ

Стенографировала Спектор Е. Д. Киев 5 января 1947 г.

253 стрелковая дивизия попала в окружение на северной окраине города Кривой Рог 14 августа 1941 года. 253 стрелковая дивизия в то время заняла оборону – 10 августа по реке Ингулец, севернее города Кривой Рог и простояла в обороне до 14 августа не имея соседней ни слева, ни справа.

14 августа утром, совершенно неожиданно дивизия была окружена немцами ни то корпусом ни то дивизией «мёртвая голова» и большая часть дивизии – свыше 7-ми тысяч человек, оказалась в плену. Джерело:[*Электронный ресурс*]. Режим доступа:<http://www.sgvavia.ru/forum79>

***

Из воспоминаний К.Я. Копатского о криворожском театре

«В июне 1941 года на гастролях в Большой Софиевке застала война Криворожский театр им. Октябрьской революции.

Вспоминает руководитель театра К.Я. Копатский: «Каждый день зал Софиевского Дома культуры переполнен. Зрители дружными аплодисментами и смехом сопровождали спектакли «В степях Украины», «Сады цветут» и др. В воскресенье 22 июня, возле Дворца Культуры перед дневным спектаклем обираются зрители, и вдруг радио сообщает – война!»

Театр возвращается в Кривой Рог. Многих актеров призывают в армию, среди них К. Зубкова, К. Поднозова. Актриса Е. Тихонова писала в своих воспоминаниях: «Это были талантливые актеры. К. Зубкова очень любили зрители в таких спектаклях, как «Ой, не ходи, Грицю», «Лес». Молодой, стройный, красивый и талантливый, он помахал на прощание рукой: «Я вернусь, подыскивайте для меня новые роли». Но погиб осенью 1941 года. В боях под Киевом погиб и К. Поднозов.

В начале августа 1941 года началась эвакуация. Из-за отсутствия транспорта артисты пошли пешком в Днепропетровск, оставив весь театральный скарб. Оттуда 17 августа, в эшелоне, под бомбардировками врага, двинулись на восток. В труппе осталось 22 человека без декораций и костюмов. Впереди – неизвестность. Вместе с Днепропетровским оперным театром криворожские артисты приехали в Красноярск.»

Джерело: Війна у пам'яті поколінь. Матеріали міжрегіональної студентської конференції, КТУ, 30 вересня 2004 р. – Кривий Ріг: Мінерал, 2004. – С. 60.

***

Из воспоминаний о войне криворожского художника Сыча Юрия Петровича

«...Навсегда остались в моей памяти страшные дни и месяцы войны, которая подобно смерчу ворвалась в жизнь страны, любимого города, нашей семьи и сеяла вокруг себя слезы, горе, смерть. Уже в первые дни войны мой отец – Петр Демьянович – ушел на фронт, дом осиротел, семья замерла в ожидании весточки. Город быстро покидали мужчины, спешившие преградить дорогу фашистским захватчикам.

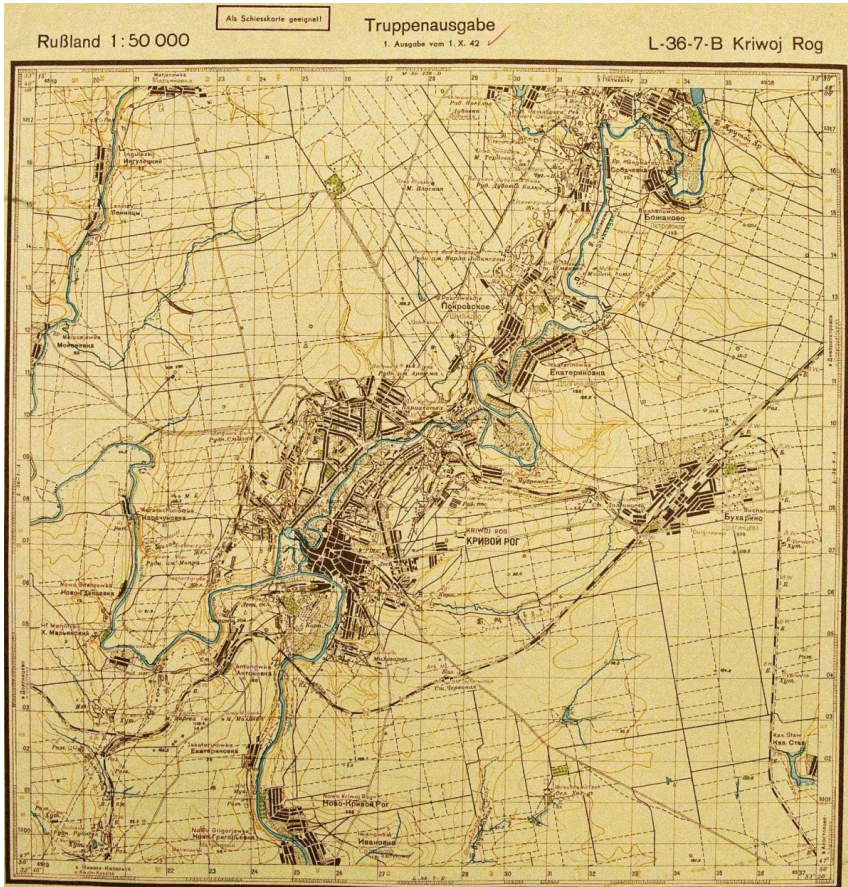
В полном составе пошел на фронт штаб 41-ой стрелковой Криворожской дивизии, который до войны располагался по улице Ленина в доме № 58. Среди них был и командир дивизии, генерал-майор Георгий Николаевич Микушев, начальник артиллерии, полковник, будущий маршал артиллерии, Герой Советского Союза Сергей Сергеевич Варенцов, а также наш земляк – капитан Павел Павлович Пурин, который мужественно пережил жестокий пограничный бой, тяжелое ранение и плен. Войну он закончил в центре Берлина кавалером Золотой Звезды. Ныне в Кривом Роге, в Долгинцевском районе есть улица имени Пурина П.П.

Военная ситуация складывалась для Кривбасса неблагоприятно, необходимо было срочно приступить к эвакуации его жителей. Вывозили не только людей, но и оборудование больших стратегически важных заводов, в том числе и «Коммуниста».

В конце июля 1941 года к эвакуации готовилась и наша семья. Несмотря на то, что мне уже было 18 лет меня на фронт не взяли из-за слабого здоровья. Вместе с матерью и младшими братьями, с огромной тревогой и болью в душе, отправлялись мы в далекую дорогу, которая даже при благополучном исходе, должна была привести в чужой не ведомый край...»

Джерело: Війна 1941 – 1945 рр.: подій, оцінки, спомини. Матеріали міжрегіональної наукової конференції.- Кривий Ріг, 2005.- С172 – 173.

1.2. Окупація

Німецька топографічна карта м. Кривого Рогу.
(Фото з Бундесархіву, м. Берлін)

***

Управа міста Кривого Рогу

Об'ява міської управи Кривого Рогу

1. Всім фахівцям незалежно від фаху з'явитися для реєстрації у відділ праці (будинок управи міста).
2. Влаштування на роботу в дальшому буде перевадитись лише через відділ праці.
3. Реєстрація фахівців почнеться 20-VIII-1941 року з 10 годин ранку.

18-VIII-1941 року. Голова управи міста – Шерстюк
Джерело: ДАДО.-Ф.р2484.-Оп.2.-Спр 1.- Арк. 11.

Об'ява управи міста Кривого Рогу

від 2 вересня 1941 року

Для забезпечення населення м. Кривого Рогу продуктами харчування, борошном, хлібом, мясом, жирами тощо необхідно перевести перепис населення.

Щоб охопити переписом все населення міста повністю треба аби все населення врахувало всю можливість цієї справи та сумлінно і доброзичливо поставилося до перепису, давши повні відомості, що до кожної реєструємої переписчиками людини.

Велике значення при проведенні перепису має виявлення національності, а також чи постійним, чи тимчасовим мешканцем є та чи інша особа міста, та інші відомості.

Міська Управа звертається з закликом до населення аби останнє всебічно сприяло обліковцям при переведенні перепису населення, та дало вичерпуючи і правдиві відомості, що до кожної особи, яка підлягає облікові, та допомогти взяти на облік абсолютно все населення, врахувавши те, що особи які не будуть ураховані при перепису, можуть залишитись не забезпеченими продуктами харчування.

Голова Міської Управи – Шерстюк С. Я.

Джерело: ДАДО.-Ф.р2484.-Оп.2.- Спр 1.-Арк. 12.

***

Постанова криворізької міської управи

м. Кривий Ріг

від 5 Вересня 1941 року

З метою переведення підготовчих робіт до земельної реформи пропонується:

1. Уповноваженим громад (колишніх колгоспів) Криворізького району до 10 Вересня 1941 року здати відділу землевпорядження земельної Управи (м. Кривий Ріг, вулиця Жовтнева буд. № 7 кімната № 79).

а) Державний акт на вічне користування землею колишнього колгоспу, в якому є план земель.

б) Колгоспну земельну шнурову книгу, одержану в 1941 році.

в) План земель 1933-34 років (на паперу або на восковці колишнього колгоспу на якому визначені межі полів, сівозмінів та бригадних участків).

2. Земельній Управі негайно організувати продовження початих зйомочних робіт (окружних меж та ситуації) на землях всіх громад (колишніх радгоспів), оформивши це належними громад (колишніх колгоспів) та держгосподарств (колишніх радгоспів).

4. Для забезпечення зйомочних робіт на землях громад та держгосподарств пропонується:

а) Відділу праці негайно перевести облік осіб які мешкають в Криворізькому районі й мають землевпорядну освіту й направити їх до Земельної Управи для використання їх по фаху.

б) Земельній управі використати на зйомочних роботах землевпорядників, які в 1941 році почали зйомочні роботи в Криворізькому районі.

в) Організаціям, установам та приватним особам, належить до 10-го Вересня 1941 року зареєструвати у відділі Землевпорядження Земельної управи (м. Кривий Ріг, вулиця Жовтнева № 7 кімната № 79) – державні геодезичні інструменти: теодоліти, планіметри, сталеві бинди, плановий папір (Ватман як рулон-

ний, так і в аркушах), а також полотняну та воскову кальку – й за вимогою Земельної Управи здати.

5. Вилучити з Криворізького Історичного архіву й передати Земельній Управі:

- а) плани та книги генерального та спеціального межування;
- б) плани та справи поземельного банку;
- в) плани та справи землевпорядження одноосібного земле-

користування.

Голова Криворізької Управи (С. ШЕРСТЮК)

Завідуючий Земельним Відділом (ЄФРЕМЕНКО)

Джерело: ДАДО.-Ф.р2484. - Оп.2. - Спр 1. - Арк. 16.

***

Постанова Криворізької міської управи

м. Кривий Ріг

12 вересня 1941 року

З метою своєчасного обліку населення міста Кривого Рогу зобов'язати осіб, що прибувають до міста тимчасово, а також на постійне місце мешкання з'являться негайно для реєстрації в адресовий стіл при Міліції (приміщення Міської Управи кімната № 60).

Категорично забороняється як тимчасове, так і постійне проживання прибулих осіб, без приписки адресового столу.

Зобов'язати керуючих домоуправлінь, уповноважених будинків та десятицьких, негайно подавати адресовому столу відомості, про осіб, що прибувають і мешкають на території його відома, як тимчасово, так і постійно, а так-же своєчасно подавати відомості адресному столу, про осіб що вибули з міста, або переселились в другий будинок.

Персональну відповідальність за порушення цієї постанови покласти на керуючих домоуправлінь, уповноважених та десятицьких.

Нагляд за виконанням цієї постанови покласти на Міліцію, Районної Управи та старост населених пунктів.

Голова Управи міста Кривого Рогу – С. Шерстюк
Джерело: ДАДО. - Ф.р2484.-Оп.2.-Спр 1.- Арк. 13.

***

Німецька листівка-перепустка для полонених червоноармійців*

1. Військовополоненному слід стримуватися від кожної ворожої дії проти німецького народу, головню ж проти німецьких збройних сил, як проти союзних націй, так заприязнених з Німеччиною.

2. Йому слід іти до місця свого призначення найкоротшою дорогою і до 8 днів засвідчитися в найближчій німецькій комендатурі, якщо ж цього не зробити, це звільнення губить силу.

3. Зміни місця, де затримався полонений, можна зробити лише за згодою німецьких службових установ.

4. Посвідку про звільнення повинен він носити при собі і на вимогу показувати кожному німецькому військовому.

5. Якщо військовополонений є відпущений додому, йому слід при прибутті згідно з ч.2 віддати військовій частині амуніцію та військовий одяг і одягти цивільний одяг.

(Тут повністю збережено стиль і орфографію оригіналу.)

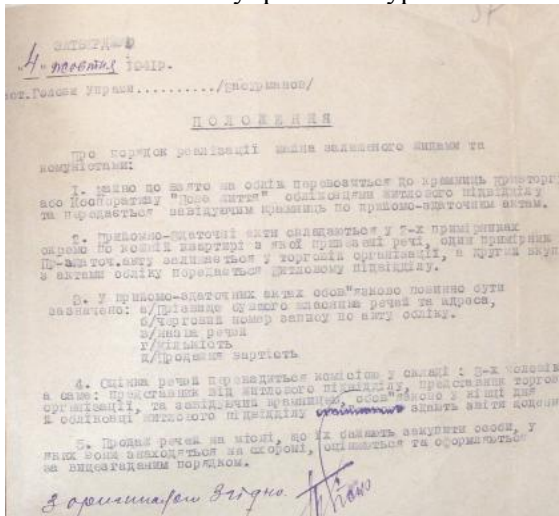
Джерело: ДАДО-Ф.2310-Оп.1-Спр.1-Арк.30.

***

Положення про порядок реалізації майна залишеного жидами та комуністами

ЗАТВЕРДЖУЮ
4 жовтня 1941 р.

Заст. голови управи./Басурманов/

(передрук документу)

1. Майно що взято на облік перевозиться до крамниць Кри-
вторгу або кооперативу «Нове життя» обліковцями житлового
підвідділу та передається завідуючим крамниць по прийомо-
здаточним актам.

2. Прийомо-здаточні акти складаються у 2-х примірниках
окремо по кожній квартирі з якої привезені речі. Один примір-
ник залишається у торговій організації, а другий в купі з актами
обліку передається житловому підвідділу.

3. У прийомо-здаточних актах обов'язково повинно бути
зазначено:

- а) прізвище бувого власника речей та адреса
- б) черговий номер запису по акту обліку
- в) назва речей
- г) кількість
- в) продана вартість

4. Оцінка речей проводиться комісією у складі: 3-х чоловік,
а саме: представник житлового підвідділу, представник торгової
організації та завідуючий крамницею, обов'язково у кінці дня
обліковці житлового підвідділу здають звіти щоденно.

5. Продаж речей на місці, що їх бажають закупити особи у яких вони знаходяться на схроні, оцінюються та оформлюються за вищезгаданим порядком.

ДАДО. Джерело – Ф. р2484.-Оп.2.-Спр. 2.-Арк. 57.

***

Оголошення

У Кривому Розі 25 жовтня розпочалися вступні іспити до Педагогічного інституту. Цей навчальний заклад матиме два факультети: мовно-літературний та історичний. Особливе зацікавлення виявляє молодь до історичного факультету. Юнаки та дівчата палають бажанням вивчити історію своєї рідної України та віддати набуті знання для справи виховання молодшого українського покоління.

Джерело: Газета «Дніпрова хвиля» -28 жовтня 1941 року

***

Оголошення польової комендатури

У в а г а !

Населенню, що мешкає в м. Кривому Розі, дозволено відвідувати лазню, що розташована по Першотравневій вулиці, кожної середи.

Військовим частинам забороняється цього дня вхід до лазні.

Польова комендатура – 246 (Службова частина)

Джерело: Газета «Дзвін» -21 листопада року 1941 Ч. 22.

***

Подання голови криворізької районної управи на відкриття агрошкіл в м. Кривому Розі

«Пану Комісару Криворізької області. Відділ народної освіти управи просить дати дозвіл організувати на Криворіжжі дві професійні школи сільськогосподарського фаху, а саме: однієї рільничої, яка існувала на Криворіжжі з 1883 і до 1931 р. (до закриття її більшовиками під назвою «ямчицької Сільсько-

Господарської школи») та однієї професійної школи садово-городнього фаху, що їй є повна можливість організувати в сел. Веселі Терни. Матеріальна база для зазначених шкіл є.»

Джерело: ДАДО. - Ф.2282. - Оп.1. - Спр.7. - Арк.1-2.

***

Оголошення

З дозволу Міського та Обласного Комісарів на початку листопада ц.р. починаються заняття в Криворізькій (б. Ямчицький) с-г школі рільництва і тваринництва. До школи прийматимуться переважно хлопці з освітою не нижче 7-ми класів з м. Кривого Рогу, Криворізького, Апостолівського та Широківського районів.

Заяви з документами про освіту та вік подавати з 18-Х – 42 р. у робочі часи, кім. 23 в будинку Міської Допоміжної Управи, вул. Богдана Хмельницького.

Про початок іспитів буде оголошено.

15.10.42 року м. Кривий Ріг.

ВІБЕ – Обласний інспектор шкіл.

ЗЕЛЕНСЬКИЙ – Зав. відділом шкіл Міської Допоміжної Управи.

Джерело: Газета «Дзвін» - Субота - 17 жовтня. 1942 р.

***

Тижневе меню в їдальні агрошколи сел. Зелене (лютий 1943 р.)

Понеділок:

сніданок – суп з пшона

обід – борщ і вареники з картоплею

вечеря – галушки

Вівторок:

сніданок – суп з пшона

обід – борщ

вечеря – вінігрет

Середа

сніданок – галушки

обід – борщ і котлети з моркви

вечеря – суп з пшона

Четвер:

сніданок – суп з пшона

обід – борщ і каша з пшона

вечеря – солянка

П'ятниця:

сніданок – галушки

обід – борщ і вареники з капустою

вечеря – суп з пшона

Субота:

сніданок – суп з пшона

обід – борщ

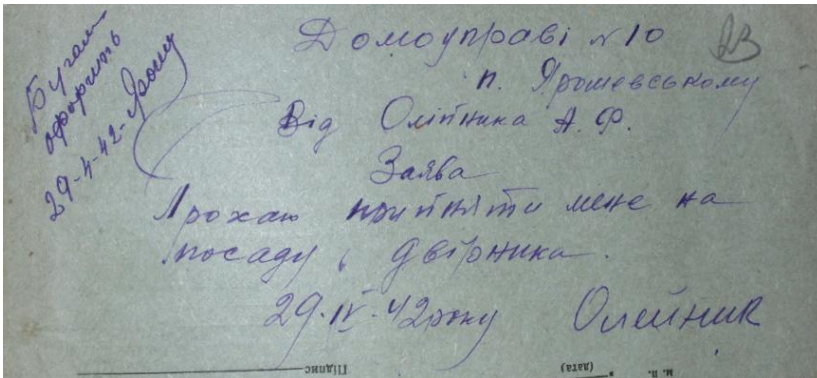
Джерело: ДАДО. - Ф.2545. - Оп.1. - Спр.1 - Арк.46,55

***

Заява про прийом на роботу (фотодокумент)

В. Бух. оформлено
на основании
визначено
Заявлено
Сосенко

Заявление
просю вас о приеме на работу в качестве
кошачьего промывки в виде мовит
Трофим Сосенко
28/11/42

***

Список соцьких та десятників Криворізької Міської Управи

Соцькі:

- 1-а дільниця. Короленко Харлампій Григорович, вул. Глинки, 52;
- 2-а дільниця. Гук Дмитро Павлович, вул. Пушкінська, 29;
- 3-а дільниця. Потапенко Степан Єрмолович, пров. Вознесенського, 1;
- 4-а дільниця. Павліченко Сергій Іванович, вул. Українська, 14;
- 5-а дільниця. М'яч Микола Йосопович, вул. Шевченка, 14;
- 6-а дільниця. Марченко Данило Іванович, вул. Товстого, 20.

Десятники:

- 1. Стадник Іван Наумович.
  - 2. Сергієнко Григорій Мефодієвич.
  - 3. Супрун Іван Микитович.
  - 4. Криштоп Григорій Маркелович.
-
- 1. Брігінець Максим Лаврентієв.
  - 2. Міщенко Іван Матвійович.

1. Качан Гаврило Тимофійович.
2. Тянок Олекса Степанович.

1. Троянов Іван Дмитрович.
2. Ромашка Федір Михайлович.

1. Андрущенко Микола Юхимович.
2. Бас Олексій Данилович.

1. Баклан Порфій Андрійович.
2. Осауленко Сафрон Борисович.
3. Гопкало Архип Романович.
4. Джур Наум Мусійович.
5. Саліван Прокіп Васильович.
6. Величко Дмитро Митрофанович.
7. Ткаченко Василь Гнатович.

Джерело: ДАДО, ф.р2484, оп.2, спр. 2, арк.4.

***

Протокол розподілу території міста Кривого Рогу поміж соцькими на ділянці

(Березня 5-го дня 1942 року)

Присутні: Голова Антонівської волосної управи –
Суслов М. С.

Секретар: Шаповалов А. Г.

Соцькі: Короленко Х. Г., Гук Л. П., Потапенко С. Е., Павлі-
ченко С. І. та М'яч М. І.

Розподіл міста на ділянки слідує:

1-ша ділянка – Від річки Саксагань по Голодаєвському
провулку на верх по вул. Жовтневій (південна сторона), далі по
вулиці Пограничній аж до Бойні, а також вся Чорногорка до за-
лізничного мосту.

2-а ділянка – Від вул. Жовтневої (північна сторона) до
вул. Ворошилівської з заходу від річки Саксагань до вул. Боль-
ничної.

3-а дільниця – Від вул. Ворошилівської до Карнаватського мосту і від річки Саксагань до вул. Больничної.

4-а дільниця – Від початку вул. Української і річки Саксагань до Лозуватської вул. біля молокозаводу наверх через рудник мимо цвинтаря до Правдинської залізниці.

5-а дільниця – Від вул. Лозуватської і річки Саксагань на захід по вул. Толстого до перехрестя вул. Шевченка, західна сторона вул. Шевченка до перехрестя вул. Коптилівської на захід.

6-а дільниця – Зі сходу від річки Саксагань на захід по вул. Толстого, східна сторона Шевченківської вул. північна сторона на верх Коптилівська на північ до Артемівської рудоуправи.

Голова Волосної Управи /Суслов/
Секретар /Шаповалов/
Джерело: ДАДО.-Ф.р2484.-Оп.2.- Спр. 2.- Арк.4.

***

B e k a n n t m a c h u n g

Gemäss der Anordnung des Herrn Reichskommissars ist das Abschlachten von Schweinen und Rindern genehmigungspflichtig, Wer gegen diese Cestimmung verstösst, wird künfftig mit einer Geldstrafe bis zü 10.000 Rubel becraft.

Diese Anordnung tritt mit sofortiger Wirkung in Kraft.

Dr. Frick Gebletskommissar

Оголошення (Переклад)

Згідно розпорядження пана Райхскомісара, різати свині та рогату худобу можна лише з дозволу. Хто протистоятиме цьому розпорядженню буде оштрафований грішми до 10.000 карбованців. Це розпорядження вступає в силу негайно.

Док. Фрік Обласний Комісар.

Джерело: Скляров И. В. Правда меча. – Кривой Рог, 2012. – С. 15.

***

B e k a n n t m a c h u n g

§ 1. Alle im Stadtgebiet beziehungsweise Kreisgebiet von Kriwoj Rog lagernden Bestände an Rundholz, Schnittholz, Holzhalbfertigwaren, Fassdauben sind beschlagnahmt.

§ 2. Ein Wegführen der im § 1 bezeichneten Gegenstände vom derzeitigen Lagerplatz ist jedermann verboten.

§ 3. Die Holzbestände sind innerhalb von 3 Tagen von Tage des Erscheinens dieser Bekanntmachung an beim Stadtkommissariat beziehungsweise beim Gebietskommissariat Kriwoj Rog vom Besitzer schriftlich unter Angabe der Art, Menge, Lagerstelle und des Besitzers zu melden.

§ 4. Bestraft wird, wer die Meldung unterlässt, und wer der Bestimmung des § 2 zuwiderhandelt.

Kriwoj Rog, den 29 Mai 1942.

Schidat

Dr. Frick.

Stadtkommissar

Gebietskomisar.

Оголошення (переклад)

§ 1. Всі наявні на терені міста і області Кривого Рогу кругляки, пиломатеріал, напівфабрикат, готові вироби та клепка – конфіскуються.

§ 2. Забороняється вивіз вище названих матеріалів з місця їх знаходження.

§ 3. Власник повинен заявити письмово про наявність вищеназваних матеріалів в 3-х денний термін після публікації цієї об'яви в Міський Комісаріат або в Обласний Комісаріат Кривого Рогу про породу дерева, кількість, місце знаходження та прізвище власників.

§ 4. Всякий хто не заявить про наявність таких матеріалів та протистоятиме § 2 цього розпорядження буде покараний.

Кривий Ріг, 29 травня 1942 р.

Schidat

Dr. Frick.

Міський Комісар   Обласний Комісар.

Джерело: Скляров І.В. Правда меча. – Кривой Рог, 2012. – С. 15.

***

План святкування річниці звільнення м. Кривого Рогу від жидо-більшевиків німецькими вояками

1. 14 серпня о 18 годині в театрі ім. Котляревського – урочистий концерт художніми силами міста та лагеред військово-полонених.

2. 15-го серпня о 16 год. на міському стадіоні – спортивні виступи команди «Хі - Шу» (військово-полонені) та футбольний матч.

3. 16 серпня о 9 год. ранку в сквері біля кінотеатру «Чари» відбудеться урочиста посадка дерева на спомин визволення нашого міста від більшевиків.

4. Всі зібрані гроші в дні свят підуть на допомогу жертвам війни.

Ювілейна комісія міська управа   13.8.42 р.

Джерело: Газета «Дзвін» - П'ятниця - 14 серпня 1942 року.

***

Оголошення

Командатура м. Кривого Рогу повідомляє:

В зв'язку з тим, що акт саботажу над німецькою військовою телефонною проводкою до встановленого терміну не виясвився, за наказом Команданта охоронної області 3, розстріляно 12.8.42 року слідуючих 10 заложників:

1. Михайло Серета
2. Семен Пономаренко
3. Олексій Майоров
4. Петро Габуда
5. Володимир Корж
6. Петро Білецький
7. Степан Жаботенко

8. Петро Дегтярьов

9. Василь Копійка

10. Володимир Лимаренко

13.8.42 року Міський комісар

Джерело: Газета «Дзвін» - П'ятниця - 14 серпня 1942 року.

***

Оголошення

Українська Допоміжна Управа міста Кривого Рогу в погодженні з паном Комісаром міста повідомляє батьків, що:

1. Всі діти, яким минуло 6 років, повинні з 1 вересня 1942 року відвідувати школу.

2. Школу повинні відвідувати також всі діти до 14 років включно, які з будь-яких причин не вчилися у школі.

3. Батьки, які не посилатимуть дітей до школи, будуть штрафуватись до 300 крб.

Голова Української Допоміжної Управи – Бусурманов

Зав. відділом народівити – Зеленский

Джерело: Газета «Дзвін» - Середа - 16 вересня. 1942 р.

***

Оголошення

Видача продуктових карток на листопад місяць цього року Міськторгом починається з 21 жовтня 1942 р.

Розпорядок видачі та термін звітності залишається попереднім, що його об'явлено в часописі «Дзвін» № 137, від 23 вересня 1942 року.

Українська Допоміжна Управа 20.10.42 р. Кривий Ріг

Джерело: Газета «Дзвін» - Середа - 21 жовтня. 1942 р.

***

Об'ява

За розпорядженням Державного Комісара України від 11 травня 1942 року введено новий порядок укладання шлюбів, а саме:

1. Всі шлюби необхідно укладати у чиновника громадських записів, які працюють при допоміжних управах м. Кривого Рога, Вечірній Кут та Фабрично-Заводській.

2. Церковне вінчання можливе лише після укладання шлюбу у чиновника.

3. Вступати в шлюб можуть чоловіки 18 років та жінки 16 років.

4. Перед укладанням шлюбу повинно зробити оголошення.

5. Шлюби, укладені після введення Німецького цивільного управління на Україні німецькими установами або іншими установами, на яких був покладений цей обов'язок, мають силу, якщо вони не протязі шести місяців після оголошення цього будуть письмово ствердженні п. Обласним Комісаром.

6. Розірвання шлюбів переведиться виключно через суд.

7. Шлюби, які утворені з порушенням правил, затверджених Державним Комісаром України від 11.5.42 р., будуть вважатися за недійсні.

27.10.42 р. м. Кривий Ріг   Українська Допоміжна Управа
Джерело: Газета «Дзвін» - Середя -4 листопада.1942 року.

***

Наказ поліції

3 7 –XI – 1942 року рух для українського населення заборонено від 19.00 до 5.00 годин.

Всі особи, які будуть затриманні без пропуску на право руху в цей час, будуть притягнені до суворой відповідальності

КНЕТЕН, міський Комісар-ГАНН, СС і поліцейстандорт-фюрер, Оберстлейтенант Шуц поліції.

Кривий Ріг   4. XI. 1942 року

Джерело: Газета «Дзвін» - 7 листопада. 1942 року

***

8 листопада **Зал музичної школи (Спортивна № 5)**

Платний денний концерт викладавців Криворожської музичної школи ім. М. В. Лисенка. В програмі: Бетховен, Моцарт, Шуберт, Шопен, Россіні, Гріг, Рахманінов, Гречанінов, Чайковський, Лисенко, Ревуцький, Костенко та інші.

Початок о 3 год. Дня. Каса відкрита з 10 до 3 год. дня 8 листопада.

Директор Музичної школи – ВДОВІЧЕНКО М. 08.11.42 р.
Джерело: Газета «Дзвін» - 7 листопада. 1942 року

***

Оголошення

Щоб підтримати КРЕС, необхідно прийняти міри відносно економії світла та струму.

В зв'язку з цим я не дозволяю користуватися різного роду електричним приладдям, особливо приладдям для нагрівання. Цим самим конфіскуються різного роду електричні приладдя і повинні бути негайно не пізніше до 20.11.42 року здані в Міськелектромережу. Контроль поліції буде перевіряти дотримання мого розпорядження. У кого буде знайдено електричне приладдя, той буде тяжко покараний.

КНЕТЕН – Міський Комісар 13.11.42 р. Кривий Ріг
Джерело: Газета «Дзвін»-Субота, 14 листопада 1942 року

***

Оголошення

Всі установи та підприємства м. Кривого Рогу повинні не пізніше 15 грудня ц.р. представити в Допоміжну управу, кім. № 15 список робочих та службовців, які бажають одержати землю під індивідуальні городи на 1943 рік.

Українська Допоміжна Управа
Джерело: Газета «Дзвін» - Серeda, 25 листопада 1942 року.

***

Листівка із закликом їхати на роботу в Німеччину

УКРАЙНЦЫ! 4

записывайтесь на работы в Германию.

Большевики разрушили Ваши фабрики и заводы. Германия нуждается в ваших рабочих руках, чтобы раз навсегда покончить с большевизмом.

Идите все и записывайтесь на работы в Германию.

ТАМ ВЫ ПОЛУЧИТЕ:

- такую же достаточную пищу, какую имеет немецкое население. Тот кто выполняет особенно тяжелую работу, будет иметь добавочный паек.
- Бесплатное и хорошее помещение.
- Бесплатный проезд туда и обратно.
- Часть Вашего заработка будет Вам выплачиваться в Германии. Остаток может быть положен на сберегательную книжку. На эти сбережения Вы сможете по окончании войны купить у себя на родине землю и устроить свое жилище.
- Ваши семьи будут получать от немецких властей во время вашей работы в Германии 130 рублей в месяц. За эти деньги они смогут покупать имеющиеся продукты, также как семьи работающих в немецких учреждениях в Украине.
- Во время Ваших прогулок в свободное время Вы увидите, как красива Германия.
- Вы сможете во всякое время переписываться с Вашими родными в Украине.
- После Вашего возвращения домой, Вы будете пользоваться преимуществами при наделе землей и при разверстке ремесленных предприятий.

Саботажники стараются путем обмана воспрепятствовать Вашей работе в Германии, они лгут Вам, говоря, что в действительности Вас пошлют на фронт рыть окопы.

Никогда и ни один украинец, который записался на работы в Германию, не был послан на окопные и другие подобные работы. Сотни тысяч украинцев, которые поехали в Германию работать, посылают своим родным восторженные письма о своей жизни и своей работе там.

Совершеннолетние члены ваших семей могут ехать и работать вместе с Вами.

Записывайтесь, чтобы увидеть Германию, работать там и познакомиться со страной.

„Пресса України“ с з об. в. Друк. в Луцьку. Зам. 648—42.

Gefangene in Kriwoi rog.

Полонені радянські воїни 253-ї стрілецької дивізії в концтаборі
(селище Гданцівка м. Кривого Рогу).
Фото німецького офіцера в серпні 1941 року.
(Фото з Бундесархіву, місто Берлін)

Загальний вигляд території концтабору в сел. Гданцівка
м. Кривого Рогу. Серпень 1941 р.
(Фото з Бундесархіву, місто Берлін)

Станція Довгинцево. Літо 1942 р.
Відправка остарбайтерів в Німеччину.
(Фото з Бундесархіву, місто Берлін)

Окупанта завантажують криворізьку руду.
(Фото з Бундесархіву, місто Берлін)

Mein Quartier und
die neue Arbeitersiedlung
in
Krivoi-rog.

Zersprengte Brücke vor
Krivoi-rog

21. 8. 1941

G 20

Фото німецького офіцера краєвидів м. Кривого Рогу. Серпень 1941 р.
(Фото з Бундесархіву, місто Берлін)

***

Секретно

**Обзорная справка
по архивно-следственному делу № 13331 по обвинению
ЕВТУХОВА Б.П.**

По приговору ЕВТУХОВ признан виновным в том, что он проживая в период немецкой оккупации в г. Кривой Рог, в сентябре 1941г. вступил в "ОУН". Являясь членом ОУН был назначен ответственным редактором газеты "Дзвін" и в этой должности работал с сентября по октябрь в 1941 г.

В декабре 1942 г. был назначен окружным пропагандистом и являлся членом Краевого Окружного провода "ОУН", а затем руководством "ОУН" был командирован в Западную Украину, где в лесах Львовской области в сотне "ОРЛИКА" прошел курсы пропагандистов. После в УПА проводил активную работу до 14.02.1945 г., т.е. до дня задержания.

*Джерело: Архів Управління СБУ по Дніпропетровській обл.
- Ф. Припинених справ. - Спр. П-12541. - Т.2. - Арк. 114.*

***

**Протокол допроса арестованной
МУХИНОЙ Любовь Трофимовны**

1919 г. рожд., уроженка с. Широкое Широковского р-на Днепропетровской обл., украинка, гр-ка СССР, из служащих, образование незаконченное высшее, беспартийная, не судима, до ареста проживала г. Кривой Рог Днепропетровской обл, Соцгород дом № 10 кв.57.

1946 года апреля 23-го дня г. Кривой Рог

Вопрос: Расскажите когда и при каких обстоятельствах вы стали принимать участие в работе антисоветской организации украинско-немецких националистов?

Ответ: Примерно с ноября м-ца 1942 г. я проживала в г. Кривой Рог у своей тетки МУХИНОЙ Акулины Силовны и работала уборщицей в доме гебитскомиссариата, где проживали служащие комиссариата – немцы. Одно время примерно в том

же месяце я возвратилась с работы и увидела, что в доме находится неизвестный мне мужчина. Тетка мне его откомендовала как работника комендатуры по имени СТЕПАН. С этого времени до 17 января 1943 года СТЕПАН проживал на этой квартире, где проживала и я. Первое время о нем я лично не знала. Приходя иногда с работы расстроенной я плакала дома и СТЕПАН старался утешить меня, говоря, что плакать не следует, а следует вести борьбу против немцев, что немцам здесь долго не быть и в то же время говорил, что при советской власти было много несправедливостей. Я, не зная его, перед ним своих чувств не высказывала но тетка сказала мне, чтобы я его не боялась и что он является хорошим знакомым ранее проживавшему у ней САЛАН Остапу, о котором /зв./ я знала, что он арестован немцами как националист и говорил что он так же идет против немцев и является националистом. Таким образом я узнала, что СТЕПАН является националистом и это подтверждалось теми взглядами которые он высказывал в разговорах по отношению немцев и Советской власти. Вскоре после приезда СТЕПАНА в квартиру зашел другой националист РОМАН и остался ночевать. В этот раз у нас с РОМАНОМ был разговор на тему о частной собственности где РОМАН говорил, что лучше если земля будет принадлежать частным лицам т.к. это было в Западной Украине. Но по этому вопросу я с ним не соглашалась, отстаивая принцип коллективного пользования землей. Так же не согласна я была и с убеждениями СТЕПАНА. В последствии РОМАН был убит при выполнении задания ОУН при покушении на следователя полиции ПАСТЕРНАКА, а СТЕПАН куда-то в январе м-це 1943г. выехал. Примерно через месяц на квартиру пришел некто "ОЛЕСЬ" также работник ОУН которого тетка откомендовала как знакомого СТЕПАНА. После этого ОЛЕСЬ бывал на квартире с промежутками через несколько дней с ним один раз был еще "ИВАН". С ОЛЕСЕМ у меня разговором на политические темы не было, а были разговоры житейского порядка. Примерно в Мае м-це 1943г. на квартиру явилась "ОКСАНА" так же руководящий работник ОУН и осталась проживать на квартире вместе со мной, правда не сразу, а через несколько дней.

Вопрос: Кто такие СТЕПАН, ИВАН, РОМАН, ОЛЕСЬ и ОКСАНА?

Ответ: Биографических данных о СТЕПАНЕ, ИВАНЕ и РОМАНЕ я не знаю. Знаю только то, что СТЕПАН и РОМАН из Западной Украины, откуда ИВАН, не знаю, но все они националисты.

ОКСАНА родом из Херсонщины, ее отец и мать тоже националисты. Имеет сестру по имени ЛЮБА которая училась в г.Днепропетровск в каком-то медицинском учебном заведении. У сестры был муж по имени ВАСИЛИЙ - так же националист. ОКСАНА так же имела имя УЛЬЯНА. Активный работник ОУН.

Вопрос: Продолжайте свое показание о связях с этими лицами как вы были втянуты в их работу?

Ответ: Проживая вместе со мной на квартире ОКСАНА интересовалась как я жила, где училась и очень хотела повидать наше село. Распрашивала о моих знакомых. Один раз в первый день как я ее увидела рассказывала положение на фронтах. Позднее говорила, что в г. Днепропетровск имеется человек, который оказывает помощь националистам в части приобретения одежды.

В один из выходных дней я пошла в с. Широкое ОКСАНА попросила меня, что бы я ее туда взяла и мы пошли вместе. Дорогой она спросила кто есть знакомый в Широкое, и я ей назвала своих знакомых в числе которых назвала КАРПЕЦ Нину. Придя в Широкое ОКСАНА попросила, что бы я ее провела к КАРПЕЦ, что я и сделала. У КАРПЕЦ мы пробыли около часа и пошли к моей сестре, о чем в этот раз КАРПЕЦ говорила с ОКСАНОЙ я не знаю т.к. в большинстве находилась с матерью КАРПЕЦ. Не помню или в этот день или в другой вернулись домой. Через несколько дней я опять пошла в Широкое и в этот раз ОКСАНА передала мне несколько написанных от руки стихотворений и две листовки содержания которых я не знаю для передачи их КАРПЕЦ. Придя в Широкое стихотворения и листовки передала КАРПЕЦ. Таким образом произошло моё знакомство с националистами....

Ответ: Моя практическая помощь в работе ОУН заключается в том, что я, когда был арестован националист ИВАН и ОКСАНА была необходимость переменить местожительства, предоставила ей для проживания свою квартиру по ул. Лермонтовская где она и проживала вместе со мной около десяти дней. По просьбе ОКСАНЫ я ходила к ней что бы показать ей личность следователя гестапо ПАСТЕРНАКА в отношении которого националисты как будто готовили террористический акт. Организовала встречу неизвестной мне женщине с руководящим работником ОУН ЛЕМКО. По какому поводу ей была необходима эта встреча не знаю. Это было примерно в конце августа 1943г. Помогала в налаживании связей ОУН, так примерно в конце сентября м-ца 1943г. помогла установить связь ЛЕМКО с ОНИЩЕНКО который в это время рекомендовал себя как националист, а впоследствии оказался участником партизанской группы, встречу я организовывала дважды, первый раз в г. Кривой Рог, а второй раз виделась с ЛЕМКО в с. Широкое где указала ему квартиру ОНИЩЕНКО. Выдавала литературу националистического содержания ОНИЩЕНКО которого я в то время знала по его словам как националиста и КАРПЕЦ Нине.

Вопрос: Где вы брали националистическую литературу?

Ответ: Две листовки которые я передала КАРПЕЦ мне дала ОКСАНА. Литературу которую я передала ОНИЩЕНКО я взяла в квартире ШИШКИНОЙ где находилась литература. На квартиру ШИШКИНОЙ литературу принесла ОКСАНА и я знала что она там хранится. Что я узнала от ШИШКИНОЙ после ареста ОКСАНЫ.

Вопрос: Сколько вы передали литературы ОНИЩЕНКО?

Ответ: ОНИЩЕНКО я передала стопку литературы, но какое количество не считала. Это были брошюры и портреты погибших националистов. Кроме того я передала печать и патроны.

Вопрос: Следствие располагает данными что вы выдавали националистическую литературу МИРОШНИЧЕНКО Марии и ШИШКО Надежде расскажите об этом.

Ответ: ШИШКО литературы я не давала. Литературу МИРОШНИЧЕНКО выдавала ШИШКИНА в моем присутствии...

Допрос прерван.

Допросил НАЧ. ОТД. ОББ Криворожского ГО
*Джерело: Архів Управління СБУ по Дніпропетровській
обл. - Ф. Припинених справ. - Спр. П-25046. - Арк. 82-84.*

***

Протокол допроса

г. Кривой Рог

18 октября 1945

Начальник Криворожского горотдела НКДБ Подполковник Амирханов, Зам. Начальника горотдела Майор Логвинов, и Прокурор города Кривого Рога Мл. Советник Юстиции Артёмко допросили обвиняемого –

БУСУРМАНОВ Алексей Никитич, 1892 года рождения, уроженец села Хоршево, Ново-Московского района Днепропетровской области, украинец, гражданин СССР, безпартийный, из рабочих, служащий, с высшим образованием, нигде не работает, 10 октября 1945 года прибыл из Германии как репатриант, не судим.

Допрос начат в 9 часов

Прерван в 16 часов

ВОПРОС: Установлено, что Вы, находясь на временно захваченной немцами территории Криворожья изменили Родине, добровольно служили у оккупантов бургомистром гор. Кривой Рога, активно содействовали им в установлении фашистского режима.

Намерены ли вы по этому поводу давать правдивые показания?

ОТВЕТ: Спустя несколько дней после захвата немцами гор. Кривого Рога, 17 августа 1941 года представитель оккупантов – ГОРБАЧЕВ Дмитрий, ему около 30 лет, по национальности украинец, какой местности уроженец для меня не известно, прибыв в город Кривой Рог вместе с немецкими оккупантами – созвал в городе узкое собрание граждан на котором присутствовала в большинстве интеллигенция – преподаватели школ и инженерно-технический персонал предприятий.

Перед собравшимися ГОРБАЧЕВ сделал доклад о необходимости выборов органов городского самоуправления. В своём

выступлении он клеветал на советскую власть, восхвалял немецких оккупантов и говорил что с их помощью «мы украинцы начнём строить свою самостійну українську державу».

На собрании была избрана Криворожская городская управа в составе:

Бургомистр города ШЕРСТЮК Сергей, отчества не знаю, украинец с высшим образованием, до войны 1941 работал на Коксохимическом заводе инженером, в 1942 году расстрелян немецкими оккупантами.

Заместителем бургомистра по промышленности – я, БУ-СУРМАНОВ.

Заместителем бургомистра по административным делам – ГАНН Федосей, отчества не знаю, 1898 года рождения, до войны 1941 года работал юристконсулом в ЦК Союза Горняков Юга, сейчас проживает в городе Кривом Роге, место работы его мне не известно.

Секретарь управы – ОЛЕЙНИК Андрей Иванович, 1913 года рождения, уроженец Кировоградской области, до войны работал преподавателем в одной из средних школ города Кривого Рога, место нахождения его для меня не известно.

Зав. Наробразом – ЗЕЛЕНСКИЙ Емельян Филиппович 1900 года рождения, украинец, до войны 1941 года работал преподавателем в Криворожском Пединституте, где он сейчас находится не знаю.

Зав. Здравотделом – СЕРЕБРЯНСКИЙ Михаил, 35 лет, украинец, до оккупации немцами Кривого Рога служил бухгалтером в одном из учреждений, вначале января 1943 года расстрелян немцами.

Зав. Земотделом – ЕФРЕМЕНКО, имени и отчества не знаю, ему около 45 лет, по специальности бухгалтер, место нахождения его для меня не известно.

Зав. Промышленным отделом – ТЕРЕЩЕНКО Федор Петрович, украинец, до оккупации немцами Криворожья работал горным инженером и преподавателем в Горно-рудном институте, сейчас проживает в городе Кривой Рог.

Зав. Местной промышленностью – МАГИЛАТ, имени и отчества не помню, украинец, по специальности инженер, сейчас проживает в городе Кривом Роге.

Зав. Жилищным отделом ЛЕЛИК, имени и отчества не знаю, украинец, где он работал до войны 1941 года не помню, место жительства мне его не известно, в должности заведующим жилищным отделом он прослужил 4 месяца, а потом его заменил ГОЙМАН, имени и отчества его не знаю, ему около 40 л., где он находится мне не известно.

Помимо указанных лиц, в городскую управу через несколько дней были введены в качестве заведующих отделами :

Зав. отделом благоустройства КУЗИН Петр Семенович, 1900 г., украинец, по специальности агротехник, где находится сейчас не знаю.

Зав. Строительным отделом СТАТИВА Иван Васильевич, 1885 г. Рождения, до войны 1941 года работал инженером в Криворожском Горкомунхозе в настоящее время проживает в городе Кривом Роге.

Зав. Отделом кадров – ПЕТИЙ, имени и отчества не помню, украинец, ему около 36 лет, где он находится не знаю.

Зав. Финотделом – ФЕСЕНКО, имени и отчества не помню, украинец, по специальности бухгалтер, до войны 1941 года работал в тресте «Руда», место нахождения его мне неизвестно.

Заведующий отделом пропаганды – ГОРБАЧЕВ Дмитрий.

С первых дней оккупации немцами Криворожского железнодорожного бассейна городская управа стала на путь внедрения среди населения идей украинского национализма.

Архів СБУ в Дніпропетровській області. – Ф. Припинених справ.- Спр. П.-25362.

***

Протокол допроса 25-го января 1946 г.

гор. Днепропетровск

Мы, замначальника УНКГБ по Д-О – полковник ТРЕТЬЯКОВ и ВИД нач.следотдела УНКГБ – майор – РАХМАНОВ, допросили в качестве обвиняемого КАРАБИЛЮ Михаила Пантелейменовича.

Допрос начат в 21 час.

– окончен в 18 час. 26-1-46 г. с перерывом с 4 ч. до 18 ч. 26-1-46 г.

С ЕВТУХОВЫМ КАРАБИЛО имел три встречи: 1. В парке, второй раз случайно встретил на квартире своего знакомого БОБ Василий, проживающий в городе Кривой Рог поселок Сухая Балка, улица и номер не запомнились, был преподавателем одной из школ г. Кр. Рога, его жена – БОБЕНКО Оксана, преподавательница языка и литературы в пединституте. КАРАБИЛО с ЕВТУХОВЫМ разговаривали у них на квартире наедине, из которого вынес, что ЕВТУХОВ приходил именно к БАБЕНКО, а не к ее мужу. С ней он поддерживал близкие отношения, но принадлежала ли она к ОУН КАРАБИЛО не знал. Третья встреча с ЕВТУХОВЫМ состоялась на квартире в конце апреля или начале мая 1943г. у КАРАБИЛО. ЕВТУХОВ призывал к вооруженному выступлению, целью которого могло быть оказание давления на оккупационные власти и в знак протеста против репрессий которым подвергались ОУНовцы. ЗАХАРЖЕВСКИЙ возражал и после обсуждения принято решение выступление не поднимать. Тогда же ЕВТУХОВ передал КАРАБИЛО на связь к ЗАХАРЖЕВСКОМУ. ЗАХАРЖЕВСКИЙ же после этого встречался с КАРАБИЛО трижды: у себя на квартире, у Карабило, а третий раз – в Райпотребсоюзе на работе у Захаржевского. В мае 1943 г. Захаржевский на связь "западнику" "ОЛЕСЮ", с которым Карабило был связан до августа 1943 г. и имел с ним 8-10 встреч. Встречи происходили: одна – на квартире КАРАБИЛО, все остальные - на улице или в заранее обусловленных местах. В апреле 1943 г. "ОЛЕСЬ" связал Карабило с другим западником, "клички его не помню, возраст лет 27-28, среднего роста, брюнет, глаза черные, акцент западника, где проживал и местонахождение его в настоящее время – мне не известно.

Во время встречи, этот западник в присутствии ОЛЕСЯ расспросив чем я занимался до войны, служили в армии и другие биографические данные, сказал мне, что учитывая, мои военные знания /до войны я был лейтенантом РККА/, они меня выделяют на положение военного инструктора в организации и, что я должен буду проводить военное обучение с участниками ОУН, на что я дал согласие. Западник дал мне в этот раз строевой устав – "впоряд" львовского издания 1937 г.

В отношении людей, с которыми я должен был заниматься, обусловили, что их мне передаст ОЛЕСЬ. С этими лицами я

должен был проводить занятия по изучению военного дела. С западником я больше не встречался и руководство осуществлял ОЛЕСЬ.

Вскоре же после этого, ОЛЕСЬ мне передал на связь участника ОУН -

1. ЛЮБЕНКО Ивана, 1917-19 года рождения, житель гор. Кривого Рога, проживал по 1-ой Больничной ул., дом № 127 /неточно/, до войны - учащийся, при немцах работал механиком жилищно-коммунального отдела горуправы. В настоящее время служит в Морфлоте.

Передал мне его ОЛЕСЬ на улице в обусловленном месте в районе завода "Пневматик". При немцах имел с ЛЮБЕНКО две встречи – у него на квартире, проводил с ним занятия по изучение строевого устава.

Когда и кем был завербован в ОУН ЛЮБЕНКО, я не знаю, разговора об этом у меня с ним не была. Впоследствии, я с ЛЮБЕНКО встречался, но занятия с ним не проводил.

Последний раз с ЛЮБЕНКО я имел встречу в июле 1945 г. в гор. Кривом Роге. Встреча была случайней, он приезжал домой в отпуск. При встрече мы договорились с ним, в случае ареста кого либо из нас – друг друга не выдавать. Других разговоров с ним о деятельности его, как участника ОУН – я не имел.

2. ШВЕЦ Иван, 25-27 лет, житель города Кривого Рога, до войны учился в Пединституте, при немцах работал в гортеатре артистом физгруппы. При отступлении немецких войск - выехал с работниками театра и местонахождения его в настоящее время я не знаю. Проживал в городе Кривом Роге, пос. Гданцевка, ул. Урицкого, номер дома не помню, 3 или 4 дом от улицы Металлистов, в сторону вокзала по левой стороне, квартира №6 /не точно/ на втором этаже.

Со ШВЕЦ Иваном я установил связь в июле 1943 года. ОЛЕСЬ мне называл его фамилию и адрес и предложил мне связаться с ним самому на квартире ШВЕЦ. При этом ОЛЕСЬ мне сказал, что ШВЕЦ им о предстоящей встрече со мной предупрежден и при встрече с ним, должен назвать свою фамилию и сказать, что пришел к нему по поручению ОЛЕСЯ. Со ШВЕЦ мы знали друг друга в лицо еще со времени совместной учебы в

пединституте в 1938 году, занимались мы на разных курсах, и в это время знакомства не поддерживали...

Со ШВЕЦ я провел одно занятие у него на квартире по изучению строевого устава.

Второй раз я имел с ним встречу в августе месяц 1943 года в здании театра. В это время в гор. Кривом Рогу проводились массовые репрессии участниками ОУН органами СД и полицией.

ОЛЕСЬ дал мне указание на некоторый промежуток времени уволиться с работы и по возможности скрываться, и об этом же предупредить ШВЕЦА и других лиц с кем я был связан к тому времени.

При второй встрече со ШВЕЦОМ, я его проинструктировал об указаниях ОЛЕСЬ и связь с ним прекратил.

При первой встрече со ШВЕЦОМ, я предлагал ему принять участие со мной по убийству следователя полиции "СД" ПАСТЕРНАК, но он от этого отказался. Поясняю, что ПАСТЕРНАК вел следствие по делам арестованных участников ОУН. ЗАХАРЖЕВСКИЙ и "ОЛЕСЬ" в беседах со мной предлагали убить его с тем, чтобы ослабить репрессии против оуновцев. Об этом я и говорил со ШВЕЦОМ.

3. Участника ОУН, по имени МИХАИЛ, фамилии его не помню, житель гор. Кривого Рога, лет 25, при оккупации работал токарем мастерской как будто бы промкомбината или местпрома / мастерская по выделке изделий ширпотреба - находилась на базаре/, проживал он в районе горполиклиники, точного адреса не помню.

Встреча у меня с МИХАЙЛОМ состоялась, после чего мы пошли к нему на квартиру, где пояснил, что я являюсь военным инструктором и он, по указанию ОЛЕСЯ передается мне на связь дня обучения военному делу. В этот же день, я с МИХАЙЛОМ провел занятия по изучению строевого "занятия". С МИХАЙЛОМ я имел еще две встречи по указанию ОЛЕСЯ в конце июля или начале августа 1943 года.

ОЛЕСЬ мне сообщил, что он налаживает множительный аппарат на подобие стеклографа, для печатания, листовок и предложил через меня МИХАЙЛУ выточить механический валик, что я и сделал. МИХАИЛ выточил необходимый валик, ко-

торый я передал ОЛЕСЬ. МИХАИЛУ я говорил, что этот валик нужен ОЛЕСЮ для стеклографа.

4. Участник ОУН ШАНДА Григорий Иванович, лет 25, житель гор. Кривого Рога, проживал в районе горполиклиники, но точно адреса его не знаю.

Его брат – ШАНДА Иван Иванович при немцах работал инспектором наробраза.

В беседе со мной, ОЛЕСЬ назвал ШАНДУ Григория, как участника ОУН и намечал его передать мне на связь, для прохождения военного обучения, но впоследствии, по неизвестной мне причине, свое решение изменил, пояснив мне, что ШАНДА он передаст другому лицу, кому именно он не назвал.

Таким образом, с ШАНДА Григорием я связи не имел.

5. ШУЛИКА Петр, лет 26, житель г. Кривого Рога, проживал пос. рудника "ОКТЯБРЬ", вблизи парка, точно адреса не помню. Чем занимался он до войны и в период оккупации я не знаю... С ШУЛИКА Петром и другим участником ОУН я встретился в назначенное время к месту явки они пришли оба. После взаимного опознания по паролю я стал вести с ними беседу о дальнейших занятиях. Следующая встреча была назначена на квартире у ШУЛИКИ Петра, примерно через неделю

В назначенное время я приехал к ШУЛИКА Петру на квартиру, второй участник ОУН тогда не явился.

В беседе с ШУЛИКА, он сообщил, что он имеет военное звание мл. лейтенанта РККА и с военным делом знаком. Тогда я выяснил, что он мой односельчанин, т.е. уроженец села Боковое, Долинского района, Кировоградской области.

В связи с тем, что ШУЛИКА знаком с военным делом, да к тому же у меня с собой не было соответствующей литературы, то занятия с ним я не проводил.

6. Фамилии, имя участника ОУН, переданного мне на связь ОЛЕСЕМ вместе с ШУЛИКА Петром, я сейчас не помню, на вид ему лет 26, среднего роста, блондин, проживал он где то в районе рудника "Октябрь", адреса его не знаю и у него на квартире не бывал.

Эти шесть человек были переданы мне ОЛЕСЕМ для проведения с ними военных занятий. ...

/При встрече КАРАБИЛО с участником ОУН МИХАЙЛОМ /п.3/ и ОУНовцами ШУЛИКОЙ П. и его товарищем /п.6/ использовались такие опознавательные знаки: КАРАБИЛО стоял с велосипедом, а люди, с которыми была назначена встреча, должны были проходить мимо него с газетой. Дальнейший разговор начинался, после обмена паролями/.

Вопрос: В каком направлении намечалось использоваться лица переданные вам на связь для обучения их военному делу?

Ответ: По этому вопросу, ОЛЕСЬ и другой западник пояснили мне, что таким путем намечается подготовка офицерских кадров для украинской армии. ...

Допрос прерывается в 4 часа 26/І-46 г.

Допрос обвиняемого КАРАБИЛО М.П. возобновлен в 12 часов 26/І-46 г.

Вопрос: Назовите других известных Вам участников ОУН.

Ответ: Из других участников ОУН, которых я ранее не называл, мне известны следующие

1. КРИЧАНОВ Иван, в период немецкой оккупации проживал в гор. Днепродзержинске на поселке АТЗ, работал доктором поликлиники.

В июне месяце 1943 г. ОЛЕСЬ сообщил, что в связи с массовыми арестами членов ОУН СД КАРАБИЛО должен уволиться с работы. В то время К. работал контролером в бюро заготовок и увольняться ему было трудно. ОЛЕСЬ предложил симулировать болезнь и сообщил, что в поликлинике АТЗ в Днепродзержинске врачом КРИЧАНОВ и К. должен к нему поехать с запиской от ОЛЕСЯ с тем, чтобы тот выдал справку о болезни КАРАБИЛО. Последний выехал в Днепродзержинск, на ст. Баглей разыскал квартиру КРИЧАНОВА, передал записку, и получил требуемую справку. Связь установилась лишь по записке. Других данных по КРИЧАНОВУ нет/.

2. КРАВЧЕНКО или КРАВЧУК, фамилии точно не помню, возраст лет 25-26, среднего роста, темный шатен.

/О его принадлежности к ОУН К. судит по тому факту, что при встрече с ОЛЕСЕМ возле рудника "Октябрь", тот свободно говорил о делах организации /т.е. Кравченко говорил/, больше ничего не известно/.

Кроме названных мной участников ОУН, я полагал о принадлежности к этой организации некоторых лиц, как-то:

1. МАТВЕЕВ, имя его не знаю, лет 30-33, житель гор. Кривого Рога, проживает по МОПРовской улице, недалеко от Херсонской улицы, дом одноэтажный, глинобитный, по профессии – учитель, при немцах работал в школе № 12, в настоящее время как-будто находится на службе в РККА.

/Заключение о причастности к ОУН МАТВЕЕВА КАРАБИЛО делает на том основании, что его разыскивал ЕВТУХОВ, и просил указать ему, где находится улица МОПРовская, на которой живет МАТВЕЕВ/

2. БАБЕНКО Оксана, лет 30-32, учительница гор. Кривого Рога, проживает по адресу поселок "Сухая Балка", точно адреса не помню. До войны работала преподавателем литературы в Пединституте, при немцах нигде не работала, в 1945 году работала в Стройспецтресте, должность не знаю.

/О БАБЕНКО КАРАБИЛО упомянул, как об участнике ОУН, потому что встретил на квартире ее мужа ЕВТУХОВА, хотя муж политикой не интересовался. А БАБЕНКО и ЕВТУХОВ знали друг друга еще с довоенного времени по совместной работе в пединституте. /

3. БУХОНЕВИЧ, имя и отчество не знаю, лет 35 житель города Кривого Рога, при немцах работал директором коммунального банка, после изгнания оккупантов работал заведующим городской сберкассой.

БОХАНЕВИЧ знал братьев ОЛЕЙНИКОВ – Андрея и Владимира, последний работал директором школы 5, в которой преподавал КАРАБИЛО, а Андрей работал секретарем горуправы. Осенью 1941 года К. был в кабинете у В.ОЛЕЙНИКА по делам школы и в это же время там же был и Андрей ОЛЕЙНИК, который попросил передать записку БОХАНЕВИЧУ и сообщить ему ответ. КАРАБИЛО пошел в коммунальный банк и по дороге записку прочитал: в ней было – "Что там случилось, сообщи". БОХАНЕВИЧ, прочитав записку, сказал КАРАБИЛО: "Передайте Андрею, что в управе полиция арестовала несколько человек". Действительно, было известно в городе, что в управе арестованы 7 ее работников – националистов. ОЛЕЙНИК Ан-

дрей печатал статьи в газетах и выступал на собраниях. Впоследствии он был арестован полицией как украинский националист, о чем КАРАБИЛЮ сказал брат Андрея – Владимир, некоторое время находился под стражей, но был освобожден/...

Вопрос: Какую Информацию о положении и перспективах деятельности ОУНовского подполья вы передали ЗАХАРЖЕВСКОМУ через связную ОКСАНУ?

Ответ: На имя ЗАХАРЖЕВСКОГО, я написал письмо и передал его ОКСАНЕ. В этом письме я подтвердил, что так же как и прежде являюсь врагом советской власти и идейным националистом. Заверил его, что он может полностью на меня положиться в проведении любого мероприятия против советской власти.

Я сообщил ему, что люди у меня имеются и имею возможность установить связи с участниками организации в Кировограде, Днепродзержинске. /.../

Вопрос: С какой целью вы хранили оружие и националистическую литературу до момента вашего ареста?

Ответ: Будучи враждебно настроенным к ВКП/б/ и советской власти и убежденным украинским националистом, я хранил у себя оружие и антисоветскую националистическую литературу, имея в виду использовать все это в своей практической работе, -как участника ОУН.

Как показал я выше, связь с руководителями ОУН в гор. Кривом Роге у меня прервалась в августе 1943 года.

В последующем я имел цель связаться с оуновским подпольем продолжать антисоветскую работу, т.е. распространять националистические идеи, среди населения вербовать в ОУН новых участников и в необходимый момент с оружием в руках вести борьбу против советской власти, для этого я и хранил оружие и литературу.

Вопрос: С этой же целью вы приобрели оружие?

Ответ: Нет, оружие я приобрел тогда именно для совершения убийства работника "СД". Признаю, что намерения этого я не только не выполнил, но даже и не делал попытки к этому. После же изгнания немецких войск, оружие я оставил у себя для использования в борьбе против советской власти.

Вопрос: Какую деятельность Вы провели, как участник ОУН за период после изгнания немецких оккупантов?

Ответ: Связь с оуновским подпольем, как мною указывалось выше была установлена в ноябре 1944 г. с ЗАХАРЖЕВСКИМ, который в своем письме мне сообщал, что в декабре 1944 года приедет в гор. Кривой Рог для разворота деятельности ОУН, но до момента моего ареста, ЗАХАРЖЕВСКИЙ не приезжал и связи у меня с ним после этого не было. Другой практической работы я не проводил.

Вопрос: Как показали вы выше в своей информации ЗАХАРЖЕВСКОМУ, вы сообщили, что располагаете людьми и имеете большие возможности по развороту деятельности ОУН в Кривом Роге, Кировограде, Днепродзержинске и Днепропетровске.

Назовите участников ОУН и других антисоветски настроенных лиц, кого именно вы имели в виду, давая эту информацию ЗАХАРЖЕВСКОМУ.

Ответ: Действительно, в сообщении ЗАХАРЖЕВСКОМУ, я информировал его, что сохранились кадры участников ОУН и, что имеется возможность установить связь с организациями ОУН в Кировограде, и Днепродзержинске. Указывая об этом, я имел в виду исключительно тех лиц, с кем я был ранее "при немцах" связан, как с: участниками ОУН и на кого я предполагал, как причастными к реорганизации, и именно к этому времени находились или могли находиться в Кривом Роге.

1. ЛЮБЕНКО Ивана

2. ШУЛИКА Петра

3. ШВЕЦ Ивана

4. МИХАИЛА /токаря/

В Кировоградской области, ст. Долинская -

КОЛОС Владимира,

По Днепродзержинску.-

КРИЧАНОВА Ивана. /.../

Допрос прерван в 18 часов 26/І-1946 г. Показания с моих слов записаны правильно и мною прочитаны.

Допросили: Зам.начальника управления НКГБ по Д/о полковник – ТРЕТЬЯКОВ.

ВРИД нач.следотдела УНКГБ по Д/о /підпис/

Джерело: Архів Управління СБУ по Дніпропетровській обл. - Ф. Припинених справ. - Спр. № 3560. - Арк.91-98.

***

Листівка-заклик ОУНівських підпільників до окупованого населення (початок 1943 р.)

Прочитай і підкинь непомітно своєму другові!

Червоноармійці – українці!

Московсько-більшовицькі імперіалісти готують Вас на гарматне м'ясо для нових підбоїв і кривавих війн. В той же час вони жорстоко знущаються над Вашими рідними, придушують національно і визискують економічно весь український народ.

Брати-червоноармійці! Годі дальше терпіти наругу і спокійно дивитися на народні кривди. Вся зброя у Ваших руках! Оберніть свої штики проти кремлівських катів і експлуататорів! Включайтесь у всенародну боротьбу за своє національне і соціальне визволення, за Українську Соборну Державу!

Українські повстанці

Джерело: Слободянюк М. А., Шахрайчук І. А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941 - 1945) - Дн-ськ; 2004 - С. 52.

***

Недільний план демонстрування кіно-фільмів кінотеатрами Криворіжжя

Кінотеатр «Капітоль» – Блакитна сукня	6 – 8.1.1943
«Скала» – Танок навколо світу	8 – 14.1
«Весела Гданцівка» – Зірка з Ріо	8 – 10.1
Саксагань – Блакитна сукня	9 – 10.1
Шмаково – Блакитна сукня	9 – 10.1
Дубова Балка – Любов до матері	9 – 10.1
Глєєватка – Любов до матері	9 – 10.1
Суха Балка – Роберт Кох	9 – 10.1
Олександровськ – Веселі волоцюги	9 – 10.1
Калачевськ – Веселі волоцюги	9 – 10.1
Жовта річка – Поворот до щастя	9 – 10.1
П'ятихатки – Пандур Тренк	8 – 12.1
Інгулець – Золота маска	8 – 10.1

шах. Кривий Ріг – Зрадливий Екегард	8 – 10.1
Долгинцево – Три Габріелі	8 – 10.1
Тени Харина – Анелія	8 – 10.1
село Лозоватка – Люблю тебе	8 – 10.1
Софієвка – Дуня	8 – 10.1
Олександродар – Шлюб з перешкодами	8 – 10.1
Криворізька контора «Україн-фільм»	4.1.43 р.

Джерело: Газета «Дзвін» - Серeda, 25 листопада 1942 року

***

Приложение 4 Обобщенные сведения о казнях, совершенных на Украине оперативной командой 6

Период	Всего казнено	В том числе евреи	Примечание
30.06-18.08.41	св.1000?	900?	В Добромиле (133), Львове (св.600), Золочеве (16), Копычницах, Виннице (146)
19.08-31.08	803	705	В Виннице (600), Кировограде (48), Кривом Роге (155)
1.09-13.09	60	?	
14.09-27.09	71	26	
28.09-4.10	288	179	В Кривом Роге (10)
5.10-25.10	1109	1100	
26.10-2.11	79	43	
3.11-9.11	136	113	
10.11-16.11	61	47	
17.11-23.11	105	61	
24.11-30.11	1074	226	
154 дня	ок.4900	ок.3500	В том числе 800 психбольных из Игрень до
6.02-12.02.42	378	149	
13.02-19.02	493	369	

Джерело: Таблица составлена по «Донесениям о событиях в СССР» №№ 11, 19, 24, 86, 94, 111, 132, 135, 143, 156, 173, 177.

// Див. Круглов А. Без жалости и сомнения. Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941-1944 гг. – Часть III. – Днепропетровск: Центр «Ткума»; ПП «Лири ЛТД», 2009. – С.204.

***

Оголошення

Держгоспи Криворізького району провадять безперервно прийом робочих (чоловіків та жінок). Житло та харчування забезпечують Держгоспи.

Бажаючі працювати в Держгоспах для оформлення на роботу повинні звертатися безпосередньо до директора Держгоспу.

Гейтсберляйтер К. Ф. Р. Шміргель Кривий Ріг, 14.5.43.
Джерело: Газета «Дзвін» - Субота, 15 травня 1943 року.

***

Німецька окупація у спогадах криворіжців. (Г. Зубенко, Д. Терехов)

«...У родині Зубенків й досі пам'ятають, як їх родичам вдалося уникнути цієї долі (*доли тих, кого вивозили на примусові роботи – ред.*). Сім'я, опинившись у німецькій окупації, працювала у радгоспі № 24, що знаходився поблизу сучасної зупинки «Руднична» на НКГЗК. На роботу ходили пішки із Гданцівки! Чому так далеко? Тому що працюючих у цьому радгоспі майже не вивозили у Німеччину. Справа в тому, що керував радгоспом місцевий чоловік, який турбувався про своїх людей. Як тільки окупаційна влада надсилала у радгосп мобілізаційні листки на відправку у рейх, він їхав на біржу праці із хабарем: медом, маслом, яйцями тощо. Задобрені чиновники ставили на листках червону полосу, тобто подовжували строк броні й мобілізація на деякий час відкладалася. У 1943 році, коли від Німеччини вже не міг рятувати й радгосп, люди почали переховуватися, деякі навмисне шкодили власному здоров'ю: роздирали до крові ноги й змащували часником, рани нестерпно боліли, однак у Німеччину у такому стані не брали.

Та врятуватися вдалося не всім. 12 вересня 1942 року о другій годині дня чергова група радянських людей під посиленням конвоєм німецьких автоматників прямувала із Соцміста на ст. Червона, щоб бути відправленою на каторжні роботи у Німеччину. У цій групі був вчитель криворізької СШ № 19 Власков Олексій Іванович. Спогади про його перебування у німецькій неволі займають три товстих зошита. У Німеччину майбутніх оstarбайтерів везли як худобу, у вагоні для вугілля, де не було жодної лави чи будь-якого іншого пристрою для сидіння, у туалет водили під конвоєм. Через кілька днів вивезені із Кривого Рогу люди опинилися у м. Бохум, що у Західній Німеччині. Вони були поселені у бараці й виконували різноманітні роботи. Гучна сирена піднімала їх на роботу о четвертій годині ранку, між тим лягали спати майже опівночі: їдальня була малою і людей годували у кілька заходів. «Раціон» був дуже обмеженим: похльобка, кусинчик маргарину й хліба (вранці хліба, як правило, не давали), порція була настільки малою, що її навряд чи вистачило б шестирічній дитині. Вранці люди їли поспіхом, на ходу. За кожним кроком працюючих пильнували озброєні конвоїри.»

Джерело:

Війна у пам'яті поколінь. Матеріали міжрегіональної наукової конференції, КТУ, 30 вересня 2004 р. – Кривий Ріг: Мінерал, 2004. – С. 17.

***

«Тяжкий спогад. Розповідь свідка війни А. Немченка»

Давно це було, але багато подробиць тієї страшної трагедії, яка мала місце в Кривому Розі погожого осіннього дня 1941 року на пагорбі між шахтою №5 рудника імені Ілліча та селищем ім. Шевченка (ім. Галахова), дитяча пам'ять зберегла на все життя; мені в той період було вже 7 років.

Добре виспавшись я вийшов на подвір'я. В цей час в двір зайшов дебелий дядько з кремезною і довгою, майже в його зріст, палицею. Він попрохав води і баба Палажка винесла йому літровий мідний кухоль. Дід Іван запитав того чоловіка, чого це в його така спрага. Поліцай відповів, що буде охороняти колону

«жидів», яких зараз гонять на розстріл. Набожна баба Палажка зойкнула і перехрестилася. Дід Іван запитав, за що їх будуть убивати і скільки ж їх. Поліцай розсерджено сказав, що жидів треба убивати скрізь і Гітлер так і вчинить, коли завоює весь світ, а сьогодні розстріляємо 2000 чоловік. Після цих слів поліцай пішов в бік Криворізького холодильника, а я з сусідом-однолітком вирушили за ним. Коли ми вийшли з вулиці Центральної, то побачили, що на північній околиці селища була група жителів обабіч дороги з міста, а на підході до Криворізького холодильника – з'явилася голова великої колони людей. Впродовж всієї вулиці Степової на відстані метрів 5-10 стояли поліцаї з ломаками але без форми, а чоловік через 5 – поліцаї в формі і з рушницями. Позаду поліцаїв метрів за 30 стояли німці з автоматами і з собаками. Крім того колону теж оточували поліцаї і німці при зброї. Коли колона звернула з шляху, який веде в село Широке на шлях до шахти №5, в колоні почався гамір і замішання. При цьому відносно чіткий стрій людей порушився і поліцаї та німці почали палками і нагаями бити приречених, щоб відновити порядок. Майже всі в колоні, крім малих дітей, несли вузли різних розмірів і валізи. Після повороту з центральної дороги бранці почали масово кидати речі, котрі підбирали поліцаї і викидали далі на узбіччя дороги, щоб вони не заважали рухові колони. Позаду колони їхали поліцаї, які підбирали кинуте. За пішою колоною їхали брички, якими правили вірогідно ще не переодягнені поліцаї. На них знаходились старі чи хворі євреї, які напевне не могли йти.

Після бричок з євреями йшла колона червоноармійців, багато з яких були явно поранені. Довжина колони червоноармійців була не велика (можливо метрів 50-100). Після колони червоноармійців їхали декілька бричок з пораненими червоноармійцями.

Колона була вишикувана по 4 чоловіки і довжина її була десь метрів 500. Якщо вважати відстань між рядами 1 м і враховувати, що багатьох дітей несли на руках, то, напевно, кількість приречених в колоні була не менше 2000 чоловік. Вірогідно поліцай на нашому подвір'ї сказав правду.

Біля шурфу (вірогідно розвідувального) карателі встановлювали 2 кулемети. Декілька німців одягати протигазу, взяли відра і пішли в балку. Там вони почали забирати дітей десь років до 3 і підносили до німців з відрами. Ті виймали з відер щітку (квач) на палиці і ширяли в обличчя дитині. В відрах вірогідно була сильна отрута, тому що діти миттєво ціпеніли і їх кидали на вози. По мірі їх заповнення цих дітей відвозили до шурфу і кидали в нього. Тих хто не віддавав дітей били в обличчя прикладом рушниць, ті падали і тільки потім забирали дітей. Після страти дітей десь через півгодини німці почали збирати першу партію приречених, відділяючи їх від гурту. Але, як виявилось, не всі діти були страчені, так як на страту і після цього несли дітей. Ті, кого хапали поліцаї, намагались вчепитись за тих, кому випала доля прожити ще кілька хвилин. Для того, щоб відділити гурт для страти, поліцаї, напевне, били залізними стрижнями, так щоб скалічити їм руки. Першу партію чоловік з 30 формували відносно довго. Непритомні залишалися лежати на землі. Цю партію прикладами і ціпками гнали до шурфу, де строїли півкільцем. Декількох з тих, хто не підкорявся, розстріляли з пістолетів. Тих же, хто залишився, розстріляли з кулемета за декілька секунд. Поліцаї і німці пішли за іншою партією, а в цей час інша група німців і поліцаїв уже гнала другу партію на розстріл. Після невдалої спроби використання кулеметів розстріл проводився з пістолетів, точніше короткоствольної зброї. Кати підштовхували людей поближче до шурфу, стріляли в обличчя і штовхали в шурф. Після страти гурту, трупи, що залишились біля шурфу за руки і ноги вкидали в шурф.

Після цього, в шурф були кинуті декілька гранат. Потім підіхали 2 вантажівки (ЗІС-5), з котрих поліцаї скинули в шурф сіль (це я встановив по залишкам солі біля шурфу через декілька днів). Інші поліцаї копали 4 ями на невеликій відстані від шурфу. Потім вантажівка (німецька) підвезла 4 авіабомби (чи великі снаряди) і по одній поклали в кожну яму. Після цього поліцаї і німці були відведені в балку Червона. Після підриву бомб утворилась воронка десь метрів 3-4. Поліцаї колоною пішли в напрямку міста, а німці обдивились місце страти і шлях бранців до шурфу, напевне, вони шукали цінності. Потім сіли на 3 вантажі-

вки і декілька легковиків і теж поїхали в напрямку міста. На місці страти залишилося біля 10 поліцаїв.»

Джерело:

Війна у пам'яті поколінь. Матеріали міжрегіональної наукової конференції, КТУ, квітень 2010 р. - Кривий Ріг: Видавничий центр КТУ. 2010. – С. 24 – 29.

***

Один із фрагментів пам'яті про війну ... (Розповідь професора П. Федоренка)

Федоренко Павло Йосипович. 1936 року народження, у добу окупації проживав у м. Кривий Ріг, вул. Херсонська, 37 (нині ця вулиця носить ім'я Героя Радянського Союзу Івана Васильовича Лавроненка, який народився в цьому районі)

Цей фрагмент моїх спогадів пов'язаний з першими місяцями війни. Літо-осінь 1941 року ми переживали дуже тяжко. Саме тоді, в серпні 1941 р., коли почалися нальоти ворожої авіації на місто, з репродуктора часто-густо лунав сигнал «Повітряна тривога!» – а це означало, що я мав брати свій маленький чемоданчик з йодом, зеленкою, бинтами і скромною їжею і разом з мамою і сестрою ховатися у погребі; він, до речі, зберігся й досьогодні. Переховувалися в ньому ми й тоді, коли Кривий Ріг уже був окупований німцями, бо залишатись у хаті в період бомбардування було дуже небезпечно. Тоді мені було всього сім років і я не міг знати, що і в погребі небезпека не менша, аніж на відкритій місцевині. Але було так, як було.

Сьогодні я не можу точно пригадати, чому і коли у нашому погребі з'явилася молода жінка років 35-40. Це була єврейка. На жаль, я геть забув її ім'я, хоча й довго пам'ятав... Чи вона сама «прибилася» до нашої схованки, чи її привела мама – я цього не знаю. Але достеменно знаю одне: тоді ми усі (і я теж) знали, яка небезпека чекала на нашу родину: коли б німці дізналися, що в нас переховується єврейка – розстріл усім неминучий! Добре пам'ятаю, що вона була мовчазною, більше слухала й весь час говорила мамі, що хоче потрапити до «своїх». Як і де це могло б

бути, вона не говорила. Утім, напевне, і сама вона добре не знала, де вони ті свої...

Одного разу, коли вже пройшла німецька облава, вона рішуче сказала, що повинна нас покинути, бо їй так треба, і нам краще буде. Вона попросила одяг і платок, а мама дала їй ще й ціпок, таким чином вона хотіла б, щоб виглядала як старенька бабуся. Прощання не обійшлося без сліз і поцілунків. Пам'ятаю, як мама їй сказала: «Куди ти оце йдеш в таку темінь, кругом німці». Вона нічого не сказала й пішла.

Важко мені згадати, скільки пройшло часу від того, як та жінка-єврейка пішла від нас, до того дня, коли мама побачила, як німці гнали колону євреїв і серед них була... наша знайома. Яка їй чекала доля, можна лише здогадуватись: напевне, і вона «згоріла» в тому страшному пеклі, яке зветься голокост. А може й ні?

Джерело: Війна в пам'яті поколінь (Матеріали міжрегіональної наукової конференції, жовтень 2013 р., м. Кривий Ріг) Випуск III / – Кривий Ріг, 2013. – С. 23

***

26 серпня 1941 р.: Трагедія заручників стадіону «ЛОКОМОТИВ»

Розповідає (16 травня 2011 року) Прокопенко Георгій Андрійович, 1936 року народження, син одного з тих 14 бранців – цивільних заручників; яких 26 серпня 1941 р. окупанти розстріляли в Кривому Розі в сел. Довгинцево. То була перша на Криво-ріжжі й на Дніпропетровщині розправа над мирними громадянами, каральна акція упокорення й залякування людності краю.

- Георгію Андрійовичу! Ви обіцяли розповісти про трагедію 1941р. та про Вашого батька, який був у заручниках.

- Ми жили в Довгинцево. По Тупіковій вулиці під самим кладовищем. Це там, де і зараз воно є. Жив я з батьками.

- А скільки років Вам було?

- Я з 36-го, то ж, считайте, вже 5 год було, як німці заскочили в Довгинцево.

- *Тож війну пам'ятаєте?*
- Помню... (Довга пауза, мовчання).
- *Ви обіцяли мені про батька розповісти.*
- Обіцяв... (мовчання). Але дуже вже важко розказувати...

Хвилююсь... Та й не знаю як.

- *Давайте я буду запитувати, а Ви відповідайте. Що трапилось у Вашій родині у вересні 1941 р.?*

- Як він (німець – В.С.) прийшов, то батько якось пішов до станції (до вокзалу – В.С.) й базару, щоб достати харчів. Хліба треба було. Ну, він і пішов (пауза...). Як на розведку. Ми ж жили як на окраїні Довгинцево... аж коло путей, де кладбище... Ну пішов він по хліб... (Пауза).

- *А далі...*

- Ну, пішов він і нема, і нема його... Ждали-ждали, а потім люди сказали, що там була облава... Мабуть, взяли і його, і краще за все йти до стадіону («Локомотив» - В.С.), бо саме там їх посадили й там тримали під охороною.

- *А за що ж його взяли? І чи ще були ж такі, як він?*

- Тоді багатьох взяли! Мати казала, що повний стадіон. Може чоловік 500. І всіх там держали. Ну, й охороняли. А за що взяли, питаєте? А хто його знає. Потім казали, що неначе хтось стріляв у німця на Серафимовича (це нинішня назва вулиці, а в 1941 р. – вул. Сталіна – В.С.). ...Там коло паровозного депо наче стріляли в нього. Та хто його знає...

- *І зробили облаву, щоб знайти того, хто стріляв?*

- Виходить так. І батько попав під неї...

- *Як я розумію, то окупанти взяли заручників. Так мені розповідали мої родичі – дід, бабця, дядько Михайло та інші. Це була каральна акція із захопленням заручників...*

- Можна і так сказати... Їх взяли і потребували видати того, хто стріляв. А хто там знає, хто стріляв... Чи, може, й не стріляли... Хто тепер знає...

- *І що ж далі?*

- Мати туди ходила і не раз. Нас не пускала. Ми з сестрою були дома. Та її до батька не пускали...

- *А коли їх схопили? Якого числа?*

- Та оце як тільки німці прийшли. Батько не робив. Не ходив на роботу.

- *А де він до того робив? При наших він ким працював?*
- Осмотрщиком вагонів. Він був у поїздній бригаді та їздив– дивилися за буксами, масло доливали, паклю клали... А як німці прийшли, він вже не ходив на роботу.
- *Якого року народження Ваш батько?*
- 1907 року... йому було 34 годи. Згадав: він був партійним (насправді Прокопенко Андрій Петрович був кандидатом у члени ВКП(б) – В.С.).
- *Повернемося на стадіон.*
- Ну, держали їх там дня 3, а може й більше (довга пауза). Мати носила передачі.
- *А потім сталась та трагедія?*
- Да. Нам передали, що був розстріл... Пішла мати та узнала, що 14 чоловік розстріляли... (Пауза). І батька... Люди казали, що батька назвали по фамілії й добавили вже до тих, кого одібрали... Ну й повели. ... Мати ходила й просила, щоб дали поховати, та не давали... (Йдеться про тіло загиблого – В.С.).
- *І довго не давали?*
- Мабуть, дня три.
- *А де розстрілювали і коли?*
- Та поряд зі стадіоном... Там було, як толока... балочка така... Тепер цього немає. Застроїли. А було це рано-рано 26-го.
- *А точніше знаєте це місце?*
- Конешно, знаю. Там, де вул. Обнорського... Ну, де остановка «Вул. Вернадського»... Ото там вони й лежали днів 3-4, а може, й 5. А потім самі ж вони (німці – В.С.) там же їх і поховали. Всього було 14 чоловік... Там була довго їх могила.
- *На вулиці Обнорського?*
- Да. Наверно, в году 60-му їх перезаховали вже на Серафимовича. Льотчики з Кагановича і СМП-343 перезаховали їх. Я був там...
- *А хто розстрілював? Хто ловив їх? Поліцаї? Німці?*
- Все це німці. Поліцаїв там не було. Про них люди не казали. Казали – німці.
- *Тож виходить, що їх розстріляли як мирних заручників... А, може, серед них були полонені офіцери, комісари?*

- Та ні – всі долгинцевські, які там офіцери. Хоча трьох так і не пізнали.

- *Тому на могилі лише 11 прізвищ?*

- Ну да. Там же була ще й молода жінка. Та хто вона, так і не взнали... Наверно, не довгинцівська...

- *Отже, ми точно знаємо прізвища лише 11 жертв?*

- Точно знаємо, бо ж уже після війни на могилі зробили табличку. Написали їх фамілії. Цих 11 – діти, родичі, жінки, батьки узнали. Це ж усе були свої. І як переносили могилу, то ми ж там були. І багато наших родичів було, сусідів. Їх знали...

- *Як же сталося так, що їх не поховали в парку залізничників на видному місці, у центрі селища?*

- А стали ж застроювати і треба було переносити могилу. Ми писали й у Москву, і в Київ. Наче уже й розрешення прийшло... Та все одно поховали на старому кладовищі. Там, де ми тоді жили у війну.

- *То ж батько вернувся додому, поближче до своєї хати...*

- Виходить так.

...Нижче подамо список 11 жертв, яких окупанти розстріляли 26 серпня 1941 року: Громадський П.К., Журавель А.О., Лисовий І.А., Прокопенко А.П., Коньков Б.Ф., Блоха К.К., Олейников М.Н., Золотарь Г.Н., Пашук М.М., Кривошей Г.А. (Д-?), Пальчиков П.С.

Р.С. Подія, описана в цьому інтерв'ю, перевірялася В.В. Стецкевичем багаторазово. Як наслідок, маємо підстави констатувати: 26 серпня 1941 р. на Криворізьжі, у районі стадіону «Локомотив», сталася жахлива трагедія – було розстріляно 14 мирних заручників. Це була перша на Дніпропетровщині акція розправи окупантів над мирними мешканцями.

У нарисі повністю збережено стиль і особливості «суржикової» мови Г.А. Прокопенка.

Записав та опрацював матеріал – В.В. Стецкевич. Травень 2013 р.

Джерело: Війна в пам'яті поколінь (Матеріали міжрегіональної наукової конференції, жовтень 2013 р., м. Кривий Ріг) Випуск III . – Кривий Ріг., 2013. – С. 59 – 65.

***

Дитинство, обпалене війною (Із рукописних спогадів Ліфенка М.Ф.)

Про автора: Ліфенко Микола Федорович (11.02.1936 - 15.07.2010) – народився у Кривому Розі (селище Краматорівка рудника “Червоногвардійський”). У 1939 році сім'я переїжджає в селище Недайвода.

«... Бабське радіо або зв'язок, як він працював у цей складний час? Відмінно! Ще колону наших військовополонених, яку вели під охороною німців зі сторони рудника Леніна в наше село, не було видно, а бабський зв'язок уже працював. Від двору до двору передавалася сумна звістка про її (колони – ред.) наближення. Біля колодязів вирости черги. Люди набирали у відра воду і ставили біля своїх воріт. Через деякий час їх повели через село. Виморені, виснажені, голодні. Багато з них побинтовані, в колоні по 6-8 чоловік. Німці не дозволяли полоненим виходити з колоні, але дозволяли односельцям іти поруч і напувати бійців. Колона біля трьох тисяч бійців зупинилася у селі. Колгоспники зарізали декілька корів і приготували галушки. Мама була кухаркою разом з іншими жінками. Насипали їм їжу в казанки, мисочки, консервні банки, в пілотки...

Декілька днів колона перебувала в селі. Німці відібрали з неї комуністів, командирів і євреїв. Між нашими лікарями був один єврей. Йому односельці говорили, щоб його заховати. Категорично відмовився. Поранених, як лікар, він не має права залишити. А що його німці розстріляють, значить, така його доля. Відібрану групу полонених вивели за цвинтар і розстріляли, а решту забрали з села. Через деякий час в село привели 51 чоловік євреїв. Їх групами виводили за старий цвинтар, там вони копали собі могили, роздягалися, ставали біля ям і їх розстрілювали. Потім приводили другу групу. Ті заривали покійників і знову копали могили. За декілька днів з ними теж було покінчено.

Мого батька не тільки викликали до поліцейського участку, а й арештували і відправили у Кривий Ріг в жандармерію. Тримали їх там у великому приміщенні. Було дуже тісно. В приміщенні тримали людей різної національності. Одягнуті по-

літньому, хоч надворі зима. Тут тобі жінки і мужики, діти і старі... Одного разу викликали до слідчого, який сидів один без перекладача. Після допиту він порадив батьку стати фольксдойчем. Тільки щоб той знайшов свідка. Дав ім'я, прізвисько і де жили батьки, звідкіля родом. Свідком стала кума Ганна. Більше батька не чіпали, так як він став наполовину німець. Довідка німецька зберігала сім'ю від відправки в Німеччину та інших неприємностей. І ті, що писали доноси, зрозуміли, що їхній писанині прийшов кінець.

Перша воєнна зима була дуже сурова. Заметіль йшла одна за другою...»

Джерело: Війна в пам'яті поколінь (Матеріали міжрегіональної наукової конференції, жовтень 2013 р., м. Кривий Ріг) Випуск III. - Кривий Ріг, 2013, С. 185 - 190

***

Спомини Венгер Л. М. про старе місто в роки окупації

З 1940 року родина Л. М. Венгер проживала в Кривому Розі на вулиці Вахтангова в будинку, де мешкали родини викладачів Криворізького державного гірничорудного інституту. Її батько - Микита Петрович очолював військову кафедру інституту та викладав військову справу у гірничому технікумі. Автор споминів Лідія Венгер - навчалась у СШ №22 (вулиця Пушкіна) і всі роки окупації проживала з мамою у Кривому Розі.

« В період окупації города в больнице по улице Пушкина нацисты оборудовали госпиталь для солдат и офицеров гитлеровской армии. В этом госпитале работал немецкий персонал. Медсестры были одеты в белые платья с черной или синей полосой, в белые передники. Криворожанки здесь были санитарками. При отступлении из города фашисты сожгли больницу, даже не успев эвакуировать всех своих раненых. Во дворе больницы было немецкое кладбище с деревянными крестами, покрытыми морилкой. На крестах были таблички с данными о воине. Сверху висела немецкая каска. Сейчас этого кладбища нет. Во дворе больницы №3 на этом месте разбит сквер.

Напротив больницы, в трехэтажном здании общежития*, также был госпиталь, где лечились и пленные советские солдаты. Среди них был москвич, летчик Анатолий Соколов. Его спасла санитарка госпиталя, ленинградка Рита Белова. С октября 1943 года по февраль 1944 года они прятались у нас в квартире. После войны молодые люди поженились. Писали нам письма.

Соседкой по дому была Роза – немка по национальности – «фольксдойче». Она жила с внуком. Работала в офицерском клубе уборщицей. Он находился на улице Почтовой (сейчас Карла Маркса), на месте современного магазина «Рубин». Осенью 1943 года клуб был разрушен советской авиабомбой. В это время здесь происходило совещание офицеров. Было много погибших.

В помещении горнорудного института по улице Пушкина на 2 и 3 этажах разместились румынские казармы. На 1-ом этаже с паркетным полом румыны устроили конюшню. Гной выбрасывали на улицу через окна. Румыны были какими-то неопрятными. Позже здесь расположились части «гитлерюнг» – 15-16-летние ребята.** Одеты они были в черные мундиры с красными нарукавниками – повязками со свастикой.

По улице Почтовой, в помещении «Кривбасспроекта», расквартировались венгры. При входе стоял дежурный в парадной военной форме. На местном телеграфе работали венгерские девушки – связистки. Они были очень красивыми, смуглыми, с темными глазами. Всегда опрятными, ухоженными. В народе венгров называли мадярами.

В здании довоенного Госбанка, расположенного на углу улиц Почтовой и Парадной (улица Ленина), жили итальянцы. Они выходили на улицу или, выглядывая из окон, играли на гармошках, баянах, кларнетах. Криворожане слушали их концерты со сквера, что возле кинотеатра имени Ленина.

---

*Идетсья про навчальний корпус № 4 («лабораторний корпус») Криворізького національного університету по вул. Пушкіна, 44.

**Мова йде про «гитлерюгенд» – молодіжну нацистську організацію, яку автор помилково називає «гитлерюнг».

В кинотеатре в период оккупации демонстрировались фильмы. Сеансы были отдельно для гитлеровцев и отдельно для украинцев. Вход платный. Я с мамой несколько раз здесь смотрела кино.

Также с мамой несколько раз ходили и в Криворожский украинский драматический театр имени Ивана Котляревского. Он был в здании довоенного «Театра госдрамы «Кривбасс». Здание театра взорвано отступающими немецкими войсками в феврале 1944 года. На сцене играли как артисты – профессионалы, так и аматоры. Смотрели спектакли по мотивам украинских и русских классиков: «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», «Назар Стодоля». Хотели бы чаще посещать театр, но нужны были деньги.

С деньгами, продуктами, топливом было очень плохо. На базаре мама за отцовские хромовые сапоги выменяла 2 тонны угля; за ажурные чулки – 2 килограмма сливочного масла. Мама хорошо шила. За перешитое зимнее пальто получила 2 буханки хлеба, испеченного из кукурузной муки.

Общеобразовательные школы закрылись. Несколько месяцев осенью 1942 года я училась в музыкальной школе имени Н. Лысенко. Она находилась по улице Спортивной (Каунасской) в помещении нынешнего Криворожского историко-краеведческого музея. Слева от входа был зал. Справа – классы. Преподавательницей по классу рояля была полячка Станислава Станиславовна. Ученики школы давали академический концерт.

Во время отступления нацисты свое зло вымещали на жителях города. Ими было уничтожено здание пединститута, разрушено здание горнорудного института, жилые дома. Сгорел и наш дом. С мамой мы перебрались в другой пустующий дом по этой же улице. В марте 1944 года я уже пошла в школу № 22, позже перешла в женскую школу № 25, где была старостой класса. Было очень тяжело. Голодали, не было во что одеться. Были очень истощены. Ученики школ работали на восстановлении Криворожского металлургического завода. На полях сельского Криворожья вылавливали сусликов, которые вредили урожаю».

Записано зі слів Л.М. Венгер й опрацьовано Е. Левченко. У тексті збережено орфографію і стиль оповідача. Кривий Ріг. 15 січня 2013 року.

Джерело: Війна в пам'яті поколінь. Матеріали міжрегіональної наукової конференції, жовтень 2013 р., м. Кривий Ріг Випуск III. – Кривий Ріг, 2013. – С. 168 – 173.

***

Шталаг 338 (із спогадів В.М. Гука)

«...Ще 22 серпня 1942 р. в Криму фашисти сформували ешелон із полонених, який під посиленою охороною мав прибути до в'язниці Дніпропетровська. У вагонах для худоби знаходилися по п'ятдесят чоловік. Здебільшого це були бійці армійського запасного полку і моряки з восьмої бригади морської піхоти. Багато було поранених, але у сорокаградусну спеку не дали навіть води. По дорозі до вагонів люди закидали овочі, окрайці хліба, іноді шмати сала. Звістка «Везуть полонених з Севастополя» бігла попереду ешелону. Натовп людей збирався біля вагонів у Джанкої, Мелітополі, Запоріжжі та ін.

До Дніпропетровська ешелон чомусь не потрапив, замість того його направили до Кривого Рогу. Ешелон прибув до ст. Кривий Ріг – Західний, яка щільно була оточена німецькою охороною, з собаками. Вели полонених вулицею Леніна. Всі моряки були в кайданах, ще й прикуті один до одного. Закривавлені, у залишках морської форми, вони не втратили почуття гідності, залишилися несхитними.

Потрапивши до табору, в'язні проходили через спецприймачик. На кожного з них заповнювали спецкарту, на якій полонений робив відтиск вказівного (?) пальця. Тут же їх роздягали... і забирали коштовні речі. За цією процедурою уважно спостерігав начальник канцелярії Ганс Зоммер, який добре знав російську і українську мови. Він особисто видавав встановленого зразка табірний номер, який на спеціальній бирці треба було весь час носити на шиї. Цей табір був розташований на Гданцівці, біля колишнього цегельного заводу.

У Симферополі набили нас у товарні вагони, як оселедців у бочку, і повезли. Нарешті звеліли виходить. Вийшов – очам не вірю: Кривий Ріг. Рідне моє місто. Та радість звісно відносна. Що рідний – то добре, але в таборі легше від цього не буде. Знав я, що в перші місяці війни німці відпускали полонених до родичів, так би мовити, витрати свої на їх перебування скорочували, впевнені були – ще кілька тижнів і капітулює Росія.

Як жилося в таборі? Життям цього назвати не можна. Щодня ганяли на важкі роботи. Били. Траплялося під наглядом люди й помирали. А скількох розстріляли за саботаж! Іноді бувало перепадала і мені якась передача. Але щоб випустити до дому і мови не було.

Тому, що я назвався теслярем мене згодом зарахували до команди, яка будувала в школі по вулиці Українській щось на зразок телефонної станції підсилення. Вона обслуговувала в числі багатьох інших і телефонну лінію Берлін – Ростов, для зв'язку з фашистськими військами на Північному Кавказі.

У цій команді зібралися майже всі моряки з 8-ої бригади морської піхоти і ми швидко змовились, що готуватимемо масову втечу. Треба було зробити це розумно, не кинути тінь на своїх рідних. Тому поступово ми поміняли свої бирки на бирки померлих. Звичайно тих, хто, як ми знали, жив раніше не на окупованій зараз території по-перше, а по-друге, був дещо схожий до нас. У канцелярії давно, таким чином, списали живих на той світ.

Команду до місця роботи супроводжувало два німці і чотири їхні посіпаки. Ходили ми на працю до початку грудня 1942 року і тільки й думали про втечу.

4 грудня був мороз, північний вітер забирав останнє тепло з наших одяганок. Опівдні німці, як завжди, пішли обідати до сусідньої зі школою хати. Інша охорона від холоду теж залізла в темний закуток. Вихід на вулицю Українську залишився вільним. Один по одному ми у трьох вилізли з приміщення, і швидше побігли до старої шахти, (?) де й просиділи до пізнього вечора. В тому кар'єрі було дуже холодно і ми ледь не замерзли. Але п'янке відчуття свободи, велике нервове напруження вберегли нас від смерті.»

Джерело: Війна у пам'яті поколінь. Матеріали міжрегіональної студентської конференції, КТУ, 30 вересня 2004 р. – Кривий Ріг: Мінерал, 2004. – С. 13 – 15.

***

«Александродар (Рахманове) в годы войны (Из воспоминаний М. Дядечкина)

Вслед за отступающими бойцами Красной Армии в село, на мотоциклах ворвался разведотряд немцев, оснащенных автоматами и ручными пулеметами, установленными на колясках. Первое, что сделали немцы – взломали двери промтоварного магазина, прихватили ценности, затем оставив дверь открытой, подъехали к памятникам. Их разрушили, проникли в помещение сельсовета, отобрали, вероятно, нужные им документы и оставили село. Необходимо отметить, что некоторые односельчане также поживились содержимым сельмага...

Несколькими днями позже в село вошли регулярные части оккупационноармии. Главным образом это были румынские части, а также венгры или, как их называли местные жители, мадьяры. Румыны чистили и кормили своих лошадей, резали свиней, готовили тушенку и в жестяных банках отправляли этот продукт своим родным. Вслед за румынами в село вошли и части регулярной немецкой армии, которые начали наводить в селе свой порядок. Был избран волостной староста, каковым оказался сын разоренной в годы революции помещицы Яновской – Виталий Яновский.

Наиболее ответственным поручением волостного старосты и начальника полиции была организация отправки в Германию молодежи. На принудительные работы в Германию были отправлены два моих брата, судьба которых до сих пор не известна. Хочется отметить, что среди полицейских были и такие, которые извещали селян о предстоящих облавах для поимки партизан, а также тех, кто не желал добровольно выезжать на принудительные работы в Германию.

Для меня конец 1943 г. и начало 1944 г. были отмечены роковыми обстоятельствами. В этот период немцы готовили к от-

правке в Германию трудоспособное население; не осталось в стороне и с. Александродар. Немцев интересовало в основном мужское население – мужчины среднего возраста и подростки старше 15-16 лет. Людей выгоняли на улицу, формировали группы и пешком, под присмотром конвойных, среди которых в основном были калмыки и немецкие солдаты из отряда полевой жандармерии. Мне очень не хотелось быть отправленным в Германию и я попытался спрятаться в казарме, где жили солдаты, которые носили нашивки с надписью “РОА” (*Российская освободительная армия ген. Власова - ред.*). Их немцы использовали на хозяйственных работах. Оружия им не доверяли.

Одним словом калмыки меня вытащили из солдатского жилища, правда не без помощи немецкого офицера из полевой жандармерии. Под дулом парабелума я вышел на улицу и присоединился к этапируемой группе моих односельчан. К вечеру пешком мы добрались до селения Латовка, где под присмотром конвоиров в сарае провели ночь. На другой день во второй половине дня нас расселили в двухэтажных зданиях на территории лагеря в Кривом Роге. Лагерь был обнесен четырьмя рядами колючей проволоки. Каждое утро... с 6-и до 7-и утра нас пересчитывали – все ли были на месте. Этим занимались полицейские. Относились к нам как к животным: за каждую мелкую провинность били палками, называя это воспитательной мерой. Кормили один раз в сутки – утром выдавали суп, заправленный какой то крупой. Кроме того мы получали просяный хлеб из расчета – одна буханка на шестерых. Я решил бежать из лагеря. Я был голоден и, конечно, уже ничто не могло меня остановить от побега: ни вышка с немецким пулеметом, ни сноп яркого света, падающего на систему ограждений лагерной зоны, ни вооруженная охрана. В сырую, зимнюю, туманную ночь вместе с другом Грибком Валентином Васильевичем нам удалось незаметно преодолеть четыре ряда колючей проволоки и к утру мы уже были в расположении поселения «Домики», что не далеко от с Александродар.»

Джерело: Війна у пам'яті поколінь. Матеріали міжрегіональної наукової конференції, КТУ, квітень 2010 р. - Кривий Ріг: Видавничий центр КТУ. 2010. – С. 19 – 23.

***

Із споминів свідка війни Т.Я. Муравйової (фрагменти із бесіди)

Тетяна Яківна Муравйова народилася в 1922 році і всі роки окупації проживала разом з батьками у робочому селищі в районі рудника К. Лібкнехта (м. Кривий Ріг). Попри свій поважний вік вона добре пам'ятає ту добу і послідовно й у подробицях в липні 2015 року розповіла про деякі деталі окупаційного життя. Це була по суті її реакція на публікацію в газеті «Червоний гірник» (11 червня 2015 р.) про «Криворізький Бабин Яр», про події, які відбувалися в селищі в якому вона жила в 1941-1945 рр., про факти, викладені в Акті «О зверствах немців в посёлке Колонка Громова на окраине Кривого Рога»*.

«... Мені ж в той час було вже за 20, то я пам'ятаю ті роки добре.

Отож, як тільки я прочитала в газеті про розстріли біля ст. Шмаково і рудника Карла Лібкнехта, так зразу ж і позвонила в редакцію. Я ж добре пам'ятаю усе те, помню... Ось пригадую, як розстріляли наших хлопців 30 грудня 1943 р. Це вже було після того як німці знову повернулися... Їх схопили, як заложників, а все це зробив наш же Марченко... Він служив у поліції на Вечірньому Куті і в нього було оружје, то усі казали, що то він і вбив тих двох німців.... А після того й схопили хлопців, була там облава і схопили велику групу, як заложників і розстрілювали кожного десятого... Це було 30 декабрія 1944 року

- *А може той поліцей був провокатор?*

- Цього я не знаю... А тільки усі в нас на посольку казали, що це він наробив біди... він вбив тих німців отож ті й зробили облаву. Правда, двоє втекли. Вони наче відпросилися в туалет ... ну і втекли. Це – Роздайбіда, а ще Микола, йому тоді було 15 років... А більше як 20-х розстріляли.

- *Тетяно Яківно! А про масові розстріли в районі Шмаково там де була колонка ім. Громова, в кар'єрах № 5 і 6 Ви щось пам'ятаєте?*

---

* Акт про злодіяння окупантів в селищі Колонка Громова повністю подано в 3-му розділі даної книги.

- Я такої колонки, з такою назвою, там в нашому районі не памятаю... Там були такі колонки - Річна, Горняк, Южна і посьолок Кушнірстрой...! А імені Громова не помню

Та й про масові розстріли в тих кар'єрах я не знаю... і не чула...

Мабуть такого там не було...»

(Бесіду з Т.Я. Муравйовою 03.07.2015 р. записали І. Корецька, В. Стецькевич та Р. Шляхтич.)

P.S. Цей фрагмент споминів автори книги подають з метою показати читачу, як, подеколи, джерела про одну і ту ж подію несуть виразно суперечливу інформацію. В цьому випадку йдеться про суперечливість фактів поданих в Акті про зlodіяння окупантів в сел. Колонка Громова та в споминах Т.Я. Муравйової.

***

Спомини Зінаїди Осипівни Зінченко

«Я тоді мешкала в селі Нова Зоря, Сталіндорфського району; це був суцього національний район де мешкала єврейська національність. Але в цих селах проживали люди різної національності: росіяни, українці, болгары, німці, татари. Ці поселення строїло американське товариство євреїв і для євреїв, котрі проживали в Україні. Товариство євреїв будувало стандартні будинки, на виплату, десь на 30 років. В селі була школа, дитячий садок, магазин, клуб, медпункт. Була електрика,... свій млин, олійниця. Займались сільським господарством, обробляли поля. Була молочна товарна ферма, свиноферма, були гарні чисті поля, добротні врожаї зернових. В присадибних ділянках були великі площі виноградників. Врожаї вивозили в м. Кривий Ріг...

Коли німець нас окупував, він зразу ж почав встановлювати новий порядок.

На жаль, в с. Нова Зоря було багато населення німецької національності, десь 6-8 сімей. Ось вони всі стали жандарми, їм дали форму. Вони знали кожного особисто і почали вести розправу. Тобто це, що німців не встигли вивезти в першу чергу, було грубою помилкою. В першу чергу вони розстріляли активістів євреїв, десь 9 чоловік, їх довго катували, знущались над ни-

ми, потім вони викопали собі яму і були там розстріляні. Всього цього ми не бачили, там хазайнували німці, наші цивільні і поліцаї. Це була перша розправа. Потім вони вибрали чоловічий контингент, чоловік 28-32 і розстріляли їх за селом. В одну з зоряних ночей наїхало багато німецьких машин. І всю ніч до цієї ями звозили євреїв. Всю ніч була страшна стрілянина. Під ранок все стихло. Сюди в це село звозили євреїв з навколишніх сіл. Вже потім ми побачили, що в єврейських хатах немає жодної живої душі. Всіх перестріляли вночі з автоматів. Одиниці відірвались вночі коли їх вели до ями. В роки окупації вижила в селі одна жінка Смолер Роза. Будучи вже дорослою, вона говорила, що її спас поліцай – грузин, сказав, що вона грузинка, видав їй якийсь документ і вона так перебивалась в роки окупації.»

(В тексті збережено стиль і мову автора)

Джерело: Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв голокосту. - Випуск № 2. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2009. – С. 42-44.

***

Про художника-бойчукіста

Охріма Кравченко та його перебування в окупаційному Кривому Розі згадує його син художник Ярослав Кравченко

«Там же , в Кривому Розі, мене застала й війна...» – писав у своїх спогадах мій батько.

Мобілізований у місцеву протиповітряну оборону, я лишився в окупації – не встиг відступити з регулярними військами, які в паніці покидали місто, що, до речі, було здане без бою, й залишився в окупаційному німцями Кривому Розі, де у вересневі дні 1941 року почалася розбудова українських державницьких структур. На міських зборах з приводу проголошення української державності, які проводили члени похідної групи оунівців, бургомістром було обрано інженера Сергія Шерстюка, прекрасного організатора та патріота. Він налагодив постачання харчів для цивільного населення, утримував порядок у місті, працювали школи, драматичний театр та кінотеатр Товариства «Просвіта», редакція газети та міська друкарня». Криворізька група на-

ціоналістів діяла цілком легально. При міській управі існувало бюро Організації, (йдеться про ОУН – ред.) яким керував Ярослав Потічний, а відділом пропаганди завідував Дмитро Горбачів. Через знайомих – Ганну Максимець та Дарку Терлецьку – мій батько познайомився з керівниками проводу – Ярославом Потічним, М.Мричком та Дмитром Горбачівим: Лишився я без будь-якої праці. Познайомився з «Проводом українських націоналістів» й отримав пропозицію працювати при міській управі як художник, маючи у своєму розпорядженні окрему кімнату. За проханням Сергія Шерстюка створив графічний портрет Тараса Шевченка, а провідник ОУН групи «Схід» Дмитро Горбачів (звичайно, псевдонім) запропонував мені зробити графічні портрети Симона Петлюри, Євгена Коновальця та Степана Бандери для друку; оформив сцену для виступу капели бандуристів під керівництвом Якова Назаренка у концертній залі Товариства «Просвіта» оселився на другому поверсі житлового крила будинку Товариства (згодом кінотеатр Леніна), напроти помешкання редактора часопису «Дзвін» Михайла Пронченка – відомого криворізького поета, який у тридцятих роках теж відбував заслання. Між ними зав'язалися дружні та творчі стосунки. На замовлення Михайла Пронченка художник проілюстрував окремі номери газети «Дзвін», збірку поезій «Кобза», створив психологічно точний портрет поета та оформив історичний роман Адріана Кашенка «Під Корсунем». У листопаді 1941 року у «Дзвоні» читаємо: «Криворізька міська управа, як вогнище Української Державності, вирішила відзначити місце Жовтих Вод пам'ятником, що буде доказом могутности української сили». І за рекомендацією Дмитра Горбачіва, провідника групи «Схід», Охрім Кравченко виконав проект пам'ятника на честь битви під Жовтими Водами – шестиметрову чотиригранну піраміду, з відлитими з чавуну рельєфами, зі сценами бою по боках, з текстом та датами, а також тризубом. Скласти уявлення про мистецькі засади даного ескізу неможливо – креслення та замальовки майбутнього монумента не збереглися. Та й сам «задум залишився не здійсненим, хоча уже все було завезено на місце будови», - читаємо у спогадах батька, бо в січні 1942 року розпочалися арешти та розстріли українських патріотів.

Спочатку заарештували галичанина Теодора Найдича, німецького перекладача, за приналежність до націоналістів і згодом закатували в тюрмі. За ним забрали в гестапо Михайла Пронченка. На початку лютого взяли Сергія Шерстюка з дружиною та дітьми і Ганку Максимець, яка жила у них на квартирі. Арештували також Ярослава Потічного та Івана Потапенка. «Ромко та Дарка Остапенки (Терлецька) виїхали». Підтвердження цих фактів знаходимо й у спогадах учасників українського націоналістичного підпілля на Криворіжжі Євгена Стахіва, опублікованих у п'ятому томі антології «На землі, на рідній...». (Кривий Ріг, 2012).

«Один з цікавих епізодів: німецькою комендатурою було дано розпорядження здати всі радіоприймачі, в кого буде виявлено – смертна кара, – писав батько в автобіографії. – Минуло кілька днів по арештах, німецька жандармерія робить обшук в усіх кімнатах міської управи (я на той час пішов додому обідати, кімнату, в якій працював, замкнув). Коли підійшла жандармерія, щоб оглянути, а вона замкнена, їм сказали, що тут працює художник, у кімнату не заходили. Отак щасливо обійшлося». Розуміючи, що арешту не уникнути, він знищив частини переданого Дмитром Горбачівим радіоприймача, якого переховували в службовому приміщенні, й з посвідченням Церковного комітету вирішив пішки добиратись селами до Києва, заробляючи на шматок хліба малюванням образів по церквах. «Перед виїздом ходить місцевий уряд помешканнями і забирає паспорти у працездатних, що мусять їхати в Німеччину на працю, забирають і в мене, але на другий день мені вдалося забрати паспорт і таким чином виїхати в село Бокову Лозуватського району* і взяти малювати образ в іконостас».

М. Мричко, Дмитро Горбачів та Дарка Терлецька теж виїжджають з Кривого Рогу. 11 лютого 1942 року Сергія Шерстюка, Ганну Максимець, Івана Потапенка та Михайла Пронченка фашисти розстріляли й таємно скинули в шурф шахти імені Ваявка. За те, що боролися в ім'я України...

---

*Автор спогадів тут припускається напевне (?) помилки: Лозуватського району в ті роки в межах Дніпропетровщини не було.

Я любив її в горі страшнім,/ Її в серці найпершою маю,/ І со-
лодкі ті муки мені,/ Що за неї від ката приймаю! –було написано
на клаптиках прощальної записки поета Михайла Пронченка.

А округовий криворізький національний часопис «Дзвін»
став німецьким двосторінковим аркушем, що на першій сторінці
українською мовою подавав офіційні звідомлення з фронту, а на
другій – накази влади та коли-не-коли передруки слухняних про
німецьких писак.»

*Джерело: На землі на рідній...(Крізь товщу минулого. Кн.
7). – Дн-вськ, 2012. – С. 139-142.*

***

**Із спогадів солістки капели рудника ім. Ілліча
Катерини Шкарапути (Шевченко)
(запис В. Петренко)**

«Розпочалася війна. Чоловіка (Михайла Шевченка) направили до Одеського округу, й Катерина Василівна (Шкарапути – ред.) поїхала разом з ним.

Михайла Шевченка направили в діючу армію. З великими труднощами співачка з маленьким сином дісталася додому, а згодом німці зайняли місто. Евакуюватись не встигла, довелось залишитися в окупації. Переховувалась, бо всі знали, що її чоловік на фронті. Та лихо Катерину Василівну не обминуло. За чийсь доносом забрали її до комендатури. На щастя, співачку побачив сусіда, німець-переселенець з колишньої німецької колонії Даршт, який працював на руднику Ілліча. Він про щось домовився в комендатурі – й Катерину відпустили.

Катерина Василівна допомагала партизанській групі Павла Чмихуна*, що діяла тут. Разом із сестрою керівника групи Раїсою вони годували партизан. Працювали в церкві прибиральницями. Батюшка до війни був директором Будинку культури металургів, а рясу одягнув задля конспірації. Катерина з Раїсою брали по два відра їжі, зверху накривали, клали віники й носили партизанам. А батюшка на них ще й гримав: «Погано поприбирали в церкві. Це ж храм Божий, треба прибирати краще!».

1944 року Кривий Ріг звільнили. Повернувся з евакуації керівник тресту «Дзержинськруд» Костянтин Костянтинович Кудряшов, запросив працювати у тресті й Катерину Василівну. По війні Віктор Євдокимович Джурджій знову почав збирати бандуристів. Репетиції почалися вже в Будинку культури заводу «Комуніст». Підготували велику програму, дали концерти в театрі ім. Т.Г. Шевченка.»

---

* Дослідники не мають в своєму розпорядженні документів, які б підтверджували факт реального існування й діяльності на Криворіжжі партизанської групи Павла Чмихуна. Тож згадка В. Петренко про цю групу потребує копійки перевірки і документального підтвердження. Принагідно зауважимо, що в дисертаційних працях Валентини Шайкан та Ігоря Шахрайчука, спеціально присвячених боротьбі проти окупантів на Дніпропетровщі, немає навіть згадки про цей партизанський осередок. Немає відомостей про нього і в книзі А. Мельника «Криворіжжя: в пламени війни 1941–1944» (Кривий Ріг – 2014). Редактори цієї книги наводять цей уривок з видання «На землі на рідній...» з єдиною метою: переконати читача в тому, що усі факти, які містять спогади або перекази, потребують ретельної перевірки і документального підтвердження. І це – по-перше. А по-друге – цей уривок приклад того як народжуються міфи про неіснуючі партизанські загони...

Джерело: На землі на рідній (Крізь товщу минулого. Кн. 7). – Дн-вськ., 2012. – С. 183-184.

***

«Червень 2010, Україна, Інгулець, пасовисько»

«...Таїсія, тисяча п'ятисотий свідок, якого ми опитуємо, вказує мені своїм пастушим батогом, майже таким же літнім, як вона сама: «Ось тут! Саме тут євреї з Інгулецької колонії були розстріляні фашистами. Я якраз пасла корів і все бачила!»

Вона показує на край пасовиська, що зеленіє, як усі незліченні українські пасовиська навесні. Хто б здогадався, що під густою травою лежить сотні євреїв, розстріляних нацистами більш як 70 років тому. Жодного сліду, жодного знаку.

Ми зустріли Таїсію кількома годинами раніше на одній із вулиць села і просто запитали: «Ви були тут під час війни?». Вона так само просто відповіла: «Так, синку, а що?». Через кілька хвилин вона вже завела нас до своєї скромної хати, посадила біля пічки та погодилася розповісти про те, що бачила малою дівчинкою. Як копали яму на околиці села, як есесівці ударами гнали з центру села до ями вишикуваних у колони жертв, як роздягали, стріляли, як ті кричали, поки яма не заповнилася до краю перед очима катів.

Якби Таїсія та всі 1800 свідків не надали нам своїх очей на кілька хвилин, ми не знали б усієї правди.»

*Джерело: Отець Патрік Дебуа. Хранитель спогадів. Кри-
вавими слідами голокосту. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 5-6.*

***

Рудник ім. Держинського в роки окупації

«...А коли Радянська Армія наближалась до Кривого Рога і фашисти почали посилено вилловлювати гірників для масової відправки в Німеччину, через потаємний шурф на горизонт 40-го метра стали прибувати десятки гірників, які не бажали потрапити в неволю, знали, що незабаром їх знову покличе на шахти Вітчизна. Тут були й гірники рудника, і військовополонені, були наші люди, заткнуті в тил ворога із спеціальним завданням, підпільники. Вони розміщалися в камерах підземного медпункту, ... в конюшнях та динамітних складах.

Одним з перших, хто назовсім оселився в шахті, був гірник Г. Кривошей. Він забрав з собою 13-рчного сина Миколу. Знайшли там притулок А.Н. Острогруд, І.В. Пронін, Д.П. Рябий, І.М. Штефан, І.В. Приступа, В.С. Сінгерцов, Г.А. Тарасюк.

Втікачі добре знали, що на руднику імені Ілліча ось в такий спосіб хотіли врятуватися від фашистського рабства 93 гірники. Та поліцаї вистежили їхню схованку, гестапівці завалили шахту і пустили в неї газ. Всі гірники загинули жахливою смертю. Щоб таке не повторилося, держинці, по-перше, встановили, суворий порядок: хто прийшов у шахту з дозволом штабу, який

очоловав Г. Плужник, не мав права її залишити; по-друге, встановили пости на горизонтах, побудували перемички, які б захищали від газу. Під керівництвом досвідчених гірників А.Н. Острогруда, Д.П. Рябого, І.Ф. Столітнього з горизонту 40-го метра пробили штольню в кар'єр, якою і вийшли на поверхню, коли територію рудника було очищено від ворога. На розвідку послали тільки малого Кривошея Миколу, на якого ні німці, ні поліцаї не звертали уваги.

Вийшовши з підземелля, гірники майже відразу приступили до відбудови рудника, частина їх влилася в ряди Радянської Армії».

Джерело: Криворізьке рудоуправління імені Ф.Е. Дзержинського. – Дніпропетровськ: Видавництво «Промінь», 1973.- С.75-76.

***

З історії підпілля в агрошколі... (відоме і незнане)

«Окрема сторінка історії міста – це юні підпільники часів другої світової війни. Перші такі організації були створені в агрошколі на Зеленому містечку. Виявилося, що, коли в серпні 1941 року в степовий край прийшли німці, вони свідомо стали дбати про агрошколи, адже збиралися затриматися в Україні надовго. Така навчальня організувалась також у Веселих Тернах, функціонувала своя сільськогосподарська школа і в Ерастівці неподалік П'ятихаток. А за тодішнім законом тих, хто вчився в агрошколах, до Німеччини не забирали. Й це був дуже суттєвий стимул для молоді: відразу не стало відбою від бажаних осилити складний сільськогосподарський фах. Однак так вийшло, що в учнівському середовищі агрошколи на Зеленому містечку (роль викладачів у цій історії – ще більш таємнича й трагічна – на жаль, досі не досліджена) в окупованому німцями Кривому Розі доволі скоро сформувалося розгалужене українська націоналістичне підпілля. Якоюсь мірою причетним до його становлення був і тодішній голова міської управи Григорій Шерстюк. Уже по війні органи (радянські спецоргани – ред.) так

характеризували ситуацію в місті: «З приходом німців ніде кращого місця, ніж у Кривому Розі, Організація українських націоналістів (ОУН) не мала. Там, можна сказати, вони створили самостійну Україну в мініатюрі. Тоді був головою управи інженер Григорій Шерстюк, за свідченнями очевидців, даровита й з великими організаторськими здібностями людина. Він націоналістам віддав керівні портфелі. Робота йшла повним ходом у місті й у районі. Та невдовзі наступив цьому кінець. Уже в січні 1942 року німці влаштували великий і дуже гучний судовий процес, після якого розстріляли не один десяток людей. Серед інших був убитий також голова управи Григорій Шерстюк».

Про те, що відбувалося за участю юних підпільників, свого часу намагався змалювати в книжці «На лінії вогню» (1956) письменник Микола Миколаєнко. В гірничому місті твір був не один рік популярним. Так само в школі (нині школа № 15) на першій дільниці, де до війни вчилися юні патріоти, влаштували музей. Потім вияснилося, що дії юних комсомольців на чолі з підпільником Миколою Решетняком у часи окупації невіддільні від історії націоналістично налаштованого гурту юнаків і дівчат з колишньої Ямचितської агрошколи, що були на Зеленому містечку. На початку 1950 років ще молодому письменнику Миколі Миколаєнку довелося докласти чимало зусиль, щоб одночасно не порушити суворого ідеологічного табу, однак так само не зійти на манівці: про націоналістів тоді не дозволялося говорити, ясна річ, ні слова. Зрештою, замовний варіант книжки вдався. Водночас письменник усвідомлював: каже він не всю правду, адже про найсуттєвіше слід було мовчати. Заслуга Миколи Миколаєнка, тоді скромного вчителя, який згодом став редактором міської газети, в тому, що герої книжки «На лінії вогню» виявилися живими, їх полюбили читачі кількох поколінь. А ідеологія, дякуючи таланту й чесності письменника, стала вторинною. Щоправда, через кілька років без якихось видимих причин влада постаралася витурити Миколу Миколаєнка з редакторства й вислати з міста. Та чи було це пов'язано з його першою повістю, сказати важко. Згодом Микола Миколаєнко зізнався: «Мені тепло на душі від того, що свого часу я написав повість «На лінії

вогню». Хоча архіви були для мене й недоступні.* До того ж не всі, хто міг би допомогти, йшли на відверті розмови (либонь, просто чогось боялися). Життя тоді таке було: місто в руїнах, люди голодні, виснажені (третій голодомор!). У багатьох загинули на фронті рідні. Там, на передовій, були серйозні справи, а тут, у тилу, як самі казали, – то похідне, дотичне. Й діяли підпільники обережно (навіть після визволення міста звіти тримати в таємних папках). Людей, наче кригою ставок, скував страх. Але я дізнався, що директор школи був батьком Анатолія Жовтухи, одного з підпільників. Й до війни Петро Федорович, цей високий, головатий чоловік, з великими залисинами в темно-каштановому чубі, працював у цій же школі й навіть трохи під час війни. Кинувся до нього зі своїми розпитами й був дуже здивований, коли він, щось несуттєве підтвердивши, неохоче переді мною відкривався, начебто відмахнувся, як од настирливої мухи. Може, чогось боявся? – думалось мені. – Не хотів зайвий раз душу ятрити, адже рана була ще зовсім свіжа?» А ймовірноше, його вже встигли залякати, бо його син, виходило, був націоналістом, а сам він в окупацію у школі директорував. Таке категорично не пробачалося.

Ще неохоче, – згадував Микола Миколаєнко, – йшла зі мною на якийсь контакт Толикова мама Ганна Савеліївна, мила шкільна бібліотекарка. І водночас обоє одногосно відсиляли мене в органи: от як там скажуть, то так і було... Говорив також з мамою Миколи Ходича, іншого підпільника. Невисокого зросту, висохла як скіпка, на цілому світі одна, як сонце в небі: після втрати сина літа її минули безпритульно. Померла вона – й рід скінчився. Для Кривого Рогу, мені здається, це була не просто повість, а відбиток однієї зі сторінок його героїчної й одночасно трагічної у своїй недовомвленості історії».

---

* Що й не дивно: влада не хотіла щоб читачі книги знали про «націоналістичні» витоки й сліди в діяльності групи юних патріотів. Знаний в місті художник Дмитро Грибок одному з авторів цього тому (В. Стецкевичу) розповідав таке: коли він задумав писати портрети членів цієї групи, то батьки загиблих по секрету – казали, що то «націоналісти підбили дітей на організацію».

Тільки в середині 1990 років Микола Миколаєнко наново переписав свою давню книжку, як йому здалося, позбавившись ідеологічних кліше, нав'язаних йому свого часу, в ще підготував статтю-сповідь, що повинна була розставити якісь акценти.»

Джерело: На землі на рідній... (Крізь товщу минулого. Кн. 7). – Дн-вськ., 2012. – С. 355-357

***

Молодь у лавах УПА (За спогадами учасників антифашистської боротьби)

«...Існує думка, що і серед антифашистського підпілля Кривого Рогу були упівці*. Редактор місцевої газети «Кур'єр Кривбасу» Григорій Гусейнов за спогадами колишнього криворіжця Миколи Гавриша (Торонто, Канада) пише про учнів агрономічної школи, що була осередком молодіжного підпілля: «Їх можна було приблизно розділити на три основні групи: нейтральні, просоветські, націоналісти. Незважаючи на різко протилежні політичні погляди, всі студенти ставились один до одного більш-менш дружньому й відкритих сутичок між нами не траплялось. Українські націоналісти в агрошколі склали трохи більше угруповання. Більшість учнів склали напівсвідомі симпатки ідеї незалежної України, але не виявляли себе відкрито. Тут слід зауважити, що з міркувань конспірації справді переконані націоналісти також не дуже розголошували свою належність до оунівської організації з часом діяльність нашої націоналістично налаштованої частини ставала все більш законспірованою. В основному вона полягала в плануванні акцій проти німців. По віддалених кар'єрах під керівництвом інструктора вчилися стріляти. Листівки до населення закликали до невиконання розпоряджень німецьких окупантів, переходити на бік ОУН і обов'язково приносити з собою зброю, яку їм видали німці».

---

* Коментар редактора: тут йдеться про вояків УПА. Але в Кривому Розі їх не було. Принаймні документів, які б засвідчували перебування в місті загонів УПА в розпорядженні дослідників немає. Напевне автор цього нариса, вживаючи термін «упівці», мав на увазі членів ОУН, які дійсно були тут в роки окупації у складі похідних груп ОУН.

Джерело: Війна у пам'яті поколінь. Матеріали міжрегіональної студентської конференції, КТУ, 30 вересня 2004 р. – Кривий Ріг: Мінерал, 2004. – С. 67.

1.3. Визволення 1943-1944 рр.

***

Отчёт

о боевых действиях 18-го Знаменского танкового корпуса за период с 1.10 по 10.12.43 года

Перейдя в наступление части корпуса* в 6.15 24.10 атаковали г. Кривой Рог с запада. Танки с десантом 110 и 181 тбр. ворвались в город и к 8.15 вышли на Украинскую улицу. В 9.15 24.10.43 танки достигли улицы Ленина /центр города/, где вели бои с численно превосходящими силами противника и главным образом с тяжёлыми танками его.

В 17.25 25.10.43 г. противник, переправив через речку БОКОВЕНЬКА в районе КАРАЧУНОВКА 10 танков и до 150 человек пехоты, оседлав дорогу МОИСЕЕВКА – КРИВОЙ РОГ.

Части корпуса, ведя уличные бои в г. Кривой Рог, встречая сильное огневое сопротивление и интенсивную бомбардировку с воздуха, дважды контратакованные танками и пехотой, нанеся большие потери противнику, вынуждены были отойти к ж. д. западнее Кривой Рога.

*Тут йдеться про 18-й танковий корпус (ред.)

Джерело: ЦАМО. - Ф. 18 тк. - Оп. 1. - Д. 27. - Л. 56

***

Боевой приказ по 29 танковому корпусу*

Боевой приказ № 25. Штакор 29 танк. Пальмира 20.10.43

1. Противник продолжает отход на юг, арьегардными частями старается задержать продвижение наших частей.

2. 29 ТК. – в 8.00 20.10.43 г. имеет задачу: – наступать в направлении АННОВКА, ЛОЗОВАТКА и к исходу дня овладеть гор. Кривой Рог.

3. Я решил: – наступать одним эшелонами: справа – 32 ТБр (танковая бригада – ред.) – слева - 25 ТБр

4. 32 ТБр – задача: – в 8.00 20.10.43 г. из ПЯТИХАТКИ наступать в направлении ИВАШИНОВКА, УДАЧНЫЙ, ЗАПОРОЖЕЦ, ВОЛОЧАЕВКА, АННОВКА, НЕДАЙ-ВОДА, ЛОЗОВАТКА и к исходу дня овладеть южн. окр. гор. КРИВОЙ РОГ.

Выбросить передовой отряд на разв. шоссе и железных дорог южн. гор. КРИВОЙ РОГ с задачей: – не допустить подхода резервов противника с юга.

5. 25 ТБр. – в 8.00 20.10.43 г. наступать левее 32 ТБр. с задачей: - совместно захватить ИВАШИНОВКА, УДАЧНЫЙ

ЗАПОРОЖЕЦ, ВОЛОЧАЕВКА, АННОВКА, НЕДАЙ-ВОДА, ЛОЗОВАТКА и к исходу дня 20.10.43 овладеть юж. частью гор. КРИВОЙ РОГ и прочно удерживать оборону, имею локтевую связь справа с 7 мк.

КОМАНДИР 29 ТАНКОВОГО КОРПУСА

ГВАРДИИ ГЕНЕРАЛ-МАЙОР

ТАНКОВЫХ ВОЙСК /КИРИЧЕНКО/

НАЧАЛЬНИК ШТАБА 29 ТАНК. КОРП.

ГВАРДИИ ПОЛКОВНИК /ФОМИННЫХ/

С 8. 00 20.10 .43 г. соединения и части корпуса приступили к выполнению поставленной задачи.

Джерело: ЦАМО РФ. - Ф.29 тк. - Оп. 1.- Спр. 8.- Арк.132,133.

PS. Документи помічені в додатках зірочкою (*) передані авторському колективу книги дослідником-пошуковцем В. О. Шалбановим .

***

Боевой приказ по 5 гвардейской танковой армии 21.10.43 г.*

БОЕВОЙ ПРИКАЗ № 26. ШТАРМ 5 ГВАРДЕЙСКОЙ ТАНКОВОЙ 3.30 21.10.43. Карта 1000000-41

1. Противник, прикрываясь отдельными группами перед фронтом нашей армии отходит на юго-запад, оказывая сопротивление на флангах

2. 29. ТК – атакой в направлении АННОВКА, г. Кривой Рог овладеть г. КРИВОЙ РОГ.

3. Опергруппа ШТАРМА – КРАСНЫЙ ЛУГ, в дальнейшем по оси - АННОВКА, ВЕСЁЛЫЙ КУТ, г. КРИВОЙ РОГ.

КОМАНДУЮЩИЙ 5 ГТА ГВАРДИИ ГЕНЕРАЛ-ПОЛКОВНИК ТАНКОВЫХ ВОЙСК /РОТМИСТРОВ/

ЧЛЕН ВОЕН. СОВЕТА ГВАРДИИ ГЕНЕРАЛ-МАЙОР ТАНКОВЫХ ВОЙСК

/ГРИШИН/

НАЧАЛЬНИК ШТАБА 5 ГТА ГВАРДИИ ГЕНЕРАЛ-МАЙОР Т/В

/БАСКАКОВ/

Джерело: ЦАМО РФ. - Ф.29 тк. - Оп. 1.- Спр. 8.- Арк.134.

***

Из донесения командира 29 танкового корпуса*

В течении дня 22.10.43 г. соединения и части корпуса вели бой с противником, подвергаясь сильным воздушным бомбардировкам авиации – до 70 самолётов и артиллерийско-миномётному огню.

Сломив сопротивление противника части корпуса к исходу дня вышли:

25 Тбр в составе 16 танков Т-34 в 23.00 прорвались в глубину отходящего противника и по шоссе от перекрёстка дорог, что южн. НЕДАЙВОДА 5 км пошла в направлении КРИВОЙ РОГ.

Противник, пропустив прорвавшиеся танки, подтянув артиллерию и танки в район выс. 129.2 закрыл проход.

32 Тбр - НЕДАЙВОДА на южн. окр.

31 Тбр - РЕЗЕРВ КОМАНДИРА КОРПУСА.

23.10.43. В течение дня противник, прикрываясь аръергардными частями и авиацией 25-30 самолётов на рубеже сев. вост. окр. ЛОЗОВАТКА, выс. 129.8, отм. 136.3, сев. окр. КОЛАЧАЕВСКАЯ отходил в южном направлении.

Соединения и части корпуса, выполняя поставленную задачу с боями продвигались вперёд и к 20.00 вышли:

32 Тбр с 53 МСБр вышла в район выс. 113.8 зап. ДУБОВАЯ БАЛКА.

31 ТБр – в район перекрёстка шоссейных дорог южн 5 км НЕДАЙВОДА.

25 ТБр – РЕЗЕРВ КОМАНДИРА КОРПУСА.

Из числа 16 танков, прорвавшихся в глубину противника разведкой установлено – 15 танков подбито и сожжено в районе сев. ВЕСЁЛЫЙ КУТ, выс. 113.3, один танк возвратился в район расположения бригады.

24.10.43. Соединения и части корпуса продолжали выполнять ранее поставленную задачу.

Противник, прикрываясь сильными арьергардными частями отходил в южном направлении и в 8.00 в районе ВЕСЁЛЫЙ КУТ контратаковал 31 ТБр с целью задержать наступление наших частей на г. КРИВОЙ РОГ.

32 ТБр, ведя огневой бой с противником в 7.30 вышла на сев. окр. КРИВОЙ РОГ и в течении дня вела бой на сев. окр. КРИВОЙ РОГ, потеряв большое количество танков и личного состава отошла в сад, что сев. 5 км КРИВОЙ РОГ.

Имеет в строю танков Т-34=6.

31 ТБр к 17.00 достигла сев. окр. КРИВОЙ РОГ, где и ведёт бой. Имеет в строю танков Т-34=3.

53 МСБр – занимает оборону 0,5 км сев. КРИВОЙ РОГ, где и ведёт бой. Имеет в строю активных штыков=130.

25 ТБр с 19.00 вышла в район ВЕСЁЛЫЙ КУТ для прикрытия соединений и частей корпуса с левого фланга.

Имеет в строю танков Т-34=10.

1549 САП – на огневых позициях – сад, что сев. 5 км КРИВОЙ РОГ и своим огнём поддерживает действия частей корпуса.

В строю имеет СУ-85=10.

25.10.43. Соединения и части корпуса с 6.00 возобновили наступление на противника упорно оборонявшего г. КРИВОЙ РОГ.

Противник, оказывая упорное сопротивление наступающим частям корпуса 10 танками из района ВЕСЁЛЫЙ КУТ предпринял контратаку при поддержке 40-50 самолётов.

Соединения и части корпуса, отбивая контратаки противника сломили упорное сопротивление и с боями продвигались вперед.

32 Тбр, преодолевая сильное сопротивление противника к 7.30 вышла на сев. окр. КРИВОЙ РОГ и в течении дня вела огневой бой с танками и артиллерией противника.

53 МСБр к 7.00 выбила противника из противотанкового рва и к 7.30 достигла сев. окр. КРИВОЙ РОГ и совместно с 32 Тбр в течении дня вела бой на сев. окр. КРИВОЙ РОГ.

1549 САП – занял огневые позиции южнее и юго-вост. свх. что сев. 5 км КРИВОЙ РОГ и в течении дня огнём поддерживал наступающие части.

271 МП – занял огневые позиции в районе зап. 1 км АТА-МАНОВКА и огнём поддерживал наступление наших частей.

В 16.00 получен частный боевой приказ Командующего 5 Гвардейской Танковой Армии.

Джерело: ЦАМО РФ - Ф.29 тк. - Оп. 1.- Д. 8.- Л.136-137.

***

Боевой приказ по 5 танковой армии 25.10.43 г.*

КОМАНДИРУ 29 ТК ГВАРДИИ ГЕНЕРАЛ-МАЙОРУ Т/В КИРИЧЕНКО.

ЧАСТНЫЙ БОЕВОЙ ПРИКАЗ....Штарм 5 Гвард. танк.

14.20. 25.10.43. Карта 100. 000 - 41

П Р И К А З Ы В А Ю

1. До 17. 00 25.10.43 г. произвести дорекогносцировку района переправ участка МАЙСЕЕВКА, КАРАЧУНОВКА.

Если на этом участке переправ не окажется, то быть в готовности переправиться через р. ИНГУЛЕЦ в районе ЛОЗОВАТКА.

2. корпусу быть готовым с 17.00 25.10.43 г. нанести удар в направлении ст. МАЙСЕЕВКА, ЕКАТИРИНОВКА, НОВ. КРИВОЙ РОГ, в течении ночи выйти в ЕКАТЕРИНОВКА, НОВ. КРИВОЙ РОГ, перерезать пути отхода противника на юго-запад и юг и с утра 26.10.43. нанести удар на КРИВОЙ РОГ с юга и юго-вост.

3. Ставлю Вас в известность, что к 17.00 25.10.43 г. в район ПОКРОВСКОЕ, ВЕСЁЛЫЙ КУТ сосредотачивается 7 МК, который имеет задачу с 17.00 25.10.43 г. нанести удар в направлении ДОЛГИНЦЕВО.

Пехота 1 ВДД к 12.00 25.10.43 г. вышла на рубеж: МОИСЕЕВКА, ст. МОИСЕЕВКА и двумя батальонами ведёт наступление в полосе ж.д. на ЕКАТЕРИНОВКА.

4. О получении настоящего приказа и Ваше решение донести.

КОМАНДУЮЩИЙ ВОЙСКАМИ 5ГТА
ГВАРДИИ ГЕНЕРАЛ-ПОЛКОВНИК Т/В –
/РОТМИСТРОВ/

ЧЛЕН ВОЕННОГО СОВЕТА 5 ГТА ГВАРДИИ ГЕНЕРАЛ-
МАЙОР Т/З

-/ГРИШИН/-

НАЧАЛЬНИК ШТАБА 5 ГТА ГВАРДИИ ГЕНЕРАЛ-
МАЙОР

-/БАСКАКОВ/-

Джерело: ЦАМО РФ. - Ф.29 тк. - Оп. 1.- Д. 8.- Л.137.

***

Боевой приказ № 27 25.10.43*

БОЕВОЙ ПРИКАЗ № 27. ШТАРМ 5 ГВАРДЕЙСКОЙ
ТАНКОВОЙ АРМИИ

16.25 25.10.43. Карта 100.000-41

1. Противник частями 23 ТД и отборными пехотными подразделениями обороняет вост. и южн. часть гор. КРИВОЙ РОГ и подступы к городу с севера и юга.

29 ТК – в 17.30 25.10.43 г. из занимаемого района начал движение, форсировать р. ИНГУЛЕЦ в районе ЛОЗОВАТКА и южнее в течении ночи выдвинуться в район МОИСЕЕВКА, ЗЕЛЁНЫЙ ГАЙ по западному берегу р. ИНГУЛЕЦ и с 6. 26.10.43 г. перейти в наступление в направлении: ЕКАТЕРИНОВКА, НОВ. КРИВОЙ РОГ частью сил выйти на ст. ЧЕРВОНАЯ, перерезать пути отхода противника на юго-запад и юг, в дальнейшем атакой с юга и юго-востока овладеть гор. КРИВОЙ РОГ.

Занимаемый участок на сев.окр. гор. ЕРИВОЙ РОГ сдать 18 ТК и частям 1 ВДД.

3. Опергруппа ШТАРМА южн. окр. ЛОЗОВАТКА.

КОМАНДУЮЩИЙ ВОЙСКАМИ 5ГТА ГВАРДИИ ГЕНЕРАЛ-ПОЛКОВНИК Т/В -/РОТМИСТРОВ/-

ЧЛЕН ВОЕННОГО СОВЕТА 5 ГТА ГВАРДИИ ГЕНЕРАЛ-МАЙОР Т/З -/ГРИШИН/-

НАЧАЛЬНИК ШТАБА 5 ГТА ГВАРДИИ ГЕНЕРАЛ-МАЙОР -/БАСКАКОВ/-

Джерело: ЦАМО РФ. - Ф.29 тк. - Оп. 1.- Д. 8.- Л.139.

***

Из донесения командующего войсками 5-й танковой армии*

С 17.00 соединения и части корпуса приступили к совершению марша в район МОИСЕЕВКА, ЗЕЛЁНЫЙ ГАЙ.

Совершив марш соединения и части корпуса к 6.00 27.10.43 г. вышли к р. ИНГУЛЕЦ зап. АННИВКА, где переправились и вступили в бой.

Противник в течении дня четыре раза контратаковал наши части с направления БАЛКА ХРУСТАЛЁВА десятью танками и батальона пехоты, прикрываясь авиацией с воздуха до 100 самолётов.

Преодолевая сильное сопротивление и отражая контратаки противника, соединения и части корпуса к 7.00 27.10.43. овладели:

25 Тбр. – овладела ДАНИЛОВКА и в течении дня вела огневой бой с танками и артиллерией противника, переходящего четыре раза в контратаки.

31-32 Тбр. и 52 МОБр к 7. 00 достигли ДАНИЛОВКА и в течении дня вели огневой бой с танками и артиллерией противника.

23.10.43. С 6.00 соединения и части корпуса продолжили выполнять поставленную задачу, перешли в наступление.

Противник под ударами наших частей отошёл в район железной дороги, что вост. 1,5 км ЗЕЛЁНЫЙ ЛУГ и частями 11 ТД силою до 20 танков и двух батальонов пехоты упорно обороня-

ется, ведя сильный артиллерийско-миномётный огонь из ЗЕЛЁНЫЙ ГАЙ.

Его авиация группами от 20 до 40 самолётов несколько раз бомбила боевые порядки наших частей.

Соединения и части корпуса, преодолевая упорное сопротивление противника в результате боя вышли:

32 Тбр. – в район отм. 5.1, что южнее ХРУСТАЛЁВА БАЛКА и ведёт огневой бой с противником.

Имеет в строю танков Т-34=6

31 Тбр. – зап. отм. 5.1, что южнее ХРУСТАЛЁВА БАЛКА.

Имеет в строю танков Т-34=2

53 МСБр. – к 8.00 достигла выс. 114.1, сев ХРУСТАЛЁВА БАЛКА, двумя стрелковыми ротами вела бой в боевых порядках танковых бригад в районе отм. 5.1, что южн. ХРУСТАЛЁВА БАЛКА.

Имеет в строю активных штыков=220.

25 Тбр. – РЕЗЕРВ КОМАНДИРА КОРПУСА.

Имеет в строю танков Т-34=13

Джерело: ЦАМО РФ.- Ф.29 тк. - Оп. 1.- Д. 8.- Л.140.

***

**Командующий войсками 5 гвардейской танковой армии
гвардии генерал-полковник танковых войск
РОТМИСТРОВ***

Соединения и части корпуса с 19. 00 29.10.43 г. выступили к совершению марша в указанный район.

Совершив 50 км марш соединения и части корпуса к 6.00 30.10.43 г. сосредоточились сев. вост. окр. ПЕТРОВО и заняли оборону на участке южн. х. СОЛДАТСКИЙ, ИСКРОВКА.

32 Тбр в составе четырёх танков Т-34 заняла оборону на левом берегу р. ИНГУЛЕЦ на участке южн. х. СОЛДАТСКИЙ, КРАСНОЕ ЗНАМЯ.

31 Тбр частью танками заняла оборону на участке: КРАСНОЕ ЗНАМЯ, ИСКРОВКА на левом берегу р. ИНГУЛЕЦ и часть танков ведёт бой с танками противника в районе НЕДАЙВОДА.

В строю имеет танков Т-34=7.

53 МСБр – занимает оборону на участке юж.х. СОЛДАТ-СКИЙ, ИСКРОВКА на лев. берегу р. ИНГУЛЕЦ.

Имеет в строю активных штыков=203.

25 Тбр. – РЕЗЕРВ КОМАНДИРА КОРПУСА.

Сосредоточена в районе ВЕСЁЛОЕ ПОЛЕ.

Имеет в строю танков Т-34 = 6.

Джерело: ЦАМО РФ.- Ф.29 тк. - Оп. 1.- Д. 8.

***

Отчёт о боевых действиях 18-го танкового корпуса за период с 1.10 по 10.12.43 года*

Я** приказал танковым и мотострелковым бригадам переправится через р. ИНГУЛ в МАЛ. АННСЬКА и продолжить движение в направлении ЛЕЛЕКОВСКИЙ 1-Й, ЛУГАНКА, нанести удар с запада по северной части ЛОЗОВАТКА, в дальнейшем выполнять ранее поставленную задачу... .

Я РЕШИЛ: овладеть г. КРИВОЙ РОГ с запада, нанося удар через ЛОЗОВАТКА.

Выполняя мой приказ, 110 и 170 тбр, действуя в направлении южн. окр. ЛОЗОВАТКА и 32 мсбр – на сев. окр. ЛОЗОВАТКА, в течении часа очистили ЛОЗОВАТКА от противника, выйдя на её южную окраину.

Продолжая развивать успех, части корпуса к 24.00 23.10.43 г. вышли на рубеж 4 км южнее МАРЬЯНОВКА, имея на ходу 21 танк Т-34 и 22 танка МК-7.

Я РЕШИЛ: с рассветом 24.10 овладеть г. КРИВОЙ РОГ, имея танковые бригады в одну линию и мотострелковую бригаду во 2-м эшелоне.

110 тбр – направляющая. Атакует в направлении южн. окраины КРИВОЙ РОГ.

Левее - 181 тбр. Правее- 170 тбр.

Перейдя в наступление, части корпуса в 6.15 24.10 атаковали КРИВОЙ РОГ с запада.

** Командир 18 танкового корпуса – полковник Фирсович Александр Николаевич

Танки с десантом 110 и 181 тбр ворвались в город и к 8.15 вышли на Украинскую улицу. В 9.15 24.10.43 г. танки достигли улицы ЛЕНИНА /центр города/, где и вели бои с численно превосходящими силами противника и главным образом с тяжёлыми танками его.

В 17.25 25.10.43 г. противник, переправив через р. БОКОВЕНЬКА в районе КАРАЧУНОВКА 10 танков и до 150 чел. пехоты, оседлав дорогу МОИСЕЕВКА-КРИВОЙ РОГ.

Части корпуса, ведя уличные бои в г. КРИВОЙ РОГ, встретив сильное огневое сопротивление и интенсивную бомбардировку с воздуха, дважды контратакованные танками и пехотой, нанеся большие потери противнику, вынуждены были отойти к ж.д. западнее г. КРИВОЙ РОГ.

Оборонные бои корпуса

По приказу командующего 5 гв. ТА корпус передислоцировался 27.10.43 г. в район АННОВКА, ДАНИЛОВКА с задачей: нанести удар через СВИСТУНОВО, МИРОЛЮБОВКА на НОВО-ДМИТРОВКА, перерезать пути отхода противника из г. КРИВОЙ РОГ и ДОЛГИНЦЕВО на юг.

Противник оставив прикрытие из танков типа «Тигр» и самоходных орудий типа «Фердинанд» с пехотой на рубеже ж.д. КРИВОЙ РОГ-ЗНАМЕНКА, основные силы 11 танковой дивизии перебросил в ГУРОВКА с задачей – ударом в направлении ТЕРНОВАТКА, ЛОЗОВАТКА окружить и уничтожить группировку наших войск, действующих южнее.

Перейдя 29.10.43 г. в наступление, противник к 18. 00 передовыми частями вышел ТЕРНОВАТКА.

Приказом Командующего 5 гв. ТА корпус получил задачу: выйти из боя через ЛОЗОВАТКУ, НЕДАЙВОДА и занять оборону по восточному берегу р. ИНГУЛЕЦ на участке ИСКРОВКА-НЕДАЙВОДА.

Выполняя приказ, части корпуса к рассвету 30.10 заняли рубеж обороны:

170 тбр – ИСКРОВКА.

110 тбр – НЕДАЙВОДА

32 мсбр – ТАРАЩАНКА-КОРСУНОВКА.

Перед фронтом корпуса части 11, 24 тд. и остатки 23 тд.

противника подтягивали танки, пехоту и артиллерию и к 17.00 31.10. 43 года овладели НЕДАЙВОДА, КРАСНИЙ.

Части корпуса в течении 31.10 по 4.11.43 года, подвергаясь непрерывному налёту авиации противника и атакам превосходящих танковых сил противника, отражали все попытки противника прорвать фронт обороны корпуса.

Джерело: ЦАМО РФ. - Ф.18тк. - Оп. 1.- Д. 27.- Л. 52,56,57.

***

Боевое распоряжение № 82/оп*

Штарм 37 о переходе 5-го отдельного штурмового батальона в соответствии с телеграфным распоряжением штаба 3-го украинского фронта в оперативное подчинение командующего 37 армии и сосредоточении к 7. 00 23.44 г. в районе посёлка Дубровка (в районе Кривого Рога).

Численный состав батальона 376 человек

3 марта 1944 г.

Батальон сосредоточился в с. Марьяновка (14 км восточнее Кривой Рог) на вост. берегу р. Ингулец и поступил в оперативное подчинение командира 523 сп. 188 стрелковой Краснознамённой Нижнеднепровской дивизии.

Батальон получил задачу расширить плацдарм на западном берегу р. Ингулец для чего овладеть селами Родионовка и высотой Могилы Рядовые.

Время выступления точно определено не было, подготовку к наступлению батальон был вынужден вести слишком поспешно.

К началу арт. подготовки батальон не успел занять исходное положение и уже во время неё быстро переправился через р. Ингулец и, войдя в боевые порядки 329 сп, сходу продолжал наступление в направлении Родионовка.

Переправа через реку и все дальнейшие движения наших подразделений происходило на виду у противника в дневное время.

Момент внезапности и условия скрытности действий совершенно отсутствовали.

Противник весь путь наступающих сопровождал интенсивным артиллерийским и миномётным огнём, а при подходе

наших подразделений к переднему краю его обороны открыл ураганный огонь из стрелкового оружия.

Батальон идя впереди наступающих на Родионовку частей 188 сд, преодолел расстояние в 3 км, понёс большие потери (49 человек убитыми и 73 человек ранеными) и, ввиду того, что 523 сп. залёг, также был вынужден приостановить дальнейшее движение, закрепившись на рубеже, проходящим 1200 метров восточнее Родионовки.

6 марта 1944 года.

В 10.00 возобновилось наступление в прежнем направлении.

Наши подразделения стремительным движением ворвались в село Радионовка и, повернув вправо, достигли южных скатов высоты Могилы Рядовые.

Противник отступил в западном и северном направлениях.

Во время штурма села батальон потерял 41 чел. ранеными и 31 чел. убитыми.

Для закрепления села сил у батальона было недостаточно.

Противник, стянув до 2-х батальонов пехоты в район 1 км юго вост. Могилы Рядовые, предпринял ожесточённую контратаку на нашем правом фланге, сопровождая её губительным огнём артиллерии, миномётов и стрелкового оружия.

Части 189 сд., не выдержав натиска противника, начали отход на восток по балке Радионовка-Ингулецкий. Для того, чтобы не быть отрезанными крупными силами противника, подразделения батальона последними отошли из села.

Командному составу батальона, выдвинувшемуся вперёд, удалось остановить отступающие 523-580 и 595 стрелковые полки и задержать их на оборонительных рубежах 1300 метров восточнее Родионовки.

7 марта 1944 г.

Весь день шёл ожесточённый огневой бой.

Офицеры батальона руководили этим боем, находясь непосредственно в боевых порядках.

Противник был вынужден отказаться от попыток начать новые контратаки.

В ночь с 7 на 8 марта 1944 г.

Приведя в порядок подразделения и пополнив их личным составом из хоз. и спец. подразделений, батальон во взаимодействии с частями 188 сд. и 10 сд. вновь атаковал противника и к исходу ночи полностью овладел селом Родионовка, заняв оборону в средней части западной окраины села.

Противник отступил на гребень высот 4 км западнее Родионовки.

Джерело: ЦАМО РФ. - Ф. 5 отд. штурмовой б-н.- Оп. 62223. - Д.2. - Л.15-18.

***

Спогади німецького солдата (кулеметника) 24-ї танкової дивізії, який у 1943 р. Воював під Кривим Рогом

1943 р.

«30 октября. Сегодня мы атакуем части Красной Армии к западу от реки Ингулец неподалеку от Терноватки. Несмотря на сильный огонь противника, нам удастся при помощи других рот и противотанкового дивизиона создать небольшой плацдарм на восточном берегу реки. В самом начале атаки из-за плотного огня советских танков мы лишаемся 20-мм зенитки и одного самоходного орудия. Расчет зенитного орудия погиб полностью, а экипаж самоходки получил серьезные ожоги. Несмотря на темноту, наш риттмейстер* хочет отправить разведгруппу в небольшую деревушку Недайвода, расположенную прямо перед нашими позициями. Разведчики вскоре возвращаются и сообщают, что дома в деревне расположены вдоль обоих берегов неглубокой речушки. В самой деревне обнаружены лишь стрелковые части русских, хотя на одной из улиц они засекли один танк "Т-34".

---

*Риттмейстер або ротмістр (від нім. Rittmeister)— майстер їзди— військове звання старшого офіцера у кінноті, відповідає чину капітана у Вермахті.

– Отлично! Сначала займемся танком! – слышу я голос нашего командира. Наши машины остаются в укрытии, в то время как мы наступаем в направлении деревни небольшими группами. Отряд, возглавляемый риттмейстером, движется к Недайводе в сопровождении 75-мм самоходного противотанкового орудия. Мы стараемся не производить никакого шума. По сигналу разведчиков оживает мотор самоходки. Чем ближе мы подбираемся к танку, тем осторожнее ведем себя. Мы часто слышим низкий гул моторов, и время от времени до нашего слуха доносятся откуда-то из темноты чужие голоса. Двигаемся дальше. Мотор самоходки работает на малых оборотах. Гусеницы плавно скользят по земле. Уже совсем стемнело, однако местность время от времени освещается лунным светом, проникающим через ползущие по небу тучи. Впереди видны лишь тени домов и деревьев. Приказы отдаются шепотом. Выстраиваемся в одну шеренгу.

– Не отставать! Держаться вместе! Наступаем медленно и осторожно!

Ждем приказов риттмейстера! Самоходка движется со скоростью улитки. Перед нами возникает живая изгородь. Где-то рядом должен находиться советский танк. Если нас сейчас обнаружат, то мы утратим элемент внезапности, и вражеская бронемашина расстреляет нас в упор. Продолжаем наступать с удвоенной осторожностью. Под чьей-то ногой хрустит упавшая на землю ветка, и мы все замираем на месте, стараясь слиться с темнотой. Самоходка продвигается вперед по метру за один рывок. Где же «тридцатьчетверка»?

Как будто в ответ на невысказанный вопрос неожиданно оживает дизельный двигатель. Шум исходит откуда-то справа и спереди, в том месте, где изгородь составляет угол с ближними домами. Неужели танк все-таки заметил нас? Нервы у меня натянуты до предела. Мы все затаили дыхание. Самоходка останавливается, и наводчик нацеливается на то место, откуда раздается шум работающего дизельного двигателя. Мы прижимаемся к земле, тревожно вглядываясь в темноту. Шум, издаваемый танком, кажется нам очень громким, он очень действует на нервы. Однако ничего не происходит.

– Нужно подойти еще ближе, – слышу я шепот риттмейстера.

– Они не слышат нас из-за включенного мотора.

Самоходка медленно и осторожно двигается вперед. Ее экипаж готов в любую секунду открыть огонь. Прячась в тени домов и согнувшись, мы идем вслед за ней. Шум танкового двигателя неожиданно прекращается. Самоходка также отключает мотор. Чувствую, что готов в любое мгновение взорваться от напряжения.

Не исключено, что русские танкисты, так же как и мы, сейчас пристально вглядываются в темноту, не зная, что им делать. Пожалуй, это не совсем правильная идея – выстреливать сигнальную ракету прямо перед носом у противника. Правильнее было бы убраться отсюда как можно быстрее, чтобы оказаться на достаточном расстоянии от него. Видимо, точно так же подумал и танковый экипаж, когда обнаружил нас. Мы снова слышим гул мотора и лязг гусениц. Наши глаза уже настолько успели привыкнуть к темноте, что мы хорошо различаем очертания советской бронемашины. Донесение разведгруппы оказалось точным – танк действительно находится возле изгороди. Теперь он отъезжает в сторону, ближе к кустам. Наводчик самоходки берет прицел. Из-за туч снова появляется луна, в свете которой ствол башенного орудия отливают серебром.

– Готовься!

Эта команда снимает напряжение. В следующее мгновение ночную тьму озаряет вспышка белого света. Мы на короткое время слепнем. Затем смотрим на танк «Т-34», который находится примерно в 30 метрах от нас. Он повернут к нам бортом. На фоне изгороди отчетливо видны фигуры, бегущие куда-то в поисках укрытия. Самоходка производит выстрел, грохот которого сотрясает воздух. В боку танка зияет пробоина размером с кулак взрослого человека. Через несколько секунд второй выстрел снова попадает в цель. В свете трассирующего снаряда хорошо видно, что из башенного люка «тридцатьчетверки» валит черный дым. Крышка люка открывается, и из него выпрыгивает наружу русский танкист, прижимающий руки к окровавленному лицу. Он бежит в сторону речки. Мы лежим в кустах и стреляем в красноармейцев, появляющихся возле домов и ведущих ответный огонь. Мне становится понятно – совсем скоро

мы либо выбьем противника из деревни, либо отступим, неся потери. У нас нет времени осматривать каждый дом, и мы занимаем позиции перед деревней. По всей видимости, русские попытаются занять их.

1 ноября. Сегодня мы несем большие потери. Позднее бой за плацдарм близ Терноватки будет упомянут в списках убитых на войне солдат вермахта под именем нашего риттмейстера. Эта своего рода награда используется в пропагандистских целях для поднятия боевого духа наших военных частей».

Джерело: Киншерманн Г. Кроваво-красный снег. Записки пулеметчика Вермахта / Ганс Киншерманн ; [пер. сангл. А. Бушуева]. – М. : Яуза-пресс, 2009. – 320 с. – (Вторая мировая война. Жизнь и смерть на Восточном фронте).

***

«Упасти зерном в рідній стороні...»

Ю.М. Должанський був одним з 500 студентів і співробітників гірничорудного інституту, що з перших днів війни пішли на фронт і єдиним з них, хто отримав найвищу державну і військову нагороду.

Народився він на північній околиці нашого міста, недалеко від селища Веселі Терни по закінченні школи юнак пішов вчитися на гірничого інженера. Тільки рік судилося йому бути студентом гірничорудного інституту. Він закінчив перший курс на початку літа 1941 р.

Гірничорудний інститут евакуювався до Нижнього Тагілу, але Юрка Должанського там не було. Він в числі перших пішов на фронт.

Ділиться радісною звісткою з коханою: «Люба! Мені присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Радість наша спільна! В цьому є велика частина моєї любові до тебе».

24 жовтня 1943 року у фронтовій газеті була надрукована стаття Ю.М. Должанського «Слово до гвардійців». «Битва за Дніпро, Київ, Україну ще не закінчилася, – писав автор. – Вона вимагає від нас величезних зусиль. Ворог чинить шалений опір. Але ніщо його не врятує. Сподіваюся на скорі повне визволення рідної землі від німецько-фашистських загарбників» .

Минув ще місяць, і куля ворога обірвала життя і надії бійця-героя. 24 листопада 1943 року Ю.М. Должанський загинув при виконанні бойового завдання на Житомирському напрямку».

Джерело: Війна у пам'яті поколінь. Матеріали міжрегіональної студентської конференції, КТУ, 30 вересня 2004 р. – Кривий Ріг: Мінерал, 2004. – С. 57 – 59. (Тест підготувала до друку і переклала листи Ю. Должанського на українську мову М. Ленська)

***

Письма с фронта героев Криворожья

Агитатор 810-го стрелкового полка 394-й стрелковой дивизии капитан Давид Арефьевич Коваль получил боевой приказ – водрузить Красное Знамя над освобожденным городом. Об этом он сделал записи прямо в своем удостоверении личности. Уникальность этих строк настолько велика, что мы их проводим полностью:

«17.02.1944 р. Ніч, мороз, заметіль. Всюди гремить фронтова канонада. Мій 810 полк іде на захід. Визволяє місто Кривий Ріг з фашистської неволі. Одержав від полковника Кузнецова наказ: над м. Кривий Ріг підняти Червоний прапор. Клянусь, що ні крові, ні життя не пожалію і бойовий наказ виконаю.

21.02.1944 р. Рідне місто Кривий Ріг, мій друже, залізорудний Велетню, розправляй плечі, з своїх глибин підземелля піднімай на гора руду.

Пройдуть роки і моє місто Кривий Ріг усьому світові покаже невичерпну кладову. Це сила і міць нашої держави.

23.02.1944 р. Свято – день Радянської Армії. Іду вулицями Кривого Рогу, радію, горжусь Червоним прапором, що майорить над містом.

18.03.1944 р. Знову бій, ллється солдатська кров, ідемо в атаку на ворога».

Именно это удостоверение личности, хранящееся в архиве историко-краеведческого музея Кривого Рога, донесло через десятилетия до потомков имя того воина, который возглавил группу по водружению Знамени Победы над нашим городом. К сожалению, мы ничего не знаем о дальнейшей судьбе капитана Д.А. Ковалья.

Джерело: Війна у пам'яті поколінь. Матеріали міжрегіональної студентської конференції, КТУ, 30 вересня 2004 р. – Кривий Ріг: Мінерал, 2004. – С. 27 – 28.

***

Зі спогадів знаменитого спортсмена-воротаря криворіжця Володимира Маслаченка

«...Одного разу зі зведень Радіоінформбюро ми довідалися про те, що Кривий Ріг звільнили від німців. Було це двадцять третього лютого 1944 року. Батькові веліли повертатися додому (зі Ставропілля – ред.). Ми їхали в теплушках, напевно, місяців зо два. Вже у Кривому Розі батько послав мене отримати на картки хліб. На вулиці я зустрів нашого солдата, який вів полоненого. Видно було, що німець давно не стригся і не голився, був увесь обірваний. Та й солдат, що його супроводжував, теж, безперечно, побачив чимало. І раптом німець помітив початок кукурудзи, що валявся в калюжі. Незважаючи на те що він був під конвоєм, схопив качан, витер його об рукав і став жадібно гризти. Війна, жахи! Кому це треба, скажіть, будь-ласка?!

Дев'ятого травня ранком я зіштовхнувся біля входу в школу зі своїм однокласником. Він мені сказав, що війна закінчилась. І, може, через те, що той Берлін так далеко, а наше сурове виховання не дозволяло нам спізнитись на урок, у той момент ми не відчували тієї народної радості, котра уже виплеснулася на вулиці міст і селищ. На уроці вчителька сказала, що настає мирне життя і наше завдання – учитися ще краще. А от увечері, коли на головній вулиці міста – Карла Маркса – почалися народні гуляння з приводу Перемоги, ми дали волю своїм почуттям».

Джерело: На землі на рідній... (Крізь товщу минулого. Кн. 7). – Дн-вськ, 2012. – С. 249.

***

Освобождение (Из воспоминаний П. Федоренка)

Неожиданно, на нашей улице Херсонской, осенью 1943 года появились несколько советских танков. Невероятно: вокруг немцы, а тут наши танки! Люди как будто забыли об этом и ста-

ли встречать наших солдат. Они были очень усталыми, в испачканных комбинезонах. Вокруг танков собралось много народу. Люди скандировали: «Наши пришли!». А молодые солдаты пытались определить место своего пребывания, расспрашивали дорогу, кажется, в направлении г. Днепропетровска. Продолжалось все это недолго. Танки двинулись, как я это сейчас представляю, в направлении злополучного маслозавода.* Рассказывали, что почти все наши танки были уничтожены немецкими «тиграми», которые были установлены и замаскированы на этом заводе.

Люди очень переживали, плакали. Радость близкой победы сменилась большим горем. Очень жаль молодых героев. О них напоминает мемориальная доска, укрепленная на здании старого корпуса технического (сейчас – национального – ред.) университета (ул. Пушкина, 37).

После этого трагического события немцы обозлились до такой степени, что готовы были уничтожить всех людей, которые пришли на встречу с танкистами. Требовали от людей назвать тех, кто выносил танкистам молоко, хлеб и воду. А это действительно имело место. Но никто никого не выдал, потому что ненависть к немцам была неопишная. Причина неудачного похода танкистов выяснилась сразу: у них не было карт и они просто, наверное, заблудились. Но, несмотря на это, танкисты совершили героический поступок. Они смело преодолели много километров практически через вражеское логово. Вечная память этим молодым и замечательным парням».

---

*Маслозавод в той час розташовувався на розі вулиць Леніна й Української.

Джерело: Війна у пам'яті поколінь. Матеріали міжрегіональної наукової конференції, КТУ, квітень 2010 р. - Кривий Ріг: Видавничий центр КТУ. 2010. – С. 61 – 62.

***

Об участии 17-й воздушной армии в освобождении Криворожья

«С потерей Никополя войска противника, действовавшие в этом районе, лишились последнего крупнейшего опорного

пункта и оказались перед катастрофой. Бросая оружие, автотранспорт, личные вещи, гитлеровцы в панике бежали на запад. Были созданы условия для начала операции по освобождению Криворожского железнодорожного бассейна.

17 февраля войска фронта перешли в наступление на глубоко эшелонированную оборону противника, и в 16 часов Кривой Рог был полностью очищен от немецко-фашистских захватчиков.*

В тот же день в 22 часа столица нашей Родины Москва салютовала доблестным войскам, овладевшим городом Кривой Рог. 371-му бомбардировочному авиаполку и 244-й бомбардировочной авиационной дивизии было присвоено почетное наименование Криворожских.

Трудными были бои за Криворожье. Ранняя весна с мокрыми снегопадами и непрерывными дождями превратила район боевых действий в непролазную трясиину. Даже танки и автомашины повышенной проходимости с большим трудом продвигались вперед. Железные дороги были почти полностью выведены противником из строя специально сконструированным путеразрушителем. Наземных путей для снабжения войск практически не было.

В этих сложных условиях еще раз продемонстрировали свои лучшие качества авиаторы воздушной армии. В период подготовки наступления на Кривой Рог в течение нескольких суток в снегопады и туманы до 300 самолетов Ли-2 и По-2 перевозили войскам все необходимое для боя, для победы: снаряды, мины, патроны, горюче-смазочные материалы, продовольствие и снаряжение. В этот период авиация доставила для наземных войск более 600 тонн одних только боеприпасов.

Большую помощь в разгроме врага под Кривым Рогом, как и в предыдущих боях, оказала эскадрилья корректировщиков под командованием подполковника А.М. Жало. Благодаря четкой работе корректировщиков артиллеристы наносили сокрушительные удары по немецко-фашистским захватчикам.

(*Авторський колектив книги тут припустився явної помилки – реально місто Кривий Ріг було звільнене 23 лютого 1944 р., а не 17 лютого, як про це йдеться на с. 104 цього видання).

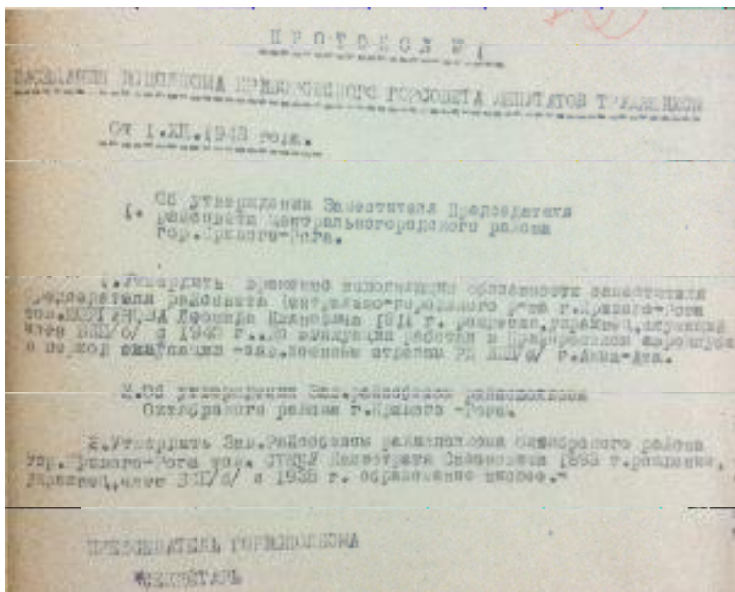
В итоге боев, длившихся в течение февраля, совместными усилиями войск 3-го и 4-го Украинских фронтов, куда входили 17-я и 8-я воздушные армии, была разгромлена никопольско-криворожская группировка противника и нанесены тяжелые потери 6-й немецкой армии. Были освобождены два крупных промышленных района Украины – Никопольский и Криворожский, ликвидирован важный в оперативном отношении плацдарм врага на левом берегу Днепра южнее Никополя.

Джерело: 17-я воздушная армия в боях от Сталинграда до Вены. – М., Воениздат, 1977. – С. 104-105.

1.3. Відбудова (від лютого 1944 р. до травня 1945 р.)

***

Протокол № 1 засідання міськвиконкому від 1 грудня 1943 р. (фотокопія оригіналу)

Передрук фотоконії
ПРОТОКОЛ №1
ЗАСЕДАНИЯ ИСПОЛКОМА КРИВОРОЖСКОГО
ГОРСОВЕТА ДЕПУТАТОВ ТРУДЯЩИХСЯ

От 1.XII.1943 года.

1. Об утверждении Заместителя Председателя райсовета Центрально-городского района гор. Кривого Рога.

Утвердить временно исполняющим обязанности заместителя Председателя райсовета Центрально-городского р-на г. Кривого Рога тов. Моргунова Леонида Ивановича 1911 г. рождения, украинец, служащий член ВКП (б) с 1940 г. До эвакуации работал в Криворожском аэроклубе, в период оккупации - зав. военным отделом РК ВКП (б) г. Алма-Ата.

2. Об утверждении Зав.райсовбезом райисполкома Октябрьского района г. Кривого Рога.

Утвердить Зав. Райсовбезом райисполкома Октябрьского района гор. Кривого Рога тов. Стебу Калистрата Сазоновича 1893 г. рождения, украинец, член ВКП (б) с 1938 г. образование нисшее.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ГОРИСПОЛКОМА
СЕКРЕТАРЬ

Джерело: ДАДО - Ф. 4348. - Оп.1. - Спр.7. - Арк.72

***

Акт № 8
О зверствах немецко-фашистских мерзавцев в
городе Кривой Рог

г. Кривой Рог 9 марта 1944 г. Мы, комиссия в составе председателя Центрально-Городского Райсовета депутатов трудящихся тов. Коваленко М. С., зам. председателя Центрально-Городского Райсовета депутатов трудящихся тов. Долгов Л. И., представителя Горздравотдела врача тов. Приступа Е. А., представителей воинской части 35606 капитана тов. Вульфовича И.Б., капитана тов. Полушина С.И., сержанта тов. Филина И.М. и красноармейца тов. Калиева М. составили настоящий акт:

Вблизи расположения шахты № 5 Рудоуправления стара Валявка во рву на глубине 9 метров обнаружены три трупа, из них один женский. При наружном осмотре установлено, что женский труп кожных повреждений не имеет, труп в состоянии распада, кожа верхней и нижней конечностей мацерирована, местами распавшаяся, а при дотрагивании легко распадается, повидимому этот труп долго лежал полуоткрытый, подвергаясь влияниям атмосферных осадков, примерно 4-5 месяцев.

В затылочной области головы имеется две раны размером 1 см×1 см., вторая рана в области задней части соединения обеих теменных костей и носит характер рваной раны размером 2,1/2 × 3 см с раздробленной костной тканью, эта рана вследствие выходного отверстия пули, выстрел был в затылок при наклонении головы вперёд из револьвера на расстоянии 3-5 метров не давшего ожога волос и полотенца в котором закрыта голова; женский труп ниже-среднего роста, одежда лёгкая – летняя кофта и юбка, обе стопы обмотаны тряпками и завязаны шнурками, голова покрыта полотенцем, возраст женщины около 50 лет, русская остальные двое мужчины 35-40 лет одеты в рабочие костюмы, русские.

В другом месте в ста метрах от предыдущего рва на уровне земли до одного метра обнаружены два мужских трупа, один из них офицер, другой красноармеец, одетые сверху в рабочие комбинезоны и гражданские фуражки, а внутри красноармейские гимнастёрки у одного офицерские брюки, а у другого красноармейские, оба сильно истощённые. Один русский, другой казах, их возраст 30-35 лет.

При тщательном осмотре никаких документов и записей не обнаружено.

Председатель

/Коваленко./

/Долгов./

/Вульфович./

/Полушин./

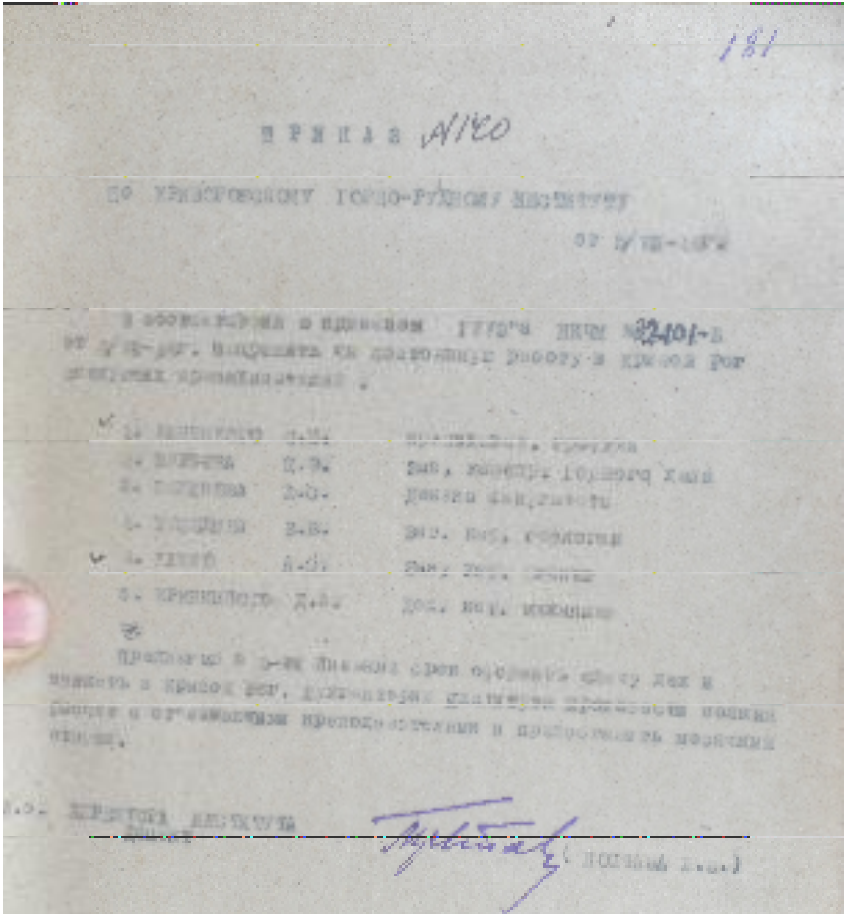
/Филин./

/Калиев./

Джерело: Архів управління Служби безпеки України в Дніпропетровській обл. – Фонд літерних справ - Спр.130. - Т1. - Арк. 295.

***

Приказ по горно-рудному институту

Джерело: Горнорудный институт. Приказы директора института. Фотокопия оригинала

***

Воззвание комсомольско-молодежной бригады Л. Студентова

«Дорогие товарищи. Руда, добываемая нами до начала Отечественной войны питала все крупнейшие металлургические заводы нашей советской Родины. Ненавистные немецко-фашистские захватчики варварски разрушили и затопили наши шахты, взорвали, покалечили и вывезли механизмы. Они думали стереть с лица земли Криворожье, лишить заводы юга рудной базы.

Не быть этому! Не таковы горняки, чтобы отступать перед трудностями. С первых дней освобождения родного рудника мы работаем на восстановлении шахты имени Ворошилова. Место молодых горняков – в первых рядах стахановцев трудового фронта. Мы предлагаем начать соревнование молодёжных бригад всех рудников за почётное звание «Фронтальная бригада». Дело чести каждого молодого горняка работать не только за себя, но и за товарища, ушедшего на фронт. Мы обещаем работать так, чтобы первыми заслужить звание «Фронтальной бригады».

Наша бригада обязуется:

1. Сменное задание выполнять не менее, чем на 150%.
2. Качество работы давать только хорошее и отличное.
3. В свободное от работы время каждый член бригады работает по 60 часов на восстановлении культурных учреждений и жилищ.
4. Изучить одну из военных специальностей.

Мы просим городской комитет ЛКСМУ и трест «Кривбассруда» поддержать наше предложение и разработать условия соревнования молодёжных бригад за звание «Фронтальной».

Бригадир Леонид Студентов.

Члены бригады: Александр Лященко, Григорий Сапашенко, Владимир Рубан, Федор Самусенко».

Джерело: Газета «Комсомольская правда» на Криворожье», - № 5. - 17 мая 1944 г.

***

О восстановлении библиотек

«На руднике имени Кирова до немецкой оккупации была хорошая библиотека. За время оккупации книги были уничтожены и расхищены. Кинопередвижка агитпоезда «Комсомольской правды», чтобы помочь руднику организовать библиотеку, проводит специальные киносеансы. Вместо платы за билет на кинокартину сдаются книги. Собрание книги пойдут в фонд будущей библиотеки. Киносеансы за книги организованы и на других рудниках».

Джерело: Газета «Комсомольская правда» на Криворожье», - № 7. - 18 мая 1944 г.

***

Приказ по Народному Комиссариату черной металлургии СССР

№273

19 мая 1944 года

О восстановлении криворожского завода горного оборудования «Главруды» «Коммунист»

Для восстановления криворожского завода «Коммунист» приказываю:

1. Начальнику «Главруды» т. Мелешкину и директору завода «Коммунист» т. Нефедову восстановить на заводе «Коммунист» производство чугунного и стального литья, металлоконструкций и механических изделий...

2. Включить в состав завода «Коммунист» бывший авторемонтный завод «Главруды».

3. Начальнику Главного управления оборудования т. Поташкину выделить заводу «Коммунист» 1 дизель-генератор мощностью 400 кВт.

4. Управляющему трестом «Энергочермет» т. Адабашьяну выполнить работы по проектированию, монтажу и наладке дизельной станции на заводе с окончанием монтажа дизеля к 1 сентября 1944 года.

5. Начальникам: «Главруды» т. Мелешкину, начальнику «Главснаба» т. Фридману, начальнику Главного управления

оборудования т. Поташкину обеспечить первоочередное снабжение завода «Коммунист» материалами, оборудованием и рабочей силой.

Заместитель народного комиссара
черной металлургии СССР

Д.Райзер

***

О досуге и быте горняков

«Культурно и весело проводит свои свободные часы молодёжь рудника имени Артема. Каждую среду и субботу в рудничном клубе бывает вечера молодёжи. В клубе бывают также танцы и вечера самостоятельности»

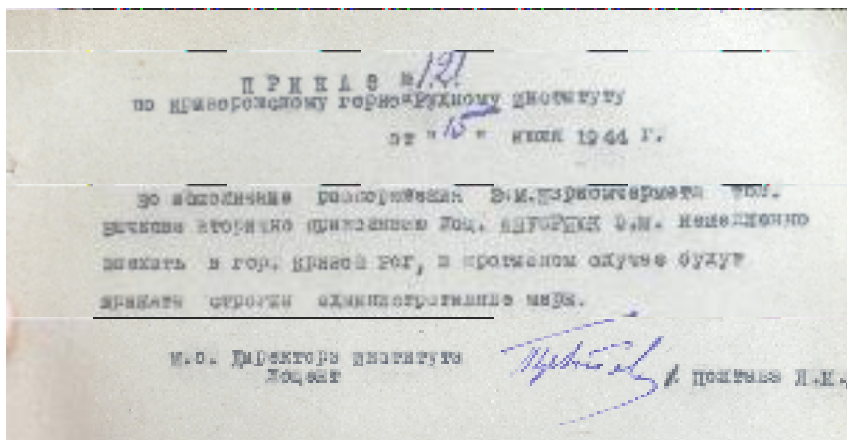
«На многих рудниках Криворожья уже открылись детские сады и ясли. Сотни женщин рудничных посёлков получили возможность пойти работать на восстановления шахт, школ, клубов».

Джерело: Газета «Комсомольская правда» на Криворожье». - № 40-41, 14 июня 1944 г.

***

Приказ № 121

по криворожскому горно-рудному институту

Джерело: Горнорудный институт. Приказы директора института. Фотокопия оригинала

***

**Постановление Государственного Комитета Обороны
от 19 сентября 1944 г. «О мероприятиях по восстановлению
Криворожского железорудного бассейна Наркомчермета»
(Извлечение)**

Считая восстановление Криворожского железорудного бассейна Наркомчермета важнейшей хозяйственной задачей, Государственный Комитет Обороны постановляет:

1. Обязать Наркомчермет:

а) восстановить в 1944 г. 33 шахты Криворожского бассейна на полную проектную мощность 7370 тыс. т железной руды в год, с вводом в действие в 1944 г. по этим шахтам мощностей на 4500 тыс. т железной руды в год с распределением по шахтоуправлениям согласно приложению № 1;

б) обеспечить добычу железной руды в Криворожском бассейне в IV квартале 800 тыс. т и I квартале 1945 г. 1200 тыс. т;

в) приступить к восстановительным работам в 1944 г. по 34 шахтам, подлежащим вводу в действие в 1945 и 1946 гг. (приложение № 2);

г) восстановить в Кривом Роге в 1944 г. завод горнорудного оборудования «Коммунист»;

д) восстановить в Криворожском бассейне в 1944 г. 124 тыс. кв. м жилой площади....

Джерело: Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам, 1917 – 1967. – М., 1968. – Т. 3. – С. 213.

***

**Приказ № 161
по криворожскому горно-рудному институту**

от 4/IX-44 г.

Для обеспечения порядка и сохранности имущества отпущенного в 2-х вагонах (из Нижнего Тагила в Кривой Рог – ред.)

4/IX-44 г. ответственным назначаю тов. ЛАШКО А. С. и.о. Директора Ин-та (доц. ПОЛТАВА Д. И.)

Джерело: Горнорудный институт. Приказы директора института. Передрук з оригіналу.

***

Про відновлення рудника ім. Держинського

«...В перші дні відбудови керуючий П.Є. Гук і головний інженер В.Ф. Холошин (рудоуправління ім. Ф. Держинського – ред.), робітники, що згуртувалися навколо них, виконували завдання, які йшли від командування фронтом. У березні 1944 р. почали розчищати промислові майданчики від руїн, завалів. Одночасно тривало комплектування шахт, цехів та відділів керівними кадрами та робітниками. Відділ капітального будівництва, на плечі якого лягло особливо багато, очолив старий держжинець І.І. Сильченко.

Державний Комітет Оборони встановив тверді строки відбудови шахт імені Ворошилова та імені Першого травня – вересень 1944 року. У відповідності з тим були вказані ще стисліші строки для відбудови поверхневих споруд та об'єктів культурного-побутового призначення.

Як у далекі двадцять роки, все почалося з відкачування води.

Більшість робітників і командний склад жили на казарменому становищі.

– Бувало, відпрацюємо зміну, відпочинемо і через вісім годин знов до роботи. На Ворошиловці разом з нами мешкали начальник шахти В.С. Федоренко та технічний керівник О.О. Душко, – пригадує П.Ф. Ізотов.

Приклад ворошиловців наслідували й на інших шахтах. І саме там, в гущі мас народився зустрічний план. Гірники та вчорашні фронтовики вносили поправки в бік скорочення строків, встановлених Державним Комітетом Оборони. Зважаючи на бойовий наступ трударів та наявні можливості, секретар партійної організації рудника (вона тоді налічувала 35 комуністів, а перед війною їх було майже 600 чолові) М.Г. Рубан заявив:

– В липні дамо руду!

Слідом за цим були остаточно визначені і опубліковані в газеті «Червоний гірник» перші зобов'язання дзержинців, в яких говорилося:

«До кінця другого кварталу 1944 року відремонтувати 10 тисяч квадратних метрів житлової площі

Здати в експлуатацію шахти імені Ворошилова та імені Першого травня в липні.

З часу подачі вагонів вантажити по 500 тонн руди на добу.

Відремонтувати до кінця року 16 кілометрів під'їзних колій»...

У червні 1944-го з шахт імені Ворошилова та імені Першого травня пішла перша руда. Наприкінці року тут було видобуто загалом 197 тисяч тонн. Трудовий подвиг колективу рудника дістав високу нагороду: дзержинці першими у Кривбасі завоювали Перехідний прапор Державного Комітету Оборони.»

Джерело: Криворізьке рудоуправління імені Ф.Е. Дзержинського. – Дніпропетровськ: Видавництво «Промінь», 1973. – С.83-85.

***

Политинформація Днепропетровського обкома КП(б)У в ЦК ВКП (б)У о проведенні праздника Победы в городах и сёлах области

11 мая 1945 г.

«... Глубокой ночью радио передало долгожданную весть о безоговорочной капитуляции фашистской Германии.

На заводах, в ночных сменах стихийно вспыхнули короткие оживлённые митинги.

В Кривом Роге на митинге и демонстрации участвовало около 100 тыс. человек. На трибуне отец Героев Советского Союза братьев Глинок – Б.Ф. Глинка. Он благодарит Красную Армию, принесшую долгожданную победу.

Впереди колонн демонстрантов идут знатные бурщики Алексей Семиволос, Иван Стадник, Иван Кобзар.

Рабочие шахты им. Ильича на телегу поставили большую клетку, в которой находилось чучело Гитлера. Эта процессия прошла под свист, крики и проклятия по адресу людоеда Гитлера».

Джерело: Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941 - 1945 гг. - Днепропетровск, 1962. - С. 326 - 328.

***

Підсумкова таблиця видобутку та залишку руди в Кривому Розі від серпня 1941 р. до лютого 1944 р.

Найменування рудоуправління	Залишок руди на момент окупації, тисяч тонн	Видобуто руди в період окупації, тисяч тонн	Вивезено руди в період окупації, тисяч тонн	Залишок руди на момент звільнення Кривого Рогу, тисяч тонн
«Жовта річка»	28,0	78,0	82,0	24
«Перше Травня»	70,0	–	–	70,0
«Імені Леніна»	123,0	–	90,0	33,0
«Червоногвардійський рудник»	79,0	7,0	74,0	12,0
«Імені Кагановича»	124,0	–	108,0	16,0
«Імені Фрунзе»	84,0	63,0	126,0	21,0
«Імені Комінтерну»	84,0	–	78,0	6,0
«Більшовик»	56,0	–	55,0	1
«Імені К. Лібкнехта»	116,0	–	104,0	12,0
«Імені Кірова»	110,0	10,0	96,0	24,0
«Імені Дзержинського»	240,0	45,0	256,0	29,0

Джерело: Криворізький залізорудний басейн. До 125-річчя з початку промислового видобутку залізних руд. – Кривий Ріг: Видавничий центр КТУ. – 2006. – С. 170.

***

Нарощування видобутку руди від звільнення до Перемоги

Рудоуправління	Видобуток товарної залізної руди (тисяч тонн)	
	1944	1945
«Жовта Річка»	173,3	313,6
Ім. 1 Травня	29,5	190,9
Ім. Орджонікідзе	55,7	85,1
Ім. Р. Люксембург	101,2	214,9
Ім. XX партз'їзду	54,5	203,8
Ім. Фрунзе	23,3	129,1
Ім. Комінтерну	17,9	256,7
«Більшовик»	23,7	64,3
Ім. К. Лібкнехта	57,5	174,1
Ім. Кірова	123,7	775,9
Ім. Дзержинського	197,5	930,4
«Інгулецьке»	34,4	94,2
Всього	18,0	307,6
	910,2	3740,5

Джерело: Криворізький залізорудний басейн. До 125-річчя з початку промислового видобутку залізних руд. – Кривий Ріг: Видавничий центр КТУ. – 2006. – С. 191.

***

Кривий Ріг у березні-травні 1945 року (фрагмент спогадів Р. Ігнатової)

У фондах Криворізького історико-краєзнавчого музею зберігаються спогади Р.Д. Ігнатової, написані нею власноруч в 2011 році. Ріта Дем'янівна народилася 29 червня 1941 року в селищі Чудово Ленінградської області. Пережила блокаду

Ленінграда. У 1945 році з сім'єю переїхала до Кривого Рогу. Навчалася в СШ № 25, закінчила Криворізький гірничорудний інститут. Працювала в дослідному інституті «Металургавтоматика», з 1964 по 1994 рр. – інженер-конструктор на заводі «Комуніст». Зараз на пенсії. Нижче наводиться уривок з її спогадів.

«18 березня 1945 року ми (моя мама, моя сестричка – 2 роки 3 місяці, та я – 3 роки 9 місяців) прибули з Ленінграда до Кривого Рогу на станцію Карнаватка.

У Кривому Розі була рання весна – похмуро, ґрунтові дороги розгрузлі. Добиратися нам треба було на вул. Жовтнева, 18. Щоб перебратися в город (так тоді називали центр міста), необхідно було перетнути Саксагань, яка кожен весну дуже розливалася і зносила дерев'яний місток. У 1945 році була човнова переправа там, де тепер починаються вулиці Леніна й Українська. Коли ми на бричці під'їхали до переправи, там було багато людей – поспішали, хто на роботу, хто на базар. Переправляли їх двома човнами. Ніякої черги не було – хто першим вскочив у човен, той і поплив. У човни набиралося людей, як колись в автобуси, – скільки могли.

Ми стояли там довго, дуже довго. На нас звертали увагу, співчували, бо тільки й було там дітей, що нас двоє. Вдягнуті ми були тепло. На ногах у мамі – білі фетрові боти, на нас з сестричкою – биті валянки без калош. Якась жінка, що наглядала за переправою, сказала мамі: «Пішли до човна, який не повертається, я вас туди посаджу». Ми по грязюці з розгрузлого чорнозему підійшли трохи ближче. Жінка всім об'явила, щоб нас пропустили. Коли підійшов човен, вся юрба кинулася до нього, ледь нас не збили з ніг і не розтоптали.

Жили ми у дворі, що був за, так звалим, «домом Переверзева» (пізніше там було екскурсбюро, по вул. Жовтневій). Заходили у цей двір крізь ворота між домом Переверзева та височенним, більше двох метрів, білим кам'яним (з кварциту) муром. На воротах стояв вартовий, тому що у цьому дворі розташовувалася військова частина. Казали, що у домі Переверзева був розміщений штаб (а до лютого 1944 року там був німецький штаб). Двір вимощений гранітом («бурківка»), огорожений

кварцитовим забором аж до вул. Глинки і до двору, де тепер «дім художника». Рівень нашого двору вище рівня двору «дома художника» метрів на 6. Біля цього муру були конюшні.

Пам'ятаю парад після оголошення Перемоги. Можливо, це було не 9 травня, але було. На вул. Поштовій зібралось багато-багато людей. Панувала радісна метушня. На параді додумалися в колоні в кузові вантажівки-«полуторки» провезти чоловіка, одягненого й, мабуть, загримованого під Гітлера. Натовп кинувся до нього – і ледве змогли військові його врятувати!

Кривий Ріг був дуже розгромлений. Майже всі будинки на Поштовій і Базарній – зруйновані. У 1945 році на Базарній (Жовтневій) залишився один будинок (дво – чи триповерховий) навпроти дома Переверзева, теж майже неушкодженого (лише з двору звисали клаптями металеві пожежні сходи, і було небезпечно ходити).

У цокольному поверсі дома Переверзева була їдальня. Труба з неї виходила зразу ж за воротами збоку дома. Вона стояла на фундаменті висотою більше 1 м, була зроблена з червоної цегли, внизу мала діаметр приблизно 0,7 м, догори звужувалася, була вище «свого» дому. Біля цієї труби, коли ворота вже не охоронялися військовими, у холодну погоду збиралися і грілися безпритульні діти, осіб 5-7. Можливо, вони там і ночували, бо я завжди вранці їх бачила.

Тротуар, шириною не більше 1,5 м, був розбитий, лише де-не-де збереглися клаптики, вимощені червоною цеглою. На парній стороні Базарної був просторий, незатишний темний магазин, відомий серед жителів як «второй магазин». Мабуть, цю частину будинку відремонтували ще до 1945 року, тому що я його добре пам'ятаю з перших днів нашого приїзду до міста. В 1945 році у просторому залі працював лише прилавок з хлібом і прилавок з солоними овочами. До магазину були прикріплені жителі з картками на хліб аж до 1948 року.

На парній стороні вул. К. Маркса – від вул. Леніна до Жовтневої – не зруйнованими були тільки 2 будинки: кінотеатр ім. Леніна і поруч з його літнім фойє – двоповерховий, дореволюційних часів будинок, в якому після війни й до 60-х років була дитяча поліклініка.

Нами, жителями центру міста, вулиці, розташовані далі від площі Миру (Визволення), вулиць Пушкіна і Леніна, сприймалися як окраїна міста, а Українська, Мопрівська взагалі вважалися селом. Можливо, це було тому, що автотранспорту для сполучення майже не було, та й жителі тих вулиць, коли їм необхідно було йти на базар, казали, що йдуть «у город». І по одягу можна було визначити: з центру людина чи з «окраїни». Особливо це було помітно по дівчатах і жінках.

Жителі Кривого Рогу тоді вмiли радуватися. Збудували дiм замість зруйнованого у війну – радість. Відкрили новий магазин – радість. Проїжджу частину вул. К. Маркса по верх «бурківки» вкрили асфальтом – радість. Ось таким був Кривий Ріг наприкінці війни».

Підготувала до друку – І.О. Стеблина

*Джерело: Ігнатова Р. Д. Спогади. Рукопис / Ігнатова Р.Д.
– Криворізький історико-краєзнавчий музей – КДФ-21403, Арк.
2-11.*

2. ХРОНІКА ПОДІЙ (ВИБРАНЕ)*

Червень 1941 р.

**22 -
неділя**

- Виступ по радіо (о 12 годині за московським часом) замісника Голови Ради Народних Комісарів СРСР і наркома іноземних справ В.М. Молотова про напад Німеччини на СРСР; офіційне оголошення про початок війни. Перший день Великої Вітчизняної війни.
- Указ Президії Верховної Ради СРСР про оголошення в окремих регіонах СРСР воєнного стану. На всій території України було введено воєнний стан.
- Указ Президії Верховної Ради СРСР про мобілізацію військовозобов'язаних по Ленінградському, Прибалтійському особливому, Західному особливому, Київському особливому, Одеському, Харківському, Орловському, Московському, Архангельському, Уральському, Сибірському, Приволзькому, Північнокавказькому и Закавказькому військових округах. (м. Кривий Ріг в той час входив до складу Одеського військового округу).
- Одеський військовий округ був перетворений у 9 армію (Кривий Ріг був у складі цього округу).

**23 -
понеділок**

- Початок мобілізації на Криворіжжі до лав Збройних Сил СРСР військовозобов'язаних 1905-1918 років народження.
- Постанова ЦК ВЛКСМ про введення обов'язкової військової підготовки для комсомольців та молоді.
- Протягом 22 та 23 червня 1941 р. по області було проведено 4436 мітингів та зборів, на яких було присутньо 627908 чол.

- На підприємствах м. Кривого Рогу, пройшло 294 мітинги, на яких були присутні 52 тис. чол.
- На заводі «Криворіжсталь» відбулися масові мітинги в доменному, бесемерівському та інших цехах.
- Шахтоуправління імені Ілліча, шахта імені ГПУ та шахта імені Міжнародного юнацького дня (шахтоуправління «Інгулець») перевиконали план видобутку руди.
- Відомий в басейні гірник-стахановець Височенко (шахтоуправління імені Кірова) зобов'язався щоденно виконувати норму не менше як на 300%. Всі бурщики шахт басейну підтримали його почин.

**24 -
вівторок**

- На Дніпропетровщині оголошено про воєнний стан.
- Криворізька міськрада ухвалила постанову про залучення населення до будівництва укриттів, щілей бомбосховищ тощо.
- Постанова Ради Народних Комісарів СРСР «Про заходи з боротьби з парашютними десантами та диверсантами в прифронтовій полосі».
- Постанова РНК «Про охорону підприємств і закладів та створення винищувальних батальйонів».
- Колектив шахти імені Ілліча виконав семимісячний план видобутку руди, а стахановець О.Семиволос виконав змінне завдання на 613% та зобов'язався виконувати щоденно по 5 норм за зміну.

**25 -
середа**

- Дніпропетровський обком КП(б)У прийняв постанову про організацію винищувальних батальйонів для боротьби з парашютними десантами ворога та диверсантами в прифронтовій смузі.

- Криворізький рудний басейн достроково виконав піврічний план.
  - Розпочато будівництво польового аеродрому поблизу селища Катеринівка (район Гданцівки).
  - Гірник О.Семиволос виконав план видобутку руди за 1,5 року.
- 26 –
четвер**
- Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «про режим робочого часу робітників і службовців у военний час».
  - У м. Кривому Розі створено винищувальний батальйон, у складі 236 бійців.
- 27 -
п'ятниця**
- Постанова РНК СРСР и ЦК ВКП(б) «Про евакуацію населення та промислових об'єктів і матеріальних цінностей із прифронтової смуги».
  - На шахті ім. Ілліча (Кривий Ріг) О. Семиволос виконав норму на 431%.
- 28 -
субота**
- Колектив шахти імені Ілліча виконав семи-місячний план видобутку руди.
  - Бурщик Задворний виконав денну норму на 236,6%, бурщик Вороненко – на 200%. Скреперистка Михайленко на 236%.
  - У місті запроваджено кримінальну відповідальність за продаж хлібобулочних виробів за спекулятивними цінами.
- 29 -
неділя**
- Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним та радянським організаціям прифронтових областей «Про рішучу перебудов всієї роботи на военний лад».
  - Бригада Ткаченко шахти ім. С.М. Кірова виконала 10 виробничих норм. Це був найвищий результат по видобутку руди серед бригад Криворізького басейну.

- Колектив Криворізького коксохімічного заводу виконав піврічний план виробництва металургійного коксу.
  - На шахті імені К. Лібкнехта передовиком виробництва є дільниця Свинаренко. Більшість бурщиків цієї дільниці виконують по три денні норми.
- 30 - понеділок**
- Створено Державний Комітет Оборони (ДКО) – вищий орган управління державою в умовах Великої Вітчизняної війни.
  - ЦК КП(б) України створив оперативну групу для організації партизанського руху в тилу ворога.

Липень 1941 р.

- 2 – середа**
- Рішенням ЦК ВКП(б) почалось створення в країні народного ополчення.
  - По Дніпропетровській області подали заяви на вступ до армії 7613 добровольців, у тому числі – 3526 жінок
- 3 - четвер**
- Дніпропетровський обком КП(б)У ухвалив рішення про розгортання резервних шпиталів у містах області.
  - Перший в Кривому Розі резервний шпиталь на 200 ліжок був створений на базі СШ №3.
- 4 - п'ятниця**
- В місті пройшли масові мітинги присвячені обговоренню промови Й. Сталіна по радіо 3 липня 1941 р.
  - Рудоуправління «Інгулець» виконало семи-місячний план видобутку руди.
  - Постанова бюро Дніпропетровського обкому КП(б) України про створення в області бригад з ремонту танків, тракторів и автомобілів для Червоної Армії.

- У Кривому Розі було створено 4 пересувні авторемонтні майстерні, а на заводі «Комуніст» та мотороремонтному було організовано ремонт танків.
- 5 - субота**
- ЦК КП(б)У прийняв постанову про організацію партизанської боротьби і створення партійного підпілля в районах УРСР, тимчасово окупованих ворожими військами.
  - «...на Україні організовано 657 винищувальних батальйонів.... Можливо організувати народне ополчення ... у Дніпродзержинську та Кривому Розі – по 15 тисяч чоловік. Зброї для ополченців немає. » *Із телеграми Секретаря ЦК ВКП(б)У М.С.Хрущова про організацію народного ополчення.*
- 6 - неділя**
- Звернення ЦК КП(б)У, Президії Верховної Ради УРСР і РНК УРСР до українського народу з закликом напружити всі зусилля для відсічі ворога; початок масового формування народного ополчення на Криворіжжі.
  - На металургійному заводі «Криворіжсталь» відбувся мітинг після закінчення якого розпочався масовий запис у народне ополчення.
  - У тресті «Дзержинськкруда» 12 інженерів-комуністів подали колективну заяву з проханням зарахувати їх до народного ополчення.
  - На заводі «Комуніст» у народне ополчення записалось декілька сот чоловік, а жінки – робітниці цього підприємства створили групи з охорони заводу та санітарні дружини.
- 7 - понеділок**
- Над містом зафіксували політ розвідувального літака «рама».

- В Жовтневому і Дзержинському районах міста Кривого Рогу подано декілька тисяч заяв на вступ до народного ополчення.
- 8 – вівторок**
- Газета «Днепровская правда» повідомила про масовий запис криворіжців до народного ополчення.
  - На Криворіжжі продовжувалася кампанія з розбудови загонів народного ополчення.
- 9 - середа**
- Німецька авіація вперше бомбардувала місце: район металургійного заводу, залізничні станції Долгинцево та Червона.
- 12 - субота**
- Постанова бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У та виконкому обласної Ради депутатів трудящих про створення аварійно-відновлювальних загонів місцевої протиповітряної оборони.
  - У Кривому Розі було сформовано аварійно-відновлювальний загін протиповітряної оборони.
  - Робітники та службовці Довгинцівського залізничного вузла провели збір металолому та перерахували денний заробіток у фонд оборони країни.
  - Учні 7-10 класів міста почали залучати до сільськогосподарських робіт.
- 13 - неділя**
- Відбулася нарада передовиків-стахановців Кривбасу.
  - Шахта «Центральна» достроково виконала семимісячний план видобутку руди.
  - На Криворіжжі завершено розгортання п'яти польових госпіталів та 3 стаціонарних.

- На базі СШ № 8 – на 200 ліжок (керівник – Мусарський З.П.), в Криворізькому педінституті – на 400 ліжок (керівник – Кіржнер І.М.), в КГРІ – на 800 ліжок (керівник Лукашенко).
  - Розпочалася перша евакуація міста.
- 14 - понеділок**
- Шахта «Міжнародного юнацького» (рудоуправління «Інгулець») достроково виконала семимісячний план видобутку руди. Проходчик цієї шахти І.Потороча систематично виконує денну норму на 320%.
  - Скреперист шахти «Центральна» Л. Пономаренко виконав виробничу норму на 242%, бурщик цієї ж шахти В.Борисенко – на 303%.
- 18 - п'ятниця**
- Директива ЦК ВКП(б) партійним органам про розгортання підпілля та створення партизанських загонів і диверсійних груп.
  - В місті був сформований партизанський загін в кількості 80 чол. та підпільний міський комітет партії.
- 19 - субота**
- У місті Кривому Розі розпочалися підготовчі роботи з евакуації. На всіх підприємствах гірничорудної галузі були створені відповідні штаби та оперативні групи.
  - Очолив цю роботу голова міськради Федоров Л.К. та перший секретар міського комітету партії Сіренко І.М.
- 20 - неділя**
- Більшість шахт Кривбасу виконали місячну норму по видобутку руди.
- 23 - середа**
- Бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У та виконком обласної Ради депутатів трудящих згідно вказівки Військової ради Південного фронту прийняли постанову про будівництво оборонних ліній на території області

- 26 - субота**
- Початок будівництва оборонних рубежів вздовж р. Інгулець від с. Широке.
  - Гірник О.Семиволос виконав добову норму видобутку руди на 1797%.

- 31 - четвер**
- Постанова Дніпропетровського обкому КП(б)У та виконкому обласної Ради депутатів трудящих про протиепідемічне забезпечення населення, евакуйованого з районів бойових дій та біженців.

Серпень 1941 р.

- 1 - п'ятниця**
- Завершилося будівництво аеродрому в районі сел. Катеринівка.

- 3 - неділя**
- залізничники Довгинцівського відділення прийняли участь і організовано провели перший Всесоюзний недільник працівників залізничних доріг. Зароблені гроші у розмірі 36 тис. крб. були перераховані у фонд оборони країни.

- 5 - вівторок**
- Постанова ДКО про евакуація з Дніпропетровська, Кривого Рогу, Дніпродзержинська, Нікополя, Марганцю та інших крупних промислових центрів Правобережних районів Дніпропетровської області.

- 6 - середа**
- Зупинив роботу завод «Комуніст» та розпочалася робота з евакуації підприємства

- 7 - четвер**
- Постанова ДКО «Про евакуацію з правого берега Дніпра крупних підприємств Наркомчормета, 4 заводів Наркомсередмашбуду, турбогенераторів і котлів Дніпродзержинської Грес, Криворізької та інших електростанцій, 8 підприємств Наркомзема».

- Розпочалася евакуація сімей працівників заводу «Криворіжсталь» у м. Нижній Тагіл.
  - Розпочалася евакуація обладнання заводу «Комуніст» у м. Магнітогорськ.
  - Винищувальні батальйони міста приведені в повну бойову готовність.
- 8 - п'ятниця**
- У Кривому Розі оголошено про загальну евакуацію.
  - Завод «Криворіжсталь» зупинив роботу та розпочався демонтаж обладнання та його відправку на Нижньотагільський металургійний завод.
- 10 – неділя**
- Згідно Постанови ДКО «Про мобілізацію військовозобов'язаних 1890-1904 років народження та призовників 1922-1923 років народження...» у Кривому Розі почався другий мобілізаційний призов до лав Червоної Армії.
  - 253 стрілецька дивізія під командуванням полковника Кудрявцева М.О. зайняла оборону по річці Інгулець для захисту міста на ділянці с. Лозоватка – ст. Мойсеївка – Новий Кривий Ріг – с. Широке.
  - КГРІ призупинив навчальний процес і розпочав евакуацію закладу до Нижнього Тагілу.
  - Об'явлено про загальну евакуацію міста Кривого Рогу.
- 12 - вівторок**
- 253 СД зайняла оборону виключно Недай-Вода – Кривий Ріг – Широке.
- 13 - середа**
- Вибухом знищено шахти рудоуправління ім. Дзержинського – Ворошиловка, Гігант, Першотравнева, Комунар.
  - Евакуйовано криворізьке відділення Комунального банку.

- 253 СД вела бій з ворогом в районі с. Терноватка та Грузьке.
  - Німецькі війська розпочали обстріл с. Веселі Терни.
  - Відправляються останні ешелони з евакуйованим обладнанням та людьми з залізничних станцій Червона, Довгинцево.
- 13-14 серпня**
- В ніч з 13-го на 14-е очільники міста залишили його і серед них – голова міськвиконкому Л. Федоров, секретар міському партії І. Сіренко та інші.
- 14 - четвер**
- Більша частина особового складу 253 стрілецької дивізії, що обороняла місто потрапила в полон.
  - Зранку частини 14 механізований корпус вермахту підійшли до Кривого Рогу і вже опівдні були в районі залізничної станції Довгинцево, Соцміста та центрально-Міського району.
  - У кровопролитних боях поблизу села Глієвавки був розгромлений II комуністичний батальйон 253-ї стрілецької дивізії, який був сформований із близько 300 чоловік нікопольчан. Комісар батальйону Баранов М.В.
  - Передові загони увійшли до міста. В цей же день в місті з'являється похідна група ОУН(Б), яку очолював П. Ріжко.
- 15 - п'ятниця**
- В місті почала діяти окупаційна влада.
- 26 – вівторок**
- Трагедія стадіону «Локомотив» – тут окупанти розстріляли більше 11 мирних громадян – заручників. Перша в Кривому Розі і на Дніпропетровщині масова каральна акція.

Вересень 1941 р.

- 1 – понеділок** • В Кривому Розі розпочався перепис населення.
- 5 – п'ятниця** • Наказ польового коменданта м. Кривого Рогу майора Реглера про встановлення граничних цін на продукти харчування.
- 9 – вівторок** • Міська управа видає наказ про «запобігання вилучення окремими будинкоуправителями хатніх речей залишених жидами та комуністами».
- 12 – п'ятниця** • Взвод 2-ої роти 318-го поліційного батальйону разом з СД розстріляли групу євреїв в районі с. Широкоє. В цей же день Міська управа видає постанову про обов'язкову реєстрацію новоприбулих до Кривого Рогу.
- 15 – понеділок** • В Центральному районі міста створюються будинкоуправи. В цей же день розпочинається перейменування вулиць міста.
- 22, 26 – понеділок, п'ятниця** • За розпорядженням Міської управи у Кривому Розі була проведена конференція вчителів з міста та навколишніх районів.
- 25 - четвер** • Частини 1-ої мотопіхотної бригади СС розстріляли євреїв в районі Кривий Ріг-Нікополь.
- 26 – п'ятниця** • В Кривому Розі заснований кооператив «Нове життя»
- Вересень** • Декілька сотень євреїв були знищені в Криворізькому, Сталіндорфському та Широківському районах.

Жовтень 1941 р.

- 1 - середа** • В театрі ім. Котляревського перша вистава «Тарас Бульба». В цей же день розпочався навчальний рік в закладах освіти Кривого Рогу.
- 3 – п’ятниця** • В Кривий Ріг приїздить Гіммлер. Він планував відвідати масовий розстріл, але через низку причин він не відбувся. Проте, після відвідин Гіммлером міста, 6-ий загін оперативної команди під керівництвом оберштурмфюрера СС Кронберга перший раз розстріляв єврейських жінок.
- 15 - середа** • Відбувається «єврейська акція» в Кривому Розі. В результаті в місті було знищено 2500 євреїв криворіжців та 800 євреїв військовополонених.
- 17 жовтня** • Футбольний матч відбувся між командою криворізького спортивного молодіжного товариства «Січ» і командою «Люфтвахрихтен»
- 25 - субота** • Розпочались вступні іспити до Педагогічного інституту.

Листопад 1941 р.

- 1 – субота** • З’являється «Ухвала міської управи про реєстрацію пального».
- 2 – неділя** • В Кривому Розі відбулась нарада волосних старшин, старост сіл та керівників громадських господарств. На нараді розглядалися питання про розподіл продуктів харчування.
- 14 – п’ятниця** • Виходить розпорядження польового коменданта м. Кривого Рогу про обмеження користування електрострумом.

- 15 – субота** • На території рейхскомісаріату «Україна» в т.ч. і в Кривому Розі поряд з військовим вводиться цивільне управління.

- Листопад** • Розпочала роботу Криворізька міська бібліотека.

Грудень 1941 р.

- 1 – понеділок** • Виходить наказ Рейхскомісара України Е. Коха «Про врегулювання умов праці та зарплатні ремісничих робітничих сил».

- 15 – понеділок** • Видала першу вагонетку бурого вугілля шахта «Albrecht rutger» товариства «Південь» (Тернівські поклади бурого вугілля).

- 19 – п'ятниця** • Виходить розпорядження Рейхсміністра для визволених східних земель А. Розенберга про введення обов'язку праці.

- 25 – четвер** • Айзанцкоманда С/5, яка базувалась у Києві, видала наказ усім постам поліції безпеки та СД рейхскомісаріату Україна арештовувати і таємно страчувати без суду членів ОУН С. Бандери.

- Грудень** • Створюється комітет допомоги військовополоненим. Протягом грудня відбуваються арешти представників націоналістичного підпілля міста. Так, було заарештовано С. Шерстюка, Г. Максимець, М. Пронченко.

Січень 1942 р.

- 12 – понеділок** • Виходить постанова Е. Коха про реєстрацію гірників.
- Січень** • Створений табір для військовополонених шталаг 338. Відбулись розстріли представників націоналістичного підпілля.

Лютий 1942 р.

**Не
пізніше
1 лютого**

- У Кривому Розі за сприянням газети «Дзвін» було видано збірку козацьких та ОУНівських пісень; тут же було вміщено текст гімну «Ще не вмерла Україна».

Квітень 1942 р.

**17 –
п'ятниця**

- На одному з рудників Кривого Рогу, в якому окупанти намагалися організувати видобуток руди, відбувся сильний вибух в результаті якого було знищено німецьку комісію з 12 офіцерів та спеціалістів.

Травень 1942 р.

**1 –
п'ятниця**

- Вступало в силу розпорядження Е. Коха згідно з яким, особи, що працюють «на підприємствах для відбудови України» у разі отримання травми на підприємстві зможуть безкоштовно лікуватись у лікарнях та отримувати ліки.

2 – субота

- Почалась ліквідація єврейських поселень в Сталіндорфському, Софієвському та Криворізькому районах. В цей день були знищені більше 450 євреїв Сталіндорфа та навколишніх сіл (Новоподольськое, Нововітебское, Нові Ковни). Працеспроможні євреї були спрямовані до робочих таборів.

**30 –
субота**

- Завершилась ліквідація єврейських поселень в Сталіндорфському, Софієвському та Криворізькому районах. В цей день було розстріляно 540 євреїв з сіл Новожитомир, Ізлучисте, Трудове, Кам'янка Криворізького району. Молоді євреї були відправлені у робочі табори. Загалом, з 2 по 30 травня в цих районах було знищено близько 3 тис. євреїв.

Червень 1942 р.

- 12 – п’ятниця** • У с. Інгулець було розстріляно близько 1400 євреїв.
- 21 – неділя** • В криворізькому театрі ім. Котляревського відбувся святковий концерт присвячений річниці початку німецько-радянської війни.
- 28 – неділя** • Встановлювались граничні ціни для виробників взуття.

Серпень 1942 р.

- 1 – субота** • Вводився штраф по всій окрузі Дніпропетровськ за безправне користування струмом.
- 14 – п’ятниця** • Року святковий захід присвячений звільненню Кривого Рогу від більшовиків.

Вересень 1942 р.

- 9 – середа** • Містянам перестали видавати перепустки для проїзду залізницею.
- 16 – середа** • В газеті «Дзвін» з’явилося звернення в якому мешканців міста закликали слідкувати за чистотою вбиралень, щоб зменшити ризик спалаху епідемій.
- 25 – п’ятниця** • Вводилась заборона на вилов риби з криворізьких водоймищ для всіх мешканців міста.

Жовтень 1942 р.

- 24 – субота** • Е. Кох підписав розпорядження яким заборонив навчання дітей від 15 років і старше.
- 24-25, субота-неділя** • Аматорська трупа акторів Саксаганських копалень поставила п’єсу М. Островського «Без вины виноватые».

Листопад 1942 р.

- 7 – субота** • В місті був введений комендантський час: криворіжцям було заборонено перебувати на вулиці з 19.00 до 5.00.

Грудень 1942 р.

- Грудень** • Відбуваються призначення суддів у Кривому Розі.

Квітень 1943 р.

- 21 – середа** • В газеті «Дзвін» було надруковано повідомлення про ліквідацію всіх театральних труп у місті.

- Квітень** • Розстріляно групу радянських підпільників: Я. Н. Бойченко, А. М. Ручкин, Е.С. Ігнатченко, В. І. Ігнатченко, В. М. Криштоп, П. В. Цикунова, А. Д. Саенко-Сидоренко.

Червень 1943 р.

- Червень** • Розстріляно 17 членів підпільної організації «Дзержинець».

- Початок червня** • Почалися масові розстріли в районі залізничної станції Шмаково на кар'єрах № 5, 6.

Серпень 1943 р.

- 17 – вівторок** • Розстріляно підпільну групу на чолі з М. Решетняком.

Вересень 1943 р.

- Вересень** • Сформульовано оперативну групу з патріотичних і радянських робітників, яким було доручено відновлення усіх органів влади в місті – не пізніше початку листопада – оперативна група з відновлення усіх органів влади в місто прибула в розташування Політуправління 2-го Українського фронту. Її очолював – секретар міського комітету КП(б)У – І. Сіренко.

Жовтень 1943 р.

- 19 – вівторок** • З'єднання Червоної Армії звільнили Жовті Води.
- 20 – середа** • Звільнені залізничні станції Коломоїцево та Савро.
- 21 – четвер** • Звільнено залізничні станції Роковате й Калачевське.
- 22 – п'ятниця** • На шахті ім. Валявко німцями було розстріляно підпільників-націоналістів Р. Антоняка, К. Федоряка, Л. Крука.
- 23 – субота** • В результаті жорстоких боїв звільнено селища Північних районів Кривбасу Веселі Терни, Ганівка, Божедарівка, рудники 1 травня та ім. В. Леніна.
- Жовтень** • Разом з воїнами-визволителями в північні райони міста прибула оперативна група для відродження у визволених селищах партійно-радянських органів влади – міськ- та райвиконкомів, державних інститутів влади (міліція, суд, прокуратура, банки, відділи виконкомів, санстанції, тощо), партійних та громадських організацій.
- Жовтень** • Перший етап визволення північних теренів Кривого Рогу (19-23 жовтня).
- 29-30 жовтня – 3 листопада** • Контрудар німецьких сил проти наступаючих з'єднань Радянської армії; жорстокі бої в районі с. Недайвода і с. Лозоватка.
- Жовтень** • Прорив Радянських військ до околиць міста.
- Жовтень** • Створений табір для військовополонених дулаг 180.

Жовтень • Гриньов організував озброєний загін з криворізької молоді. Загін «Червоногвардієць» допомагав відстояти греблю Криворізької електростанції на річці Саксагань.

Жовтень 1943 – лютий 1944 рр. • Бої за визволення Криворіжжя.

Грудень 1943 р.

1 – середа • Перше офіційне (протокольне) оформлене засідання виконкому Криворізької міськради; початок роботи цього органу влади.

Початок грудня • Відновив роботу виконком Жовтневої райради (в м. Кривий Ріг).

Грудень • Розстріляно 6 членів підпільної патріотичної групи під керівництвом члена партії Єфросинії Степанівни Родіонової

30 - грудня • В районі рудника ім. Карла Лібкнехта було схоплено 30 заручників і 27 з них розстріляли, у тому числі 14-літнього підлітка

Січень 1944 р.

30 січня – 29 лютого • Нікополь-Криворізька фронтова операція.

Лютий 1944 р.

Лютий • Другий етап визволення Кривого Рогу (20-25 лютого).

21 – понеділок • Звільнено залізничну станцію Каганович (нині сел. Залізничне), та селище 7-й кілометр (нині сел. ім. Суворова).

- 22 – вівторок**
- Звільнено залізничне селище і вузлова станція Долгінцево, Соцмісто, сел. ім. Т. Шевченко та ім. Чкалова, рудник ім. Ф. Дзержинського, Центрально-міський район, коксохімічний та металургійний заводи, сел. Артема.
- 23 – середа**
- Звільнено рудник МОПРА та сел. Першотравневе.
  - День визволення Кривого Рогу.
  - У Кривому Розі відновив свою діяльність ЦК профспілок залізорудної промисловості Півдня.
- 24 – четвер**
- Звільнено район Змичка та Всебратьське.
  - Розпочала роботу міська поліклініка, швидка допомога і водолікарня.
  - Міськрадою заборонено самовільне заняття підприємствами, установами, господарчими організаціями та приватними особами житлових будинків і привласнення майна, яке в них знаходиться.
  - Складено акта про масовий розстріл військовополонених і мирних жителів селища ім. Громова в Кривому Розі. За попередніми підрахунками на 5-му і 6-му кар'єрах шахти Шмаково було страчено до 16 тисяч чоловік.
- 25 – п'ятниця**
- Звільнено район Карачунів.
  - Виконком міськради видав наказ про обов'язкову реєстрацію в комунгоспі протягом трьох днів всіх коней, бричок і збруї, що знаходяться в розпорядженні громадян.
- 26 – субота**
- Вийшло розпорядження міськради про обов'язковий збір всіх письмових матеріалів, що знаходяться на підприємствах та в організаціях і передачу їх до міського архіву.

- 27 – неділя**
- Створено міську комісію по виявленню та встановленню злочинів німецьких окупантів в період з 14 серпня 1941 року – по 22 лютого 1944 року. Голова комісії – Б.Я. Зіненко (голова виконкому), заступник – О.О. Кіреєв (начальник відділу НКВС).
  - Створено комісію по встановленню збитків, нанесених німецькими загарбниками в період окупації басейну; голова комісії – Тараненко (заступник голови міськвиконкому).
- 28 – понеділок**
- З метою ліквідації наслідків німецької окупації міськрада оголосила трудову повинність всього населення Кривого Рогу від 16 до 55 років.
  - До 1 квітня 1944 р. міськрада запланувала закінчити очистку міста від сміття та завалів.
- Березень 1944 р.**
- 1 – середа**
- Станція Долгінцево прийняла перші поїзди після ремонтних робіт.
- 4 – субота**
- 5 – неділя**
- Визволено селище Інгулець.
  - Міськрада відмінила постанову від 28 лютого про трудову повинність населення міста.
- 6 – понеділок**
- За ініціативою міськради була створена та розпочала свою діяльність надзвичайна протиепідемічна комісія по боротьбі з висипним тифом.
- 7 – вівторок**
- Розпочала роботу мала електростанція міста, яка давала струм 15-ти підприємствам і установам.
- 8 – середа**
- У міськраді та на рудниках приводу Міжнародного жіночого дня пройшли урочисті збори та святкові концерти.
  - Визволено сел. Олександродар (Рахманівка).

- 9 – четвер** • Криворізький гірничорудний технікум розпочав набір студентів.
- 10 – п’ятниця** • Розпочав роботу чавуноливарний завод Міськпромкомбінату.
 • Артіль «Нова Зоря» видала першу продукцію побутового призначення.
 • Працівники артілей місьцьпрому вирішили відрахувати місячну зарплатню у фонд будівництва танкової колони «Радянська Україна».
- 11 – субота** • Комунальники відремонтували та здали в експлуатацію водопостачальну станцію міста.
- 12 – неділя** • Шахта «Підвенний Горець» ШУ Жовта Річка видала перші тони руди.
- 14 – вівторок** • Розпочато облік і оцінку націоналізованого, конфіскованого, вимороженого, безгосподарського та залишеного окупантами майна.
 • Відбулись збори колективів шахт рудника Дзержинський про відновлення змагання з Донбасом.
- 15 – середа** • У Кривому Розі відкрився військово-навчальний пункт, в якому молодь навчали армійській справі.
 • Всіх громадян міста зобов’язано здати на протязі 10 днів незаконно придбане в період окупації майно, яке належало підприємствам, установам, організаціям, військовим частинам та евакуйованим громадянам.
- 16 – четвер** • Відбувся загальноміський мітинг на честь повного визволення Криворізького району.
 • Протягом дня жителі Кривого Рогу здали 500 тисяч крб. у фонд будівництва танкової колони «Радянська Україна».

- 17 – п’ятниця**

  - Відбулась районна нарада голів та бригадирів колгоспів з питань підготовки до весняної сівби.

- 18 – субота**

  - Міськрада повідомила, що відновили роботу 30 підприємств міста, включаючи завод «Комуніст» та чавуноливарний завод Міськпромкомбінату.

- 19 – неділя**

  - Криворізький завод мінеральних вод, що раніше належав Облхарчоторгу, передано Криворізькому харчоторгу.

- 21 – вівторок**

  - Виконком Дніпропетровської обласної Ради депутатів трудящих прийняв постанову про благоустрій могил та вшанування пам’яті воїнів, що загинули в боротьбі за визволення та незалежність Батьківщини.

- 22 – середа**

  - Згідно з наказом народного комісаріату чорної металургії № 168 в басейні організовано 8 учбово-корпусних комбінатів.
  - Прийнято постанову про реєстрацію в органах ЗАГСу всіх громадян, що народились в період окупації, а також замучених і розстріляних німцями.

- 24 – п’ятниця**

  - Криворізькі залізничники закінчили відбудову під’їздних колій від рудника ім. Дзержинського до ст. Мудрьона.

- 25 – субота**

  - Відновила роботу міська канатна фабрика.
  - Розпочало роботу криворізьке відділення Комунбанку.
  - Відновила роботу гідрометеорологічна станція (вул. Жовтнева).

- 26 – неділя** • У місті відновлено роботу телефонного зв'язку, відремонтовано лінію, що з'єднує центр з Жовтневим районом і КРЕС.
- 27 – понеділок** • Загальні збори гірників рудника ім. Дзержинського висловили подяку Сталіну та Червоній армії за визволення Криворіжжя.
• Робітники шахти імені Флікса Кона (Донбас) прийняли виклик криворіжців про «соціалістичне змагання».
- 28 – вівторок** • Розпочалося навчання в середніх школах №№ 21, 25, 31, та початкових №№ 3 і 6; підготовлено до роботи школи №№ 10 та 12.
- 30 – четвер** • Розпочалось навчання у СШ № 19 та СШ № 16.

Квітень 1944 р.

- 3 – понеділок** • Відновлено партійні організації на заводі гірничого обладнання «Комуніст», в гірничорудному інституті (КГРІ), інституті «Кривбаспроект», геологорозвідувальному тресті - всього у 8 організаціях.
• Опубліковано звернення колективу КМЗ до жителів міста про безкоштовне відпрацювання по 50 годин на відбудові Кривого Рогу.
- 6 – четвер** • При міськраді комісію по остаточному обліку збитків від німецько-фашистських загарбників.
- 8 – субота** • У місті розпочато повторний облік майна, що націоналізовано, конфісковано, виморочено, безхозного і повернутого як незаконно придбане в період окупації. Виділено спеціальні депутатські групи для обліку.

- 10 – понеділок**
- Міськрада встановила графік роботи для установ Кривого Рогу: початок роботи – 8 година, кінець – 17 година.
  - Гданцівський дитячий будинок розпочав свою роботу.
  - На руднику Артема почала працювати їдальня на 350 чоловік та середня школа.
- 11 – вівторок**
- Відновив роботу Криворізький міський театр.
- 12 – середа**
- Міськрада прийняла рішення про відродження організації глухонімих та обладнання приміщення під їхній клуб.
  - Колектив рудоуправління ім. Ілліча за кілька днів зібрав 342460 крб., (з яких готівкою - 10200 крб.) на танкову колону «Радянська Україна».
  - Відновила роботу міська малярійна і дизентерійна станція.
  - Міська міліція розпочала кампанію боротьби з самогоноварінням.
- 14 – п'ятниця**
- На руднику ім. Фрунзе при допомозі жінок-домогосподарок відбудовано дитсадок на 100 дітей і підготовлено до відкриття ясла.
  - Розпочали роботу ясла на 50 дітей на руднику «Першотравневий».
- 15 – субота**
- Відбулась одноденна конференція вчителів міста.
  - Відбулись перші збори комсомольського активу Жовтневого району з питань активізації роботи на відбудові промисловості та приведення району в належний санітарний стан.

- 16 –
неділя**

  - На сторінках газети «Червоний гірник» опубліковано акти злодіянь фашистів: на Жовтневому руднику 24-26 січня 1944 року було закатовано 14 чоловік військових і мирних жителів; на руднику К. Лібкнехта 30 грудня 1943 року було розстріляно 30 заручників.
- 19 –
середа**

  - Міськрада та міськвиконком встановив норму житлової площі на одного мешканця – 9 кв. м.
- 20 –
четвер**

  - Міський відділ автоінспекції з метою впорядкування і обліку автотранспорту в місті оголосив реєстрацію автотранспорту установ і приватних осіб протягом 24 годин.
- 22 –
субота**

  - Відремонтвана та введена в експлуатацію гребля Кресівського водосховища, а також 2488 кв.м службових і виробничих приміщень КРЕСУ.
- 23 -
неділя**

  - ДКО видав спеціальну постанову про організацію відновлювальних робіт Криворізького залізрудного басейну
  - Підготовлено до пуску завод запасних частин «Пневматик».
- 24 –
понеділок**

  - Трудящі Дніпропетровської області звернулися до голови ДКО з проханням присвоїти колоні танків, що будуть побудовані на зібрані ними додатково кошти (50млн.крб), назву «Звільнена Дніпропетровщина» та передати її військам 3-го Українського фронту.
- 25 –
вівторок**

  - На руднику ім. Жовтневої революції працює 35 комсомольсько-молодіжних бригад, що борються за звання «фронтових».
  - Розпочались «стахановські вахти» в забоях і на відбудовах шахт на честь Першого травня.

- 26 – середа** • Закінчено відновлювальні роботи на шахті «Центральна» Інгулецького рудника.
- 27 – четвер** • Вступила в дію плавильна піч №3 на КМЗ загальною потужністю 400тис.тон чавуну в рік.
- 28 – п'ятниця** • Гірник шахти ім. Комінтерну Г.Нешкан встановив рекорд по видобутку руди за зміну - 1360% норми.
- 29 – субота** • Міськвиконком криворізької ради затвердив кошторис (162 тис. крб.) на відбудову буровугільної шахти у Веселих Тернах.

Травня 1944 р.

- 1 – понеділок** • Завод «Комуніст» виготовив перші п'ять породонавантажувальних машин ПМЛ-4.
- На руднику «Більшовик» відкрився відбудований літній театр.
- Розпочав роботу Дзержинський районний клуб.
- 4 – четвер** • Колектив шахтоуправління ім. Ілліча першим у Кривбасі підписався на Третю Державну військову позику на суму 769 500 крб.
- 5 – п'ятниця** • Бригада прохідників з шахти «Першотравнева» на чолі з Василем Рубаном виконала змінне завдання на 204%.
- 6 – субота** • Шахту № 1 «Жовтневого» рудоуправління здано в експлуатацію на 10 днів раніше визначеного терміну.
- 7 – неділя** • Президія ЦК профспілок робітників залізничної промисловості Півдня СРСР прийняла постанову про розгортання культурно-масової роботи серед гірників на рудниках Криворізького та Нікополь-Марганцевого басейнів.

- На міському стадіоні відбулося свято фізкультурників Криворізького району, присвячене відкриттю спортивного сезону.
- 8 – понеділок**
- На рудника ім. Ілліча відбулася зустріч робітників з земляком, Героєм Радянського Союзу Кобилянським Іваном Олександровичем. На руднику крім нього до війни працювали і Герої Радянського Союзу брати Глінки.
- 10 – середа**
- У міському драматичному театрі пройшла прем'єра вистави за п'єсою М. Водоп'янова і Ю. Леонтьєва «Вимушена посадка».
  - Виконком Криворізької райради депутатів трудящих прийняв постанову про відбудову зруйнованих німецько-фашистськими загарбниками будинків колгоспників та колгоспних будівель у Глеєватській, Лозоватській та Недаївській селищній радах.
- 12 – п'ятниця**
- На сторінках газети «Червоний гірник» опубліковано телеграму Й.Сталіну від секретаря МПК І.Сіренка і голови міськради Зіненка про збір 2 345 000 крб. на танкову колону «Радянська Україна».
- 14 – неділя**
- Робітники рудника ім. Кірова вийшли на недільник. По-стахановськи трудилися В.Кучеренко, Варя Чирва, Женя Лога та інш. Зроблено лунки для шпал і прокладено 130 метрів колій.
- 17 – середа**
- Міський відділ освіти затвердив кількість шкіл у м. Кривому Розі на 1944-1945 навчальний рік: 19 середніх, 10 неповних середніх, 10 початкових шкіл з контингентом учнів 20131 чоловік.

- На сторінках газети «Червоний гірник» опубліковано звернення комсомольсько-молодіжної бригади Леоніда Студентова до молоді з закликом про змагання на звання «фронтowa бригада».
- 24 – середа** • Комсомольсько-молодіжна бригада Волкова (рудник Жовтневий) виконала виробниче завдання на 771%, працюючи по-фронтowому.
- 25 – четвер** • У Кривому Розі розпочався рух за перехід дівчат з установ і канцелярій у виробничі шахтарські бригади.
- 27 – субота** • Розпочав роботу Криворізький пединститут.
- 29 - понеділок** • Бурильник шахти «Південна» Жовтневого рудника Г. Нешкан разом з напарником М.Сидоренком виконали норму на 1609%.
- 31- середа** • Газета «Червоний гірник» опублікувала звернення учасників зльоту молодих гірників і молоді Кривбасу з закликом не шкодувати сил і часу для відбудови рудників, розгортати змагання за звання «фронтowих бригад».

Червень 1944 р.

- 2 – п'ятниця** • ДКО прийняв постанову «Про відновлення електростанцій та електромереж для Криворізького залізорудного басейну та Нікопольських марганцевих рудників».
- Газета «Червоний гірник» опублікувала телеграму керівників КМК Й.Сталіну про збір 257 904 крб. грішми і 65 030 крб. заощаджено на танк «Металург Кривбасу» та телеграму – відповідь з подякою від Головнокомандуючого.

- 3 - субота**

  - Міськвиконком виділив 48,6 тис. крб. на відновлення Криворізької міської друкарні.
  - Розпочав діяльність криворізький кінопрокат. На екрани випущено фільми «Битва за нашу радянську Україну», «Народні месники», «Суд іде», «Невловимий Ян».

- 6 – вівторок**

  - Міськвиконком виділив 79985 крб. на відновлення водогону і спорудження тимчасової насосної станції. Заборонено купання, прання білизни, рибалка тощо в районі забору води: 3 км – вище і 200 м – нижче по течії.

- 12 – понеділок**

  - У місті пройшли мітинги і збори на промислових підприємства з нагоди відкриття союзниками другого фронту.

- 14 – середа**

  - Міськвиконком виділив кошти у сумі 5 132 720 крб., на відбудову трамвайного господарства.
  - Станція Долгінцево розпочала прийом і видачу вантажів.

- 18 – неділя**

  - Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову про організацію шефства над криворізькими і нікополь-марганцевськими рудниками.
  - Прийнято рішення про організацію в Кривому Розі будівельного технікуму на 200 чоловік.

- 20 – вівторок**

  - На засіданні міськради затверджено бюджет м. Кривий Ріг на 1944 рік .

- 22 – четвер**

  - «Червоний гірник» опублікував вітання криворіжцям від офіцерів-орденоносців, наших земляків: І. Расторгуєва, С. Орловського, І. Заболотнього, І. Почетури.

27 – вівторок • Виконком міськради затвердив перехідний Червоний Прапор для нагородження кращих підприємств місцевої промисловості.

30 – п'ятниця • Закінчився декадник по збору інструментів. За 20 днів комсомольці і молодь Криворіжжя зібрали 17 тисяч різноманітних інструментів.

Липень 1944 р.

3 – понеділок • Комсомольська організація Дзержинського району посіла третє місце за 2-й квартал у Все-союзному соціалістичному змаганні по збиранню і відвантаженню металобрухту.

7 – п'ятниця • У місті створено пожежно-сторожову охорону і добровільні дружини для вартування полів.

8 – субота • Міськвиконком прийняв рішення про відновлення з 1 вересня функціонування шкіл робітничої молоді (неповні СШ і СШ на 600 чол.).

9 – неділя • На літню дитячу оздоровчу кампанію міськвиконком виділив Центрально-Міському району 15 тис. крб., Жовтневому – 9 тис. крб., Дзержинському – 5,3 тис. крб.

10 – понеділок • Міськрадою затверджено правила поведінки дітей в громадських місцях (театрах, кіно, парках, транспорті). Зокрема, цими правилами заборонялось продавати квитки в кіно крім вихідних та святкових днів і в період канікул.

17 – понеділок • Міськрада виділила 136000 крб. на будівництво міської електростанції по вулиці К. Маркса.

20 – четвер • У місті відбулося відкриття Криворізького міського театру ім. Жовтневої Революції.

Серпень 1944 р.

- 5 – субота** • Міськвиконком затвердив тарифи на електроенергію (освітлення): для населення – 1,25 крб. за кВт, театру – 3,0 крб., державним організаціям – 1,25 крб.
- 10 – четвер** • Вперше після визволення басейну від фашистських загарбників у приміщенні міського театру розпочала роботу сесія Криворізької міськради.
- 22 – вівторок** • Робітниці-гірники руднику ім. Держинського звернулися до дівчат Чкаловського району Дніпропетровської області з закликом їхати в басейн допомагати видобувати руду.
- 23 – середа** • На урочистих зборах вручено РУ ім. Держинського перехідний Червоний Прапор за перемогу у Всесоюзному соціалістичному змаганні.
- Відновлено випуск літературної сторінки «Червоного Гірника».
- 24 – четвер** • Знатні бурильники шахти №11 Іван Стадник та Іван Кобзар встановили рекорд видобутку. Перший оббурич 25 забоїв і виконав норму на 2050%; в наступній зміні І.Кобзар оббурич 35 забоїв і виконав норму на 2500%.
- 26-27 – субота-неділя** • В міському театрі пройшла «партійно-технічна» конференція Кривбасу з питань стратегії відбудови шахт і покращення технології видобутку руд.
- 29 – вівторок** • Знатний бурильник Кривбасу Іван Кобзар оббурич за зміну 38 забоїв і виконав завдання на 2858%.

Вересень 1944 р.

**1 –
п'ятниця**

*

- Криворізький гірничорудний інститут і гірничий технікум розпочали підготовку інженерів і техніків. У закладах навчалося 450 і 680 студентів відповідно.
- *Розпочато навчання у школах Дзержинського району: № 7 на Соцмісті, № 15 на Першій дільниці, № 19 в Зеленому містечку. Загальна кількість школярів у становила 8 тисяч дітей.
- *Затверджено тарифи на воду і каналізацію: по 70 копійок за 1 кубічний метр (до цього – 1,25 крб).

2 – субота

- Знатний бурильник басейну Іван Стадник оббурич 41 забій і виконав змінну норму на 3280%.

9 – субота

- *Бурильник шахти “4-біс” рудоуправління ім. К. Лібкнехта Олександр Довженко, застосовуючи методи знатного гірника О. Семиволоса, набурич 1500 тонн руди при нормі 48. Змінне завдання виконано на 3125%.

**17 –
неділя**

- Міськрада виділила кошти для надання одноразової допомоги особам, що постраждали від німецької окупації: Центрально-Міському району – 7 тис. крб., Жовтневому – 7 тис. крб., Дзержинському – 7 тис. крб., виконкому міськради – 4 тис крб.

**19 –
вівторок**

- ДКО прийняв постанову «Про заходи по відбудові Криворізького залізрудного басейну Наркомчормета».

**21 –
четвер**

- *Колектив заводу металоконструкцій виготовив нижню частину копра для шахти “Комунар” рудника Дзержинського. Бригада збірників М.Білоконенка виконувала норму на 300%, бригади клепальників Костіка і Говорухи – на 200%.
- *Міськрада затвердила постанову про санітарний стан міста. В обов'язок всіх керівників введено відповідальність за підготовку до зими, санітарну обробку приміщень і забезпечення водою, підводами для вивезення сміття тощо.

**24 –
неділя**

- *На сторінках газети «Червоний гірник» опубліковано звернення колективу КМЗ до всіх робітників, інженерно-технічних працівників і службовців Кривбасу з закликом створити фонд допомоги сім'ям фронтовиків.

**26 –
вівторок**

- *Вперше після звільнення Кривбасу відбулась нарада письменників-початківців. Понад 20 чоловік обговорили шляхи подальшого розвитку літератури міста.
- *3 часу визволення міста від німецько-фашистських загарбників відбудовано 155 будинків. Будівельниці Борисенко Катерина, Борисенко Любов, Студентова Ольга постійно виконували норму на 200-250%.

**28 –
четвер**

- Бюро Дніпропетровського обкому прийняло постанову про відновлення видання багатотиражних газет на підприємствах області.

**30 –
субота**

- У місті було проведено платне масове гуляння в парках з залученням художньої самодіяльності, філармонії і театру для створення фонду допомоги сім'ям військовослужбовців.

- Вересень**
- Робітники Ленінграду разом з інтелігенцією міста зібрали для Кривого Рогу 5 тис. екземплярів різних книг, які доставили у бібліотеки міста.

Жовтень 1944 р.

- 1 - неділя**
- *Міськвиконком затвердив проект народно-господарчого плану розвитку басейну на 1945 рік.
  - *Повернувся з гастролей, Криворізький міський театр. За цей час театром було дано 32 вистави на рудниках басейну, які відвідало 12 тисяч чоловік.
- 1-12 жовтня**
- “Фронтові бригади” О. Шпоти, Н. Дементєвої, Залізної, Грос, Антонова, Волик, Садчикової, що працювали на відновленні шахти “Комунар”, щоденно виконували подвійні норми. Бригада бетонярів Ольги Шпоти у змаганні по Спецбуду № 2 зайняла перше місце, друге – бригада Наталії Дементєвої.
  - У місті було проведено загальноміський суботник по деревонасажденню.
- 5 – четвер**
- *Розпочались заняття на всіх курсах гірничорудного інституту(КГРІ).
- 8 – неділя**
- *Міськвиконком затвердив тимчасові тарифи на перевозку пасажирів, багажу на попутних вантажних автомобілях. Надруковано квитки.
- 10 - вівторок**
- *До Кривого Рогу прибув наш земляк Двічі Герой Радянського Союзу Дмитро Глінка.
- 13- п'ятниця**
- *Колектив Криворізької електростанції ввів у дію турбогенератор пересувної електростанції. Басейн почав додатково отримувати 1000 кВт енергії на годину.

- 14 – субота**
  - *На честь повного визволення України відомі гірники Іван Стаднік та Іван Кобзар стали на почесну вахту: перший виконав змінне завдання на 3573%., другий на – 3585%.
  - *Робітник ремонтно-механічного цеху “Криворіжстали” коваль О. Титаров, працюючи на виготовленні матриць, виконав своє завдання на 1000%.
- 26 – четвер**
  - *З початку місяця колектив вагонної дільниці № 3 ст. Долгінцево повністю відремонтував і здав в експлуатацію 103 вагони.
- 29 – неділя**
  - Відбулось загальноміське свято на честь річниці визволення Дніпропетровщини від німецько-фашистських загарбників.

Листопад 1944 р.

- 1 – середа**
  - *Виконком Криворізької міськради прийняв постанову про режим економії електроенергії.
  - *Бригада штукатурів Павла Чернишева, що працювала на відбудові рудника ім. Леніна, отримала перехідний Червоний Прапор тресту “Кривбасруда” і міському ЛКСМУ.
- 5 – неділя**
  - *У “Червоному гірнику” опубліковано лист-звернення до шахтарів командира військової частини, криворіжця, майора Т.І. Михайлюти із закликом розгорнути переджовтнєве соціалістичне змагання.
- 10 – п’ятниця**
  - *Міськрада зобов’язала РВК періодично слухати на нарадах звіти про роботу начальників районних міліцій і розробити заходи по ліквідації недоліків в оперативно-службовій діяльності.

- 12 –
неділя**

  - У Криворізькому театрі ім. Жовтневої революції відбулася прем'єра вистави “Розкинулось море широко” (режисер Гордієць), присвяченої обороні Ленінграда.

- 15 –
серeda**

  - Відділенням міського ДАІ було проведено перший після визволення річний техогляд автомобілів.

- 16 –
четвер**

  - *Зі станції Червона розпочато регулярний рух пасажирських поїздів.

- 19 –
неділя**

  - *У недільному номері газети «Червоний гірник» опубліковано звернення металургів Магнітогорська і Кузбасу до всіх робітників, інженерів і техніків Радянського Союзу про дострокове виконання плану 1944 року.

- 27 –
понеділок**

  - *Міськвиконком Криворізької ради прийняв рішення відкрити до 16 грудня дитячий садок на 50 ліжок для туберкульозних і ослаблених дітей і забезпечити його необхідним.
  - *Розпочав роботу хлібзавод №1.

- Листопад**

  - *Колектив Криворізького електросітьового району Дніпроенерго за постановою ВЦРПС і НКЕС за успішну роботу по відбудові електрогосподарства отримав перше місце у всесоюзному змаганні і перехідний Червоний Прапор ДКО.
  - *Міськвиконком Криворізької ради вирішено організувати при школах міста тимчасові взуттєві майстерні для обслуговування школярів, в зв'язку з тим, що багато з них не може відвідувати школу через погане взуття.

Грудень 1944 р.

**1 –
п'ятниця**

- У приміщенні міського театру (вул. Леніна, 33) відбулась сесія міськради. Розглядалися питання про збільшення допомоги вагітним жінкам, багатодітним та самотнім матерям. Повідомлено про встановлення почесного звання „Мати-героїня”, ордену "Материнської Слави", медалі "Материнства".
- *У фонд оборони країни поступило від трудящих Сталінської, Полтавської, Дніпропетровської, Ворошиловградської, Житомирської, Київської, Чернігівської, Харківської, Сумської, Запорізької, Миколаївської та Кіровоградської областей 713263 тис. крб.

**15 –
п'ятниця**

- *Міськвиконком криворізької ради зоб'язав Жовтневий виконком відкрити до 23 грудня початкову школу для глухонімих дітей.
- *Перші звання “Мати-героїня” в Кривому Розі отримали: Безпарова Тетяна Григорівна (10 дітей), Сьомка Зіновія Федорівна (11 дітей), Махор Марина Онисівна (10 дітей), Крашенко Дарина Зінов'євна (12 дітей) Мегера Єфросинія Іванівна (11 дітей), Кулішенко Марія Федорівна (10дітей), Хаєнко Марія Михайлівна (10 дітей).
- *За станом на цей день у Криворізькому залізрудному басейні відновлено 29 шахт проектною потужністю 6 125 тис.т і введено в дію по цим шахтам потужностей на 4 355 тис.т залізної руди в рік.

**16 –
субота**

- *Вступила в дію одна із найпотужніших шахт басейну – шахта ім. Кірова.

- 17 – неділя** • За рішенням Міськвиконкому криворізької ради розпочато мобілізацію населення для відновлення промислових підприємств міста.
- 20 – середа** • *В міському театрі відбулась прем'єра вистави по п'єсі Островського “Свої люди – помиримось”.
- 30 – субота** • Закінчено монтаж і здано в експлуатацію першу чергу мережі Криворізького сітьового району Дніпроенерго.
- 30-31 грудня** • Міськрадою проведено новорічні ялинки для дітей фронтовиків.

Січень 1945 р.

- 1 – понеділок** • Затверджено постійні тарифи на користування електроенергією кВт/год.: для театру, кіно – 2,0 крб., для торговельних приміщень 2,5 для установ релігійного культу – 5,0 крб., для населення – 0,2 крб.
- У Дзержинському районі народилося 447 дітей. 280 матерів було нагороджено орденом “Материнська слава”. Скутовська В.П. стала першою матір'ю-героїнею, що виховувала десятьох дітей.
- 2 – вівторок** • Міськвиконком виділив дітям фронтовиків на новорічні подарунки: 170 пар взуття та 500 кг цукерок.
- 12 – п'ятниця** • Міськвиконком затвердив тарифи на воду і каналізацію: вода – 75 коп. за м³, каналізація – 40 коп. за м³.

- 14 – неділя** • Газета «Зоря» опублікувала повідомлення про те, що танкова колона «Звільнена Дніпропетровщина», побудована на кошти трудящих Дніпропетровської області, прибула на фронт.
- 17 – середа** • Колективу шахтоуправління ім. Кірова вручено перехідний Червоний Прапор ДКО за грудень 1944 року за відбудовні роботи. Прапор передано з шахти “Комінтерн” Інгuleцького шахтоуправління та Старомакіївського коксохімзаводу.
- 18 – четвер** • За підсумками минулого навчального року кращою школою фабрично-заводського навчання визнано школу № 35.

Лютий 1945 р.

- 1-20 лютого** • На рудниках басейну пройшов огляд хороших колективів і вокалістів басейну. Міський конкурс призначено на 1 березня.
- 7 – середа** • У газеті «Червоний гірник» опубліковано звернення жінок-активісток рудника Дзержинського до всіх дружин ІТР, робітників і службовців про взяття шефства над гуртожитками шахтоуправлінь і шкіл ФЗН.
- 20 – вівторок** • На адресу Криворізької міської ради надійшов лист від дивізії генерал-майора Корчикова, як визволяла Кривий Ріг, з вітаннями з річницею визволення басейну.
- 21 – середа** • Іван Кобзар встановив новий рекорд: оббував 37 забоїв виконавши завдання на 4 015%.

22 – • У місті відбулося урочисте святкування річ-
четвер ниці визволення басейну. Приїхали гості з різ-
них міст країни, пройшли святкові концерти та
вистави.

23 – • Газета «Зоря» надрукувала лист із фронту
пятниця братів – двічі Героя Радянського Союзу
Д.Б.Глінки та героя Радянського Союзу
Б.Б.Глінки – до своїх земляків- криворіжців, з
приводом примножити сили для остаточного
розгрому ворога.

Березень 1945 р.

1 – • *Газета «Правда» опублікувала повідомлен-
четвер ня про те, що знатний гірник Криворізького бас-
сейну І.І. Стадник виконав змінне завдання на
4922%, а молодий бурщик І.С. Курило – на
4725%. Увесь басейн напередодні роковин Чер-
воній Армії виконав добове завдання по видо-
бутку руди на 192%.

• *На засіданні міськради заслухано звіт про
роботу міського і районних відділів міліції з 11
листопада 1944 року по лютий 1945 року:
підібрано безпритульних дітей 371 чоловік, з
них 224 направлено в дитячі приюти НКВС, в
ФЗУ – 26 чол., розшукано дезертирів військової
промисловості 289 чоловік.

8 – • *В міському театрі відбулось урочисте
четвер засідання, присвячене міжнародному жіночому
дню.

• *На сторінках газети “Червоний гірник”
надруковано статтю “Трудовий салют патріоток
Криворіжжя. Слухай фронт!”, в якій
розповідається про досягнення жінок на вироб-
ництві.

- 10 – субота**

  - *Колектив “Дніпроенерго” Криворізького району вперше нагороджено перехідним Червоним Прапором ДКО за дострокове будівництво електростанцій 1-ї черги.
  - *Колектив криворізького театру відзначив 84-ту річницю зі дня смерті Т.Г. Шевченка, показом вистави “Назар Стодоля”.
- 20 – вівторок**

  - У місті проведено міський шаховий турнір за участю майстрів 1-ї категорії Грановського, Голубєва, Ашкінадзе, Шган’яна.
- 21 – середа**

  - *На заводі “Комуніст” почали виготовляти потужний насос нової моделі, який раніше імпортувався.
- 22 – четвер**

  - *Жовтневий палац культури отримав звукову кіноустановку, перший сеанс призначено на 1 квітня.
- 25 – неділя**

  - *На сторінках газети “Червоний гірник” надруковано листа молодих шахтарів і будівельників шахт Сталінської області до молодих гірників і будівельників Криворізького басейну з викликом і умовами соціалістичного змагання.
  - *Бурщик шахти ім. Кірова Ілля Курило встановив новий рекорд басейну – оббуриє 32 забої, пройшов 33,2 погонного метра гірничої виробки, виконавши норму на 5040%.

Квітень 1945 р.

- 18 – середа**

  - Миськвиконком Криворізької ради прийняв постанову про забезпечення молоком лікарень дитячих установ, вагітних жінок та годуючих матерів. Збільшено заготівлю молока на 50 тонн.

- 19 – четвер**

  - Свєрдлїй Іллічевського рудника Іван Стаднік встановив новий рекорд: оббурив 44 забої і виконав норму на 4059%, заробивши 3915 крб.

- 20 – п’ятниця**

  - *Міськрада затвердила рішення Центрально-Міського, Дезєїнського і Жовтневого районів про призначення державної допомоги багатодітним матерям – всього 69 чоловік.
  - *Криворіжжя відвідав український письменник і драматург Ю.О. Мокреєв для зустрічі з глядачами вистави “Мати”, поставленою за його п’єсою.

- 22 – неділя**

  - На будівництво Довгінцівського пташника у місті оголошено мобілізацію працездатного населення

- 25 – середа**

  - *Міськрада прийняла рішення направити 30% продукції цегельного заводу “Червоний Жовтень” на місцеві потреби: 887,6 тис. штук цегли і 1217 тис. – черепиці.

Травень 1945 р.

- 4 – п’ятниця**

  - У місті розпочалась кампанія по реалізації 4-ї державної воєнної позики. Через 4 години після оголошення по радіо про випуск позики жителі міста передплатили 18 382 млн. крб.

- 6 травня**

  - Комсомолка Люба Бурцева зробила передплату позики на 7 місячних зарплат.

- 9 травня**

  - *Вночі стало відомо про перемогу над Німеччиною. Люди виходили на вулиці, обіймалися, плакали, – настала загальна радість. Виходили стихійні мітинги.

- *Згідно Указу Президії Верховної Ради СРСР про об'явлення 9 травня святом Перемоги РНК СРСР постановила вважати 9 травня 1945 р. вихідним днем

- 10 – травня**
  - На проспекті Карла Маркса відбулась масова демонстрація жителів міста на честь Перемоги над фашистською Німеччиною, у якій взяли участь близько 100 тисяч чоловік. Загальноміський мітинг розпочався о 10 год 30 хв. На чолі демонстрації йшли відомі гірники О.Семиволос, І.Стаднік, І.Кобзар. Мітинг відкрив голова виконкому Федоров.

- 14 – травня**
  - У приміщенні міського театру відбулися урочистості на яких працівникам Криворізького басейну було вручено ордени і медалі за успішне виконання завдань ДКО. Серед нагороджених: О. Семиволос – орден Леніна, А. Шильман., Ф. Державицький, Д. Товстановський, І. Митрофанов, Я. Нефедов, М. Правицький, І. Степанов – орден Трудового Червоного Прапора. Орденом Червоної Зірки нагороджено 6 осіб, Орденом Знак Пошани – 22 особи, медаллю “За трудову відзнаку” – 16 чоловік, медаллю “За трудову доблесть” – 34 чоловіки.

(*Хроніку подій складено на основі документальних джерел та матеріалів, наукових публікацій та видання О. Мельника «Криворіжжя: від визволення до Перемоги» тощо.)

3. ПЕРСОНАЛІЇ

(скорочений список)

А

- Ананченко Д.М.** – сержант, помічник командира взводу 523 стрілецького полку 188 стрілецької дивізії. 30.10.1943 р. у бою за Веселий Кут зупинив саморобним фугасом танк ворога
- Андріяненко** – начальник кримінальної поліції доби гітлерівської окупації м. Кривого Рогу
- Андрієнко Я.М.** – підпільник загону під керівництвом І.П. Беденка; розстріляний гітлерівцями в 1943 р.*
- Аністрат І.Є.** підчас окупації Кривого Рогу – директор міського театру. Згодом адміністратор театру ім. Котляревського
- Аносов** – начальник міського відділу НКВС, молодший лейтенант (лейтенант), член міського штабу оборони, командир криворізького винищувального батальйону
- Аношин П.К.** – керівник рудника імені Фрунзе
- Антонюк Р.** – член ОУН–Б, підпільник, м. Кривий Ріг. Розстріляний гітлерівцями на шахті імені Валявки 22 жовтня 1943 р.

Б

- Бабанін** – комісар криворізького укріпрайону (липень–серпень 1941 р.)

* Тут і далі подані прізвища тих радянських підпільників і партизан, діяльність яких була визнана і затверджена на засіданні спеціальної комісії Дніпропетровського обласного комітету КП(б)У, протокол № 156 від 2 червня 1945 р. та 12 червня 1962 р.

- Бабанли Хантар Салмоногли** – унтер–офіцер підрозділу вермахта, підпільник, керівник підпільної групи азербайджанців–музикантів, які мали зв’язок з групою підпільників під керівництвом Д.С. Конєвої
- Бабенко К.** – кореспондент та журналіст Криворізького часопису «Дзвін» доби окупації, член ОУН–Б. До війни викладала в Педагогічному інституті
- Бабенко М.В.** – член підпільної організації під керівництвом М.П. Гриньова *
- Байбаренко Г.М.** – сапер, герой Радянського Союзу (1943 р.), мешканець Кривого Рогу
- Бакай В.І.** – член підпільної групи під керівництвом П.Ю. Щербака
- Барановський І.** – керівник Довгінцівської капели кобзарів–бандуристів, яка була створена в окупації (листопад 1941 року)
- Барішкевич В.** – професор, керівник кабінету–читальні при Криворізькій міській управі доби окупації, кореспондент та журналіст Криворізького часопису «Дзвін»
- Барунин І.П.** – підпільник групи під керівництвом С.Т. Циганенка
- Басурманов О. М.** – в 1941 році заступник голови міської управи. А після розстрілу С. Шерстюка – взимку 1942 року – стає головою міської управи
- Белоросов В.О.** – герой Радянського Союзу, молодший лейтенант, командир танку 181 танкової бригади 18 танкового корпусу, учасник рейду 24.10.1943 р. в окупований Кривий Ріг
- Беденок І.П.** – керівник криворізького партизанського загону

- Без'язичний П.М.** – капітан, командир розвідки 236 стрілецької дивізії. 22.02.1944 р. підняв Червоний прапор над міськрадою
- Білий П.Л.** – керівник рудника «Інгулець»
- Білик Іван («Кость»)** – керівник терористичних акцій ОУН–Б на Півдні України
- Білик К.А.** – партизан загону під керівництвом Г.М. Седнева
- Блинов О.Н.** – командир партизанського загону, який входив до з'єднання під керівництвом Г.М. Седнева
- Бовдуй Г. О.** – ударник перших п'ятирічок, переможець стахановських змагань, один із керівників евакуації заводу на схід, начальник перфораторного цеху заводу гірничого машинобудування «Комуніст» (1944 р.)
- Бойченко Я.Н.** – член підпільної групи під керівництвом Ф.П. Конюшка
- Бондаренко А.К.** – керівник рудника імені 1 Травня
- Борисенко К.** – організатор жіночого руху на руднику ім. Ф. Дзержиського «Дівчата – на шахти»
- Боровик Д.І.** – керуючий рудником імені С.М. Кірова, організатор і керівник евакуації підприємства на Урал
- Бородін П.Г.** – машиніст паротяга, передовик – залізничник Довгинцівського депо, першим перевів паротяг на госпрозрахунок
- Борщев** – партизан загону під керівництвом Г.М. Седнева
- Брайко Ф.** – партизан загону під керівництвом Г.М. Седнева
- Бринза Г.М.** – керуючий трестом «Ленінруда», член штабу першого району будівництва оборонних споруд на Криворіжжі від с. Широке до Жовтих Вод (липень–серпень 1941 р.)

- Бровчунко П.** – актор та режисер Криворізького міського українського драматичного театру імені Котляревського доби гітлерівської окупації
- Будник О.П.** – партизан загону під керівництвом Г.М. Седнева
- Буйний Г.І.** тимчасово очолював металургійний завод в 1944 р.
- Бузовер Т.** – Підпільник групи під керівництвом І.П. Беденка
- Бузько Валентина** – підпільниця з групи Івана Демиденка
- Бузько Надія** – підпільниця з групи Івана Демиденка
- Булда С. К.** – герой Радянського Союзу , уродженець міста
- Бурлаков П. Г.** – заступник голови міськради (1939–1941 рр.), комісар криворізького винищувального батальйону (липень–серпень 1941 р.), організатор відбудови Кривого Рогу
- Бурцев В.Ф.** – підпільник групи під керівництвом С.Т. Циганенка
- Буряченко Т.І.** – підпільниця організації «Червоногвардієць» під керівництвом М.П. Гриньова
- Буряченко В.І.** – член підпільної організації під керівництвом П.Ю. Щербака

В

- Венедиктов** – очільник криворізької капели «Сурма», яка працювала в місті в роки окупації
- Верескун** – радянський парашутист, якого було скинуто для спецзавдання в районі станції Мудрьона
- Волковой М.С.** – член підпільної організації під керівництвом С.Т. Циганенка
- Ворон П.** – член ОУН–Б, м. Кривий Ріг, загинув у 1943 р. на Криворіжжі

Г

- Гаан** – штандартфюрер СС, майор шутцполіції м. Кривого Рогу доби окупації
- Гадада В.**
(«Юрко»,
«Олесь») – один з керівників Криворізького окружного Проводу ОУН–Б
- Гальченко І.М.** – підпільник групи під керівництвом Ф.М. Тарана
- Гамота В.** – підпільник групи під керівництвом В.П. Козиненка
- Гамота Д.** – підпільник групи під керівництвом В.П. Козиненка
- Герасимов В.П.** – головний інженер заводу «Комуніст» (1941 р.) фронтовик, учасник битви на Курській дузі
- Глінка Б.Б.** – герой Радянського Союзу (1943 р.), мешканець Кривого Рогу
- Глінка Д.Б.** – двічі герой Радянського Союзу (1943 р.), мешканець Кривого Рогу
- Головка І.І.** – керівник рудника «Червоногвардійський»
- Голубишко М.А.** – партизан загону під керівництвом Г.М. Седнева
- Горбачов Д.** – член похідної групи під керівництвом Петра Рішки, член ОУН–Б, заввідділом пропаганди при міській управі Кривого Рогу
- Горбачова І.** – підпільниця групи під керівництвом В.П. Козиненка
- Гордієнко В.І.** – член проводу ОУН–Б Широківського району; вчитель німецької мови Широківської середньої школи доби окупації
- «Гордій»**
(псевдо) – представник окружного проводу ОУН–Б, м. Кривий Ріг
- Гордон В.Є.** – інженер інституту «Кривбаспроект», член штабу другого району будівництва оборонних споруд на Криворіжжі від с. Широке до Жовтих Вод (липень–серпень 1941 р.)

- Горслов В.П.** – Герой Радянського Союзу, гвардії лейтенант, командир взводу протитанкових гармат 86 гвардійського стрілецького полку 28 гвардійської стрілецької дивізії. 21.02.1944 р. одним із перших увірвався у село Кабурдівка Криворізького району. Відзначився у вуличних боях у м. Кривий Ріг
- Городецький** – зрадник, який наприкінці грудня 1942 р. видав окупантам підпільну групу під керівництвом Ф. П. Конюшка
- Гредін П.Т.** – герой Радянського Союзу, зв'язківець 9 стрілецької роти 1147 стрілецького полку 353 стрілецької дивізії. 1–2. 01.1944 р. в боях в районі с. Назарівка Софіївського району забезпечив безперебійний зв'язок. Викликав вогонь радянської артилерії на себе
- Гриньов М.П.** – керівник підпільної організації «Червоногвардієць» рудника імені Рози Люксембург
- Гриньова–Гой (Гай?) Н.І.** – член підпільної організації під керівництвом М.П. Гриньова
- Грузин О.Д.** – партизан загону під керівництвом Г.М. Седнева
- Губенко А.Є.** – член підпільного Криворізького МК КП(б)У
- Губський М.П.** – головний інженер рудоуправління імені С.М. Кірова, член штабу другого району будівництва оборонних споруд на Криворіжжі від с. Широке до Жовтих Вод, керував евакуацією рудника на Урал та відновлювальними роботами після визволення Кривого Рогу
- Гук П.Є.** – інженер, організатор евакуації шахтового обладнання (1941 р.), у післявоєнний період займався відбудовою шахт рудника, головний інженер, керуючий РУ імені Дзержинського

Гудзь І.П. – член підпільної організації під керівництвом М.П. Гриньова

Д

Даниленко В.Я. – полковник, командир 188 стрілецької дивізії, яка визволяла Кривий Ріг.

Демида М.Ф. – партизан загону під керівництвом Г.М. Седнева

Демида Ф.Ф. – партизан загону під керівництвом Г.М. Седнева

Демиденко І.М. – керівник підпільної організації «Дзержинець», загинув 8.11.1943 р.

Демиденко П.М. – підпільник організації під керівництвом І.М. Деміденка

Дерев'янку М. В. – ударник перших п'ятирічок, стахановець, начальник шахти імені «Ворошилова», керував евакуацією шахти на схід, займався післявоєнною відбудовою шахти, був її керівником

Должанский Ю.М. – герой Радянського Союзу (1943), мешканець Кривого Рогу, студент КПІ

Донськов К.М. – підпільник з групи під керівництвом С.Т. Циганенка

Дремлюга П.К. – парашутист розвідгрупи 46-ї армії 3-го Українського Фронту, партизан загону під керівництвом Г.М. Седнева

Дрождін А.Г. – підпільник організації під керівництвом М.П. Гриньова

Дудніченко В.М. Герой Радянського Союзу, уродженець міста

Дубовий І.В. – Герой Радянського Союзу, генерал-майор, командуючий 7-м механізованим корпусом, визволитель Кривого Рогу

Духновський В. – підпільник групи під керівництвом В.П. Козиненка

Є

- Євтухов Б.** – один із заввідділів пропаганди при Криворізькій міській управі доби окупації, член ОУН–Б
- Єгоров Л.А.** – головний механік рудника імені С.М. Кірова
- Єфременко Ю.** – в 1941 році очолював земельний відділ міської управи, а з 1942 року – голова сільської управи Криворіжжя

Ж

- Жабський І.І.** – партизан загону під керівництвом Г.М. Седнева
- Жмутько І.** – член ОУН–Б. Загинув у 1943 р. на Криворіжжі
- Жовтоног С.С.** – лікар партизанського загону під керівництвом Г.М. Седнева
- Жовтуха А.П.** – підпільник групи під керівництвом М. Решетняка
- Жовтуха М.** – кореспондент та журналіст Криворізького часопису «Дзвін» доби окупації. Член ОУН–Б
- Жосан М.** – відповідальний редактор округового Криворізького часопису «Дзвін»
- Жук І.** – член Південної похідної групи ОУН–Б, заарештовано й етаповано гітлерівцями до Кривого Рогу восени 1941 р. де й розстріляно
- Жуков М.М.** – працівник інституту «Кривбаспроект»
- Журавльова С.** – підпільниця групи під керівництвом П. Тарандушки

З

- Завізіон А.** – заступник начальника кримінальної поліції доби окупації Кривого Рогу

- Зайко А.** – студент одного з ВНЗ Кривого Рогу, зв’язковий між окружним та районними проводами ОУН–Б, член проводу ОУН–Б Широківського району
- Захаржевський М. («Олесь»)** – керівник Криворізької організації ОУН–Б; загальний керівник Широківського районного проводу ОУН–Б; кореспондент та журналіст Криворізького часопису «Дзвін»; радянський таємний агент; після війни один із організаторів псевдооунівської мережі на Сході України
- Зеленський О.** – заввідділом народної освіти при Криворізькій міській управі доби окупації, член ОУН–Б
- Зубов С.П.** – підпільник з групи під керівництвом П.Ю. Щербака
- Зіненко Б.Л.** голова виконкому Криворізької місьради в 1943– 1944 рр.

І

- Іванин М.** – член підпільної групи під керівництвом В.П. Козиненка
- Іванішин Л.М.** від жовтня 1944 р. виконував функції очільника Жовнетневого райвиконкому міста
- Іванов В.П.** – генерал–майор, до грудня 1943 р. – командир 10 гвардійської повітряно–десантної дивізії, яка вела бої за визволення міста.
- Ігнатченко В.І.** – член підпільної групи під керівництвом Ф.П. Конюшка
- Ігнатченко Є.С.** – член підпільної групи під керівництвом Ф.П. Конюшка
- Ільченко П.А.** – член підпільного Криворізького МК КП(б)У

К

- Кадирабаєв Р. А** – гірничий майстер РУ імені С. Орджонікідзе, член штабу другого району будівництва оборонних споруд на Криворіжжі від с. Широке до Жовтих Вод(липень – серпень 1941 р.), головний інженер, керівник відбудови шахтоуправління «Більшовик» (1944 р.)
- Казанкін О.Ф.** – генерал–майор, командир 1 гвардійської повітряно–десантної дивізії, учасник боїв за визволення Кривого Рогу
- Калінін І.М.** – Герой Радянського Союзу, гвардії сержант, учасник боїв за визволення міста
- Калоша І.** – підпільник, партизан із загону під керівництвом І.П. Беденка
- Карачинський М.П.** – член підпільної групи під керівництвом П.Ю. Щербака
- Карета М.С.** – член підпільної організації під керівництвом М.П. Гриньова
- Катков Ф.Л.** – Герой Радянського Союзу, старший лейтенант, командир 93 окремої розвідроті 88 гвардійської стрілецької дивізії. В ніч на 3.03.1944 р. очолив штурмову групу по форсуванню р. Інгулець у районі селища Зелене і оволодів опорним пунктом ворога
- Кашенко В.С.** – член підпільної організації під керівництвом М.П. Гриньова
- Квітка Є.І.** – член підпільного Криворізького МК КП(б)У, підпільниця організації під керівництвом В.С. Сінгірцова
- Квітка Ф.І.** – підпільник організації під керівництвом В.С. Сінгірцова
- Кириленко В.** – інспектор відділу народної освіти і заступник завідуючого відділом міської управи (1942 р.)

- Кириченко І.Ф.** – Герой Радянського Союзу, генерал-майор, командуючий 29 танковим корпусом 5 гвардійської танкової армії, учасник боїв за визволення міста
- Кірносів Г.С.** – керуючий «Діакпівдруди» (Державний інститут якості південних руд), начальник штабу другого району будівництва оборонних споруд на Криворіжжі від с. Широкого до Херсону (липень–серпень 1941 р.), один із керівників післявоєнної відбудови Кривбасу
- Кисіль В.І.** – підпільник організації «Дзержинець» під керівництвом І.М. Демиденка
- Кіреєв О. О.** – начальник міської міліції, командир винищувального батальйону, брав участь в обороні Кривого Рогу (1941р.). Начальник НКВС міста у післявоєнний період
- Кіржнер Й. М.** – міський лікар, начальник військового госпітала на 400 ліжок у приміщенні педінституту (липень–серпень 1941 р.), завідувач міським відділом охорони здоров'я (1944 р.)
- Кіров О.Д.** – молодший сержант, командир відділення 523 стрілецького полку 188 стрілецької дивізії. 25.10.1943 р. в районі рудника «Червоногвардійський» повторив подвиг О. Матросова
- Клоченко М.І.** – партизан загону під керівництвом Г.М. Седнева
- Кобилянський І.О.** – льотчик, Герой Радянського союзу (1944 р.), мешканець Кривого Рогу. Закінчив школу №1 та місцевий аероклуб
- Кобець Ф.С.** – Герой Радянського Союзу, командир танкової роти 28–го гвардійського окремого танкового полку. Відзначився в бою за ст. Червона (в лютому 1944 р.)

- Коваленко В.Х.** – член підпільної групи під керівництвом Є.С. Радіонової
- Коваленко М.С.** – голова Центрально–Міського райвиконкому в м. Кривому Розі
- Коваль Д.А.** – агітатор 810 стрілецького полку 394 стрілецької дивізії. 22.02.1944 р. підняв Червоний прапор над середньою школою № 8 м. Кривий Ріг
- Кожакін Г.І.** – підпільник організації «Дзержинець» під керівництвом І.М. Демиденка
- Кожакін М.І.** – підпільник організації «Дзержинець» під керівництвом І.М. Демиденка
- Кожура Г.П.** – партизан загону під керівництвом Г.М. Седнева
- Козабород А.П.** – партизан загону під керівництвом Г.М. Седнева
- Козабород Г.Г.** – партизан загону під керівництвом Г.М. Седнева
- Козаков Г.Г.** – підпільник з групи під керівництвом С.Т. Циганенка
- Козацька Тамара** – підпільниця
- Козаченко Ю.М.** – керівник підпільної організації м. Кривого Рогу (Соцмісто), загинув 20.05.1943 р.
- Козиненко В.Г.** – керівник підпільної групи м. Кривого Рогу
- Козлов М.М.** – Герой Радянського Союзу, молодший лейтенант, командир танку 110 танкової бригади 18 танкового корпусу 5 гвардійської танкової армії, учасник рейду 24.10.1943 р. в окупований Кривий Ріг
- Колашкова К.Є.** – партизанка загону під керівництвом Г.М. Седнева
- Конюшок Ф.П.** – керівник підпільної групи, м. Кривий Ріг
- Корж І.І.** – керуючий рудником імені Кагановича
- Корнєв М.** – підпільник групи під керівництвом Т.В. Шинкарьова

- Коробка П.А.** – підпільник
- Корчигов Г.М.** – генерал–майор, командир 48 стрілецької дивізії, яка вела бої за Кривий Ріг
- Косигін В.І.** – член підпільної організації під керівництвом М.П. Гриньова
- Косигін І.І.** – начальник штабу підпільної організації під керівництвом М.П. Гриньова
- Косик С.** – підпільник групи під керівництвом Ю.М. Козаченка
- Кособуцький І.С.** – генерал–майор, командуючий 34 стрілецьким корпусом 46 армії, визволитель Кривбасу
- Костаков А.Є.** – керуючий РУ імені Ілліча, член штабу першого району будівництва оборонних споруд на Криворіжжі від с. Широке до Жовтих Вод (липень–серпень 1941 р.)
- Костенко П.І.** – герой Радянського Союзу (1944 р.), уродженець Кривого Рогу
- Костов** – радянський парашутист, якого було скинуто для виконання спецзавдання в районі станції Мудрьона
- Костюк Л.** – студент агрошколи (сел. Зелене), розстріляний гітлерівськими окупантами 22 жовтня 1943 р. на шахті імені Валявки за націоналістичну пропаганду
- Костюк Л.** – член ОУН–Б. Загинув на Криворіжжі у 1943 р.
- Кравченко І.Г.** – член підпільного Криворізького МК КП(б)У, підпільник організації під керівництвом В.С. Сінгірцова
- Кравченко Охрим** скульптор; в 1941 р. виконав проект пам'ятника на честь битви під Жовтими водами
- Кравченко П.Є.** – партизан загону під керівництвом Г.М. Седнева
- Кривонос Г.П.** – партизан загону під керівництвом Г.М. Седнева

- Кривошапка В («Козак»)** – один з керівників окружного Криворізького проводу ОУН–Б
- Криштоп В.М.** – член підпільної групи під керівництвом Ф.П. Конюшка
- Крук Л.** – член ОУН–Б. Розстріляний гітлерівськими окупантами на шахті імені Валявки 22 жовтня 1943 р.
- Крячко Д.П.** – підпільник організації під керівництвом М.П. Гриньова
- Кудрявцев М.О.** – полковник, командир 253 стрілецької дивізії (1941 р.), що захищала Кривий Ріг, начальник гарнізону міста
- Кудряшов К.В.** – головний інженер тресту «Жовтеньруда», начальник штабу першого району будівництва оборонних споруд на Криворіжжі від с. Широке до Жовтих Вод (липень–серпень 1941 р.), від 1944 р. керував відбудовою шахт Кривбасу
- Кузнєцов Г.Д.** – Герой Радянського Союзу, гвардії старший сержант. В ніч на 3.03.1944 р. організував форсування р. Інгулець у районі селища Зелене і забезпечив оволодіння плацдармом на правому березі ріки
- Кук В. («Леміш», «Степан»)** – один з керівників Проводу ОУН–Б Півдня України, перебував у місті в 1943 р.
- Кулик А.Г** – Підпільник
- Кулик А.Т.** – голова рудкому профспілки РУ імені Ф. Дзержинського
- Куренной Т.** – підпільник

Л

- Лавроненко І.В.** – герой Радянського Союзу (1944 р.), мешканець Кривого Рогу
- Лаптєва П.А.** – член Криворізького підпільного міського комітету КП(б)У, член підпільної організації під керівництвом В.С. Сінгірцова
- Лаштоба Ф.І.** – керівник рудника «Більшовик»

- Левоненко І.М.** – зв’язковий Криворізького міськкому КП(б)У, член підпільної організації під керівництвом В.С. Сінгірцева
- Лисак І.Д.** – член підпільної групи під керівництвом С.Т. Циганенка
- Лісова М.А.** – партизанка загону під керівництвом Г.М. Седнева
- Ліфенцова Г.О.** – парторг ЦК КП(б) України на руднику ім. Кірова
- Лозин Василь** – підпільник
- Лопатич М.К.** – підпільник
- Ляпота П.П.** – ударник перших п’ятирічок, стахановець, один із керівників евакуації заводу на Урал, головний інженер, директор заводу «Комуніст»

М

- Мазикін М.Д.** – учасник підпільної організації «Червоногвардієць», провідник спецзагону 37 армії, який приймав участь у визволенні міста
- Мамон С.** – учасник підпільної організації «Червоногвардієць», провідник спецзагону 37 армії
- Маріненко В.П.** – бургомістр Кривого Рогу в 1943 році. В 1942 році – секретар міської управи Кривого Рогу
- Мад’яр Ю.** – член ОУН–Б, загинув на Криворіжжі у 1943 р.
- Мазикін М.Д.** – підпільник організації під керівництвом М.П. Гриньова
- Малишко В.** – член підпільної організації ОУН–Б Широківського району
- Максименко** – вчитель, діяч «Просвіти» в добу окупації

- Максимець Г.** – член похідної групи ОУН–Б під керівництвом Петра Рішки; підпільниця ОУН–Б на Криворіжжі; жіночий референт окружної референтури ОУН–Б при Криворізькій міській управі; розстріляна гітлерівськими окупантами у лютому 1942 р.
- Малолітко Володимир**
Мамон С.Г. – член підпільної групи під керівництвом С.Т. Циганенка
- Манько В.Я.** – підпільник однієї з радянських груп доби окупації Кривого Рогу
- Мануйленко А.Т.** – член Софіївського районного проводу ОУН–Б
- Мартиненко Н.Н.** – лікар рудника імені Дзержинського, патріотка, допомагала підпільникам, населенню під час окупації Кривого Рогу
- Марченко (?)** – член Криворізького підпільного міськкому КП(б)У
- Марченко М.Д.** – член підпільної групи під керівництвом Ю.М. Козаченка
- Махров О.Г.** – лейтенант, командир роти 181 танкової бригади 18 танкового корпусу 5 гвардійської танкової армії, учасник рейду 24.10.1943 р. в окупований Кривий Ріг
- Михлик В.І.** – двічі герой Радянського Союзу (1945 р.), мешканець Кривого Рогу
- Москаленко І.Т.** – член підпільної групи під керівництвом Ю.М. Козаченка
- Матвієнко Ф.В.** – підпільниця групи під керівництвом Є.С. Радіонової
- Меренко П.Д.** – керівник підпільної групи м. Кривого Рогу
- Молчанова Зінаїда**
Мосінцов А.Є. – підпільниця
- член підпільної групи

- Мошенський І.** – підпільник групи під керівництвом Є.С. Радіонової
- Мричко Я.** – керівник районної організації ОУН–Б м. Кривого Рогу
- Мусарський С.П.** – лікар–інфекціоніст м. Кривого Рогу, начальник сформованого у місті резервного госпіталю № 1811 на 200 ліжок на базі СШ №3 (липень–серпень 1941 р.), брав активну участь у післявоєнному відродженні медицини в місті, засновник інфекційної служби у Кривбасі
- Мухашкалієв** – розвідник 353 стрілецької дивізії. 22.02.1944 р. підняв Червоний прапор над корпусом гірничорудного інституту по вул. Пушкіна, 37.
- Мухіна Л.Т.** – зв’язкова ОУН–Б між Кривим Рогом і Широким
- М’якушко А.Г.** головний інженер металургійного заводу в 1944–1945 рр.

Н

- Набисв** – підпільник однієї з радянських груп доби окупації Кривого Рогу
- Назаренко Б. («Федір»)** – студент агрошколи (сел. Зелене), розстріляний у 1944 р. радянськими репресивними органами за співпрацю з українськими націоналістами
- Назаренко Я.** – член Криворізької організації ОУН–Б. Очолював капелу бандуристів
- Найденко В.М.** – герой Радянського Союзу (1943 р.), мешканець Кривого Рогу
- Недашківській М.М.** – підпільник організації під керівництвом М.П. Гриньова
- Нежигай І.Л.** – герой Радянського Союзу (1945 р.), мешканець Кривого Рогу

- Нефьодов Я.Г.** – директор заводу гірничого машинобудування «Комуніст», керував становленням заводу, випуском перших перфораторів, евакуацією заводу на Урал (1941р.) та відбудовою (1944р.)
- Никітенко В.Ф.** – член підпільної групи під керівництвом Т.В. Шинкарьова
- Никитенко О.С.** – Член підпільної групи П.Ю. Щербака
- Новіков П.М.** – член підпільної диверсійної групи під керівництвом П. Тарандушка
- Носенко В.** – підпільник, член групи, що діяла в сел. Довгинцево
- Носенко П.К.** – член підпільної групи під керівництвом П.Ю. Щербака
- Овчаренко І. Т.** Герой Радянського Союзу, уродженець міста

О

- Олексієнко (Алексєєнко) О.М.** – герой Радянського Союзу (1945 р.), мешканець Кривого Рогу
- Олійник В.** – кореспондент та журналіст Криворізького часопису «Дзвін» доби окупації
- Олійник І.** – член підпільної Криворізької окружної референтури ОУН–Б
- Омельченко М.Л.** – член Криворізького підпільного міському КП(б)У
- Орлов Б.А.** – член підпільної групи під керівництвом В.Г. Козиненка
- Осташевський Д.Я.** – партизан загону під керівництвом Г.М. Седнева
- Остроушко І.І.** Секретар підпільного комсомольського комітету
- Осташенко Ф.О.** – Герой Радянського Союзу, генерал-майор, командуючий 57 стрілецьким корпусом 37 армії з грудня 1943 р., визволитель міста

П

- Павлишин М.**
(«Матвій») – референт у справах молоді окружної Криворізької референтури ОУН–Б, завідувач історичного архіву при міській управі доби окупації
- Пастернак В.** – слідчий СД Кривого Рогу доби окупації, колаборант (СД – «таємна служба» – служба безпеки, розвідувальне управління СС (СС – збройні елітні формування НСДАП – Націонал–соціалістичної робочої партії Німеччини)
- Перепилиця В.** – член підпільної групи під керівництвом Т.В. Шинкарьова
- Петров В.** – член підпільної диверсійної групи під керівництвом П.А. Тарандушка
- Пляха С.С.** – член Криворізького підпільного міському КП(б)У; підпільник організації під керівництвом В.С. Сінгірцова
- Полевий С.** – кореспондент та журналіст Криворізького часопису «Дзвін» доби окупації
- Поліщук О. Д.** – ударник перших п'ятирічок, стахановець, головний інженер рудника імені Ф. Держинського, один із керівників відбудови шахт Кривбасу, лауреат Державної премії за високоефективне впровадження прогресивних технологій видобутку руди (1946 р.)
- Полтариков І.М.** – підпільник з групи під керівництвом І.М. Демиденка
- Поляков С.О.** – член підпільної групи під керівництвом Ю.М. Козаченка
- Полушко Ф.І.** – полковник, командир 305 штурмової авіадивізії 17 повітряної армії, учасник боїв за Кривий Ріг

- Полянцева А.І.** – член підпільної групи під керівництвом І.П. Беденка
- Помельников С. Г.** – заступник секретаря парткому заводу «Криворіжсталь», був залишений у місті для організації підпільного руху, член підпільного міськкому КП(б)У, загинув під час виконання спецзавдання (1941р.)
- Портянко В.Я.** – зв’язковий ЦК КП(б)У з криворізьким підпіллям
- Посадський М.К.** – член підпільної групи під керівництвом Ю. М. Козаченка
- Потапенко В.А.** – член підпільної організації під керівництвом В.С. Сінгірцова
- Потапенко І.** – кореспондент та журналіст Криворізького часопису «Дзвін» доби окупації
- Потапенко Ніна** – член підпільної диверсійної групи під керівництвом П.А. Тарандушки
- Потічний Я.** – член похідної групи ОУН–Б; підпільник ОУН–Б на Криворіжжі; заввідділом канцелярії ОУН при Криворізькій міській управі доби окупації
- Правицький М. К.** – директор, ректор КГРІ. Керував евакуацією, навчальним процесом та реєвакуацією інституту в період Великої Вітчизняної війни
- Пронченко М.С.** – головний редактор Криворізького часопису «Дзвін», друкованого органу міської управи Кривого Рогу доби окупації; член ОУН–Б, розстріляний нацистами 14 лютого 1942 р.
- Просанінов В.І.** – член підпільної групи під керівництвом С.Т. Циганенка
- Пурін П. П.** Герой Радянського союзу , його ім’я носить одна з вулиць у Довгинцевському районі міста

Р

- Размус П.** – керівник підпільної групи ОУН–Б на руднику «Суха Балка»
- Решетняк І.П.** – партизан загону під керівництвом Г.М. Седнева
- Решетняк М.М.** – керівник криворізької молодіжної підпільної групи
- Ріжко Петро** – організатор підпілля ОУН–Б на Криворіжжі; керівник похідної групи ОУН–Б
- Радіонова А.В.** – член підпільної групи під керівництвом Є.С. Радіонової
- Радіонов Василь** – член підпільної групи під керівництвом Є.С. Радіонової
- Радіонова Є.С.** – керівник підпільної групи, станція Довгинцево
- Розанов Д.З.** – працівник інституту «Кривбаспроект»
- Ровков Д.А.** – партизан загону під керівництвом Г.М. Седнева
- Ройзина К.М.** – підпільниця
- Роман (псевдо ?)** – начальник таємної поліції (СД) м. Кривого Рогу доби окупації
- Романенко Г.О.** – Герой Радянського Союзу, старший лейтенант, командир роти 110 танкової бригади 18 танкового корпусу 5 гвардійської танкової армії, учасник рейду 24.10.1943 р. в окупований Кривий Ріг
- Романова Г.Ю.** – підпільниця групи М. Решетняка
- Романовцев С.Д.** – гвардії сержант, командир кулеметного відділення 266 гвардійського стрілецького полку 88 гвардійської стрілецької дивізії. Відзначився в боях за Інгулецький плацдарм
- Рорат О.Й.** – Герой Радянського Союзу, старший сержант, 31.10.1943 р. здійснив таран самохідно–артилерійською установкою в районі с. Недайвода

- Рубан М.Г.** – начальник дільниці, начальник шахти імені Косіора (шахтоуправління імені Ілліча) та Першого травня, займався евакуацією та відбудовою криворізьких шахт
- Ручкін О.М.** – член підпільної групи під керівництвом Ф.П. Конюшка
- Рябенко Ф.** – партизан загону під керівництвом Г.М. Седнева
- Рябчук Євгенія** – підпільниця
- Рязанов Ф.Ф.** – директор металургійного заводу

С

- Савицький І. І.** – начальник дільниці, головний інженер РУ імені С. Орджонікідзе, керував евакуацією підприємства та персоналу, підривом шахт (1941 р.)
- Сасно–Сидоренко А.Д.** – член підпільної групи під керівництвом Ф.П. Конюшка
- Санкевич М.І.** – учасник підпільної організації «Червоногвардієць», провідник спецзагону 37 армії, Почесний громадянин Кривого Рогу
- Сакович А.Ф.** – працівник інституту «Кривбаспроект»
- Саяк І.** – член похідної групи ОУН–Б під керівництвом Петра Ріжки, підпільник ОУН–Б на Криворіжжі
- Самека І.** – член підпільної групи ОУН–Б у Кривому Розі
- Санкевич** – член організації радянського підпілля
- Сарана Н.А.** – зв’язкова ЦК КП(б)У з підпіллям Кривого Рогу
- Сахненко М.С.** – гвардії старший сержант, командир взводу 266 гвардійського стрілецького полку 88 гвардійської стрілецької дивізії. 03.03.1944 р.одним із перших форсував Інгuleць в районі селища Зелене, захопив позицію на правому березі

- Сафоненко В.Ф.** – керуючий РУ імені Ф. Держинського
- Свириденко М.** – завідувач відділом народної освіти міської управи в 1942 році
- Свириденко П.Ю.** – член підпільної групи під керівництвом Ю.М. Козаченка
- Седнєв Г.М.** – керівник партизанського загону на Криворіжжі
- Седнєв С.Д.** – член партизанського загону під керівництвом Г.М. Седнєва
- Семенко Ю.С.** – керівник Криворізької організації «Прогрес» (1941–1944 рр.)
- Семиволос О.І.** – зачинатель стаханівського руху на Криворіжжі, керував відбудовою шахт, будівництвом житла для шахтарів, лауреат Державної премії, керуючий рудником імені Ілліча
- Сендик Т.** – перекладач, член підпільної групи ОУН–Б у Кривому Розі
- Серб Є.С.** – начальник штабу підпільної групи під керівництвом В.Г. Козиненка
- Серебрянський** – голова міського комітету допомоги (1942). В 1943 році вбитий німцями за участь в націоналістичному підпіллі
- Сєров І.** – член підпільної диверсійної групи під керівництвом П. Тарандушки
- Силаєв Т.** – підпільник групи під керівництвом В.Г. Козиненка
- Симанько Є.М.** – член підпільної групи під керівництвом І.П. Беденка
- Сінгірцов В.С.** (подеколи зустрічається написання його прізвища– Сингірцев В.С.) – член Криворізького підпільного міського комітету КП(б)У; керівник підпільної організації

- Сіренко І.М.** – перший секретар міському КП(б)У. У серпні 1941 року керував евакуацією промислових об'єктів Кривого Рогу, брав участь у формуванні спецзагону Шурупова А.М. по врятуванню греблі КРЕС. Після визволення міста продовжував партійну роботу, відбудовував місто
- Скірко Д.З.** – управляючий РУ імені К. Лібкнехта, член штабу першого району будівництва оборонних споруд на Криворіжжі від с. Широке до Жовтих Вод (липень–серпень 1941 р.)
- Скляр Г.О.** Герой Радянського Союзу, працював на станції Шмакове; його ім'я носить середня школа №32 міста Кривого Рога, де він навчався
- Сліпецький Я.** – господарчий референт криворізького окружного проводу ОУН–Б
- Соловей Г.П.** – партизан загону під керівництвом Г.М. Седнева
- Спінякова Є.Ф.** голова виконкому Дзержинської райради міста в 1944р.
- Сорокін П.В.** – Герой Радянського Союзу, лейтенант. 31.10.1943 р. здійснив таран самохідно–артилерійською установкою в районі с. Недайвода (разом з Роратом О.)
- Стадник І.І.** – гірник, виконав за чотири місяці дві річні норми видобутку руди, Лауреат Державної премії України, Герой Соціалістичної Праці
- Стадник М.Є.** – член підпільної групи, що діяла у районі Соцміста
- Стахів Євген** – провідник ОУН–Б на Півдні і Сході України
- Страдін І.К.** – партизан загону під керівництвом Г.М. Седнева

- Студентов Л.В.** – працював на шахті «Гігант», член підпільної групи «Дзержинець», бригадир комсомольсько–молодіжної бригади

Т

- Таран П.Н.** – керівник рудника «Комінтерн»
Таран Ф.М. – керівник підпільної групи на Соцмісті
Тарандушко Петро – керівник підпільної диверсійної групи радгоспу № 38 (станція Мудрьона), Кривий Ріг
Тарнавський І. – член похідної групи ОУН–Б під керівництвом Петра Ріжки, підпільник ОУН–Б на Криворіжжі
Татаринцев П.І. (П.Г. ?) – підпільник групи «Дзержинець» під керівництвом І.М. Демиденка
Тезіков П.О. – Герой Радянського Союзу, сержант, визволяв Криворіжжя
Теймур–Заде – член підпільної групи азербайджанців (музикантів–гастролерів) одного з підрозділів вермахту під керівництвом унтер–офіцера Ханлара–Бабанли
Ткаченко М.І. – підпільник, патріот, загинув у Бухенвальді 02 квітня 1945 р.
Ткачук Л.В. – один з керівників партизанського загону (разом з Седневим Г.М.)
Товстановський Д.П. – ударник перших п'ятирічок, керуючий рудником імені С. Кірова (1944–1951 р.), після визволення міста від німецько–фашистських загарбників очолював відбудову гірничо–рудних об'єктів міста
Труд А.І. – герой Радянського Союзу (1944 р.), мешканець Кривого Рогу

У

- Улітін М.Г.** – Герой Радянського Союзу, старший лейтенант, визволяв Криворіжжя

Ф

- Федоняк М.** – очолив господарську референтуру ОУН(Б) Кривого Рогу (після Я. Сліпещького)
- Федоряка К.** – член ОУН–Б, м. Кривий Ріг. Розстріляний гітлерівцями 22 жовтня 1943 р. на шахті імені Валявки
- Федченко М.** – член підпільної групи під керівництвом І.П. Беденка
- Федоров Л.К.** голова виконкому Криворізької міської ради, (1939–1941 рр та 1944–1946 рр.)
- Філатов А.І.** – член підпільної організації під керівництвом М.П. Гриньова
- Фомічов В.Ф.** – підпільник групи під керівництвом Ю.М. Козаченка
- Форменко В.** – кореспондент та журналіст Криворізького часопису «Дзвін» доби гітлерівської окупації

Х

- Хлонь Д.А.** – партизан загону під керівництвом Г.М. Седнева
- Ходич М.І.** – підпільник групи під керівництвом М.М. Решетняка
- Хмельницький О.** начальник цеху металургійного заводу, загинув визволяючи м. Прагу. Його ім'я занесено до списку визволителів чеськ столиці
- Ходін Д.К.** – член партизанського загону під керівництвом Г.М. Седнева
- Холошин В.Ф.** – інженер, головний маркшейдер, головний інженер РУ імені Дзержинського, керував евакуацією рудника та вивозом технічної документації на Урал, організував відбудову рудника
- Хренюхін Ю.К.** – Член підпільної групи під керівництвом В.Г. Козиненка

Ц

- Цацько (?)**
(Цацко) П.В. – начальник міського відділу НКВС, брав участь у формуванні винищувального батальйону, забезпечував евакуацію міста
- Циганенко С.Т.** – керівник підпільної групи м. Кривого Рогу, загинув 18. 01. 1944 р.
- Циганков А.Л.** – підпільник організації під керівництвом В.С. Сінгірцева
- Циганкова Л.Л.** – член підпільного Криворізького міськкому КП(б)У; член підпільної організації під керівництвом В.С. Сінгірцева
- Цикунова П.В.** – член підпільної групи під керівництвом Ф.П. Конюшка
- Цічанський С.П.** – керівник підпільної групи. Розстріляний окупантами у січні 1944 р.

Ч

- Черевко І.М.** – член підпільної групи під керівництвом П.Ю. Щербака
- Черноус В.** – кореспондент та журналіст Криворізького часопису «Дзвін». Під час окупації був директором дитячого будинку в сел. Веселі Терни
- Черноярєнко Ш.** – член ОУН–Б, загинув на Криворіжжі у 1943 р.
- Чикін Б.М.** – полковник, командир 28 гвардійського окремого танкового полку, визволитель міста

Ш

- Шабадаж Г.П.** – партизан загону під керівництвом Г.М. Седнева
- Шаблій І. К.** – директор агрошколи в с. Веселі Терни
- Шангін Б. Г.** – секретар парторганізації заводу «Комуніст» (1941 р.), організатор партизанської боротьби на Криворіжжі, командир партизанського загону, командир партизанського з'єднання

- Шаповал Г.В.** – член підпільної організації під керівництвом М.П. Гриньова
- Шарохін М.М.** – Герой Радянського Союзу, генерал-лейтенант, командуючий 37-ї армії, учасник боїв за Кривбас
- Швед І.Н.** – партизан загону під керівництвом Г.М. Седнева
- Шевченко А.** – член підпільної групи під керівництвом І.П. Беденка
- Шевченко В.П.** – зв'язкова між підпільними групами та організаціями Кривого Рогу; член підпільної організації «Дзержинець» під керівництвом І.М. Деміденка
- Шевченко Г.Ф.** – підпільник організації під керівництвом Ю.М. Козаченка
- Шевченко І.М.** Герой Радянського Союзу, уродженець Кривого Рогу
- Шерстюк С.** – інженер, перший голова Криворізької міської управи в роки гітлерівської окупації, окружний провідник ОУН–Б, розстріляний окупантами у лютому 1942 р.
- Шильман А. Н.** – керуючий трестом «Дзержинськруд», один з керівників штабу першого району будівництва оборонних споруд на Криворіжжі від с. Широке до Жовтих Вод(липень–серпень 1941 р.), керував затопленням шахт, евакуацією людей і обладнання на Схід. У післявоєнний період керував відбудовою рудників міста
- Шинкарьов Т.В.** – керівник підпільної групи м. Кривого Рогу
- Шитов В.В.** – Герой Радянського Союзу, капітан, командир дивізіону 1232 гарматного артилерійського полку . Загинув у рукопашному бою в ході боїв за місто
- Шкапенко В.Ю.** – герой Радянського Союзу (1945 р.), мешканець Кривого Рогу

- Шконда Д.К.** – герой Радянського Союзу (1946 р.), мешканець Кривого Рогу
- Шостак Ф.** – керівник комплексної комсомольсько-молодіжної бригад, що боролася за звання «фронтової», зачинатель жіночого руху на Криворіжжі «Дівчата – на шахти» (рудник ім. Артема, нині ім. С. Кірова)
- Шумаков** – директор театру ім. Котляревського в 1942 році
- Шурганов О.Д.** – молодший лейтенант 951 штурмового авіаполку 306 штурмової авіа дивізії. 03.02.1944 р. в районі с. Красіно спрямував свій літак в скупчення ворожої техніки
- Шурупов А.М.** – підполковник, заступник начальника оперативного відділу 37 армії, командир загону спеціального призначення 37 армії по врятуванню греблі на р. Саксагань (21–22.02.1944 р.)

Щ

- Щербак О.Г.** – член підпільної групи під керівництвом М.М. Решетняка
- Щербак П.Ю.** – керівник підпільної групи м. Кривого Рогу
- Щербина К.С.** – керівник рудника імені Леніна

Я

- Яровий В.** – член ОУН–Б, інспектор відділу народної освіти Криворізької міської управи доби окупації
- Яровий З.** – член ОУН–Б; директор Криворізького педагогічного інституту доби окупації Кривого Рогу
- Яскевич Н.В.** – член підпільної патріотичної групи м. Кривого Рогу

ВИБРАНА БІБЛЮГРАФІЯ

1. Авраменко І. Криворізький сокіл: [Льотчик О.І.Жук з Кривого Рогу повторив подвиг Гастелло] // Зоря. – 1974. – 20 лютого.

2.Авраменко І. Учасник двох воєн: [Про жителя Кривого Рогу Г.Г.Кроля] // Червоний гірник. – 1974. – 6 жовтень.

3.Азаркин С. Как жил Кривой Рог в годы немецкой оккупации // Звезда-4 – №№ 43,44,45. – 2007.

4.Азаркин С. Что делал в Кривом Роге Генрих Гимлер – правая рука Гитлера? // Звезда-4 – №101 – 2013.

5.Азаркин С. Кривой Рог – «мекка» немецких спецслужб. // Звезда-4 – №102 – 2013.

6.Акт о зверствах немцев в посёлке Колонка Громова на окраине Кривого Рога // Советский патриот. – 1944. – 4 марта.

7.Акулінкін Ф. Загинув в бою: [О.І. Величко з Кривого Рогу] // Червоний гірник. – 1988. – 2 лютого.

8.Акульшин Д. Наступного дня після бою: [Що писала газ. "Правда" в 1944 році] // Червоний гірник. – 1999. – 20 лютого.

9.Андреев Г. Кавалер солдатської слави: [Криворожець Ф.І. Малихов] // Зоря. – 1984. – 9 травня.

10. Антипенко И. Героический рейс: Как была спасена Криворожская электростанция и плотина на реке Сагсагань // Днепровская правда. – 1974. – 14 февраля.

11. Артеменко І. Подвиг під Кривим Рогом: [Спогади] // Сільський трудівник. – 1974. – 23 лютого.

12. Артеменко І. Подяка Батьківщини: [Спогади] // Червоний гірник. – 1974. – 6 лютого.

13. Ахматов С. Григорий Петренко, коммунист: [О комиссаре подпол. комс. группы Ф.Головацкого, ст. Долгинцево] // Днепровская правда. – 1970. – 27 мая; 9 июня.

14. Бабенко П. Тут герой учився // Червоний гірник. – 1983. – 29 листопада.

15. Байдужий А. Переможний салют // Зоря. – 1984. – 22 лютого.

16. Байдужий А. Перемога крокує на захід // Козацтво. – 1995. – № 2. – С. 33–36.

17. Байдужий А. 41-а "залізна" у сорок першому: [В.І. Срібник воював у складі дивізії] // Зоря. – 1991. – 18 червня.
18. Бакшеева Г. Браття Глинки // Литературная Россия. – 1974. – 20 декабля. – С. 11.
19. Баль В. Шлях відкрили літаки: Спогади учасника визволення // Червоний гірник. – 1986. – 30 квітня.
20. Басс Ф. Юная партизанка: [О Л. М. Усик–Климук; Ингулец. орг.] // Днепровская правда. – 1968. – 16 юля.
21. Башкиров И. Спасти плотину любой ценой // Днепровская правда. – 1985. – 23 февряля.
22. Бедринець В. Подвиг розвідника: [Про М.Т.Постояна із Кривого Рогу] // Червоний гірник. – 1964. – 19 лютого.
23. Бейзерова Ж. «Ми кров пролили не для слави...» (бойовий шлях криворожанина Олександра Ілліча Бейзерова) // Війна у пам'яті поколінь. – Випуск II. / Відповідальний за випуск: д-р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич. – Кривий Ріг: Видавничий центр КТУ, 2010. – С. 70–71.
24. Белінська Т. І все це про героя–земляка: [Койнаш Василь Васильович, уродж. м. Кривий Ріг] // Прапор юності. – 1982. – 12 жовтня.
25. Бесараб А. Пам'ять стукає в серце: [Про М.В.Ємельянова, який загинув у с. Недаїводи] // Зоря. – 1975. – 23 лютого.
26. Бельченко М. Безіменні герої: [Про загиблих визволителів Криворіжжя] // Сільський трудівник. – 1983. – 26 квітня.
27. Бельченко М. Вам честь і шана, й вічна пам'ять // Сільський трудівник. – 1984. – 23 лютого.
28. Бельченко М. Під Родіонівкою: [Про учасника боїв за Криворіжжя І.Я.Кошеля] // Сільський трудівник. – 1975. – 22 лютого.
29. Бельченко М. Бої за Криворіжжя // Сільський трудівник. – 1984. – 9 жовтня.
30. Бельченко М. Таке не забувається // Сільський трудівник. – 1979. – 3 квітня.
31. Беляв В. Наші генерали: [Про криворіжців – генералів І.М.Шепетова, Г.Т.Василенка, Б.Н.Василенка] // Дзержинець. – 1990. – 16 травня.

32. Білокінь Т. Струни ніжності й гніву: [Про Н.І. Сергееву, вчительку з Кривого Рогу] // Прапор юності. – 1974. – 23 лютого.

33. Битва за Москву: [Про криворіжця І.М. Січкаря] // Червоний гірник. – 1984. – 5 серпня.

34. Божко О.О. Викладачі та студенти Криворізького педагогічного інституту – учасники партизанських загонів та підпільних груп в роки Великої Вітчизняної війни (на матеріалах архівних документів музею КДПУ) // Війна в історичній та індивідуальній пам'яті. Матеріали всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 66-й річниці Перемоги, 20-річчю Незалежності України (Кривий Ріг, 22 квітня 2011 р.) / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет». – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2011. – С. 155–158.

35. Богатирьов О. Вогневий вал: [Розповідь про дії під Кривим Рогом артилеристів 9-ї Запоріж. тричі орденонос. дивізії прориву РВГК та про капітана В.В.Шитова, Героя Рад. Союзу] // Червоний гірник. – 1989. – 3 лютого.

36. Бої за звільнення Кривого Рогу наблизили велику перемогу // Зоря. – 2004. – 21 лютого.

37. Бормотов С. Таран: [Танкісти П.В. Сорокін і О.Й. Рорат визволяли Криворіжжя] // Червоний гірник. – 1986. – 2 листопада.

38. Бормотов С. На плацдармі за Інгульцем // Червоний гірник. – 1989. – 9 травня.

39. Бортов С. Нові імена героїв – криворіжців: [Про уродженців Криворіжжя, Героїв Рад. Союзу] // Червоний гірник. – 1988. – 25 травня.

40. Борщова Є. За ціною не стояли // Червоний гірник. – 1985. – 7 грудня.

41. Борщова Є. Скрипка співала, плакала скрипка // Червоний гірник. – 2003. – №18.

42. Борщова Є. Що згадуєте, Миколо Тимофійовичу?: [Про криворожанина М.Постояна] // Червоний гірник. 1994. – 1 листопада .

43. Борщова Є. Трагедія Михайла Пронченка: [Про творчість поета з Кривого Рогу, розстріляного фашистами] // Червоний гірник. – 1998. – 24 вересня.
44. Братя – соколи / Агентство печати “Днепр” // Днепро-вская правда. – 1990. – 12 мая.
45. Бродский А. Дошел из Кривого Рога!: [А.Монастырский] // Днепро-вская правда. – 1970. – 2 мая.
46. Брюханов В. Пам’ятна висота: [Про учасника визволення О.В.Іваненка] // Червоний гірник. – 1975. – 30 січня.
47. Бурилова Н. Відважний сокіл // Злагода. – 1998. – 17 червня.
48. Буряк І. Імена на мармурі: [Імена визволителів Кривого Рогу] // Червоний гірник. – 1990. – 27 січня.
49. Бухтіяров В. Хрест за Монте Косіно: [Про криворожанина Т.М.Герасимука] // Червоний гірник. – 1994. – 1 листопада.
50. Бухтіяров В. Монумент: роздуми біля Вічного вогню // Червоний гірник. – 1994. – 1 вересня.
51. Бухтіяров В. На виду у всього світу йшли ці криворіжці по Красній площі // Червоний гірник. – 2000. – 30 червня. – С. 3.
52. Бухтіяров В.П. ... Помним. К 50-літтю визволення України от фашистских захватчиков. – Кривой Рог: б-ка Саксагань, 1994. – 127 с.
53. Бухтіяров В., Воронова Т. Визволення. 1943 – 1944. – Кривий Ріг, 1994
54. Бухтіяров В. Освободители 1944 – 1999. – Кривой Рог, 1999.
55. Бухтіяров В. Победители. Воины–фронтовики Великой Отечественной войны, жители Дзержинского района г. Кривого Рога. – Кн.1. – Кривой Рог, 1995.
56. Бухтіяров В. До 68-річчя визволення України (Кривий Ріг) // Червоний гірник. – 2012. – №80. – С. 23
57. Бухтіяров В. Самопожертва по криворізькі (Кривбас роки Великої Вітчизняної війни) // Червоний гірник. – 2012. – № 25. – С. 23.
58. Вабак И. Братя Глинки // Днепро-вская правда. – 1977. – 30 апреля.

59. Варгатюк П., Дольчук А. Рудна скарбниця Півдня. – Дніпропетровськ: «Промінь», 1966.

60. Вейцель О.А. Спогади про Велику Вітчизняну війну Василя Маляренка // Війна в пам'яті поколінь. Випуск III / відповідальний за випуск: д-р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич. – Кривий Ріг, 2013. – С. 213–216.

61. Велішук М. Садиченко Микола Іванович – зв'язковий партизанського загону Седнева // Війна 1941–1945 рр.: події, оцінки, спомини. – Кривий Ріг, 2005. – С. 112–116.

62. Від Кавказу до Балкан: [Про 394-ту Криворіз. дивізію] // Червоний гірник. – 1985. – 21 квітня.

63. Вікторов Б. Фронтівичка Марія Портнова: [Про М.Я. Портнову з Кривого Рогу] // Червоний гірник. – 1975. – 4 січня.

64. Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту. Випуск №3. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2010. – С. 177–178.

65. Відступати не вміли: [Криворіжець І.М.Коваль] // Червоний гірник. – 1984. – 28 липня.

66. Визволителі: [З'єднанням і частинам, які відзначилися в боях за визволення Кривого Рогу, присвоєно звання Криворізьких] // Червоний гірник. – 1984. – 3 листопада.

67. Визволяв свій рудник, свою школу: [Про почесн. громадянина Кривого Рогу І.П. Фурта] / Записала Л.Мішук // Червоний гірник. – 1998. – 21 лютого.

68. Викликаю вогонь на себе!: [Криворожанин С.П. Меркотан – учасник Параду Перемоги] // Червоний гірник. – 1975. – 9 травня.

69. В криворожском железорудном бассейне // Днепровская правда. – 1941 – 24 июня.

70. Вовк Г. Криворог ветеран Кривого Рога: [В.Криворог] // Шахтар Кривбасу. – 1991. – 5 березня.

71. Возиревський П. Міцний, як алмаз і сталь: [Про К.Ф.Германа з Кривого Рога, що на протезах пройшов всю війну] // Робітнича газета. – 1969. – 24 липня.

72. Войтанник Л. Яким він хлопцем був!: [Про криворожанина М.А.Шевченка] // Червоний гірник. – 1987. – 2 серпня.

73. Володенко С. Це світле, високе почуття: [Про П.І.Костенка, ім'ям якого названо вулицю] // Червоний гірник. – 1982. – 3 січня.
74. Вони визволяли наше місто // Червоний гірник. – 1983. – 9 травня.
75. Вони визволяли наш край: [Про Р.Малиновського та Г.Корчикова, командирів 48-ї дивізії. Фото 1923 р.] // Червоний гірник. – 1991. – 23 лютого.
76. Вони визволяли Кривбас // Червоний гірник. – 1963. – 23 лютого.
77. Воронова Т. Бандероль із Майкопа: [Криворожанка М.Подобедова загинула на фронті] // Червоний гірник. – 1988. – 7 грудня.
78. Воронова Т. Таке коротке, славне життя: Із згадки Маршала авіації С.Г.Руденка про подвиг льотчика–криворіжця А.Ю. Чмихуна почався пошук // Червоний гірник. – 1982. – 22 серпня.
79. Воронова Т. Зірки Марії: [Про криворіз. воен. фельдшера М.І. Подобедову, учасницю оборони Севастополя] // Червоний гірник. – 1984. – 8 травня.
80. Воронова Т. Ад'ютант генерала Петрова: [Про А.О.Кучеренка, уродженця с. Лозуватки на Криворіжжі] // Червоний гірник. – 1986. – 12 січня.
81. Воронова Т. В охороні Жукова: [Про криворожанина В.М. Корсуна] // Червоний гірник. – 1989. – 21 березня.
82. Воронова Т. В ті грізні дні: [Про криворожан–героїв] // Червоний гірник. – 1982. – 23 лютого.
83. Воронова Т. Він був із Дзержинки: [Про льотчика М.А. Кривцова] // Червоний гірник. – 1988. – 11 вересня.
84. Воронова Т. Деменчук, брат Гастелло: След на земле: [Н.Деменчук] // Днепровская правда. – 1979. – 9 мая.
85. Воронова Т. Криворізький брат Гастелло: [М.С.Деменчук] // Червоний гірник. – 1981. – 18, 24, 25 лютого.
86. Воронова Т. Сторінки мужності і віри: Роздуми над щоденником поета і бійця, який не повернувся з війни: [Б.Вільчевський з Кривого Рогу] // Червоний гірник. – 1986. – 22 червня.

87. Воронова Т. Чотири віршованих рядки: [Б.Вільчевський загинув в 1943 р.] // Червоний гірник. – 1966. – 4 лютого.

88. Воронова Т. "Лебедь" воинственный и беспощадный: [Об А.А. Морозовой, уроженке Криворожья, разведчице] // Червоний гірник. – 2003. – 23 січня.

89. Воронова Т. Один день Віри Кучер: [Про льотчицю з Кривого Рогу] // Червоний гірник. – 1981. – 26 травня.

90. Воронова Т. Вони визволяли Україну: [Короткі довідки з фотографіями – земляки–криворожани] // Червоний гірник. – 2002. – 26 жовтня.

91. Воронова Т. Лицарі криворізького неба: [Про льотчиків, які воювали на Криворіжжі. Є Про О.Мересьєва] // Червоний гірник. – 1998. – 21 лютого.

92. Воронова Т. Маршал, якого пам'ятаємо: [О.М.Василевський] // Червоний гірник. – 1993. – 10 листопада.

93. Воронова Т. На берегах Росі: [Чи служив Олесь Гончар у Криворізькій дивізії?] // Червоний гірник. – 2004. – 26 червня. – С. 4.

94. Воронова Т. Депутат Криворізької Ради: [Герой Рад. Союзу ген. В.М. Шатілов брав Рейхстаг, після війни був депутатом міськради] // Червоний гірник. – 1999. – 8 травня.

95. Воронова Т. Згадайте добрим словом // Червоний гірник. – 1987. – 8 травня.

96. Воронова Т. Командарм Великої Вітчизняної // Червоний гірник. – 1998. – 28 листопада.

97. Воронова Т. Командарм // Червоний гірник. – 1984. – 1969. – 9 травня; 24 січня.

98. Воронова Т. Командарм 37-й // Днепровская правда. – 1980. – 8 апреля.

99. Воронова Т. Колиска богатирів: [Про випускників Криворізького аероклубу – Героїв Рад. Союзу] // Червоний гірник. – 1985. – 17 серпня.

100. Воронова Т. Криворіжці – Герой Радянського Союзу, які брали участь у боях за Україну // Червоний гірник. – 1998. – 20 серпня.

101. Воронова Т. "Маестро, прикрой, атакую!": [Про двічі Героя, генерала В.І. Попкова, що визволяв Кривий Ріг] // Червоний гірник. – 1998. – 22 січня.

102. Воронова Т. Галерея Героїв: [Б.Глінка] // Червоний гірник. – 1990. – 17 листопада.

103. Воронова Т. Колиска богатирів // Червоний гірник. – 1985. – 17 серпня.

104. Воронова Т. Криворізький богатир: [Б.Б.Глінка] // Червоний гірник. – 1994. – 13 жовтня.

105. Воронова Т. Минувшини сторінки вічні: [Нові відомості про Героїв Рад. Союзу, криворіжців, братів Б.Б. і Д.Б. Глінок] // Червоний гірник. – 2000. – 20 травня.

106. Воронова Т. Талант: [Про Д. Глинку] // Червоний гірник. – 1991. – 28 грудня.

107. Воронова Т. Троє славетних: [В.Михлик, Д.Глінка і В.Судець] // Червоний гірник. – 1994. – 27 серпня.

108. Воронова Т. Івановці // Червоний гірник. – 1984. – 6 жовтня.

109. Воронова Т. Командарм сорок шостої: [Про генерала В.В.Глаголева] // Червоний гірник. – 1985. – 22 лютого.

110. Воронова Т. Комісар Ємельянов // Червоний гірник. – 1984. – 13 липня.

111. Воронова Т. Орден героя: [Про А.Л.Довнича, льотчика, росіянина, який загинув у с. Рахманівці] // Червоний гірник. – 1970. – 8, 27 травня.

112. Воронова Т. Герої наступу: [Бойові операції військ 2-го Укр. фронту ген. армії І.С.Конєва на Криворізькому напрямі в жовтні 1943 р.] // Червоний гірник. – 2004. – 31 січня. – С. 1.

113. Воронова Т. Дніпро – ріка героїв: 55 років тому, о 4-ій годині ранку 28 вересня 1943 року, визволителька Кривбасу – 37-а армія почала форсування великої ріки // Червоний гірник. – 1998. – 26 вересня.

114. Воронова Т. Ціна перемоги: [Встановлені справжні втрати військ у боях за Кривбас] // Червоний гірник. – 1997. – 22 лютого.

115. Воронова Т. З блокноту журналіста // На землі, на рідній. – Кн. 8. – Дніпропетровськ, 2014. – С. 168–170.

116. Воронова Т. На полі солдатської честі // Червоний гірник. 1995. – 29 квітня. – С. 3.

117. Воронова Т. Рідним дивізіям: [Про зв'язки гірників Кривбасу з дивізіями, які визволяли місто] // Червоний гірник. – 1984. – 2 червня.

118. Воронова Т. Хрест Грюнвальда: [Про командира Криворізького партизанського загону, почесного громадянина Кривого Рогу Б.Г.Шангіна] // Червоний гірник. – 1983. – 29 березня.

119. Воронова Т. Лунає радянська музика // Червоний гірник. – 1973. – 23 лютого.

120. Воронова Т. Першого дня: 22 лютого – День визволення Кривого Рогу // Червоний гірник. – 2001. – 17 лютого.

121. Вороніна Т. Так це було в 1944 // Червоний гірник. – 1999. – 4 лютого.

122. Воронова Т. Тоді у 44-му: [Фронтowa кінохроніка про визволення Кривого Рогу, підготовлена працівниками Криворізького історичного музею] // Червоний гірник. – 1973. – 9 травня.

123. Воронова Т. У вагоні Маршала: [Про зустріч начальника Генштабу О.М. Василевського з маршалом К.С.Ворошиловим у Кривому Розі в 1943 р.] // Червоний гірник. – 1983. – 9 травня.

124. Воронова Т. За строкой военной сводки // Днепровская правда. – 1984. – 12 августа.

125. Воронова Т. "Розсекречений" Михлик: [Про двічі Героя В.І.Михлика] // Червоний гірник. – 1992. – 30 грудня.

126. Воронова Т. Вартовий московського неба // Червоний гірник. – 1972. – 29 жовтня.

127. Воронова, Т. Доблесть // Червоний гірник. – 1972. – 18 листопада.

128. Воронова Т. Потребує уточнення: [Про Героїв Рад. Союзу з Кривого Рога В.М. Найденка, В.Ф. Скопенка] // Червоний гірник. – 1989. – 11 серпня.

129. Воронова Т. Ім'я в підручнику: Докум. нарис: Розповідь про подвиг нашого земляка ввійшла до шкільних підручників народної Польщі // Червоний гірник. – 1983. – 13 квітня.

130. Воронова Т. Рокіровка Шарохіна // Кур'єр Кривбасу – 1994 – № 14 – С. 1, 25– 26.

131. В Сандомирі, на вулиці Скопенка // Червоний гірник. – 1987. – 1 березня.
132. В сражениях за Кривбасс // Шахтар Кривбасу. – 1994. – 29 січня.
133. Вулиця Кобилянського // Червоний гірник. – 1985. – 20 липня.
134. Вязанкин И. Красный флаг над городом // Красная звезда. – 1974. – 21 февраля.
135. В'язовська Н. Учитель, воїн, герой: [Іменем криворіжця В.Ф.Скопенка названо школу в м. Сандомирі ПНР] // Червоний гірник. – 1969. – 26 жовтня..
136. В'язовська Н. Вулиця Должанського: [Героя Рад. Союзу Ю.М. Должанського у Кривому Розі] // Червоний гірник. – 1975. – 1 травня.
137. В'язовська Н. Вулиця імені героя: [К.Й.Гуренка з Криворіжжя в м. Інгулець] // Зоря. – 1981. – 2 травня.
138. В'язовська Н. Іменем героїв, земляків: [Героя Рад. Союзу Д.К. Шконде названо вулицю в Кривому Розі] // Червоний гірник. – 1975. – 12 червня.
139. В'язовська Н. Из одного металла льют...: Дорогами солдатской славы: [Кавалер 3-х орденів Слави из Кривого Рога І.І.Нищев] // Днепропровская правда. – 1981. – 30 июля.
140. В'язовська Н. Герой Дніпра: Пам'ять: [Земляки Ю.М. Должанський, І.Т. Овчаренко, О.М. Алексеєнко, Г.М. Байбаренко визволяли Київ] // Червоний гірник. – 1983. – 7 листопада.
141. В'язовська Н. І закрив серцем своїм...: [Про учасника оборони Одеси, Севастополя, Новоросійська криворожанина П.І. Костенка] // Зоря. – 1978. – 7 лютого.
142. В'язовська Н. У битві – криворіжці: [Про криворіжців-визволителів Молдавії] // Червоний гірник. – 1979. – 2 вересня.
143. В'язовська Н. Герой з Веселих Тернів // Сільський трудівник. – 1968. – 22 лютого.
144. В'язовська Н. Безсмертний комбат: [Про І.Т. Овчаренка, який жив і працював у Кривому Розі] // Зоря. – 1978. – 26 грудня; Червоний гірник. – 1976. – 25 січня.

145. В'язовська Н. Вперед! Тільки вперед!: [Байбаренко Григорій Миколайович, уродженець м. Кривого Рогу] // Зоря. – 1984. – 15 квітня.

146. В'язовська Н. Зліт у безсмертя: [Лавроненко Іван Васильович, уродж. Кривого Рогу] // Червоний гірник. – 1974. – 18 жовтня.

147. В'язовська Н. Крок у безсмертя: [К.Й.Гуренко, уродж с. Інгулець] // Сільський трудівник. – 1969. – 9 травня.

148. В'язовська Н. Назвали його ім'ям вулицю у Кривому Розі: [Пурін Павло Павлович, уродж. м. Кривий Ріг] // Зоря. – 1981. – 29 липня.

149. В'язовська Н. У пам'яті назавжди: [Костенко Павло Іванович, уродж. м. Кривого Рогу] // Червоний гірник. – 1975. – 27 липня.

150. В'язовська Н. Шляхами війни: [Пурін Павло Павлович, з м. Кривий Ріг] // Червоний гірник. – 1974. – 25 грудня.

151. В'язовська Н. Крилата молодість В.І.Михлика // Зоря. – 1978. – 6 серпня.

152. В'язовська Н. Народжений літати // Червоний гірник. – 1972. – 20 серпня.

153. В'язовська Н. Танковий десант: До річниці визволення Кривого Рога // Зоря. – 1981. – 25 лютого.

154. В'язовська Н. Він був нашим земляком // Червоний гірник. – 1976. – 19 листопада.

155. В'язовська Н. Нескорені: [Про юних месників групи М.Решетняка] // Червоний гірник. – 1979. – 15 грудня.

156. В'язовська Н. Пам'ятаємо!: [Про підпільну комсомольську молодіжну організацію в с. Довгинцевому] // Червоний гірник. – 1982. – 2 липня.

157. В'язовська Н. Розстріляні на світанку: [Про молодіжне підпілля під керівництвом В.П. Козиненка на ст. Довгинцеве] // Червоний гірник. – 1972. – 7 липня.

158. В'язовська Н. Герої Прохорівки і Кривого Рога // Червоний гірник. – 1973. – 11 липня.

159. В'язовська Н. Богатирі Криворізького краю: [Про братів Глінок] // Сільський трудівник. – 1971. – 14 жовтня.

160. В'язовська Н. Криворізький Маресьєв // Зоря. – 1980. – 17 серпня.
161. В'язовська Н. Соколе наш зоряний // Прапор юності. – 1983. – 1 лютого.
162. Гарбуз П. Золота Зірка М. Невпряги: [Невпряга Микола Тимофійович, уродж. с. Красино Криворіз. р-ну] // Новомосковська правда. – 1970. – 21 лютого.
163. Героические эпизоды // Криворожские ведомости. – 1994. – № 40.
164. Герои Советского Союза – криворожстальцы // Металлург. – 1999. – 20 мая.
165. Герої Радянського Союзу – визволителі Кривого Рогу // Червоний гірник. – 1996. – 22 лютого.
166. Героїв треба знати: [Список Героїв Рад. Союзу по м. Кривому Рогу] // Оптиміст. – 2002. – № 9.
167. Героїв світлі імена // Червоний гірник. – 1985. – 13 березня.
168. Глазирін І. Пам'ять не старіє: [Спогади учасника визволення] // Червоний гірник. – 1972. – 19 листопада.
169. Глінка Д.Б. Успіхів вам, земляки! // Зоря. – 1968. – 25 жовт.
170. Глущенко С. Капітан Писаненко Н.Г. [погиб при визволенні Кривого Рога] // Днепровская правда. – 1974. – 26 октябрю.
171. Глущенко С., Дедков А., Калініченко О. Освітнянська діяльність ОУН у Кривому Розі в добу німецької окупації (1941 – 1944 рр.) // Війна у пам'яті поколінь. Матеріали міжрегіональної студентської конференції, КТУ, 30 вересня 2004 р. – Кривий Ріг: Мінерал, 2004. – С. 50–52.
172. Гонтар Д.А. Діяльність молоді Дніпропетровщини в роки гітлерівської окупації // Війна в історичній та індивідуальній пам'яті. Матеріали всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 66-й річниці Перемоги, 20-річчю Незалежності України (Кривий Ріг, 22 квітня 2011 р.) / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет». – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2011. – С. 73–78.

173. Горбенко О. Бойова молодість нашого земляка // Війна 1941–1945 рр.: події, оцінки, спомини. Матеріали міжрегіональної наукової конференції. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 119–120.

174. Горбунов В. Бойова слава села Надія // Війна 1941 – 1945 рр.: події, оцінки, спомини. Матеріали міжрегіональної наукової конференції. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 120–122.

175. Гордеев А.Ф. С верой в победу: [О подпольной организации «Дзержинец» Кривого Рога в 1942–1943 гг.] // Придніпров. наук. вісник. – 1997. – №7. – С. 32–34.

176. Горяний В., Кан Д. Арсенал Кривбасу. Нариси з історії заводу гірничорудного обладнання «Комуніст». – Дніпропетровськ: «Промінь», 1967. (Розділ «Йшла війна народна»).

177. Гоголев А., Льогостов П. Політ у безсмертя: Докум. розповідь про волзького сокола Олександра Шурганова, який повторив подвиг Гастелло у криворізькому небі // Сільський трудівник. – 1974. — 1 жовтня.

178. Гой І.М. Війна – пекельний труд: [Спогади учасника боїв за Кривий Ріг і П'ятихатки] / Записав М. Сумський // Червоний гірник. – 1990. – 9 травня.

179. Головин Н. Наши земляки – герои // Днепровская правда. – 1961. – 9 июля.

180. Голубев Г. Крилаті брати // Вітчизна. – 1987. – № 5. – С. 143–152.

181. Горбатов Б. Чувство движения: [Очерк, написанный во фронтовом Кривом Роге для англ. читателя в марте 1944 г. Есть фотографии фронтового Кривого Рога] // Червоний гірник. – 1999. – 18 вересня.

182. Гречаний Я. Нам дороги ці забути не можна: [Про ветерана війни з с. Радужного Криворіз. р-ну О.П. Фененка] // Сільський трудівник. – 1989. – 18 липня.

183. Гусейнов Г. ...Ще чекає на свого дослідника // Кур'єр Кривбасу. – 1996. – № 49/50. – С. 1–2.

184. Гусейнов Г. Історія створення та діяльності агрошкол на Криворіжжі в окупаційну добу (1941–1943) / Соборність українських земель в контексті події Другої світової війни / від-

повідальний за випуск: д-р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич. – Кривий Ріг: Видавництво «МІНЕРАЛ», 2000.

185. Гусейнов Г. Одісея Шкіпера та Чугайстра. (Окупаційний роман) – К., 2015.

186. Гулівець О.А. Мої спогади про війну з німецько-фашистськими загарбниками // Війна у пам'яті поколінь. Випуск II / Відповідальний за випуск: д-р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич. – Кривий Ріг: Видавничий центр КТУ, 2010. – С. 11–19.

187. 22 февраля – 55 годовщина освобождения Кривого Рога от немецко-фашистских захватчиков // Кривбасс-ТВ. – 1999. – 19 февраля.

188. 22 февраля 1944 года Москва салютовала освободителям Кривого Рога: [Хроника боев] // Металлург. – 1995. – № 18. – февраль.

189. Даниленко В. Книга о братстве: [В книге "Живут в наших сердцах", изданной в Польше, есть рассказ о криворожанине В. Ф. Скопенко] // Днепровская правда. – 1975. – 2 декабря.

190. Даниленко В. Син двох народів // Прапор юності. – 1985. – 13 квітня.

191. Давидова Л. Розповіли фронтові зошити: [Про О.П.Семенова, актора Криворізького театру ім. Шевченка] // Червоний гірник. – 1990. – 20 травня.

192. Демент'єва М. Воєнні спогади дитини // Війна 1941–1945 рр.: події, оцінки, спомини. Матеріали міжрегіональної наукової конференції. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 122–123.

193. Демиденко П.М. Загін нескорених: документальна розповідь про Криворізьке молодіжне підпілля. – Дніпропетровськ: Промінь, 1987. – 215 с.

194. Демиденко І. Вірші Івана Демиденка: [Учасника криворізького підпілля] // Зоря. – 1985. – 9 травня.

195. Демиденко І.М. Розстріляна поезія: [Вірші поета – керівника підпіл. комсомол.-молодіж. групи “Держжинець”] // Прапор юності. – 1990. – 12 травня.

196. Демиденко П. Воїн і поет: [Про І.Демиденка] // Зоря. – 1990. – 18 квітня.

197. Демиденко П. Друкарська машинка: Докум. повість: [Про підпіл. комс. групу “Дзержинець”] // Прапор юності. – 1984. – 24 липня.

198. Демиденко П. Подвиг в ім’я Батьківщини: [Про І.Демиденка] // Днепровская правда. – 1964. – 9 января.

199. Демиденко П., Гордєєв А. Нескорені дзержинці: [Комс. підпільна трупа “Дзержинець” діяла на руднику ім. Дзержинського] // Прапор юності. – 1982. – 23 жовтня.

200. Демиденко П.М., Фуклева Н.П. Нескорений: [Про керівника підпільної групи “Дзержинець” з Кривого Рога І.Демиденка] // Червоний гірник. – 1984. – 18 січня.

201. Демиденко П. Валя, Валентина: Докум. повість: Присвячена В.Бузько – юній підпільниці, учасниці багатьох антифашист. акцій “Дзержинця” // Прапор юності. – 1985. – 13, 15, 17 серпня.

202. Демиденко П. Подвиг заради життя: [Спогади члена антифашист. групи “Дзержинець” на Криворіжжі] // Кадри – селу. – 1991. – 7 травня.

203. Демиденко П. Частівки у листівках: [Уривок з кн. про криворіз. підпільників] // Прапор юності. – 1984. – 21 лютого.

204. Демиденко П. Брат: [Про І.Демиденка, криворіз. підпільника] // Зоря. – 1989. – 9 травня.

205. Динін П. Уклін за мужність: [Про учасника визволення М.С. Мажугу] // Червоний гірник. – 1983. – 2 вересня.

206. Дмитренко У. В боях за рідний дім: [Про криворожанина В. Соколовського] // Червоний гірник. – 1988. – 8 травня.

207. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941 – 1945 гг. Сборник документов и материалов. – Днепропетровск, 1962.

208. Дніпропетровщина у полум’ї війни! 1941-1945 рр. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. – Дніпропетровськ, – 2005.

209. До 55-річчя визволення Кривого Рогу // Червоний гірник. – 1999. – № 27.

210. До 60-річчя визволення Кривого Рогу // Червоний гірник. – 2004. № 28–29.

211. До 62-річниці визволення міста // Червоний гірник. – 2006. – №172.
212. До 65 – річниці визволення Кривого Рогу // Червоний гірник. – №27–28.
213. Дольчук А.В. Їх серця палали любов'ю до України // Війна 1941–1945 рр.: події, оцінки, спомини. Матеріали міжрегіональної наукової конференції. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 46–52.
214. Дольчук А.В. Правда про Союз добровільних товариств ліквідації фашизму (з історії криворізького підпілля 1941–1945 рр.) // Війна 1941–1945 рр.: події, оцінки, спомини. Матеріали міжрегіональної наукової конференції. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 52–56.
215. Дорохов О. Шталаг 338 (із спогадів В.М. Гука) // Війна у пам'яті поколінь. Матеріали міжрегіональної студентської конференції, КТУ, 30 вересня 2004 р. – Кривий Ріг: Мінерал, 2004. – С. 13–15.
216. Дорошенко А. За рідне місто // Червоний гірник. – 1946. – 1 січня.
217. До 55-річчя визволення Кривого Рогу: [Статті] // Червоний гірник. – 1999. – 20 лютого.
218. Долгих О. Комісар: [Про криворожанина Мазикіна] // Зоря. – 1988. – 9 травня.
219. Долгих А. Символ немеркнущей дружбы: [Об антифашисте Отто Брозовских, сохранившем знамя криворожан в годы оккупации] // Днепровская правда. – 1979. – 22 апреля.
220. Донцов Л. Сестричка: [Про учасницю визволення А.П.Шолохову] // Червоний гірник. – 1974. – 14 грудня.
221. Досужий А.И. Цветы от жителей Сандомира: Криворожанину В.Ф.Скопенко за освобождение Сандомира присвоено звание Героя Сов. Союза // Днепр вечерний. – 1982. – 2 мая.
222. Дояр Л.В. Визволення Кривого Рогу від німецько-фашистських загарбників (за матеріалами військових мемуарів) // Війна у пам'яті поколінь. Випуск II. / Відповідальний за випуск: д-р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич. – Кривий Ріг: Видавничий центр КТУ, 2010. – С. 160–168.

223. Дояр Л.В. Криворізький гірничо–рудний інститут (КГРІ) у роки Великої Вітчизняної війни: герої фронту і тилу // Матеріали Другої Всеукраїнської наукової конференції «Війна в історичній та індивідуальній пам'яті», присвяченої 68–річниці Визволення України від гітлерівських загарбників, (Кривий Ріг, 28 жовтня, 2012) / [Відп. ред.: д.і.н., професор В.О. Шайкан. – Кривий Ріг, 2012. – С. 99–101.

224. Дояр Л.В. Про війну – мовою документів (на матеріалах Музею історії Криворізького національного університету) // Війна в пам'яті поколінь. Випуск III / відповідальний за випуск: д–р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич. – Кривий Ріг, 2013. – С. 118–126.

225. Дояр Л. Фашистська окупація Криворіжжя у спогадах цивільного населення // Гуманітарний журнал. – 2007. №27.

226. Дояр Л. Визволення Кривого Рогу від німецько–фашистських загарбників (за матеріалами військових мемуарів) // Війна в пам'яті поколінь, 2010 – Вип. II.

227. Дробот А.О. Підпільна боротьба на Криворіжжі в роки німецько–фашистської окупації (за спогадами Ніни Василівни Потапенко) // Війна в пам'яті поколінь. Випуск III / відповідальний за випуск: д–р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич. – Кривий Ріг, 2013. – С. 160–168.

228. Дрозд Н.І. Рідний край у полум'ї війни // Матеріали Другої Всеукраїнської наукової конференції «Війна в історичній та індивідуальній пам'яті», присвяченої 68–річниці Визволення України від гітлерівських загарбників, (Кривий Ріг, 28 жовтня, 2012). – Кривий Ріг, 2012. – С.147–151.

229. Дронов В. Поклон Кривому Рогу: [Воспоминание командира танкового взвода] // Рабочая газета. – 1984. – 9 мая.

230. Дронов В. Сильные духом: [Танк. битва] // Днепровская правда. – 1984. – 21 февраля.

231. Дрофа Т. Розповідь про війну Понедільченко (Герник) Лілії Яківни // Війна в пам'яті поколінь. Випуск III / відповідальний за випуск: д–р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич. – Кривий Ріг, 2013. – С. 237–249.

232. Думіч Р. Сторінки унікальної біографії: розповідь про життєвий шлях визволителя Кривого Рогу Івана Романовича

Полікашина // Війна у пам'яті поколінь. Випуск II. / Відповідальний за випуск: д-р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич. – Кривий Ріг, 2010. – С. 99–102.

233. Дурбажева А. Роки поневірянь... (роздуми на основі сімейних спогадів) // Війна 1941–1945 рр.: події, оцінки, спомини. Матеріали міжрегіональної наукової конференції. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 124–127.

234. Дядечкін М.І. Александро–Дар (Рахманово) в годы войны // Війна у пам'яті поколінь. Випуск II. / Відповідальний за випуск: д-р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич. – Кривий Ріг: Видавничий центр КТУ, 2010. – С. 19–24.

235. Епельман М. Через сорок три роки: [Сім'я Гальченків в 1943 р. переховувала рад. солдата] // Зоря. – 1987. – 4 квітня.

236. Євстїгнєєва Ю. Спогади Криштоп Варвари Михайлівни // Війна 1941–1945 рр.: події, оцінки, спомини. Матеріали міжрегіональної наукової конференції. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 127–128.

237. Жадько В.С. Трагедія Софіївського району Дніпропетровської області у Великій війні // Війна в історичній та індивідуальній пам'яті. Матеріали всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 66-й річниці Перемоги, 20-річчю Незалежності України. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2011. – С. 125–127.

238. Життя, як факел // Червоний гірник. – 1984. – 29 вересня.

239. Жовтневий штурм: [Танкісти в бою за визволення Кривого Рогу] // Червоний гірник. – 1998. – 24 жовтня.

240. Жосан А. В боях за визволення Кривого Рога // Гірник Кривбасу. – 1966. – 20 лютого.

241. Жуков І. Висота під Кривим Рогом: [Спогади учасника боїв за висоту 109,6 поблизу с. Новоіванівка] // Червоний гірник. – 1972. – 19 листопада.

242. Жуков І. Хромові рукавиці: [Спогади про визволення] // Червоний гірник. – 1989. – 22 лютого.

243. Жуков И. Приказ: спасти плотину: [На р. Саксагань] Днепровская панорама. – 1994. – 4 октябрю.

244. Жуков І. У бойовому братерстві: [Спогади визволителя] // Червоний гірник. – 1989. – 10 лютого.

245. Журавель О., Лисов В., Марковський К., Шкабко Т. Підпільники з криворізької школи № 15 // Війна 1941–1945 рр.: події, оцінки, спомини. Матеріали міжрегіональної наукової конференції. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 128–131.

246. Журавель У. Полковник Федір Іванович Полушко (фрагменти фронтового життя) // Війна 1941–1945 рр.: події, оцінки, спомини. Матеріали міжрегіональної наукової конференції. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 131–133.

247. Журавльова І. Воєнні сторінки криворізької загально-міської газети «Червоний гірник» // Війна у пам'яті поколінь. Матеріали міжрегіональної студентської конференції, КТУ, 30 вересня 2004 р. – Кривий Ріг: Мінерал, 2004. – С. 52–53.

248. Загін відважних: [штурмував Криворіз. ГРЕС під командуванням підполковника Шурупова] // Зоря. – 1991. – 5 березня.

249. Зайцев М.М. Мої спогади про Велику Вітчизняну війну // Війна 1941–1945 рр.: події, оцінки, спомини. Матеріали міжрегіональної наукової конференції. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 60–65.

250. Захарченко О. Она назвала сына Родина // Metallurg. – 2003. – № 14.

251. Зворигін А. Пам'ятні дні: [Спогади визволителя] // Червоний гірник. – 1989. – 10 лютого.

252. Зеленський В.А. Політбійці 41–го: [Уривки з докум. повісті про окрему комуніст. загін, сформований з добровольців Дніпродзержинська, Кривого Рогу] // Дзержинець. – 1989. – 19 квітня.

253. Залуна І. Перевірено. Мін немає: [Спогади криворіжця про захист і звільнення Кривого Рогу] // Червоний гірник. – 1985. – 31 березня.

254. Золотые звезды. Книга о дважды Героях и Героях Советского Союза, уроженцах Днепропетровщины. – Днепропетровск: «Промінь», 1967. – 431 с.

255. Зубенко Г., Терехов Д. Німецька окупація у спогадах криворіжців // Війна у пам'яті поколінь. Матеріали міжрегіональної студентської конференції, КТУ, 30 вересня 2004 р. – Кривий Ріг: Мінерал, 2004. – С. 17–18.

256. Зустріч з героєм: [Д.Б. Глінкою у Кривому Розі] // Робітнича газета. – 1967. – 4 жовтня.

257. Іваненко І. Навіщо золото, коли з нього кайдани: [Про членів комс. підпіл. орг. М.Решетняка м. Кривого Рогу Г.Романову, М.Ходича, А.Жовтуху, К.Біловеж, О.Щербак, М.Темченка, А.Щербака, Л.Малорай, Л.Голубєву, М.Кльонуш] // Прапор юності. – 1974. – 13 червня.

258. Імені Героя: [Костенко Павло Іванович, уродж. м. Кривого Рогу] // Червоний гірник. – 1984. – 8 вересня.

259. Історію города надо знать // Звезда–4. – 1999. – №9. – февраль–март.

260. Казанцева Т. Бої за Криворіжжя // Сільський трудівник. – 1983. – 13 вересня.

261. Кайдаш В. Міцніють зв'язки: [Спогади учасника звільнення] // Сільський трудівник. – 1974. – 23 лютого.

262. Кайстренко В. Курган слави // Прапор юності. – 1978. – 28 жовт.; Червоний гірник. – 1981. – 9 травня.

263. Кайстренко В. На північних околицях // Шахтар Кривбасу. – 1990. – 22 лютого.

264. Кайстренко В. На підступах до кургану: [Про бій за курган біля с. Веселі Терни] // Патріот Батьківщини. – 1981. – 9 травня.

265. Кан Д. Как это было: [Кривой Рог в годы оккупации и освобождения] // Днепровская правда. – 1999. – 20 февраля.

266. Качковська М. М. Вшанування пам'яті викладачів та студентів Криворізького державного педагогічного університету, загиблих у Великій Вітчизняній війні: реалії сьогодення, проблеми дослідження, перспективи на майбутнє (на матеріалах архіву та музею КДПУ) // Війна в історичній та індивідуальній пам'яті. Матеріали всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 66-й річниці Перемоги, 20-річчю Незалежності України (Кривий Ріг, 22 квітня 2011 р.). – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2011. – С. 164–167.

267. Кисельов М. Дорогами війни і миру: [Про учасника визволення Т.В. Івко] // Сільський трудівник. – 1974. – 23 лютого.

268. Кленовой О. Вогонь веде артилерія: [Спогади учасника визволення] // Червоний гірник. – 1974. – 22 лютого.

269. Книга пам'яті України. Дніпропетровська область. – Т.8. – Кривий Ріг. Криворізький район. – Дніпропетровськ, 1995.

270. Козаченко М. Брати Козаченки: [Про подвиг керівника підпіл. антифашист. групи Ю.М. Козаченка та його братів] // Червоний гірник. – 1985. – 11 вересня.

271. Комаров В. О. Історія Криворіжжя. Навчальний посібник з історії. – Дніпропетровськ, 1992. – (Частина 4. – Розділ 1. – «Кривий Ріг у роки Великої Вітчизняної війни»).

272. Корнеев С. Непобедимый: [О Герое Сов. Союза И.М.Быкове, уроженце г. Кривого Рога. Погиб в 1943г.] // Вопрос–ответ. – 1998. – 13 ноября.

273. Корнеев С. Ас из Кривбасса: [О летчике–истребителе, В.Н.Коломойце, уроженце г. Кривого Рога] // Вопрос–ответ. – 1998. – 15 октября.

274. Корнеев С. Ротный: [О Герое Сов. Союза И.Л.Нежигаете, уроженце Кривого Рога] // Вопрос–ответ. – 1998. – 1 октября.

275. Корнеев С. Смелый сокол: [И.Лавроненко, урож Кривого Рога] // Вопрос–ответ. – 1998. – 13 августа.

276. Корнеев С. Из Криворожского горнорудного: [О Герое Сов. Союза Ю.Должанском, уроженце г. Кривого Рога. Награда получена за освобождение Киева] // Вопрос–ответ. – 1998. – 17 сентября.

277. Коровченко І. Бій біля старої штольні: [Про партиз. загін в с. Рахманівка] // Червоний гірник. – 1964. – 3 січня.

278. Корчиков Г.Н. Знамя под Кривым Рогом // Непобедимая и легендарная. – М., ДОСААФ, 1968.

279. Косіненко О.В. Повстання на станції Колачевській // Війна в історичній та індивідуальній пам'яті. Матеріали всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 66-й річниці Перемоги, 20-річчю Незалежності України (Кривий Ріг, 22 квітня 2011 р.). – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2011. – С. 53–55.

280. Крайній М. Мій дід // Війна у пам'яті поколінь. Випуск II. / Відповідальний за випуск: д-р іст. наук, проф. В.В. Стецькевич. – Кривий Ріг: Видавничий центр КТУ, 2010. – С. 109–111.

281. Крейтор А. Бойовий шлях почесного громадянина Кривого Рогу // Війна у пам'яті поколінь. Випуск II. / Відповіда-

льний за випуск: д-р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич. – Кривий Ріг: Видавничий центр КТУ, 2010. – С. 111–112.

282. Кравченко І. Пам'ять працелюбив: [Визволення с. Ганнівки] // Зоря. – 1983. – 21 жовтня.

283. Кривому Рогу 200. Историко-экономический очерк. – Днепропетровск, 1975. – (Раздел «В войне народной»).

284. Криворізька мить війни // Металург. – 2001. – 22 фев-
раля.

285. Криворізька зоря. Партизанські рейди. Об'єднаними
загонами // Червоний гірник. – 1984. – 20 жовтня.

286. Криворізький бій Чапаєва: [Про племінника В.І. Чапає-
ва В.М. Чапаєва, який визволяв Кривий Ріг] // Червоний гірник.
– 1984. – 19 травня.

287. Криворожане – герої Советського Союзу:
[И.В.Лавроненко, Д.Б.Глинка, Ю.М.Должанский] // Криворож-
ские ведомости. – 1994. – № 40.

288. Криворожские молодогвардейцы: [О героях подполья]
// Новини району. – 1995. – №3–4. – травень.

289. Криворотов О. Клаптик Криворізької землі: [Спогади
визволителя] // Червоний гірник. – 1989. – 10 лютого.

290. Крилаті брати // Червоний гірник. – 1983. – 6 листопа-
да; Рад. Україна – 1986. – 27 квіт.

291. Криштоп В. У підпіллі: [Спогади підпільниці про боро-
тбу у Довгінцевому під керівництвом Ф.П.Конюшка] // Черво-
ний гірник. – 1985. – 6 липня.

292. Криштоп В. Я вас ніколи не побачу, я вас ніколи не за-
буду: [Спогади учасниці підпілля] // Прапор юності. – 1986. – 20
листопада.

293. Кузнецов П.Г. І гармати відбили: [Уривок з кн. про ви-
зволення] // Червоний гірник. – 1990. – 23 лютого.

294. Кулаков О. І Він визволяв Кривий Ріг: [Про кавалера
ордена Слави О.І.Величка] // Червоний гірник. – 1979. – 22 лип-
ня.

295. Куліш А. Зірка мужності: [Про І.М. Шевченка з Криво-
го Рогу] // Зоря. – 1970. – 7 січня.

296. Кучма А. На Лозуватському плацдармі: [Про визволен-
ня с. Лозуватка] // Сільський трудівник. – 1974. – 25 липня.

297. Кучма І.П. Відновлення та зміцнення партійних організацій Кривбасу та Марганця (1944–1950 рр.) // Український історичний журнал. – 1962. – №4. – С. 33–41.

298. Кучма І.П. Восстановление горнорудной промышленности Украины (Из опыта работы партийных организаций Криворожского и Никополь–Марганцевского бассейнов. 1944–1950 гг.). – Днепропетровск: Днепропетровское областное издательство, 1957. – 80 с.

299. Ларіонов В. Останній бій Івана Марченка: [Про ветерана з Кривого Рогу] // Червоний гірник. – 1965. – 17 грудня.

300. Ларионов В. Из когорты Героев: [О воинах, которым звание присвоено за освобождение Кривого Рога] // Днепровская правда. – 1984. – 21 февраля.

301. Левченко Є. Героїка Інгулецького плацдарму: [Добірка розповідей–спогадів учасників боїв, підготовлена дир. Чкалов. нар. музею Інгулець. плацдарму] // Сільське Криворіжжя. – 1992. – 27 лютого.

302. Левченко Е. Улица младшего сына: [О Герое Совет. Союза, криворожанине Д.К.Шконде] // Металлург. – 2000. – 5 мая.; Звезда–4. – 2000. – 17 августа.

303. Левченко Є. Криворізька мить війни: [Спогади про бойові дії] // Новини району. – 1999. – №1.

304. Левченко Є. На Криворізькому напрямі // Червоний гірник. – 1994. – 8 жовтня.

305. Левченко Є. Освіта в період окупації // Звезда–4. – №50–522.

306. Левченко Є.М. Криворізький концтабір за спогадами очевидців // Війна в пам'яті поколінь. Випуск III / відповідальний за випуск: д-р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич. – Кривий Ріг: ФО–П Чернявський Д.О., 2013. – С. 196–204.

307. Левченко Є.М. Спогади остарбайтера Величка П.Д. // Війна 1941–1945 рр.: події, оцінки, спомини. Матеріали міжрегіональної наукової конференції. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 65–69.

308. Левченко Є. У складі 147 стрілецької дивізії // Червоний гірник. – 1990. – 9 травня.

309. Левченко Є. Живою лишилася пам'ять // Шахтар Кривбасу. – 1994. – 22 січня.
310. Левченко Є. К 55–летию освобождения Кривого Рога // Звезда–4. – 1999. – № 9. – січень–лютий.
311. Левченко Є. Высота бессмертия // Металлург. – 2000. – 17 лютого.
312. Левченко Є. Тих днів не затьмариться слава // Новини району. – 2000. – 5 травня.
313. Левченко Є. Один из славной плеяды криворожан – Героев Советского Союза // Звезд–4. – 2000. – № 33 – серпень.
314. Левченко Є. Генерал Шарохін // Новини району. – 2000. – 18 грудня.
315. Левченко Є. Салют в честь освободителей украинской земли. – 2000. – № 43. – жовтень.
316. Левченко Є. Юність, перекреслена війною // Звезда–4. – 2004. – № 97; № 98. – грудень.
317. Левченко Є. Далеко від Батьківщини / Є.Левченко // Війна 1941 – 1945рр.: події, оцінки, спомини. Матеріали міжрегіональної наукової конференції. – Кривий Ріг, 2005. – с.65.
318. Левченко Є. Кривий Ріг у період окупації. 1941 – 1944рр. // Авангард. – 2005. – 17 лютого.
319. Левченко Є. Бої за визволення Криворіжжя // Авангард. – 2005. – 24 лютого.
320. Левченко Є. Грозное лето 1941–го // Металлург. – 2005. – 10–16 червня.
321. Левченко Є. Артилеристи, чий подвиг місто не забуде // Металлург. – 2006. – 10–16 лютого.
322. Левченко Є. Доля в'язня криворізького шталагу // Металлург. – 2006. – 4–10 серпня.
323. Левченко Є. Пам'ять війни // Звезда–4. – 2011. – № 37–38. – травень.
324. Левченко Є. Кривий Ріг в роки окупації. 1941–1944 рр. // Коммунист Кривбасса. – 2012. – 16; 23 серпня.
325. Левченко Є. Спомин Венгер Л.М. про старе місто в роки окупації / Є. Левченко // Війна у пам'яті поколінь. Матеріали міжрегіональної конференції. – Кривий Ріг, 2013. – с. 168.

326. Левченко Є. Кривой Рог: 922 дня оккупации // Звезда–4. – 2013. – №18; 20 червня.
327. Левченко Є. Как спасали КРЭС // Пульс. – 2014. – 26 червня.
328. Левченко Є. Герої неба фронтового // Електронний збірник «Криворіжжя: погляд у минуле». – т.2. – КДПУ. – 2015.
329. Легендарна Криворізька // Червоний гірник. – 1984. – 3 листопада.
330. Легкість у польоті: [Наші земляки] // Червоний гірник. – 1987. – 19 грудня.
331. Ленська В. Відлуння подвигу // Кур'єр Кривбасу. – 2000. – №128.
332. Ленська В. « Упало в прах ярмо прокляте». До 65–ої річниці визволення Кривого Рогу від німецько–фашистських загарбників// Гірничий інженер. 2009.– Січень–лютий.
333. Ленська М. «Упасти зерном в рідній стороні...» Життя і бойовий шлях героя Радянського Союзу Ю.М. Должанського (за матеріалами архіву музею Криворізького технічного університету) // Війна у пам'яті поколінь. Матеріали міжрегіональної студентської конференції, КТУ, 30 вересня 2004 р. – Кривий Ріг: Мінерал, 2004. – С. 56–59.
334. Лісний В. Спомин дев'ятилітнього свідка // На землі, на рідній. – Кн. 8. – Дніпропетровськ, 2014. – С. 227–233.
335. Лісний О. Там, де був окоп: [Про учасника визволення В.І.Полиско] // Червоний гірник. – 1974. – 22 лютого.
336. Літвінова М. О. Визволителі // Матеріали Другої Всеукраїнської наукової конференції [«Війна в історичній та індивідуальній пам'яті», (присвячена 68–річниці Визволення України від гітлерівських загарбників)], (Кривий Ріг, 28 жовтня, 2012). – Кривий Ріг: Видавництво «Діоніс» (ФО–П Чернявський Д.О.), 2012. – С. 138–139.
337. Лин В. Криворожская трагедия. – [б.в.]. – 47 с.
338. Липецкий С. В. небі рідного міста: [Спогади учасника визволення] // Червоний гірник. – 1974. – 22 лютого.
339. Лисенко В. Через 30 років: [Про учасника визволення В.Ф.Котляра] // Червоний гірник. – 1973. – 18 листопада.

340. Лисенко М. Криворожский театр им. Октябрьской революции в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.) // *Війна у пам'яті поколінь. Матеріали міжрегіональної студентської конференції, КТУ, 30 вересня 2004 р.* – Кривий Ріг: Мінерал, 2004. – С. 60–61.

341. Листи визволителів // *Червоний гірник.* – 1988. – 23 лютого.

342. Лобай С. Письма с фронта героїв Криворожжя // *Війна у пам'яті поколінь. Матеріали міжрегіональної студентської конференції, КТУ, 30 вересня 2004 р.* – Кривий Ріг: Мінерал, 2004. – С. 25–28.

343. Лубський О. Народні месники: Докум. повість про підпільників Криворіжжя // *Червоний гірник.* – 1968. – 7, 8 червня, 27 липня, 11 вересня, 2 жовтня, 6 листопада; 1969. – 11 червня, 14 грудня; 1970. – 1 січня, 26 вересня.

344. Лубський О. Шляхами тернистими: [Про криворізьку підпільницю В.Шевченко] // *Сільський трудівник.* – 1973. – 21, 28 липня, 4, 11, 18 серпня; 1974. – 22 серпня, 24 серпня, 29 серпня.

345. Луговий В.О. Криворізьке гірництво напередодні фашистської окупації (22 червня – 14 серпня 1941 рр.) // *Війна в історичній та індивідуальній пам'яті. Матеріали всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 66-й річниці Перемоги, 20-річчю Незалежності України (Кривий Ріг, 22 квітня 2011 р.).* – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2011. – С. 67–68.

346. Ляшенко А. На лінії вогню (із мемуарів Г.А. Прокопенко) // *Війна у пам'яті поколінь. Випуск II. / Відповідальний за випуск: д-р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич.* – Кривий Ріг: Видавничий центр КТУ, 2010. – С. 119–124.

347. Ляшенко А. О. Через лінію фронту... (із спогадів Прокопенко Г.А.) // *Війна в історичній та індивідуальній пам'яті. Матеріали всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 66-й річниці Перемоги, 20-річчю Незалежності України (Кривий Ріг, 22 квітня 2011 р.).* – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2011. – С. 140–142.

348. Мажуга М. Напрямок: «Рудник Червоногвардійський»: [Спогад про визволення Кривого Рогу бійцями 523-ї стріл. пол-

ку 186–ї Нижньодніпров. дивізії] // Червоний гірник. – 1991. – 9 травня.

349. Майстренко О. Підпільник з Мусіївки // Війна 1941–1945 рр.: події, оцінки, спомини. Матеріали міжрегіональної наукової конференції. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 137–139.

350. Малахов Г.М., Шостак А.Г., Стариков Н.И. История горного дела в Криворожском бассейне. – К., 1956. – Гл. 5. «Восстановление Кривбасса после Великой Отечественной войны». – С. 210–220.

351. Матвеев М. Комбриг із легенди: [Уродженець Кривого Рогу А.І.Єрохін, командир 34–ї бригади II–ї гвард. арт. дивізії] // Прапор юності. – 1984. – 11 жовтня.

352. Матла Зиновій. Південна похідна група. – Мюнхен, 1952.

353. Марениченко Т., Шолох О. Свідчення очевидця подій у «Широківській Хатині» // Війна 1941–1945 рр.: події, оцінки, спомини. Матеріали міжрегіональної наукової конференції. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 142–144.

354. Мацапула Г.Г. Діяльність підпільних груп у м. Кривому Розі в роки гітлерівської окупації // Війна в історичній та індивідуальній пам'яті. Матеріали всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 66–й річниці Перемоги, 20–річчю Незалежності України (Кривий Ріг, 22 квітня 2011 р.). – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2011. – С. 112–116.

355. Миколаєнко М. На лінії вогню. – Дніпропетровськ, 1956

356. Миколаєнко М. Приречені до вічної юності (Як писалася повість «На лінії вогню») // Червоний гірник. – 1993. – 18 вересня.

357. Миколаєнко М. Приречені до вічної юності // На землі, на рідній. – Кн. 8. – Дніпропетровськ, 2014. – С. 179–186.

358. Миколаєнко М. Кривава вихола (Уривок з повісті) // Червоний гірник. – 2008 – 16 вересня

359. Михайлова Л. Пам'яті підпільників: Урок мужності // Червоний гірник. – 1984. – 19 вересня.

360. Михайлюк С. Школа імені Героя Радянського Союзу В.Л.Каткова: [Кривий Ріг] // Прапор юності. – 1985. – 25 травня.

361. Михлик В. Всім руку тисну і вітаю: [Інтерв'ю] / Взяв В.Бухтіяров // Червоний гірник. – 1986. – 20 вересня.

362. Михлик В.І. Нам в руки дав народ сталеві крила: [Бесіда з двічі Героєм Радянського Союзу] / Записав М. Семененко // Червоний гірник. – 1985. – 15 травня.

363. Михлик В.І. В Кривбасі: Гості міста // Червоний гірник. – 1987. – 8 серпня.

364. Мельник О.О. Відродження Кривбасу в 1944 році // Війна 1941–1945 рр.: події, оцінки, спомини. Матеріали міжрегіональної наукової конференції. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 77–83.

365. Мельник О.О. Маловідомий епізод боїв за Кривий Ріг / Війна в пам'яті поколінь. Випуск III // відповідальний за випуск: д-р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич. – Кривий Ріг: ФО–П Черняхівський Д.О., 2013. – С. 153–160.

366. Мельник О. Криворіжжя: від визволення до перемоги. Хроніка подій з 22 лютого 1944 року до 9 травня 1945 року. – Кривий Ріг, 2005.

367. Мельник О. Криворожье: в племени войны. 1941–1944. – Кривой Рог: Дионис, 2014. – 231 с.

368. Мельник О. Цена победы // Криворожские ведомости. 1998.– №17.

369. Могилюк С.В. Будівництво шляхів на території генерального округу «Дніпропетровськ» під час німецької окупації (1941–1943) // Війна в історичній та індивідуальній пам'яті. Матеріали всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 66-й річниці Перемоги, 20-річчю Незалежності України (Кривий Ріг, 22 квітня 2011 р.). – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2011. – С. 48–50.

370. Морз Р. І я захищала тебе, Інгулець! // Червоний гірник. – 2005.– 23 лютого.

371. Набока Т. Роковий день: [Про І.Кожакіна, підпільника з антифашист. групи "Дзержинець"] // Червоний гірник. – 1998. – 20 серпня.

372. Народні месники // Червоний гірник. – 1984. – 16 вересня.

373. Немченко А. Трагедія на шахті №5 // Червоний гірник. –1998. – № 160– 161.

374. Немченко А.А. Війна дитячими очима // Війна в пам'яті поколінь. Випуск III / відповідальний за випуск: д-р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич. – Кривий Ріг: ФО–П Чернявський Д.О., 2013. – С. 26–33.

375. Немченко А.А. Тяжкий спогад // Війна у пам'яті поколінь. Випуск II. / Відповідальний за випуск: д-р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич. – Кривий Ріг: Видавничий центр КТУ, 2010. – С. 24–29.

376. Новоплянский Д. 41-я в сорок первом // Правда. – 1977. – 22 июня.

377. Ногін П. Вічний вогонь: Докум. повість про криворізь. підпільників // Червоний гірник. – 1971. – 11, 18 липня.

378. Ногін П. Підземний гарнізон: Докум. повість // Червоний гірник. – 1970. – 28 червня; 3,5,19 липня; 2, 9, 15, 16 серпня.

379. Ногін П. Льотчик з Криворіжжя: [Про М.Кривцова] // Робітничая газета – 1967. – 19 жовтня.

380. Ногін П. Не повернувся з бою: [Про бойовий шлях М.А.Кривцова з с.Божедарівка Криворізь. р-ну] // Зоря. – 1966. – 14 березня.

381. Окупаційний режим на Дніпропетровщині в хронологічних довідках місцевих органів влади. Збірник документів – Дніпропетровськ. – 2010.

382. Осинський В. Була така будова : Про будівництво військового аеродрому в 1941р. у Кривому Розі // Червоний гірник – 2000. – № 49.

383. Остренко О. В., Косіненко О.В. Війна і доля криворіжців (на прикладі і свідченнях жителів с. Вільне) // Війна в історичній та індивідуальній пам'яті. Матеріали всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 66-й річниці Перемоги, 20-річчю Незалежності України (Кривий Ріг, 22 квітня 2011 р.). – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2011. – С. 149–151.

384. Отець Патрік Дебуа. Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту. – К.: Дух і літера, 2011. – 336 с.

385. Очерки истории Днепрпетровской областной комсомольской организации. – К., 1987. – (Раздел «В боях за Советскую Родину»).

386. Очерки Днепропетровской областной партийной организации – Днепропетровск, 1979. – (Глава XV).

387. Пальчик П. Бой за Кривой Рог // Западний Донбасс. – 1990. – 21 февраля.

388. Панова М. Пам'ять серця: [Про В.І.Косигіна із Тернів. р–ну, члена групи партизан–підпільників, що діяла з лютого 1942 по жовтень 1943 року в р–ні рудника ім. Р.Люксембург] // Червоний гірник. – 2001. – 20 лютого.

389. Парнак С.М., Стецкевич В.В. Поіменно... (Відомості про студентів, викладачів і співробітників Alma mater – захисників Вітчизни 1941–1945 рр.). – Кривий Ріг: Видавничий центр КТУ, 2010. – 160 с.

390. Парнак С.М. Радевичево в огні: спогади очевидця // Війна в історичній та індивідуальній пам'яті. Матеріали всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 66–й річниці Перемоги, 20–річчю Незалежності України (Кривий Ріг, 22 квітня 2011 р.). – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2011. – С. 146–147.

391. Парнак С.М. Ветерани...Нагороди...Пам'ять... // Війна 1941–1945 рр.: події, оцінки, спомини. Матеріали міжрегіональної наукової конференції. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 89–93.

392. Парнак С. Висвітлення окупаційного періоду на сторінках періодичних видань Кривбасу //Україна напередодні та в роки Другої світової війни (1941–1945 рр.). II Всеукраїнська наукова конференція. – Кривий Ріг, 2002.

393. Перекопський О. Тоді, в сорок четвертому // Червоний гірник. – 1982. – листопад.

394. Перчин М. В ім'я перемоги: [Герої Рад. Союзу – визволителі Кривого Рогу] // Зоря. – 1969. – 17 жовтня.

395. Петренко Г. Перша зброя: [Про криворіз. підпільників Ю.Хренюхіна, Ф.Головацького та Івана (прізвище невідоме)] // Червоний гірник. – 1975. – 9 травня.

396. Петренко Г. У 16 хлоп'ячих років: [Про криворіз. підпільника А.Силаєва] // Червоний гірник. – 1975. – 29 квітня.

397. Петрович О. Названа його іменем: [Героя Рад. Союзу Ф.Л.Каткова з Кривого Рогу] // Червоний гірник. – 1984. – 9 травня.

398. Пільонов О. Ингулецький плацдарм // Зоря. — 1983. — 22 листопада.

399. Пісна Н. Називаємо нові імена: [Про льотчика В.Д.Азарнова, учасника визволення] // Червоний гірник. — 1986. — 2 вересня.

400. Пісна Н. Слово про товаришів: Згадують визволителі Кривого Рогу // Червоний гірник. — 1989. — 15 лютого.

401. Платонов А. Його лінія фронту: [Про А.С.Чумаченка та його дружину Г.О.Чумаченко – криворіз. підпільників] // Червоний гірник. — 1972. — 9 травня.

402. Повинуюсь закону Отчечства: Док.–публицист. повествование. — Кривой Рог: Саксагань, 1995. — 448 с.

403. Подвиг, безсмертний у віках // Червоний гірник. — 1984. — 22 січня.

404. Подвиг на земле Криворожской // Днепровская правда. — 1969. — 22 февраля.

405. Поддубная С.И. Нацистский оккупационный режим в свидетельствах очевидцев // Війна в пам'яті поколінь. Випуск III / відповідальний за випуск: д-р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич. — Кривий Ріг: ФО–П Чернявський Д.О., 2013. — С. 144–153.

406. Політикiна Г., Путря Є. Заповіт криворізького поета Михайла Пронченка // Війна у пам'яті поколінь. Матеріали між-регіональної студентської конференції, КТУ, 30 вересня 2004 р. — Кривий Ріг: Мінерал, 2004. — С. 72–74.

407. Поліщук Л. Криворізькі месники: [Про криворіз. підпільну молодіж. групу “Держинець”] // Червоний гірник. — 1978. — 28 січня, 5, 12 лютого.

408. Поліщук Л. Нескорені: Рівняння – на подвиги батьків: [Спогади про антифашист. діяльність в Кривому Розі В.М.Криштоп] // Червоний гірник. — 1978. — 25 червня; 2 липня

409. Поліщук Л. Пам'ятай, земле, їх імена; Докум. розповідь про криворіз. підпільників // Червоний гірник. — 1977. — 29 травня; 5, 12, 19, 26 червня; 3, 10, 17, 24 липня; 1978. — 15 квітня.

410. Поліщук Л. Як спалахи зірки: [Про юних підпільників] // Червоний гірник. — 1984. — 25 березня.

411. Полум'яна хроніка. (З офіційних джерел) // Сільське Криворіжжя. — 1994. — 19 лютого.

412. Прокопенко Г., Стецкевич В.В. 26 серпня 1941 р.: трагедія заручників стадіону «Локомотив» // Війна в пам'яті поколінь. Випуск III / відповідальний за випуск: д-р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич. – Кривий Ріг: ФО–П Чернявський Д.О., 2013. – С. 59–65.

413. Прокопенко С. Криворожские антифашисты // Коммунист Кривбасса. – 1999. – 6 мая.

414. Прокопчук О. Інгулецький плацдарм: [Визволення м. Інгульця] // Червоний гірник. – 1999. – 4 березня.

415. Прокопчук О. Інгулець: Березень 1944 року // Інгулецький вісник. – 1995. – 29 червня, 6 липня.

416. Радченко Б. О. Фашистська навала: залізна відсіч криворіжців // Війна в історичній та індивідуальній пам'яті. Матеріали всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 66-й річниці Перемоги, 20-річчю Незалежності України (Кривий Ріг, 22 квітня 2011 р.). – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2011. – С. 89–91.

417. Ракітін Я. У боях за Криворіжжя: [1943–1944] // Червоний гірник. – 1985. – 22 лютого.

418. Регей В. Від Сяну до Дніпра. – Калуш, 1994.

419. Резницький А. Безсмертя: [Про подвиг комсомольців-підпільників] // Прапор юності. – 1984. – 18 березня.

420. Резницький А. Криворізькі молодогвардійці: [Про підпіл. орг., створену в 1941 р. учнями криворізь. школи № 15] // Зоря. – 1978. – 28 жовтня.

421. Рихлюк К. Доля в'язня Підпанок В.Л. // Війна у пам'яті поколінь. Матеріали міжрегіональної студентської конференції, КТУ, 30 вересня 2004 р. – Кривий Ріг: Мінерал, 2004. – С. 36–37.

422. Романов О. Прапор над інститутом // Червоний гірник. – 1989. – 22 лютого.

423. Ротмістров П.О. Висока мужність: [Уривок з книги Голов. маршала бронетанк. військ] // Червоний гірник. – 1987. – 13 вересень.

424. Рубан М. Від Дніпра до Кривого Рога // Сільський трудівник. – 1988. – 3 листопада.

425. Рядки, обпалені вогнем: Хроніка Перемоги / Добірку підготував С.Бормотов // Червоний гірник. – 1984. – 27 січня.

426. Рядки самої історії: [З фронтових листів криворожанина Т.Л.Рудя, який загинув у 1943 році] // Червоний гірник. – 1975. – 9 травня.

427. Сақун В. Нет их имен на постаменте: [Герои–танкисты Г.Романенко, В.Белороссов, И.Козлов в боях за освобождение Кривого Рога удостоены звания Героя Сов. Союза] // Наш век. – 1998. – 21 октября.

428. Салют на Поштовій // Червоний гірник. – 1984. – 3 листопада.

429. Сафонов А. В боях за Кривой Рог: [По страницам «Правды» военных лет] // Днепровская правда. – 1979. – 22 февраля.

430. Сафронов В. Історія одного пошуку: [Герої з Криворіжжя] // Сільський трудівник. – 1967. – 28 лютого.

431. Свідчать маршали: Листи Маршалів Рад. Союзу, які розповідають про визволення Кривбасу: [З архіву краєзнавця А.В.Кучми] // Червоний гірник. – 1984. – 3 березня.

432. Свіча пам'яті. Кн. 1–4. – Кривий Ріг, 2005 – 2008.

433. Сидоренко І. Вдячна пам'ять захисникам Інгульця // Інгулецький вісник. – 2000. – 10 березня.

434. Сидоренко І.Д. Направления главного удара: [О Николае.–Криворож. операции.] // Коммунист Кривбасса. – 1999. – 18 февраля.

435. Сидоренко І. Залпы с площади Ленина // Рабочая газета. – 1984. – 22 февраля.

436. Сирота В. Інгулецька легенда: [Про подвиг ст. лейтенанта Ф.А.Каткова] // Прапор юності. – 1977. – 27 серпня.

437. Сінгірцов В. Нескорене підпілля: [Спогади керівника підпільної групи Криворізького рудника ім. Дзержинського] // Червоний гірник. – 1984. – 22 лютого.

438. Склярів І.В. Правда меча. – Кривий Ріг, 2012 – 188с.

439. Склярів І. Освобождение. 1 этап. Осень 1943г. // Коммунист Кривбасса. 2004 – 18 февраля.

440. Скуртул М. У ті весняні дні: [Спогади учасника визволення] // Червоний гірник. – 1975. – 19 листопада.

441. Славні орли гірницького краю: [Герої Рад. Союзу] // Червоний гірник. – 1969. – 14 жовтня.

442. Слободянюк М.А., Шахрайчук І.А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. 1941–1945: Навчальний посібник. – Дніпропетровськ, 1998.

443. Слободянюк М.А., Шахрайчук І.А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. – Дніпропетровськ, 2005.

444. Слово про мужність: [І.М.Демиденко організував і очолив підпільну комс.–молодіж. антифашист. групу “Держинець”, на руднику ім. Держинського у Кривому Розі] // Прапор юності. – 1983. – 12 листопада.

445. Смірнов С. Доля оstarбайтера // Війна у пам’яті покоління. Матеріали міжрегіональної студентської конференції, КТУ, 30 вересня 2004 р. – Кривий Ріг: Мінерал, 2004. – С. 37–39.

446. Снітко П. Т. Коммунистическая партия – организатор и руководитель восстановления и развития Криворожского горно-рудного бассейна в послевоенный период. 1944 – 1950 гг. // Дисс. на соискание канд. ист. наук. – Киев, 1954.

447. Соколов Н.Е. Кадол О.М. Письмо–вспоминание об операции по освобождению Кривого Рога // Війна в пам’яті покоління. Випуск III / відповідальний за випуск: д-р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич. – Кривий Ріг: ФО–П Чернявський Д.О., 2013. – С. 269–271.

448. Соколовський П. Восени 1943 // Сільський трудівник. – 1981. – 28 листопада.

449. Стеблина І.О. Кривий Ріг у березні – травні 1945 року // Війна в пам’яті покоління. Випуск III / відповідальний за випуск: д-р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич. – Кривий Ріг: ФО–П Чернявський Д.О., 2013. – С. 179–185.

450. Стецкевич В. За дальший розшук (про табір військово-полонених в сел. Залізничне) // Червоний гірник. – 1989. – 30 грудня.

451. Стецкевич В. Кривий Ріг: Спекотне літо 1941 р. // Весник Кривбасса. – 2011. – 22 июня.

452. Стецкевич В. Селище Кагановича (Залізничне) // На землі, на рідній. – Кн. 8. – Дніпропетровськ, 2014. – С. 359–375.

453. Стецкевич В.В. Воєнне лихоліття (фрагмент із незавершеної книги споминів) // Війна в пам’яті покоління. Випуск III /

відповідальний за випуск: д-р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич. – Кривий Ріг: ФО–П Чернявський Д.О., 2013. – С. 74–92.

454. Стецкевич В.В. Дніпропетровщина в роки лихоліття // Історична пам'ять Дніпропетровщини: колективна монографія. – Д., 2012. – С. 123–234.

455. Стецкевич В.В. Кривий Ріг в роки війни 1941–1945 рр. (спроба аналізу демографічної картини рідного краю) // Війна 1941–1945 рр.: події, оцінки, спомини. Матеріали міжрегіональної наукової конференції. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 12–22.

456. Стецкевич В.В. Кривбас в роки Великої Вітчизняної війни // Криворізький залізорудний басейн. До 125-річчя з початку промислового видобутку залізних руд. – Кривий Ріг: Видавничий центр КТУ. – 2006. – 583 с.

457. Стецкевич В.В. Криворіжжя 1943–1944 рр. (деякі особливості визволення і відновлення органів місцевої влади) // Війна 1941–1945 рр.: події, оцінки, спомини. Матеріали міжрегіональної наукової конференції. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 96–100.

458. Стецкевич В.В. У витоків власної пам'яті: відлуння лихоліття 1941–1945 рр. // Війна у пам'яті поколінь. Випуск II. / Відповідальний за випуск: д-р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич. – Кривий Ріг: Видавничий центр КТУ, 2010. – С. 44–53.

459. Стецкевич В.В. Криворізький Бабин Яр (забута трагедія міста чи надумана сенсація). // Червоний Гірник. – 2015 р. – 11 червня.

460. Стецкевич Л.М. Людина в добу окупації 1941–1944 роках (історико–психологічний аспект) // Війна 1941–1945 рр.: події, оцінки, спомини. Матеріали міжрегіональної наукової конференції. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 100–102.

461. Суворов Р. Кургани боли народної: [Воспоминания о боях за Кривой Рог] // Днепровская панорама. – 1993. – 23 марта.

462. Судець В. Героїзм масовий: [Із спогадів колишнього командуючого 17-ою повітряною армією] // Червоний гірник. – 1986. – 22 лютого.

463. Схема Криворізької наступальної операції військ Третього Українського фронту [1944 р.] // Червоний гірник. – 1974. – 15 лютого.

464. Сьогодні – 56-та річниця визволення Кривого Рогу: [Підбірка статей] // Червоний гірник. – 2000. – 22 лютого.

465. Сьомка В. Козацького роду: [Про учасника визволення Криворіжжя І.В. Левченка, який і нині живе у Кривому Розі] // Червоний гірник. – 1981. – 25 березня.

466. Сьомка В. Партизанська клятва: [Про загін на Криворіжжі під командуванням Б.Г. Шангіна та М.Г. Рибалка] // Сільський трудівник. – 1989. – 7 жовтня.

467. Тарасенко Г. Брати Глінки // Зоря. – 1965. – 7 травня.

468. Твої герої, Кривбасс!: [Перечень фамилий Героев Советского Союза] // Дело и реклама. – 1999. – 6 мая.

469. Ти на подвиг мене проводжала...: [Про фронтову медсестру з Кривого Рогу О.М.Сіру] // Червоний гірник. – 1984. – 1 вересня.

470. Ткаченко Н. Дерзость: [О героє подполья А.Н.Симанько] // Советский Автомобилист. – 1974. – 11 октября.

471. Толстоп'ятенко О. Їм було по сімнадцять: [Про подвиг юних патріотів – антифашистів Криворіжжя] // Прапор юності. – 1983. – 17 вересня.

472. Толстоп'ятенко О. Криворізькі молодогвардійці // Прапор юності. – 1985. – 14 березня.

473. Трепачова О.Д. Окупаційний режим та єврейське населення Дніпропетровщини 1941–1943 р. / автореф. дис. канд. іст. наук / Дніпропетровськ, 2010. – 20 с.

474. Тумасов К. Воспоминания о войне Сыча Юрия Петровича // Війна 1941 – 1945 рр.: події, оцінки, спомини. Матеріали міжрегіональної наукової конференції. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 172–174.

475. Тутик А. Брати по зброї: [Криворіз. підпілля] // Прапор юності. – 1967. – 1 листопада.

476. Тутик А. Вони не могли інакше: [Про діяльність антифашист. підпіл. групи азербайджанців на Криворіжжі] // Червоний гірник. – 1982. – 6 листопада.

477. Удовенко Л. Вони не скорилися: Назустріч 60-річчю ВЛКСМ: [Про підпіл. комс. мол. групу під керів. М.Решетняка, м. Кривий Ріг] // Червоний гірник. – 1978. – 17 вересня.

478. Уласевич С.Я. Борьба партийных организаций Криворожского и Никополь–Марганцевского бассейнов за восстановление горнорудной промышленности в послевоенный период (1944–1950 гг.) // Ученые записки Харьковского гос. ун-та. Т. 107. Труды кафедры истории КПСС. Т. 8, 1960. – С. 315–330.

479. Ушканенко М.В. Визволителі нашого міста // Війна в історичній та індивідуальній пам'яті. Матеріали всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 66-й річниці Перемоги, 20-річчю Незалежності України (Кривий Ріг, 22 квітня 2011 р.). – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2011. – С. 122–125.

480. Фадеев А.С. На Ингулецком плацдарме // Под гвардейским знаменем: Воспоминания, очерки, стихи. – Х.: Прапор, 1982. – С. 64–67.

481. Федоренко П.Й. Один із фрагментів пам'яті про війну // Війна в пам'яті поколінь. Випуск III / відповідальний за випуск: д-р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич – Кривий Ріг: ФО-П Чернявський Д.О., 2013. – С. 23–25.

482. Федоренко П.Й. Освобождение // Війна у пам'яті поколінь. Випуск II. / Відповідальний за випуск: д-р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич – Кривий Ріг: Видавничий центр КТУ, 2010. – С. 61–63.

483. Фінічева В.А. Викладачі та співробітники Криворізького педінституту – учасники Великої Вітчизняної війни // Війна в історичній та індивідуальній пам'яті. Матеріали всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 66-й річниці Перемоги, 20-річчю Незалежності України (Кривий Ріг, 22 квітня 2011 р.). – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2011. – С. 160–164.

484. Фінічева В.А. Криворізький державний педагогічний університет в добу Великої Вітчизняної війни (на матеріалах музею історії КДПУ) // Війна в історичній та індивідуальній пам'яті. Матеріали всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 66-й річниці Перемоги, 20-річчю Незалежності України (Кривий Ріг, 22 квітня 2011 р.). – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2011. – С. 153–155.

485. Фокш Є. Долі солдатські: Згадують ветерани боїв за Кривбас // Червоний гірник. – 1989. – 22 лютого.
486. Фомін А. Незабутній місяць лютий // Червоний гірник. – 1984. – 6 жовтня.
487. Хайс І. До вибуху лишалися хвилини: [Спогади учасника визволення] // Червоний гірник. – 1989. – 19 лютого.
488. Хижняк О., Стецкевич В.В. Наше село в 1941 – 1945 // Війна в пам'яті поколінь. Випуск III / відповідальний за випуск: д-р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич – Кривий Ріг: ФОП Чернявський Д.О., 2013. – С. 112–118.
489. Хирен З. В Кривом Роге // Красная Звезда. – 1944. – 24 февраля.
490. Хобот П. куделя Д. Діяльність організації українських націоналістів (ОУН) бандерівців на Дніпропетровщині в роки німецької окупації 1941 – 1944 // Борисфен. – 1943. – № 11.
491. Холошенко В. Жахіття війни // Війна в пам'яті поколінь. Випуск III / відповідальний за випуск: д-р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич. – Кривий Ріг: ФО–П Чернявський Д.О., 2013. – С. 207–208.
492. Хорольський О. Не тільки тоді, коли палає земля... (із спогадів мешканки села Лозуватка Криворізького району Дніпропетровської області Пістрюги О.Х.) // Війна у пам'яті поколінь. Випуск II. / Відповідальний за випуск: д-р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич. – Кривий Ріг: Видавничий центр КТУ, 2010. – С. 149–150.
493. Цвік В. Шлях у безсмертя: [Про партизанів з Кривого Рогу] // Прапор юності. – 1965. – 12 листопада.
494. Цегельницький З. В. Борьба трудящихся Днепропетровской области с гитлеровскими оккупантами в 1941 – 1944 гг. // Дис. на соискание канд. ист. наук – К., 1945.
495. Ципушкін Є. Квіти героям: [Пам'яті криворізьких молодогвардійців] // Прапор юності. – 1972. – 13 липня.
496. Цыпушкин Е. Несломленные: [О подпольщиках Кривого Рога] // Комсомольское знамя. – 1972. – 5 сентября.
497. Чабан М. «Кобзу» Михайла Пронченка знайдено! // Кур'єр Кривбасу. – 1994 – № 4.

498. Чабан М. Як же знайдено «Кобзу» Михайла Пронченка // Кур'єр Кривбасу. – 1994 – №14.

499. «Черногорская трагедия» // Металлург. – 1990. – 13 января.

500. Черногорская трагедия // Криворожские ведомости. – 1996.– №12.

501. Чернявський Є. Доля Таксер Паші Павлівни (за спогадами остарбайтера) // Війна 1941–1945 рр.: події, оцінки, спомини. Матеріали міжрегіональної наукової конференції. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 176–177.

502. Чигирин М. Атестат на зрілість.// Червоний гірник. – 1949 – 14 червня.

503. Чорна А. М. Жінки–викладачі на фронті та в тилу в період Великої Вітчизняної війни: біографічний аспект (на матеріалах архіву Криворізького державного педагогічного університету) // Війна в історичній та індивідуальній пам'яті. Матеріали всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 66–й річниці Перемоги, 20–річчю Незалежності України (Кривий Ріг, 22 квітня 2011 р.). – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2011. – С. 158–160.

504. Чирков П. У боях за місто // Червоний гірник. – 1974. – 11, 13, 15 січня.

505. Чубенко А. Є. Дитинство, обпалене війною // Війна в пам'яті поколінь. Випуск III / відповідальний за випуск: д–р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич – Кривий Ріг: ФОП Чернявський Д.О., 2013. – С. 185–192.

506. Чубенко Є. Вони не безвісти пропали, вони загинули в бою //Червоний гірник. – 2004. – №96.

507. Чубенко Є. Молодогвардійці Демиденка // Червоний гірник.– 2006.– №56–57.

508. Чубенко Є. Повій вітре на Україну. // Червоний гірник.– 2006.– №123.

509. Чубенко Є. Нирок у вічність // Червоний гірник.– 2006.– № 140–141.

510. Чуваева В. "Дзержинцы": [Об антифашист. молодежн. подпол. группе "Дзержинец"] // Металлург. – 2002. – 13–19 сентября.

511. Чуйков В. И. В боях за Украину. – К., 1972.

512. Чуйков В. И. Через Інгулець: [Із спогадів колишнього командуючого 8-ою гвард. армією] // Червоний гірник. – 1986. – 22 лютого.

513. Чутка В. Ватажок підпільників: [Про П.Ю.Щербака – керівника довгінцев. групи нар. месників] // Червоний гірник. – 1972. – 30 січня.

514. Чухан Л. Вірність: [Нарис про І.В. Тришина, колишнього партизана] // Червоний гірник. – 1972. – 19 березня.

515. Чухан Л. Пам'ятайте, нащадки, братів імена // Червоний гірник. – 2002.– № 147–148.

516. Шайкан В. А. КПСС – организатор и руководитель коммунистического подполья в Приднепровье в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. // Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Днепропетровск, 1989.

517. Шарохін М. Шляхами доблесті: [Нотатки командарма] // Червоний гірник. – 1989. – 28 січня.

518. Шаповалова Л. Криворізькі підпільники // Сільський трудівник. – 1989. – 9 травня.

519. Шапошник В. Герої не вмирають // Червоний гірник. – 1964. – 21 лютого.

520. Шахрайчук І.А. Маловідомі аспекти у діяльності партизанських загонів на Дніпропетровщині в період Великої Вітчизняної війни // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 3. – С. 250–268.

521. Шахрайчук І.А. Рух Опору на Дніпропетровщині в період Великої Вітчизняної війни. 1941–1944 рр. // Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Дніпропетровськ, 2012.

522. Швидка В. Розповідь про війну Школи Марфи Іванівни (дівоче прізвище – Савенко) // Війна у пам'яті поколінь. Випуск II. / Відповідальний за випуск: д-р іст. наук, проф. В.В. Стецкевич. – Кривий Ріг: Видавничий центр КТУ, 2010. – С. 153–155.

523. Шевченко В. Були ми комсомольцями: [Про комс. підпілля] // Червоний гірник. – 1984. – 13 лютого.

524. Шевченко В. Месники: Героїчне підпілля // Червоний гірник. – 1985. – 12 травня.

525. Шевченко В. На краю безодні: [Про підпільників, родину Чумаченків та лікаря І.Новопольського] // Червоний гірник. – 1984. – 20 жовтня.

526. Шеховцов М. Що відбувалося під Кривим Рогом в жовтні–листопаді 1943 року: [Із статті: Наступ військ Степового фронту на Криворізькому напрямі. Воєнно–історический журнал.– 1968.– № 10] // Червоний гірник. – 1991. – 28 березня, 25 квітня.

527. Шеховцов Н. Наступление войск Степного фронта на криворожском направлении в октябре 1943 года. // «Военно–історический журнал». – 1968. – №10.

528. Шишкін М. Тоді, в 1944–му: [Спогади] // Червоний гірник. – 1989. – 24 лютого.

529. Шляхтич Р. Діяльність підпілля ОУН(Б) на Криворіжжі в роки окупації України (1941–1944 рр.) / Хобот П., Шляхтич Р. // Мандрівець. – 2013. – №4. – С. 43–48

530. Шляхтич Р. Соціально–економічний аспект німецького «нового порядку» на Криворіжжі в роки німецької окупації // Матеріали Перших Історико–краєзнавчих читань. Том 1: Наукові розвідки науковців, музейних працівників, магістрантів, студентів, членів МАН. – Кривий Ріг, 2015. – С. 25–29.

531. Шляхтич Р. Повсякденне життя населення Кривого Рогу в роки німецької окупації / Р.П. Шляхтич // Молодий вчений. – 2015.– № 2. – С. 108–113.

532. Шляхтич Р. Культурно – освітнє життя населення Кривого Рогу в роки німецької окупації.// Військово–історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип.3(9) – К.,2015. С. 73–78.

533. Шумілін І. Бій за вулицю Леніна // Зоря. – 1969. – 22 лютого.

534. Шумилин И. Ордена комиссара: [О полк. комиссаре Н.В. Емельянове, который погиб в с. Недайвода] // Советский патриот. – 1971. – 4 июля.

535. Шурупов А., Шапошник В. На передньому краї – сапери: [Про земляків, які визволяли Криворіжжя] // Дніпровська правда. – 1964. – 12 вересня.

536. Шурупов А. Рейд безстрашних: [Спогади учасника рейду] // Червоний гірник. – 1974. – 22 лютого.

537. Щербина І. Страта не відбулася: [Спогади учасника партиз. загону Седнева] // Червоний гірник. – 1974. – 10 березня.

538. Щипко Л. Земля у вогні: [Про діяльність підп. групи “Дзержинець” у Кривому Розі] // Червоний гірник. – 1961. – 22 лютого.

539. Щугоров О. До останнього подиху: [Про майора Кривцова з Кривого Рогу] // Зоря. – 1965. – 7 грудня.

540. Юношева Т. І всюду – земляки: [Про криворожан – учасників війни] // Червоний гірник. – 1986. – 11 жовтня.

541. Юношева Т. Соратники Чкалова: [Про криворіжців, ветеранів війни] // Червоний гірник. – 1987. – 9 травня.